

**POSSESSIONS, RENDA DE LA TERRA I
TREBALL ASSALARIAT**
L'illa de Mallorca, 1400-1660

GABRIEL JOVER AVELLÀ
JERÒNIA PONS PONS

C O L · L E C C I Ó E S T U D I S 1 5

POSSESSIONS, RENDA DE LA
TERRA I TREBALL ASSALARIAT

L'illa de Mallorca, 1400-1660

Gabriel Jover Avellà

Jerònia Pons Pons

Dades CIP recomanades pel Servei de Biblioteques de la UdG

Jover i Avellà, Gabriel

Possessions, renda de la terra i treball assalariat : l'illa de Mallorca, 1400-1660 / Gabriel Jover Avellà, Jerònia Pons Pons. – Girona : Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines : Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona : Documenta Universitària, 2012. -- 372 p. ; 20 cm. – (Biblioteca d'Història Rural)
ISBN 978-84-9984-172-4

I. Pons Pons, Jerònia II. Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines III. Universitat de Girona. Centre de Recerca d'Història Rural 1. Rendes agrícoles -- Balears -- S. XV-XVII 2. Tinença de la terra -- Balears -- S. XV-XVII

CIP 330.013.2(467.5)"14/16" JOV

Reservats tots els drets. El contingut d'aquesta obra està protegit per la Llei, que estableix penes de presó i/o multes, a més de les corresponents indemnitzacions per danys i perjudicis per a aquells que reproduïssin, plagieixin, distribuïssin o comunicuessin públicament, en la seva totalitat o en part, una obra literària, artística o científica, o la seva transformació, interpretació o execució artística fixada en qualsevol mena de suport o comunicada a través de qualsevol mitjà, sense la preceptiva autorització.

Amb el suport de

Diputació de Girona Patronat Francesc Eiximenis

INSTITUT RAMON MUNTANER

Fundació privada del Centre d'Estudis de Pau i Col·laboració

fundació
privada:
Girona,
Universitat
i futur

Govern
de les Illes Balears

Conselleria d'Educació,
Cultura i Universitats
Direcció General d'Universitats,
Recerca i Transferència del Coneixement

GOBIERNO
DE ESPAÑA

MINISTERIO
DE CIENCIA

HAR2011-25077

Edita: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona i Documenta Universitària

Girona, 2012

Disseny de coberta: Quim Español

Correcció lingüística: David Prats

ISBN: 978-84-9984-172-4

Dipòsit Legal: GI-1.647-2012

© *del text:* els autors

© *de la Biblioteca d'Història Rural:* Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines

© Documenta Universitària

Impressió:

La **Biblioteca d'Història Rural** s'autofinança, en part, amb les quotes aportades pels socis de l'*Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines*. Els socis reben puntualment els llibres editats, així com informació periòdica de les activitats de l'Associació (a través del seu butlletí Mestall, de periodicitat semestral). Podeu obtenir la butlleta d'inscripció a www.ddgi.cat/historiarural o a l'Arxiu Històric de Girona (plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona)

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ: UN ISOLAT I PRECOÇ CAPITALISME AGRARI? ..	9
2. L'ACUMULACIÓ DE TERRES DES DE SOTA: LA CASA BALLESTER DE MANACOR, MALLORCA, 1395-1503.....	21
Gabriel Jover Avellà i Jerònia Pons Pons	
3. LA FORMACIÓ DE LA HISENDA DEL COMTE D'AIAMANS: ESTRUCTURA PATRIMONIAL I INGRESSOS, 1503-1662.....	83
Gabriel Jover Avellà i Jerònia Pons Pons	
4. LA FORMACIÓ DE LES POSSESSIONS I L'EXPANSIÓ CEREALÍCOLA AL LLEVANT DE L'ILLA DE MALLORCA, 1503-1662.....	121
Gabriel Jover Avellà	
5. INTENSIFICACIÓ DEL CULTIU, DEMANDA DE TREBALL I SALARIS A LES POSSESSIONS CEREALISTES.....	187
Gabriel Jover Avellà	
6. EL TRIOMF DE LA RENDA DE LA TERRA, 1503-1662	259
Gabriel Jover Avellà	
APÈNDIX.....	333
BIBLIOGRAFIA CITADA	341

Abreviatures citades al text:

BBM: Biblioteca Bartomeu March

AA: Arxiu Aiamans

ARM: Arxiu del Regne de Mallorca

A: Audiència

PN: protocols notariais

AGT: arxiu de la casa Torrella

LC: lletres comunes

AM de, arxiu municipal de ... (nom del municipi)

ACM: Arxiu Capitular de Mallorca

ADM: Arxiu Diocesà de Mallorca

BOCCIN: Boletín de la Cámara Oficial de Comercio Industria y Navegación

B.S.A.L.: Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana

DCVB : Diccionari català-valencià-balear (<http://dcvb.iec.cat/>)

Monedes de compte:

ls =lliures (1 lliure = 20 sous, 240 diners)

s = sous (1 sou = 12 diners)

d = diners

Mesures emprades al text:

1 quartera (qs) de cereals (6 barcelles) = 70,34 litres de blat (56 kilograms de blat)

1 quartà (qta) d'oli = 4,145 litres

1 quartí (qti) de vi =20, 28 litres

1 quintar (qtar) (unitat comercial de pes, 100 lliures = 1 quintar) = 40,70 kilograms

1 quarterada (qda) = 7.103,1184 metres (0,71 hectàrees)

El mapa de les propietats dels Ibba, dibuixat a escala 1:5000, ocupava una tira de paper tela de dos metres de llargada per vuitanta centímetres d'alçada. No tot el que s'hi veia pertanyia a la família: en primer lloc, hi havia, al Sud, una llenca de mar que, en aquella costa orlada de 'tonnare', no era de ningú; al Nord, hi havia muntanyes inhòspites on els Ibba mai no havien volgut intervenir; hi havia, sobretot, nombroses, i no pas petites, taques blanques al voltant de la massa groc-llimona que designava la propietat familiar: eren les terres que mai no havien pogut ser conquerides perquè els propietaris eren rics, terres que els havien estat ofertes, però que havien rebutjat, puix que eren d'una qualitat massa baixa, i terres desitjades, però a las mans de gent que s'estava coent i encara no havia arribat al grau oportú de masticabilitat. S'hi trobaven, també, unes quantes terres que havien estat grogues i que havien tornat a ser blanques, perquè havien estat venudes per comprar-ne de millors durant certes males anyades en què els pagesos escassejaven (...) Hom havia concedit préstecs amb molta astúcia, aquella mena particular de préstecs que es concedeixen a persones que posseeixen un patrimoni però no les rendes suficients per pagar-ne els interessos

G. T. Lampedusa, *El matí d'un parcer* (traducció de R. Arqués, Ed. Empúries, 1988).

INTRODUCCIÓ: UN ISOLAT I PRECOÇ CAPITALISME AGRARI?

LA TRANSICIÓ AL CAPITALISME AGRARI: EL REGNE DE MALLORCA A LA PRIMERA EDAT MODERNA

La col·lecció d'estudis que presentem indaguen en algunes de les qüestions obertes pel debat de la transició al capitalisme. Aquest debat marcà gran part dels debats historiogràfics en els anys setantes i vuitantes —i la nostra formació com a historiadors— i segueix avui il·luminant els estudis sobre els orígens de les divergències en el desenvolupament econòmic.¹ L'article seminal de Robert Brenner sobre els orígens dels capitalisme agrari cercava en els conflictes baixmedievals la formació de les estructures de classe que menaren al desigual desenvolupament econòmic entre les regions europees. El seu argument reivindicava el paper de la noblesa i els grups mercantils com a protagonistes del procés d'acumulació de terres i de desposseïció pagesa. La nova classe terratinent hauria organitzat la producció agrària en grans explotacions, gestionades per un estrat d'arrendataris emprenedors que contractaven mà d'obra assalariada.²

---

1 Recents estats de la qüestió a Hilton (1978), Byres (1996, 2009) i Prack (2001).

2 Aquesta seria l'aproximació més clàssica dels treballs de Brenner publicats els anys 1976 i 1982, citats al text en l'edició d'Aston i Philpin (1988).

Tot i els estímuls que continua exercint la interpretació proposada per Robert Brenner,³ els estudis recents han discutit alguns dels seus principals arguments. En primer lloc, han recuperat el paper que tingué la desigualtat al si de les comunitats pageses com a ferment dels processos que conduïren a les primeres manifestacions d'un capitalisme creat des de baix, com havia suggerit Marc Bloch anys enrere.⁴ Segonament, la singularitat anglesa sembla que no fou tal, com ja destacà J. C. Cooper.⁵ D'una banda, perquè la formació de la gran explotació i la difusió de les noves modalitats contractuals —l'arrendament a curt termini— a la mateixa Anglaterra foren més tardanes,⁶ i d'altra perquè en els segles XV i XVI a diverses regions europees s'havien produït precoces experiències de formació de grans propietats i explotacions que eren cedides en contractes a curt termini i que empraven mà d'obra assalariada.⁷ En tercer lloc, el procés de formació d'un mercat de treball assalariat rural fou molt més tardà i incomplet, fins i tot en les regions on els avenços dels processos

---

3 Epstein (2000) i Van Bavel (2012).

4 Bloch (1978: 365). Sobre el paper de la diferenciació pagesa com a motor dels canvis en l'estructura agrària baixmedieval i moderna vegeu els plantejaments de Hilton (1975, 1985), Byres (1996, 2006, 2009), i especialment els treballs històrics de Dyer (2005). Torras (1983) ja havia criticat aquesta simplificació de Brenner pel que respecta al desenvolupament agrari de Catalunya. Sobre la formació de la pagesia benestant a Catalunya, vegeu-ne una síntesi a Lluh i Mallorquí (2003: 52-64).

5 Cooper (1988: 194-202, 205-207, 220).

6 Allen (1992), Whittle (2000), Dyer (2005) i Shaw-Taylor (2011).

7 Processos d'acumulació de terres, consolidació de la gran explotació i difusió de l'arrendament a curt termini es produïren al nord de França: Jacquart (1974) i Moriceau i Postel-Vinay (1992), a la Itàlia del nord i del sud com mostraren Faccini (1983, 1988), Lepres (1978) i Georgetti (1974), i a Andalusia occidental: Bernal (1988) i Yun Casalilla (2004: 185-188).

d'acumulació de terres havien estat més intensos.⁸ Finalment, l'augment de la productivitat agrària en les economies orgàniques estava severament condicionada per les condicions ambientals i l'eficiència dels convertidors energètics; el ventall de possibilitats per escapar a aquestes restriccions era limitat i diferent en cada un dels entorns agroecològics.⁹ No obstant, incorporant aquestes objeccions i matisacions, les estructures de classes —la desigual distribució de la riquesa i la renda— i els conflictes socials —la lluita per reduir les desigualtats o ampliar l'accés als recursos o als drets polítics— segueixen essent instruments analítics potents per explicar les diferències de fons en les trajectòries del desenvolupament econòmic i social.¹⁰

El Regne de Mallorca, l'illa de Mallorca de fet, fou un d'aquells racons on el capitalisme agrari prengué una primera coloració. A finals del segle XVI s'havia consolidat, sota la carcassa feudal, un sistema agrari dominat per una classe terratinent que havia acumulat extensos patrimonis agraris. Aquests s'organitzaren en grans explotacions —anomenades possessions— conduïdes per un estrat d'arrendataris rurals que contractaven mà d'obra assalariada per a la producció agrària. Els estrets lligams d'aquestes explotacions amb els mercats locals (cereals i queviures) i internacionals (oli) conferiria unes pautes de desenvolupament originals que encara no hem desentrellat abastament.¹¹ Una primera explicació dels orígens d'aquest sistema fou articulada per José María Quadrado (1819-1896) en la seva obra *Forenses y ciudadanos* (1847, 1895²). El llibre arrenca amb una caracterització de la societat baixmedieval a l'illa,

---

8 Certament, en algunes regions holandeses a finals del segle XVI ja hi havia elevades proporcions de camperols o vilatans sense terres que depenien del treball assalariat per a la seva reproducció (Bavel, 2006). Però, a Anglaterra, la proporció de les famílies que depenien totalment dels ingressos salarials era relativament baixa encara a finals del segle XVII. (Allen, 1992, Dyer, 2005: 211-228; Whittle, 2000; Muldrew, 2011:16-28; Shaw-Taylor, 2011).

9 Wrigley (1993), Malanima (2001), Tello (1996) i González de Molina y Toledo (2011).

10 Van Bavel (2012: 5-14).

11 Moll i Suau (1979, 1985).

definida com una economia urbana i mercantil, comandada per la ciutat, i un rerepaís integrat per petites i mitjanes explotacions pageses lliures de les opressions feudals. A la primera meitat del segle XV l'empenta de l'economia urbana i comercial fou estroncada per l'augment de la fiscalitat, el deteriorament de les finances públiques i el tancament de les rutes orientals del comerç illenc per l'Imperi otomà. La profunda crisi econòmica esclatà en una violenta revolta rural que es clouria amb la desfeta vilatana a les guerres civils de 1450-1452 (anomenada Revolta Forana) i de 1520-23 (les Germanies).¹² El resultat d'aquesta es saldaria amb la massiva transferència de terres, fins llavors en mans de la pagesia, a mans de una nova aristocràcia terratinent.¹³

Els arguments de José M. Quadrado han sigut sotmesos a un profund escrutini. La seva interpretació dels processos de conquesta i colonització feudal de l'illa ha estat completament capgirada;¹⁴ les seves hipòtesis sobre la crisi comercial i manufacturera han sigut traslladades a la segona meitat del segle XVI;¹⁵ i els estudis sobre les finances i la fiscalitat han matisat la seva interpretació.¹⁶ Tanmateix, el nucli dur del

---

12 El seu treball original de 1847 fou ampliat en l'edició de 1895 i acompanyat d'altres estudis sobre les institucions del Regne de Mallorca i la Revolta Agermanada de 1520-23. Vegeu Quadrado (1888, 1894, 1896).

13 Aquesta interpretació s'ha mantingut plenament vigent fins fa pocs anys. El seu millor divulgador fou Santamaria (1981).

14 Una àmplia col·lecció d'estudis sobre la colonització de l'illa de Mallorca ha demostrat el caràcter feudal de la conquesta, i l'empremta que aquesta deixà sobre el posterior desenvolupament social i l'organització territorial de l'illa. Per l'etapa baixmedieval vegeu Soto (1990, 1996), Portella (1994, 1998) i Jover i Soto (1998, 2002). I per l'etapa moderna i contemporània Romero (1983, 1989), Montaner (1986, 1989) i Moll i Suau (1986).

15 Sobre el comerç i la manufactura del Regne de Mallorca vegeu Riera (1983). La recerca recent ha mostrat com l'activitat manufacturera fou un sector clau de l'economia insular fins al segle XVI. Les exportacions draperes constituïren la principal exportació de l'illa fins a la segona meitat del segle XVI: Bernat (1995), Deyá (1995, 1997, 2002) i Vaquer Bennasar (2001, 2008).

16 Els estudis engegats sobre la fiscalitat, l'endeutament públic i les crisis financeres de la primera meitat del segle XV han ampliat, aportat solidesa i una major sofisticació analítica a seva la interpretació (Cateura, 1998, 1999, 2003; Urgell, 1997, 2000; Mayol, 2001).

seu treball, les causes de la formació de la gran propietat i la formació de la gran explotació, ha estat menys qüestionat. La seva interpretació s'assentava sobre una voluminosa documentació i en l'articulació d'uns nexos causals simples i convincents. Per l'autor la formació de la gran propietat fou el resultat de la derrota camperola en la guerra civil de mitjan segle XV, procés que tingué lloc en les dècades posteriors al conflicte.¹⁷ Sobre aquest punt de partida, la historiografia posterior ha argumentat que aquell procés d'apropiació de la terra fou la base del predomini econòmic i polític d'una nova noblesa terratinent.¹⁸ Aquesta posseïa la major part de terres de l'illa en domini útil i organitzà els seus extensos latifundis en grans explotacions anomenades possessions.¹⁹ Les possessions eren arrendades a un estrat d'arrendataris pagesos que les cultivaven contractant mà d'obra jornalera.²⁰ Sobre aquestes bases, la historiografia ha argumentat que l'estructura de la propietat —la gran explotació— i la imposició d'unes modalitats de gestió —contracte d'arrendament a curt termini— barraven les

---

17 L'autor quedà atrapat pel relat elaborat pels grups benestants, tant respecte de la cronologia del procés de desposseïció pagesa, com pel que fa a les causes de la crisi social i econòmica baixmedieval a l'illa de Mallorca. José M. Quadrado escriví el seu relat sobre les declaracions fetes pels testimonis en els processos de 1477 i 1511 entre les viles i la ciutat per la distribució de la càrrega fiscal i les causes de la *transferència* de terres dels forans (habitants de la ruralia de l'illa, fonamentalment pagesos) als ciutadans (l'aristocràcia urbana) (Quadrado, 1894). Aquests lligalls, la major part dels quals s'han conservat a l'ARM, foren confeccionats entre finals del segle XV i principis del XVI pels diferents advocats dels dos litigants. No hi ha dubte que Quadrado no solament manllèva el llenguatge dels protagonistes, sinó també la interpretació històrica del procés, posant-se del costat de la versió elaborada pels grups benestants. Per a un apropament a l'obra de Quadrado vegeu els estudis de Fullana, Peñarubina i Quintana (1996).

18 Aquesta causació va ser suggerida per Quadrado i recollida per Juan Vidal (1976), Moll i Suau (1979: 103) i Duran (1983: 63-64).

19 Sobre l'estructura de la propietat de l'illa vegeu Montaner i Morey (1989) i Suau (1991). Sobre la formació de les possessions vegeu Jover i Morey (2003), Bernat i Serra (2004, 2012) i Rosselló Verger (2012)

20 Moll i Suau (1979: 110-124), Grau i Tello (1985: 90), Suau (1991: 267-268) i Jover (2012).

possibles vies de desenvolupament de l'agricultura a l'illa i les possibilitats d'innovació agrària. Per tant, la societat rural de l'illa estava condemnada a l'endarreriment agrari fins que no s'esberlessin les bases d'aquell poder econòmic, es a dir fins que no es transformessin les estructures de la propietat.²¹ Aquests canvis, tindrien lloc amb la revolució liberal del segle XIX amb l'abolició dels drets feudals, la crisi de la propietat vinculada i els processos d'establiment de terres.²²

PREGUNTES, PROPÒSITS I LÍMITS DE LA RECERCA

Aquesta col·lecció d'assaigs vol discutir algunes d'aquestes interpretacions i alhora contribuir a comprendre millor la formació i el desenvolupament de l'estructura agrària dels segles XV a XVII a l'illa de Mallorca. Tanmateix, no el podem considerar un estudi sobre una casa de l'aristocràcia, ni tampoc un estudi sobre unes comunitats rurals, encara que hi trobarem elements d'ambdues estratègies de recerca. El seu propòsit, a partir de cossos documentals no homogenis i de la microanàlisi, és discutir els trets de la història agrària mallorquina que fan referència a la formació i l'organització de les grans hisendes agràries i les seves unitats d'explotació, les possessions. Així doncs, podem definir els diferents capítols com assaigs, perquè poden llegir-se separadament, tot i que busquen construir un fil argumental.

De la mateixa manera que hem d'advertir al lector d'allò que no trobarà als estudis, també es obligat exposar clarament els nostres objectius. Cada un dels capítols que integren el llibre s'ocupa d'algun dels temes suscitats pels dos debats, el de la transició al capitalisme i el particular model de transició illenc. En el segon capítol discutim la línia de causació que suggereix implícitament que el procés de desposseïció pagesa tingué un caràcter espasmòdic, que l'estratègia territorial de l'aristocràcia

---

21 Juan Vidal (1976, 1978), Moll i Suau (1979, 1984) i Suau (1991).

22 Bisson (1977), Cela Conde (1979), Rosselló Verger (1982), Suau (1991) i Morey (1999).

fou resultat de l'eclosió d'una oferta forçada de terra causada per la ruïna econòmica de la pagesia. Diversos estudis han suggerit que els processos de desposseïció pagesa s'havien iniciat abans de 1450; això significaria que l'adquisició de la terra podria haver estat una estratègia deliberada i suposadament atractiva econòmicament per als terratinents i l'aristocràcia.²³ Sobre la base del patrimoni Ballester de Manacor, tractem de mostrar quan i com arrencaren els processos d'apropiació de la terra, destacarem el paper que tingueren els processos de desigualtat pagesa en la formació de la gran propietat i proposarem una explicació a la qüestió de per què els benestants estaven interessats en formar grans hisendes agràries. El capítol tercer és continuació del segon, en el sentit que mostra com i perquè la renda de la terra esdevindria la clau de la reproducció patrimonial de la casa Ballester de Togores. El capítol tanca amb unes consideracions sobre les relacions entre l'estructura de reproducció patrimonial i el desenvolupament agrari als segles XVI i XVII.

Els capítols 4, 5 i 6 donen tots ells voltes a una mateixa qüestió: ¿L'estructura de la propietat i els models de contractació agrària aniquilaven la capacitat d'innovació agrària de la gran explotació? Front a la interpretació tradicional, alguns estudis han mostrat que hi havia un notable marge pel canvi tant a les explotacions pageses com a les possessions.²⁴ El capítol quart proposa una interpretació distinta de la formació de les possessions: la possessió fou una unitat d'explotació que emergí el cinc-cents molt lligada als processos d'expansió de la superfície cultivada, en segon lloc aporta elements per discutir l'aparent immutabilitat tècnica de l'agricultura cerealista a les possessions, i finalment proposa una reinterpretació de la funcionalitat agrària que tenien la diversitat d'aprofitaments i la desigual intensitat en l'ús sòl de les possessions en el marc de les grans hisendes agràries. Aquesta interpretació permet comprendre els diferents

---

23 Morro (1995), Jover (1994, 1996, 2004: 155-178) i Mas (2000, 2003, 2008).

24 Bibiloni (1995), Manera (2001), Jover (2002) i Jover i Manera (2009).

recorreguts pel que fa a la intensificació i especialització dels cultius que tenien les possessions, així com els obstacles o condicionants als quals estaven sotmesos.

En el cinquè, abandonarem el cos documental de la casa Ballester de Togores per cercar en els llibres de comptes de les explotacions dels convents la documentació per estudiar l'organització de la producció, la demanda de treball i l'evolució dels costos laborals a les possessions cerealistes. La qüestió plantejada és: ¿Quines estratègies podien desplegar els terratinents per fer front als increments dels costos econòmics que comportava la intensificació del cultiu? L'estudi combina la microanàlisi, els llibres d'ingressos i despeses de les possessions de Son Costa a Montuïri, amb l'anàlisi agregada dels salaris agrícoles. El propòsit és establir una primera hipòtesi sobre l'evolució i composició de la demanda de treball a les possessions cerealistes, analitzar l'evolució del costos laborals, bàsicament els salaris agrícoles, i comprendre les diverses opcions que preniën els terratinents per obtenir el major marge de guany possible combinant les tecnologies disponibles a la primera meitat del segle XVII.

El sisè capítol estudia els canvis en la gestió i la difusió de la contractació agrària i l'evolució de la renda de la terra. El propòsit és esbrinar fins a quin punt les condicions contractuals —durada dels contractes, tècniques de cultiu imposades pel terratinent, etc.— i el *triomf immoderat* de la renda de la terra —és a dir, un increment de la desigualtat en la distribució del producte— podien convertir-se en obstacles per a la difusió de les innovacions agràries. El capítol tracta d'argumentar quan eren compatibles la innovació i la intensificació agrària amb l'augment dels guanys i la renda, i a partir de quan l'augment de la renda podia estrangular el marge de guany dels arrendataris i el creixement agrari, portant el sistema al col·lapse.

Finalment, el lector no trobarà un capítol de conclusions perquè aquests estudis no pretenen tancar les interpretacions sobre aquestes qüestions, ans al contrari: mostrar que la comprensió d'aquells processos exigeix explorar diverses estratègies de recerca i combinar els estudis de cas amb altres

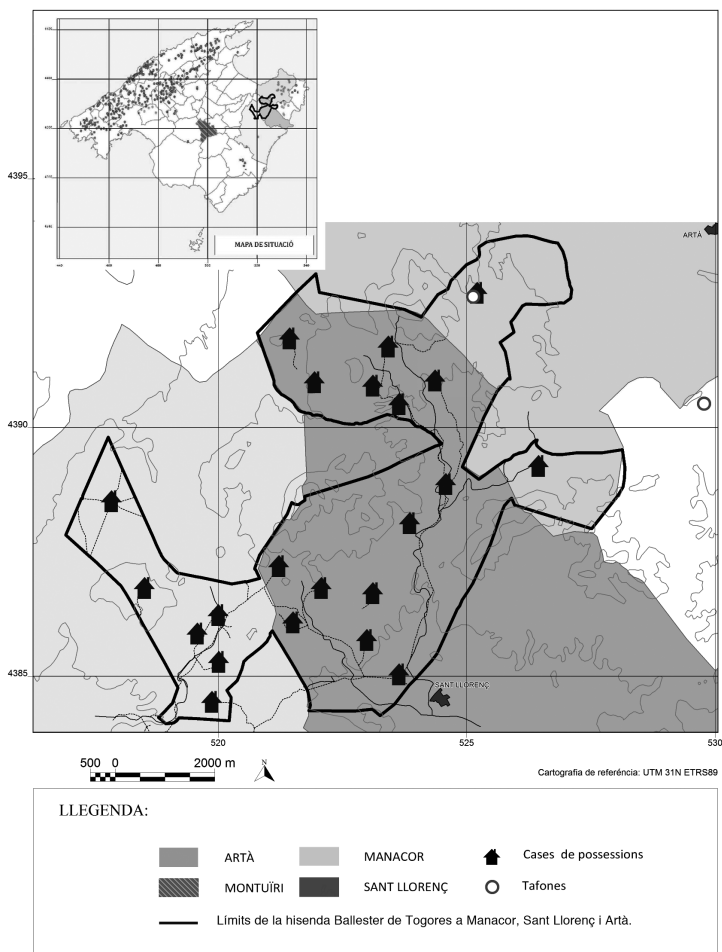

de caràcter més general. Els estudis sobre les estructures agràries de l'illa han mostrat la diversitat de trajectòries que podem trobar-hi, entre les zones on dominava l'agricultura pagesa i aquelles altres on predominava la gran explotació. Però també entre aquells patrimonis agraris que pogueren enganxar-se a l'especialització oleícola, i aquells altres on les possibilitats d'especialització i transformació agrària eren més limitades. El nostre propòsit es contribuir a completar el mosaic mitjançant l'estudi d'una d'aquelles trajectòries locals i patrimonials, important per l'entitat que tenia el patrimoni, però també peculiar per la senda d'especialització cerealícola que seguiria, i les restriccions agroecològiques i econòmiques a que estava sotmès.

L'ESPAI I LES FONTS

La nostra recerca es centrarà sobre una part del territori de les viles de Manacor i Artà, al llevant de l'illa (mapa 1). Aquestes parròquies tenien unes baixes densitats demogràfiques a l'època medieval i moderna (17 habitants per kilòmetre quadrat el 1667) i des del segle XVI estaven dominades per la gran propietat de l'aristocràcia. Des de la conquesta de l'illa havien sigut zones agroramaderes i al llarg dels segles XVI i XVII seguiren trajectòries distintes. Mentre les possessions de les serres d'Artà s'especialitzaren en el cultiu de l'olivar, les possessions de Manacor i Sant Llorenç es convertiren en àrees essencialment bladeres. Sobre aquelles terres formaria el seu patrimoni la casa Ballester de Togores. El mapa 1 mostra els límits d'aquell patrimoni el 1662 quan tant el procés d'acumulació com el d'organització interna s'havia completat. Més de 5.000 quarterades de terra que conformen un continu territorial que des del nord-est de l'actual municipi de Manacor (possessions de Bellver), s'endinsava en l'actual municipi de Sant Llorenç des Cardassar (possessions de la Real, Lluchamar, les Planes, la Bagura), i entrava pel sud de l'actual Municipi d'Artà amb les possessions de Carrossa i Salma Nou.

Mapa 1: Situació geogràfica de les viles de Manacor, Sant Llorenç, Artà i Montuïri. Mapa de l'illa i mapa de la hisenda Ballester de Togores a Manacor, Sant Llorenç i Artà.

L'arxiu del comte d'Aiamans probablement fou un dels més importants de l'illa als segles XVI a XVII, però es dispersà a

principis del segle XIX fruit del desmembrament patrimonial de la casa.²⁵ La nostra principal font documental han estat els protocols notariais que hem pogut localitzar seguint les pistes que oferien els complets inventaris de 1503, 1569, 1577, 1644 i 1662.²⁶ Però, per entendre la lògica del funcionament de la gran explotació cerealista, hem hagut de buscar en els llibres de comptes de les possessions dels convents, on la gestió directa era més freqüent, materials per l'anàlisi de l'organització del treball i dels salaris a les grans explotacions cerealistes. No sabem si encertadament o no, però l'anàlisi detinguda de les fonts l'hem incorporat al text. Aquesta decisió pot fer feixuga la lectura d'algun dels apartats, emperò així el lector tindrà plena consciència dels límits dels arguments presentats. Les fonts no són únicament indicadors o materials per a l'historiador, sinó que formen part de la història; els canvis en el contingut de la font o la creació d'un nou tipus de registre documental poden revelar canvis en les estratègies econòmiques de la institució o l'agent. Finalment, els materials quantitius més importants emprats en els estudis s'han sistematitzat en set apèndixs situats al final del text.

AGRAÏMENTS

Per últim, és obligat reconèixer els deutes intel·lectuals contrets pels autors. Molts d'ells s'han expressat en les citacions a peu de plana, tanmateix és obligat fer-ne explícits alguns. D'entrada, el plantejament del volum s'aixeca sobre els interrogants i estímuls intel·lectuals que susciten els treballs sobre la formació i el desenvolupament de l'estructura agrària de l'illa de Jean Bisson, Vicenç M. Rosselló, Albert Quintana, Isabel

---

25 Només s'han conservat alguns petits cossos d'aquest arxiu a la Biblioteca Bartomeu March (BBM, AA), especialment els testaments i curadories dels segles XV a XVII i la correspondència del segle XVIII i XIX. La biblioteca està dipositada a l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat.

26 Una estratègia de recerca semblant a la seguida per François Heran, que a partir d'un detallat inventari de finals del segle XIX va poder reconstruir cap enrere el patrimoni d'una família de *labradores* sevillans (Heran, 1980).

Moll, Jaume Suau i Carles Manera. En segon lloc, tenim un deute intel·lectual amb Ernest Belenguer i Bartolomé Yun Casalilla que despertaren el nostre interès per la història econòmica de l'edat moderna i ens han ajudat a pensar-la. No volem deixar d'esmentar, encara que sigui de forma genèrica, als investigadors i companys de la nostra generació de les illes, i també de les universitats de les Illes Balears, Barcelona, Sevilla i Girona, amb els quals hem intercanviat experiències i coneixements, tots ells sense saber-ho han ajudat a enriquir en molts aspectes aquest llibre.

Pel que fa a la cartografia volem agrair les facilitats que ens ha donat Onofre Rullan director del projecte *La Geoeconomía y la Geopolítica turística. Análisis de la globalización turística balear, implicaciones socioambientales* (CSO2009-08400) del Plan Nacional de I+D+I del Ministerio de Ciencia e Innovación, i en particular a Alicia Bauzá van Slingerlandt, traspasada recentment, que ens han proporcionat la interpretació dels usos dels sòls de l'ortofotomapa de 1956. Els mapes de 1859 procedeixen del Servicio Cartográfico Espanyol. Així mateix, volem agrair a na Marta Turró per la seva ajuda en l'elaboració de la cartografia, a Antoni Pasqual per la informació sobre la toponímia Manacor, i a les treballadores dels arxius del Regne de Mallorca i Municipal de Manacor Carmina, Fancisca i Pilar, que ens han facilitat la recerca.

També als avaluadors anònims de la col·lecció que amb les seves observacions han contribuït a millorar substancialment els primers esborranys del manuscrit. Al corrector David Prat que l'ha fet més llegible i a l'editor de la col·lecció Enric Sagner que ha fet la seva tasca amb comprensió. Per últim a les institucions que, en aquests temps difícils, han volgut col·laborar amb l'edició d'aquest llibre: en primer lloc l'Associació d'Història Rural impulsora de la Biblioteca d'Història Rural, al projecte de recerca *Processos d'empobriment i enriquiment en el món rural* (HAR2011-25077/HIST), al Patronat Eiximenis de la Diputació de Girona, a l'Institut Ramon Muntaner, a la Fundació Girona, Universitat i Futur i a la Direcció General de Recerca i Universitats de les Illes Balears.

2.

L'ACUMULACIÓ DE TERRES DES DE SOTA: LA CASA BALLESTER DE MANACOR, MALLORCA, 1395-1503

A principis del segle XIV un estrat de pagesos benestants havia consolidat una sòlida posició econòmica i política al món rural de l'illa de Mallorca, l'anomenada Part Forana.¹ Aquest grup de forans benestants va perviure fins a principis del segle XV i tindria un paper protagonista en la rebel·lió camperola de 1450 i en els processos entre forans i ciutadans de la segona meitat del segle XV.² Tanmateix, un dels trets del procés d'apropiació i acumulació de terres a l'illa de Mallorca fou que el triomf de la gran propietat a l'illa significaria l'encongiment de l'estrat de pagesos intermedis, en favor de poderosos terratinents locals, molts dels quals acabarien integrant-se en la nova aristocràcia terrinent.³ La trajectòria de la família Ballester i les transformacions socials i agràries de la parròquia de Manacor il·lustren aquests processos.

-
- 1 La zona rural de l'illa era coneguda com a Part Forana, distingint-la així de la Ciutat i el seu terme. La distinció té els seus orígens en la nomenclatura fiscal de 1315, on els habitants de la Ciutat contribuïen amb 2 terços i la Part Forana amb un terç a les càrregues fiscals del reialme (Santamaria, 1970; Cateura, 1982, 1998, 1999).
  - 2 Sobre el rol social i polític d'aquests forans benestants vegeu les aproximacions de Quadrado (1986 [1894: 40-43, 49]), Santamaria (1955, 1973), Ramis de Ayreflor (1935), Cateura (1982, 1984), Montaner y Riera (1993), Planas (1995), Morro (1997) i Mas (2003).
  - 3 Vegeu altres exemples a Ramis d'Ayreflor (1911, 1935), Montaner (1994) i Mas (2003, 2008).

TERRATINENTS I PAGESOS A LA PARRÒQUIA DE MANACOR, 1363-1427

La parròquia de Manacor està situada al llevant de l'illa de Mallorca.⁴ En l'època baixmedieval abastava els actuals municipis de Manacor i Sant Llorenç des Cardassar i tenia una extensió de 320 km². En els repartiments feudals posteriors a la conquesta (1229-1232) aquest districte va correspondre al comte Nunó Sanç, encara que els seus dominis van ser incorporats al patrimoni reial el 1254.⁵ Al llarg del segle XIII la colonització va ser organitzada pels petits senyors feudals que havien rebut feus del comte, i després del monarca, i els terratinents que van rebre en alou o emfiteusi extenses alqueries per a la creació de nous assentaments agraris. A finals del segle XIII, després d'una primera onada d'establiments i parcel·lacions de les antigues alqueries andalusines (1232-1254), moltes de les explotacions i alqueries, incipients nuclis d'hàbitat concentrat com Bellver, foren abandonades.⁶ Les raons d'aquest fracàs colonitzador s'han de buscar en la combinació de les adverses condicions agroecològiques per al desenvolupament de l'agricultura en aquest districte, les dures condicions que imposaven les senyories sobre les tinences camperoles i les epidèmies del segle XIV.⁷ Aquests factors van contribuir a mantenir unes baixes densitats demogràfiques i un parcel·lari escassament fragmentat.⁸

---

4 Farem també referència a la parròquia d'Artà on la casa Ballester adquirí alguns béns immobles. Aquesta parròquia tenia una estructura agrària i demogràfica molt semblant a la de Manacor, encara que les condicions orogràfiques, més muntanyosa, i climatològiques, una mica més humida, la diferenciaven de les terres de Manacor i Sant Llorenç. Sobre aquesta àrea, constituïda el segle XIX per tres municipis: Artà, Capdepera i Son Servera, disposem de la monografia d'Alzina (1993), els treballs de Ramis d'Ayreflor (1935, 1952) sobre la pagesia, i de la documentada història local iniciada per Lliteres pels segles XIII i XIV i continuada per Gili (1983, 1993) amb monografies sobre els segles XV a XVII.

5 Mut i Rosselló Bordoy (1993).

6 Soto (1994) i Barceló i Kichner (1995)

7 Sobre les ordinations reials de 1300 per poblar la vila de Manacor vegeu Mas i Forners (2005: 15-32).

8 Aquests arguments es desenvoluparen a Jover y Soto (2002).

Al darrer quart del segle XIV més de la meitat de les 324 llars de la parròquia vivien al nucli urbà de la vila de Manacor, al seu voltant s'havia format un parcel·lari fragmentat integrat per petites explotacions camperoles. Més enllà d'aquest anell s'estenien els dominis i reserves dels petits senyors feudals, i les grans explotacions —alqueries i rafals— posseïdes pels terratinents i pagesos benestants. De fet, és aquest grup de pagesos intermedis i benestants el que centrarà el nostre interès. En el quadre 1 hem sintetitzat les relacions nominatives dels veïns benestants de la parròquia segons diferents fonts fiscals. La relació de 1362 recull aquells veïns que segons les autoritats podien mantenir un cavall armat, el cadastre de la riquesa imposable de 1395 mostra els majors contribuents de la vila, i la de 1427 aquells que eren propietaris d'esclaus. Aquestes relacions nominatives i la documentació de l'escrivania reial ens permetran identificar, sumàriament, les activitats econòmiques i la naturalesa dels patrimonis que posseïen els membres dels grups socials superiors d'aquesta comunitat rural.⁹ En el mapa 2 situem les tinences de les famílies vilatanes que tenien terres a l'àrea estudiada, les contrades del nord-est de Manacor, Sant Llorenç i la part meridional de la parròquia d'Artà. La ubicació de les tinences s'ha de considerar indicativa, perquè la seva situació geogràfica l'hem obtinguda dels límits que apareixen en les cartes de l'escrivania reial, en la majoria dels casos poc precisos. Les fletxes indiquen els processos d'acumulació de terres iniciats a la segona meitat del segle XIV. Les tinences creades amb els processos de fragmentació anteriors a la pesta negra del Pla de Bellver, a l'est, foren incorporades pel patrimoni Comes durant la primera meitat del segle XV, posteriorment foren adquirides per la casa Nadal (1459), mercaders de la Ciutat, posteriorment comprades per Nicolau de Muntanyans (1524), i finalment foren incorporades per la casa Ballester de Togores (1546). El territori dels Llulls estava integrat per 5 alqueries (Sos Ferrers, la Subirana —després Sos Llulls—, Les Planes i Son

---

9 Aquesta documentació ha estat recopilada i estudiada per Rosselló Vaquer (1978^a, 1978b, 1979) i Gili (2000) per la parròquia de Manacor, i Gili (1983) per la d'Artà.

Navata, La Bagura —dividides en diversos rafals posseïts per les cases Navata, Colomer i Begur—) que donaren lloc a una escassa fragmentació.¹⁰ La zona de la Real adquirida pels Santceloni el 1351 al Cenobi de la Real de Ciutat, incorporà altres alqueries a final de segle XIV (Gallicant i Tènger). L'extensa alqueria de Lluchamar posseïda per la família Belloch des de finals del XIV incorporaria diverses marines i rafals. Aquests tres conjunts de terres formarien part també de la hisenda de Ballester de Togores des de la segona meitat del segle XV.

Quadre 1. Evolució de la nòmina de terratinents i pagesos benestants de la vila de Manacor

1362	1395	LS	1427	NE	1511	LS
Andreu, Pere	<i>Sureda, Arnau</i>	7.500	Andreu, Pere	6	Ballester, Miquel El Gran⁴	10.000
Ballester, Pere	Bernat, Ballester¹	6.700	Comes, Bonanat	6	Truiols, Nicolau	3.410
Caselles, Guillem	Comes, Bonanat	6.400	Ballester, Antoni	4	Andreu, Pere Tomas	3.000
Cifre, Berenguer	<i>Moix, Francesc</i>	3.750	Ballester, Jaume²	4	Ballester, Gabriel⁴	2.230
Comes, Salvat	Andreu, Pere	3.300	<i>Moix, Joan</i>	4	Andreu, Joan Misser	2.000
Domenge, Bernat	Ballester, Feliu¹	1.500	Ferri, Pere	3	Pereto, Miquel	2.000
Fabregues, Perico	Truiol, Nicolau	1.250	Jaume, Joan	3	Truiols, Marti	1.965
Girart, Jaume	Castells, Guillemo	1.075	Sanso, Andreu	3	Vives, Jaume	1.710
Joan, Guillemó	Portell, Guillemo	900	Truiol, Nicolau	3	Ballester, Rafel⁴	1.450

10 En les actes de final del segle XIV, quan la Subirana encara no era dels Llulls —que llavors posseïen com a reserva senyorial Albocàsser— (ARM ECR 658, f. 70-71) i principis del segle XV (ARM ECR 658, f. 70-71), apareixen en els confrontes de l'alqueria la Subirana (després posseïda pels Llulls): l'alqueria de Guillem Ferrer (sos Ferrers), les tinences del Guillem i Bernat Colomer confrontant amb l'honor de Joan Navata (Son Navata), l'honor Guillem Bagur (la Bagura) i l'honor de Jaume Verger (les Planes), l'honor de Pere Santceloni (Gallicant-La Real) i l'alqueria de Matías Nadal (part de Son Binimelis-La Mesquida). Vegeu ARM ECR 673, 106v-108v.

1362	1395	LS	1427	NE	1511	LS
Marca, Bernat	Ballester, Jaume	900	Ballester, Feliu³	2	Pereto, Joan	1.025
Miralles, Bartomeu	Santceloni, Bartomeu	800	Esbert, Jaume	2	Ballester, Joan (Not.)	1.000
Moix, Francesc	Febrer, Pere Hereva	800	Nadal, Antoni	2	Mesquida, Andreu	940
Mora, Guillemó	Ballester, Antoni¹	760	Sabet, Pere	2	Andreu, Bernardi	855
Ribera, Miquel	Mascaro, Pere	580	Albit, Pasqual	1	Vallespir, Per <i>Maior</i>	855
Rossell, Bernat	Sureda, Antoni	500	Ballester, Joan²	1	Andreu, Perot	850
Santceloni, Antoni	Sacosta, Pere	450	Barber, F.	1	Truiols, Pasqual	825
Santceloni, Bartomeu	Rosell, Christofol	410	Cifre, Guillem	1	Truiols, Antoni <i>De la Granada</i>	825
Seva, Joan	Barabara, Andreu	375	Crespi, Joan	1	Binimelis, Pere	775
Seva, Joan	Seva, Joan	350	Domenge, Bernat	1	Cabrer, Bartomeu	740
Sitges, Antoni	Muntanyans, M	300	Forns, Bartomeu	1	Llodra, Sebastia	720
Sureda, Salvador	Gotard, Joan	300	Fuster, Antoni	1	Drau, Llorenç <i>i el seu fill</i>	687
Sureda, Salvat	Ginart, Pere Major	300	Fuster, Bartomeu	1	Gilabert, Dona	685
Truiol, Nicolau	Fabregues, La Dona	300	Joan, Antoni	1	Escla, Bartomeu	650
Virgili, Salvador			Pereto, Joan	1	Nadal, Pere	512
	Truiol, Bernat	270	Riera, Jaume	1	Truiols, Bartomeu	512
	Bagur, Guillem	240			Llobet, Arnau	510
	Joan, Antoni	220			Sureda, Jordi <i>pare</i>	510
	Sitges, Miquel	210				
	Belloch, Antoni	200				

Notes: 1: segons la documentació eren germans; 2: eren fills de Bernat; 3: No podem assegurar que fos Feliu Ballester fill de Bernat, potser que fos fill de Feliu Ballester germà de Bernat; 4: eren fills de Joan Ballester (†1469).

Fonts: 1362: Ramis d'Ayreflor (1935: 124-136), 1395: ADM, MSL/a82; 1511: ARM, Audiència, Lligall 114), 1427: Sevillano Colom, 1973.

Mapa 2. Principals tinences pageses documentades entorn de 1400 a les zones de Bellver–La Real–Lluchamar–els Lulls (Manacor i Sant Llorenç des Cardassar) segons la toponímia i afrontacions de les actes de l'escrivania reial

NOTA:

Principals alqueries i rafals a finals del segle XIV a la zona que s'analiza de Manacor, Sant Llorenç i Artà. Reconstrucció aproximada de la situació de les explotacions a partir de les afrontacions i toponímia de les actes de l'escrivania reial (ARM, ECR-688, 689 i 670).

LLEGENDA:

- Límit de la cavalleria dels Lulls.
- Límits Ballester Togores, 1503-1513
- Límits Muntanyans, 1524
- Situació alqueries i rafals

Atenent als diferents indicadors del quadre, a la documentació notarial i als criteris fiscals de l'època, podem diferenciar entre aquests pagesos benestants tres grans grups.¹¹ Al primer pertanyien les famílies de la mà major, l'estrat de vilatans que posseïa patrimonis, o una base patrimonial imposable, superior a les 1.000 lliures, i podien ocupar les més elevades magistratures de la vila (batlle reial, consellers) i representar-la en les institucions de la Part Forana i l'assemblea del regne (membres del Sindicat Forà i representants al Gran i General Consell).¹² A aquesta elit pertanyien segons el cadastre de 1395 els vuit principals terratinents de la parròquia: Arnau Sureda, Francesc Moix, Nicolau Truiol, Bonanat Comes, Pere Andreu, Bernat Ballester i el seu germà Feliu Ballester i Guillemó Castells. Segons la talla de 1395 acaparaven el 57 per cent de la riquesa imposable. Aquests veïns posseïen grans explotacions amb importants dotacions de bestiar i esclaus, contractaven mà d'obra assalariada per explotar les seves tinences,¹³ llogaven i venien esclaus a altres camperols, arrendaven i venien ramats, comerciaven amb llana, vi i cereals, compraven terres, prestaven diners i cereals, i encapçalaven les faccions que lluitaven pel control del poder local.¹⁴

---

11 La càrrega fiscal de les viles es distribuïa entre els veïns en funció de la seva riquesa. Es distingien tres *mans*: *mà major* +1.000 ls; *mà mitjana* 1.000-500 ls.; i *mà menor* -500 ls. A cada categoria li corresponia una determinada càrrega fiscal i uns drets polítics a la vila (Cateura, 1982: 183-184, 187-188; Mas, 2003, 2008; Mayol, 2001, 2009).

12 Planas (1995).

13 Nicolau Truiol posseïa l'alqueria del Fangar (Rosselló Vaquer, 1979:115-116); Arnau Sureda tenia terres a Manacor y Artà (Ramis de Ayreflor, 1933, 1953); Bernat Ballester posseï diverses alqueries (ECR, 668, f. 99); Feliu Ballester també posseïa cases i alqueries (ECR, 668, f. 228; Rosselló Vaquer, 1974: 19), i també hi ha referències a les propietats de Guillem Castell (ECR, 668, f. 33), Joan Moix (Rosselló Vaquer, 1979: 111), i sobretot de Bonanat Comes, principal terrinent de la contrada, que disposava de diversos rafals a la zona anomenada el Pla de Bellver (Rosselló Vaquer, 1978: 114; 1979: 130).

14 La casa Sureda arrendava guardes d'ovelles, comprava esclaus (Rosselló Vaquer, 1974: 18, 25; 1978a:37, 72; 1979:104), la casa Moix apareix com a prestamista de la universitat i comerciant amb llana, cereals i vi (1978a: 35, 37, 69, 71, 75, 89, 97; 1979: 97), i Bernat i Feliu Ballester compraven i venien terres, esclaus i ramats (Rosselló Vaquer (1974: 18, 19, 21, 26-27, 33). Sobre els conflictes entre aquests clans poderosos a Artà i Manacor vegeu Ramis d'Ayreflor (1952: 82-83, 84-87) i Rosselló Vaquer (1978a: 50).

Per sota d'aquests poderosos terratinents se situava l'estrat de pagesos benestants que integraven la mà mitjana (una riquesa imposable entre les 550 i les 1.000 ls). Ara bé, a aquest estrat hi podríem afegir altres situats en el grup de la mà menor, amb una riquesa neta valorada entre les 200 i les 500 ls, segons l'estimació de 1395, però que tenien una estructura patrimonial molt semblant a la del grup superior. En aquest estrat trobem els membres de les branques secundàries de les principals cases de terratinents (Jaume i Antoni Ballester, i Antoni Sureda) i altres famílies posseïdores d'alqueries i rafals a la vila, com ara Bartomeu Santceloni (la Real-Gallicant i Tènger), Joan Seva, Guillem Bagur (la Bagura), Miquel Sitges (a l'àrea de Lluchamar) o Antoni Belloch (Lluchamar) entre d'altres. Aquestes famílies també posseïen grans explotacions, bestiar i potser algun esclau, però necessitaven del treball de la seva família per a la producció de les tinences, i ocasionalment podien contractar treball assalariat o esclau com a complement durant els pics estacionals de demanda de treball.¹⁵ No obstant això, també els trobem com a arrendataris d'esclaus, deutors de préstecs o morosos en el pagament de censos i impostos a la vila.¹⁶

La comparació entre les relacions nominatives de 1395, 1427 i 1503 mostra una intensa mobilitat entre els membres dels grups benestants de la parròquia, tant pel que respecte a la mateixa relació de cognoms, com pel que fa al lloc que ocupaven en la jerarquia econòmica. Rere aquests canvis hi havia les dificultats econòmiques del primer terç del segle XV i els canvis posteriors a la guerra civil (1450-53). Aquestes transformacions impactaren desigualment sobre aquests diferents estrats socials benestants i sobre cada una d'aquelles famílies en particular. D'una banda, membres de la petita noblesa feudal que fins llavors havien viscut a la parròquia, entre els seus emfiteutes, foren afectats per la despoblació dels seus dominis i els conflictes amb els

---

15 Documentació sobre la casa Belloch (Rosselló Vaquer, 1974: 18, 21, 1978: 36, 37), Santceloni (Rosselló Vaquer, 1974: 34-35, 70, 81, 83); i sobre les cases Bagur i Navata (Gili, 2000: 90-92) i Seva (Rosselló Vaquer, 1974: 18, 34, 37).

16 Vegeu Gili (2000: 83-84, 90-92).

camperols, i les seves rendes col·lapsaren. Entre finals del segle XIV i inicis del XV alguns dels senyors feudals que tenien els seus dominis a Manacor es van veure obligats a alinear els seus dominis forçats pels deutes.¹⁷ Aquests dominis van ser adquirits per membres del patriciat urbà i, fins i tot, per alguns rics terratinents rurals (Sureda, Moix, Paretó, etc.). El principal terratinent en l'estimació de 1395, Arnau Sureda, ha desaparegut de la relació de 1427. El 1401 Arnau Sureda havia venut totes les seves possessions en els termes d'Artà i Manacor per adquirir un feu a la vila de Petra, assolir l'estatus de cavaller i fixar la seva residència a la ciutat.¹⁸ També la casa Moix pujà a l'estament de ciutadà i comprà el feu de Llodrà el 1401, però va mantenir la seva residència a la vila de Manacor.¹⁹ La casa Muntanyans va vendre les seves pertinences a Manacor per esdevenir ciutadà i un important propietari a la parròquia de Lluçmajor.²⁰ No obstant això, altres cases que havien format part de la pagesia benestant fins al primer quart del segle XV, desapareixen de la relació de 1427 o de les posteriors (1511), perquè, com veurem, havien perdut les seves terres, bestiar i esclaus (Belloch, Bagur, Sitges, Verger, Santceloni, Navata, etc.), i s'havien convertit en petits propietaris, notaris o arrendataris dels predis dels nous terratinents.

La posició d'aquests dos estrats socials en els mercats de treball, capital i terres no era la mateixa. Les dotacions de capital-terra, eines, bestiar, llavors o capital monetari que tenien cadascuna de les tinences camperoles eren les que determinaven la seva capacitat de negociació en el mercat de béns —fixació dels termes d'intercanvi— i crèdit.²¹ En aquestes circumstàncies el crèdit es podia convertir en un enginy per finançar la innovació agrària i l'ampliació de les tinences camperoles,²² però també

---

17 Entre els que travessaven greus dificultats financeres podem comptar la casa Llull posseïdora del feu d'en Burguet després dit cavalleria dels Llulls (Rosselló Vaquer, 1978b).

18 Montaner (1989).

19 Rosselló Vaquer (1978a: 26-27).

20 Palou (2000).

21 Gallego (1992).

22 Epstein (2001: 44-49).

en un sistema d'explotació que conduïa a la societat camperola cap a l'estancament tecnològic i productiu en benefici d'una classe rendista,²³ o la palanca que transformava les relacions socials i accelerava els processos de diferenciació econòmica.²⁴ L'exemple estudiat mostra com aquestes diferents estratègies econòmiques varen ser utilitzades de forma complementària per acumular rendes i terres i alhora iniciar embrionàriament una transformació en la relacions de propietat i explotació econòmiques.

L'ASCENS ECONÒMIC I SOCIAL DE LA CASA BALLESTER DE MANACOR, 1380-1432

Les primeres referències que tenim de la família Ballester són del primer terç del segle XIV, quan, com a representants dels forans rics, acompanyaren el monarca en les seves caceres per la devesa d'Artà.²⁵ Després reapareixen a la relació de prohoms forans de 1359,²⁶ i des de la fi del segle XIV la seva activitat política i econòmica ha deixat abundants petjades documentals. Al final del segle XIV hom pot distingir tres cases al districte de Manacor amb el cognom Ballester. Probablement totes procedien d'un mateix tronc comú.²⁷ En la declaració de prohoms de la vila de 1363 (quadre 1) apareix el primer membre destacat d'aquesta família: Pere Ballester. En la tallecadastre de 1395 apareixen diversos individus amb el cognom Ballester que la documentació coetània ens permet identificar: Bernat Ballester era fill de l'anterior Pere Ballester, i apareixen esmentats explícitament com a germans d'aquell, Feliu i Antoni

---

23 Badhuri (1987) i Tello (1994).

24 Nell (1984).

25 Ramis d'Ayreflor (1952: 26-28).

26 Ramis d'Ayreflor (1935: 129).

27 És difícil precisar el moment en què es produeix la diferenciació dels Ballester en tres cases distintes. Els genealogistes com Bover ([1850] 1983) i Ramis d'Ayreflor (1911) han confós sistemàticament no només els individus coetanis que tenien un mateix nom, sinó també les cronologies.

Ballester.²⁸ Com a fills de Bernat Ballester s'esmenten Jaume Ballester, primogènit, Antoni,²⁹ Joan,³⁰ Bernat³¹ i finalment Feliu, casat amb Antonina.³² Aquest últim encapçala la línia Ballester objecte del nostre estudi.³³ A partir dels inventaris i testaments conservats podem establir una successió per a aquesta línia: a Feliu Ballester (± 1370 - †1423) fill de Bernat Ballester, el succeí el seu fill i hereu Joan Ballester *major* (± 1400 - †1469), i després el seu nét Miquel Ballester *el gran* (± 1429 - †1503).³⁴ Segons el cadastre de Manacor de 1395 el patrimoni de Feliu Ballester estava estimat en 1.500 lliures,³⁵ per tant formava part de l'estament forà de la mà major, l'estrat dels pagesos benestants, i podia accedir als càrrecs més prominents de la universitat o del sindicat forà.³⁶ Sembla, endemés, que era una persona respectada pels seus, que el consideraven un *hom literat e expert*,³⁷ i ell

---

28 ARM, ECR-670, f. 115, 222 i 239v s'esmenta que aquest era el fill primogènit de Bernat anomenat *senior*, per distingir-lo del seu fill Bernat.

29 ARM, ECR-670, f. 283, 311.

30 ARM, ECR-668, f. 346v.

31 ARM, ECR-670, f. 248v.

32 ARM, ECR-668, f. 91-93.

33 La primera notícia documentada que tenim de Feliu Ballester és de 1392, quan amb el seu pare Bernat compraren un censal sobre l'heretat d'un membre de la petita noblesa, Simon des Valer. Aquest censal romangué a l'heretat fins al segle XVI. Vegeu ARM, PN, M-737, foli 47v i ARM, RA, I-T-12.

34 Aquesta línia no s'ha de confondre amb la que formaria un altre Feliu Ballester (†1475), hereu de la qual fou Joan Ballester (†1490), secretari del rei catòlic, que també tindria un fill anomenat Miquel (1459-1523). Vegeu un estudi sobre aquesta branca a Ensenyat (2004: 161-180) i Sansó i Sansó (2009).

35 El cadastre de 1395 només dóna les valoracions totals dels béns que tenien els vilatans de la parròquia de Manacor, i per tant no podem esbrinar ni la naturalesa ni la composició de la seva hisenda.

36 Feliu Ballester, al llarg de la seva vida, ocuparia diversos càrrecs a l'administració de la vila. Fou elegit batlle reial els anys 1386, 1397, 1408 i 1414; fou triat jurat de la vila per la mà major els anys 1405 i 1408, ocupà el càrrec de clavari els anys 1391 i 1396, i fou nomenat conseller del sindicat de la Part Forana en diverses ocasions. Rosselló Vaquer (1978: 48, 55 i 61; 1979: 42-43, 46 i 48) i Fuster (1966: 132-133).

37 Rosselló Vaquer (1978: 26).

mateix cercava augmentar el seu prestigi mitjançant donacions pecuniàries a l'església de Manacor.³⁸

El cadastre de Manacor de 1395 no ens permet identificar els béns patrimonials de Feliu Ballester, aquesta informació l'hem de cercar en les actes de l'escrivania reial. Entre el 1390 i el 1423 el patrimoni de Feliu Ballester estava integrat per un conjunt de cases a la vila de Manacor i una munió de parcel·les de terra entre les quals hi havia una vinya, diversos trossos de terra, suposadament cultivats amb cereals, als quals s'afegirien una vinya i altres peces de terra adquirides entre 1402 i 1408. Totes aquestes parcel·les estaven situades en les terres grasses que envoltaven la vila, concretament en l'indret conegut com el pla de la Vila, i en la documentació aquest conjunt de terres és sovint anomenat *l'honor de Feliu Ballester*.³⁹ L'alqueria Orlandis fou adquirida per Bernat i Feliu Ballester a les darreries del segle XIV i novament establerta a diversos particulars l'any 1409.⁴⁰ A més posseïa alguns alous (domini directe) sobre possessions i terres a la vila d'Artà.⁴¹ Malauradament, d'aquesta etapa tenim escassa documentació notarial —testaments, inventaris o contractes agraris— que ens permeti saber com eren gestionats aquests béns immobles. Només podem conjecturar que, com els seus coetanis, probablement en cultivava una part directament mitjançant els esclaus que posseïa,⁴² i sembla que, juntament amb el seu nebot Jaume Ballester, es dedicava a l'arrendament de bestiar i a la venda de cereals a diversos pagesos de la parròquia.⁴³ Els Ballester ja s'havien significat com a prestamistes de la universitat durant

38 El 1397 donà, conjuntament amb altres rics emfiteutes, un retaule a la parròquia de Manacor (Rosselló Vaquer, 1978: 26 i 144).

39 AR, ECR-670, f. 161, 283, 311 i 320.

40 ARM, ECR-670, folis 367 i 369.

41 Tot i que tenim documentat l'any d'establiment d'aquelles terres, no sabem quan i com ingressaren en el patrimoni.

42 Feliu Ballester, com la resta de vilatans del districte, tenia esclaus a la seva heretat. Al final del segle XIV hi ha documentades dues referències sobre els esclaus de la seva propietat (Rosselló Vaquer, 1978: 36 i 170) i en la relació d'esclaus de 1428 la seva vídua declara posseir dos esclaus (Sevillano Colom, 1973: 187)

43 Rosselló Vaquer (1979: 101).

l'etapa de Pere Ballester,⁴⁴ i també com a membres d'un dels partits o clans que lluitaven pel control del consell i de les finances de la vila.⁴⁵ La participació de Feliu Ballester en les institucions polítiques de la vila li va oferir algunes oportunitats per enriquir-se, especialment amb la compra de cereals i l'administració dels impostos. El 1405, els malabarismes financers dels benestants amb els cabals públics havien causat un greu perjudici a la hisenda de la universitat, i van provocar les protestes dels pagesos més pobres i dels seus representants en el consell vilatà. Aquests denunciaren la mala administració dels cabals comuns realitzada per Feliu Ballester i altres membres del consell; els acusaven que *deven e són tenguts en grans quantitats de moneda de la Universitat de la dita vila*, i els exigiren *retre* els comptes de l'administració.⁴⁶

Precisament fou en l'àmbit de les finances, en el crèdit a censal, on Feliu Ballester desplegaria gran part de la seva activitat econòmica. La major part de la documentació que ens ha arribat sobre les seves activitats econòmiques fa referència a l'esmerç en censals i la compravenda i l'establiment de terres. Els primers documents daten de finals del segle XIV quan associat amb el seu pare, Bernat Ballester, compraven censals sobre les heretats d'alguns nobles en el terme de Manacor,⁴⁷ i comprant algunes tinences que eren després novament establertes als mateixos posseïdors, probablement amb un increment en la pensió del cens.⁴⁸ El 1389 Bernat adquiria en subhasta a la cúria reial l'alqueria les Planes de Miquel Sitges, aquest l'havia haguda de vendre per pagar els deutes que tenia amb diversos censalistes.

---

44 Rosselló Vaquer (1978: 69, 161)

45 Des de la fi del segle XIV els Ballester formaven part del clan vilatà oposat a l'hegemonia que tenia la casa Sureda en els afers locals (Rosselló Vaquer, 1978: 168).

46 Les cites procedeixen de Rosselló Vaquer (1979: 43).

47 Sobre les heretats de la casa de cavallers Roaix posseïdor d'un feu (ARM, PN, M-737, f. 45v-48) i Ramon Llull, posseïdor del feu d'en Burguet, després dit dels Llulls (ARM, ECR-668, f. 51-54).

48 Durant el darrer decenni del segle XIV Bernat i Feliu Ballester compraren i novament establiren terres a Bartomeu Santceloni, Guillem Sinclaus d'Artà, Miquel Sitges i Guillem Bagur. Aquests pagesos tornaran a reparèixer com a censalistes de la casa Ballester al llarg de tot el segle XV.

El mateix dia Bernat Ballester tornava a establir l'alqueria al dit Miquel Sitges.⁴⁹ Vint anys més tard els posseïdors de l'alqueria les Planes no podien pagar els censos i deutes que gravaven l'alqueria i la retien a Feliu Ballester que novament l'establiria a Jaume Verger per un cens de 12 quarteres de forment.⁵⁰ Una operació similar la trobem amb l'alqueria Orlandis comprada el 1409 i immediatament establerta a diversos particulars.⁵¹ El 1403 Feliu havia comprat a la Cort Reial de Manacor unes cases i una vinya a Guillem Sinclaus, però el mateix dia aquells béns foren establerts a l'antic posseïdor. El 1416 fou adquirida l'alqueria de Llodrà, a la parròquia de Manacor, i fou novament establerta als antics posseïdors.⁵² Les seves activitats s'estendrien també a la parròquia d'Artà. El 1403 comprava a la cúria del batlle d'Artà els rafals d'Antoni Burguny.⁵³ Pocs dies després de la compra tornava a establir al mateix posseïdor amb un cens de 56 sous i adquiria un censal de 20 lliures que un veí de Petra posseïa sobre aquelles terres.⁵⁴ El 1418 Feliu adquirí a la cúria reial d'Artà l'alqueria Paisa; sobre aquesta tinença tenia l'alou, però, en comptes de ser incorporada en domini ple al seu patrimoni, fou establerta el mateix any a Bartomeu Morey d'Artà per un cens de 2 quarteres de forment.⁵⁵ El 1420 adquiria en una subhasta feta a la cúria del batlle reial d'Artà una sort de terra dita l'Oliveró. La documentació específica que el tinent fou desposseït per l'endarreriment en el pagament de les pensions censals que gravaven la tinença, i la compra feta per Feliu Ballester fou seguida de l'establiment de la parcel·la a Bartomeu Torroja.⁵⁶

---

49 ARM, ECR-668, f. 91-94.

50 ARM, ECR-670, f. 369-371.

51 ARM, ECR-670, f. 367 i 369.

52 L'alqueria de Llodrà a Manacor fou establerta el 1416 a l'antic posseïdor. Les còpies d'aquests establiments figuren a l'inventari de 1503 (ARM, M-737) i al de 1577 (ARM, A, I-T-12).

53 Aquestes terres, juntament amb Aljubar, a l'època propietat de Guillem Sinclaus, conformarien en el segle XVI l'alqueria Carrossa. Vegeu més endavant.

54 Gili (1983:150-151) i ARM, PN, M-737, f. 48v-54.

55 Gili (1983: 167).

56 Gili (1983: 167) i els registres de pergamins continguts a l'inventari de 1503 a ARM, PN, M-737.

Quadre 2. Evolució del deute censal posseït per la casa Ballester sobre alguns dels pagesos de Manacor i Artà

<i>Censatari</i>	<i>Béns</i>	<i>Vila</i>	1426	1469	1503
Belloch, A.	Alqueria Lluchamar (1443)	Manacor	¿?	—	—
Santceloni, B.	Alqueria la Real (1438)	Manacor	¿?	—	—
Burguny, A.	Alqueria (Carrossa i Aljubar, 1514)	Artà	56	440	80
Coll, B.	Alqueria	Artà	40	40	—
Coll, B.	Vinya	Artà	80	80	130
Gayart, M.	Rafal		—	6	120
Gili, C.	Casa	Artà	80	80	40
Gili, C.	Casa	Artà	—	—	80
Joan, A.	Alqueria (Biosca, 1484)	Manacor	40	40	—
Llodrà, G.	Possessió	Manacor	0	630	—
Llodrà, M.	Possessió	Manacor	80	240	—
Llodrà, M.	Possessió	Manacor	56	56	—
Llull, R.	Feu dels Llull	Manacor	300	460	—
Martí, J.	Alqueria	Manacor	60	60	160
Martí, J.	Clos	Manacor	—	—	267
Moger, P.	Alqueria	Artà	40	40	144
Morey, J.	Alqueria	Artà	40	40	48
Ferrer, J.	Alqueria Les Planes	Manacor	240		

Fonts: ARM, PN, M-737, i ARM, PN, LL-26, f. 283-283v, 335-337.

En aquestes operacions a cops és difícil distingir el crèdit, el censal, de la renda, el cens. En qualsevol cas les famílies pageses cercaven finançament en els mercats locals per fer front a les despeses corrents o extraordinàries. Aquesta situació oferia nombroses oportunitats als prestamistes per revaloritzar les rendes combinant el crèdit censal i l'establiment a cens.⁵⁷ La columna de 1426 del quadre 2 recull una relació parcial de les famílies pageses que havien venut censals sobre les seves tinençes a Feliu Ballester. Malgrat que la documentació no és tan

⁵⁷ Bhaduri (1987), Tello (1994, 1995).

explícita com voldríem, i que en la majoria dels casos sigui difícil completar el procés, hom pot intuir, rere l'adquisició de censals sobre una tinença, la posterior compra i després l'establiment d'aquella, una estratègia usurària per reactualitzar la renda i recuperar l'esmerç. Les causes que provocaren la caiguda d'aquests pagesos dins la teranyina que havia desplegat Feliu Ballester no eren gaire diferents de les que ens han descrit altres autors per a les viles de Mallorca o països propers.⁵⁸ La diferència fonamental seria, com veurem en els propers apartats, el resultat d'aquest procés d'endeutament.

Les característiques d'aquests censals es poden resumir així: el tipus d'interès dels censals era generalment del vuit per cent, els béns objecte de la hipoteca eren majoritàriament terres i cases, i la pensió d'aquests censals no depassava, en general, els 20 sous. La majoria dels censals documentats els havia comprat als vilatans de les comunitats d'Artà i Manacor.⁵⁹ Per tant, el radi geogràfic dels censataris era reduït. Tanmateix, l'èxit d'aquesta estratègia es palesa amb l'adquisició en el mercat secundari, de dos censals sobre el deute públic. Aquests censals oferien una elevada rendibilitat, entre el 6 i el 8 per cent a l'època, i el monopoli que exercien els benestants —ciutadans, mercaders, noblesa— de la ciutat sobre l'emissió d'aquells censals en garantien la solidesa i la percepció de la pensió, malgrat els infortunis i les creixents dificultats de la hisenda del reialme a partir de 1425.⁶⁰ L'elevada concentració del deute públic en mans dels benestants urbans, durant el primer terç del segle XV, suggereix que Feliu Ballester i la seva muller Antonina tenien una influència notable, perquè foren capaços d'adquirir dos censals, el primer el 1418 per Feliu,

---

58 Mas (2000, 2003, 2008). O aquelles descrites per Aventín (1996) per moltes viles de Catalunya o Furió (1998, 2007) pel País Valencià als segles XIV i XV.

59 *Cens de mi Pheliu Ballester e Jacme Ballester nebot meu*, a PN, M-737, f. 15.

60 Sobre l'evolució del deute públic entre la fi del segle XIV i la crisi financera de 1432, vegeu Santamaría (1970/71, 1955) i Cateura (1982). Per a una visió actualitzada i ben documentada de l'evolució de les finances mallorquines durant la primera meitat del segle XV i de la participació dels diferents grups socials en el deute públic, vegeu Urgell (1995).

i posteriorment la seva muller Antonina un altre el 1430. En total, aquesta inversió suposava un capital de 430 lliures, que reportaven a l'heretat una pensió anual de 28 lliures cada any, a l'entorn del 25% del total de les seves rendes fixes —censals i censos (quadre 3)—.⁶¹

La relació de béns i les activitats de Feliu Ballester suggereix que durant el primer terç del segle XV el seu esmerç privilegiava les rendes fixes, censos i censals, per sobre altres tipus d'inversió. Al llarg de la seva vida Feliu Ballester va establir la major part de les terres que havia pogut adquirir a les cúries de les viles de Manacor, Bellver (l'actual Sant Llorenç) i Artà, i només incorporà, en domini útil o ple, al seu patrimoni aquelles parcel·les situades en el cinturó de terres que envoltaven la vila de Manacor. L'estratègia patrimonial de Feliu Ballester privilegiaria la possessió de parcel·les de terra en domini útil, dedicades a conreus intensius com la vinya, que en l'època estaven en plena expansió⁶² i situades a la rodalia de la vila de Manacor, en detriment de tinences grans, les alqueries, que havia adquirit a la parròquia de Manacor i al llogarret de Bellver. Les grans tinences que es posaren en aquella època al seu abast, en la majoria dels casos situades en zones allunyades de la vila de Manacor, una vegada adquirides foren immediatament establertes a l'antic posseïdor o a un de nou, per un cens més elevat, o bé venudes. Aquesta estratègia rendista, no era l'única possible, altres benestants de la parròquia optaren per acumular grans patrimonis agraris (Santceloni, Belloch, Comes), però, en aquell context d'augment de la fiscalitat (que gravava sobre tota la possessió de la terra),⁶³ deflació dels preus agrícoles i d'augment de la remuneració

---

61 Un ingrés semblant al que podia reportar una gran alqueria durant aquesta etapa. Per exemple, la renda de l'alqueria de Tènger el 1397 era de 24 lliures. Vegeu ARM, PN, S-30, folis 73-73v.

62 Sobre l'expansió de la viticultura entre 1330 i 1430, vegeu l'evolució de les rendes decimals a López Bonet (1989) i les monografies de Mayol (2001) i Mas, Rosselló Vaquer i Rosselló (1999: 225-227) sobre la vila d'Alcúdia, la principal parròquia productora de vi als segles XIV i XV.

63 Sobre els conflictes que provocaren les talles imposades a finals del segle XIV a Manacor, vegeu-ne un primer apunt a Castaño, Gomila i Bustamante (2005).

del treball, quina era l'estratègia econòmica més prudent? O quina tenia una major solidesa financera? Feliu Ballester tendí a diversificar el seu esmerç, molts altres fossilitzaren la seva riquesa en terres.

ACUMULACIÓ PATRIMONIAL, DIFERENCIACIÓ SOCIAL I GUERRA CIVIL: LA FORMACIÓ DE LA HISENDA AGRÀRIA DE LA CASA BALLESTER, 1433-1514

Entre el 1432, quan Joan Ballester es feu càrrec de l'heretat del seu pare, i el seu òbit el 1469, tres processos minarien la capacitat de resistència dels pagesos de la vila de Manacor. D'una banda, l'increment de la fiscalitat reial i local, agreujada sovint amb crisis de subproducció, que estendria i intensificaria l'endeutament de les tinences pageses, augmentant la freqüència de les subhastes de béns i terres a les cúries reials o senyoriales de les viles de Manacor i Artà. D'altra banda, els conflictes per la distribució de l'increment de la càrrega fiscal en el si de la comunitat, i entre les viles i el govern del reialme, s'intensificaren. Finalment, la combinació d'aquests processos permetria als terratinents, mitjançant la compulsió del crèdit, obligar a molts pagesos a desprendre's de la terra per saldar els seus deutes. Fou la combinació d'aquests conflictes la que menaria a la Guerra Civil de 1450.

Guerra Civil i fractura social

Des de finals del segle XIV els representants polítics de les parròquies d'Artà i Manacor, com arreu, protestaven contra l'increment de les exaccions fiscals i les pràctiques usuràries dels prestamistes.⁶⁴ Aquesta mena de conflictes alimentava les solidaritats entre els diferents grups socials que integraven

---

64 Exemples de la resistència dels pagesos de Manacor i Artà al pagament del delme o a les capbrevacions dels dominis senyoriales es poden trobar a Rosselló Vaquer (1979: 111) i Ramis d'Ayreflor (1933: 56-58).

la comunitat vilatana, els “enemics” es situaven a l’exterior de la comunitat i les seves opressions afectaven el conjunt de la comunitat, encara que desigualment en funció de l’estatus o la riquesa de cada una de les famílies pageses. Tanmateix, alhora hi havia altres processos que operaven en sentit contrari, i minaven la cohesió política de comunitats vilatanes. Els diferents clans vilatans lluitaven entre ells pel control de les institucions i dels càrrecs més importants a les universitats foranes (batlles, clavaris, etc.) i al sindicat forà, tot cercant privilegis o influir sobre la distribució de la càrrega fiscal.⁶⁵ Coneixem alguns d’aquests conflictes que tingueren lloc a les parròquies de Manacor i Artà. A final del segle XIV es produïren freqüents lluites entre els Colomers i Suredes, ambdues cases de cavallers que residien a les viles d’Artà i Manacor, respectivament, contra els pagesos benestants d’Artà (Colell, Escofet, Giscafré). Sembla que els primers controlaven el govern de la universitat i les finances de les viles —com hem vist en el cas dels Ballester i Suredes en l’apartat anterior— i cercaven aconseguir així privilegis fiscals o imposar sistemes de distribució de la fiscalitat poc gravosos per a les cases benestants.⁶⁶ No sabem fins a quin punt aquests conflictes contribuïren a eixamplar les diferències polítiques i socials entre els diferents clans familiars que hi havia a les viles de Manacor i Artà; o agreujaren les diferències entre els terratinents vilatans i el conjunt dels pagesos des les viles.

La família Ballester, juntament amb altres membres de la pagesia benestant, havia participat en la confecció dels memorials anteriors a la rebel·lió de 1450. Durant la primera etapa de la Guerra Civil estigué al costat dels seus veïns. Però la posició dels vilatans benestants canvià després del primer setge de la ciutat. Des de 1452 es posicionaren a favor d’un pacte amb el

---

65 Vegeu els estudis de Cateura (1982: 193-194) i Serra i Delgado (1996) sobre la revolta del 1463 encapçalada per la casa Albertí, una família d’importants terratinents d’Inca.

66 Sobre les bandositats rurals i urbanes del segle XV, vegeu la síntesi de Serra (1996), i sobre Manacor i Artà als segles XIV i XV es poden trobar nombroses referències a Gili (1983), Fuster (1966), Ramis d’Ayreflor (1952: 82-87) i Rosselló Vaquer (1978, 1979).

lloctinent reial, intentaren apaivagar la rebel·lió i reduir el sector més radical del moviment forà.⁶⁷ Aquesta estratègia dels forans rics fracassà per dos motius. D'una banda, el principi d'acord a què arribaren els líders de la Part Forana i els representants de l'autoritat, no fou respectat pel lloctinent, que poc després, i arbitràriament, dictà unes exigències que eren inacceptables per als pagesos, perquè els demanava una rendició pràcticament incondicional, i la seva subordinació política i econòmica a la ciutat —*pro gleba servitutis perpetua*—, que en el fons volia dir lliurar-se a mans dels membres dels estaments nobiliaris i rendistes.⁶⁸ D'altra banda, la col·laboració dels benestants rurals amb el governador i els seus intents “pacificadors” amb un exèrcit de notables rurals, ratificà les sospites de desafecció a la causa forana, i generalitzà l'animadversió dels pagesos envers aquells terratinents “recatxats”.⁶⁹ Els conflictes oberts entre els rics vilatans i els pagesos esclataren a Manacor, quan els primers, entre els quals hi havia Joan Ballester el Gran, es negaren a pagar una talla per finançar el moviment vilatà. La pressió i les amenaces dels pagesos rebels obligaren als benestants —Joan Ballester el Gran, Martí Truiol, Pere Andreu d'Albocàsser i Joan Paretó— a cercar refugi a Ciutat.⁷⁰ A partir de la primavera del 1451 i fins a l'esclafament del moviment forà, els pagesos rics de Manacor o bé fugiren de la vila o bé es mantingueren al marge de la revolta.

Un cop esclafada la revolta, el 1454, aquests benestants, entre els quals figuraven els membres de la família Ballester, reapareixen en els processos contra els pagesos rebels com a

---

67 Hi havia altres centres on aparegué amb força un moviment de vilatans benestants oposats als rebels, com eren les viles d'Alcúdia i altres que, tot i estar inicialment amb els rebels, canviaren la seva posició el 1451 (Morro, 1997: 442-444).

68 Quadrado (1894 [1986]: 147-149), Santamaria (1970: 178-180), Morro (1997^a: 253-261).

69 Els partidaris de la causa aristocràtica o traïdors a la revolta forana.

70 Fuster (1966: 110-112), Rosselló (1979: 191) i Morro (1997: 442-448).

testimonis de l'acusació.⁷¹ Alhora que sol·licitaven privilegis fiscals i socials, per exemple l'estatus de ciutadà, al monarca i demanaven reparacions als seus veïns per les destrosses que havien fet a les seves hisendes. Alguns d'aquests terratinents vilatans, finalment, traslladaren el seu domicili fiscal a la ciutat, com fou el cas de Joan Ballester, notari i secretari reial, i les cases Andreu, Truiols i Paretó, i sol·licitaren l'ingrés a l'estament de ciutadà.⁷² Així ho expressava, per exemple, Pere Binimelis de Manacor en la seva declaració al procés de 1511, quan es referia a les possessions adquirides per alguns dels pagesos rics de la contrada, com la casa Truiols. Aquest pagès deia que els béns posseïts el 1511 per Nicolau Truiol eren abans de Miquel Truiol, el seu pare, abans pagès, i en una altra resposta especificava que *saber e estat en veritat que lo dit Truiol ses fet poch fa ciutada e no contribueix o no vol contribuir en los carrechs de la vila de Manacor*.⁷³

Aquestes actituds eren una forma d'escenificar la fractura política i social entre els terratinents rurals i la resta de la pagesia. De fet expressaven les creixents desigualtats econòmiques que s'havien produït al si de la ruralia i els interessos socials contraposats que manifestaven els diferents grups socials

---

71 Sobre les dissensions entre els pagesos benestants de les viles i els sectors més radicals es pot seguir la narració clàssica de Quadrado (1896: 167-190) i completar-la amb l'explicació més suggeridora de Morro (1997^a). El suport dels diferents membres de la nissaga Ballester al partit dels recatxats, els pagesos benestants que donaren suport a les autoritats de la ciutat, es palesa sobretot a posteriori. Vegeu Morro (1997^a: 444-446) i per les transcripcions de les declaracions dels manacorins que participaren en el procés vegeu Rosselló Vaquer (1979: 191, 194, 198, 200-201).

72 Aquest canvi en el domicili tenia també repercussions fiscals. Suposava que aquests grans patrimonis que havien contribuït fins aleshores a la vila deixaven de tributar-hi. El seu domicili fiscal passava a ser la ciutat. El resultat era un enconjiment de la base fiscal de la universitat en els trams més alts i, per tant, un increment de la pressió fiscal sobre els pagesos amb patrimonis més petits. Aquests canvis de residència provocaren nombrosos conflictes i plets, que les universitats perderen (Rosselló Vaquer, 1979; Rosselló-Vaquer, 1991: 66-68).

73 Declaració de Pere Binimelis de Manacor al procés de 1511 a ARM, AH, 4211, sense foliar.

rurals. Mentre la majoria de la pagesia manacorina, segons els testimonis dels anys 1477 i 1511 demanava una fiscalitat equitativa, en funció de la riquesa dels individus, l'abolició dels privilegis polítics i fiscals dels ciutadans i una reforma de la justícia i les institucions polítiques,⁷⁴ els terratinents rurals i la noblesa exigien els privilegis del seu estatus i el manteniment de la distribució de les càrregues fiscals entre la Ciutat i la Part Forana feta el 1315, encara que s'haguessin experimentat canvis importants en la distribució de la riquesa immobiliària. Aquestes tensions esclataren amb molta violència durant la Germania (1521-23). El batlle de Manacor es posà del costat dels agermanats *ab la bandera y tambors*. Durant els anys de revolta els *instadors* agermanats de Manacor imposaren talls als terratinents, segrestaren els béns (bestiar, cereals, etc.) de les seves possessions per subvenir les necessitats del moviment agermanat, i reprimiren violentament un moviment *mascarat*, partidari de la causa *ciutadana* o de les aristocràcies urbana i vilatana. L'esclat del brot implicaria l'assassinat de sis membres destacats de la classe terratinent local, entre els quals hi havia un parent de Miquel Ballester, Francesc Miquel Ballester; mentre molts dels terratinents locals escaparen buscant refugiar-se a la ciutat d'Alcúdia.⁷⁵ Sembla, que la fissura política, que s'havia obert al si de la societat vilatana, es pot buscar en els conflictes polítics provocats durant la revolta de 1450, però la fractura econòmica tenia unes rels més profundes, i potser anteriors, s'havia covat en la generació anterior a la Guerra Civil, quan molts d'aquells benestants rurals es convertiren en prestamistes dels seus veïns i acabaren apropiant-se de les seves tinences. Com veurem, els Ballester també seguiren aquesta senda de diferenciar-se dels seus conterrànies a través de les estratègies econòmiques, polítiques i matrimonials.

---

74 La cita procedeix de Duran (1982: 297-298).

75 Rosselló Vaquer i Vaquer Bennisar (1991: 145-150).

La maduració dels processos d'endeutament

Les universitats de Manacor i Artà havien contret els primers deutes importants en els decennis immediatament anteriors al 1450.⁷⁶ Però les dificultats financeres s'agregaren un cop esclafada la rebel·lió, quan s'imposaren sobre les comunitats vilatanes elevades càrregues fiscals per pagar les despeses de la guerra, el manteniment de l'exèrcit reial, les composicions exigides pel monarca, els damnatges causats a les hisendes senyorials i dels benestants i els endarreriments en el pagament dels drets fiscals i feudals.⁷⁷ L'any 1455, la universitat de Manacor per fer front a aquelles despeses i comprar cereals per proveir de llavor els seus habitants, va haver de demanar préstecs per valor de 3.000 lliures. El ingressos fiscals foren insuficients per fer efectiu el pagament dels interessos dels deutes anteriors a 1450 i fer front als nous recàrrecs i a les demandes fiscals de la corona.⁷⁸ Aquest cercle viciós no es podia aguantar gaire, com demostren les protestes dels vilatans i de les mateixes autoritats. El 1476 esclataren els primeres avalots contra l'encarregament censal i les elevades talles que cada any pagaven els veïns.⁷⁹ A principis del decenni de 1480 el consell vilatà proposava un primer programa fiscal destinat a sanejar la hisenda i a amortitzar el deute. Aquesta temptativa es frustrà perquè les epidèmies i les males collites d'aquell decenni aclapararen les famílies pageses i obligaren novament la universitat i els

---

76 Hom pot trobar encarregaments censals sobre les universitats d'Artà, Santa Margalida, Manacor i Petra, a partir del decenni del 1430. Vegeu Rosselló Vaquer (1979: 55), Gili (1983: 35 i 38), Mas (2000), Jover (1996).

77 Morro (2001: 161-180).

78 Sobre la situació financera de la vila de Manacor durant aquells anys, vegeu Santamaría (1972/3) i Rosselló Vaquer (1979).

79 Vegeu Rosselló Vaquer (1979: 55) i les protestes dels vilatans que se sentien excessivament gravats per les imposicions vilatanes ARM, AH, LC-185, folis 9v-10.

particulars a endeutar-se.⁸⁰ Així, aquell projecte d'amortització del deute s'ajornà fins al decenni de 1490. El 1491 el consell de la vila proposava un nou programa d'amortització del deute, aquest llavors es mantenia a l'entorn de les 3.000 lliures. Per amortitzar-lo es proposava un tall anual de 800 lliures, de les quals un terç es destinaria al pagament de pensions i la resta a amortització del capital. Però, novament, la greu crisi agrària i l'epidèmia dels anys 1493 i 1494 obligaren al consell a suspendre el projecte.⁸¹ El fracàs dels projectes d'amortització del deute, basats en una estratègia cooperativa de fer front a les dificultats econòmiques de la comunitat, anunciava, en paraules dels consellers de la vila, que si les autoritats del reialme no ajudaven la vila, *seria total destrucció del poble qui per causa del temps passe la vida ab molt treball*.⁸² Tampoc les temptatives institucionals del primer decenni del segle XVI, amb la intervenció directa del lloctinent Joan Aymerich, aconseguiren resoldre les dificultats financeres de la universitat.⁸³ Així, la vila i els pagesos de Manacor restaren a mercè dels prestamistes i senyors.

Joan i Miquel Ballester figuren en la nòmina dels qui prestaren diners el 1455, avançaren cabals a la vila de Manacor per valor de 1.000 lliures. Quan la universitat no pogué saldar aquest crèdit en la data del seu venciment, es va veure obligada a vendre als creditors un censal de 3.000 lliures a un interès del 8 per cent sobre els béns de la vila. Els Ballester, segons els comptes del 1480, posseïen 1.000 lliures sobre la universitat de Manacor.⁸⁴ Els anys 1467 i 1470 Miquel Ballester prestaria diners i forment a la universitat de Sineu, i el 1490 realitzà un altre préstec monetari a la universitat d'Alcúdia. Segons els llibres de deutoris, el

---

80 Així, només en els anys 1487 i 1488, la universitat havia contret un deute de més de 800 lliures amb Mateu de Bonapart, mercader, per la compra de grans. Vegeu ARM, AH, S-40, folis 60-61v i 203-204. I també Santamaría (1972/3: 284) i Rosselló Vaquer (1979: 56, 99-100). Aquest Mateu Bonapart era un important comerciant dedicat a la compravenda de llanes i draps (Deyá, 1997).

81 Santamaría (1972/3: 284-285).

82 Rosselló Vaquer (1979: 56).

83 Santamaría (1972/3, 1975: 50).

84 El 1496 el seu fill Miquel encara tenia una pensió censual de 80 lliures. Vegeu ARM, PN, M-737 folis 15v-18v i Santamaría (1972/3: 286, n. 70).

1490 aquestes universitats encara no havien saldat totalment les bestretes que havien demanat a Miquel Ballester.⁸⁵ A més, en aquells anys Joan Ballester pogué adquirir dos censals més sobre la universitat de Mallorca, que suposaven una renda de 48 lliures i l'esmerç d'un capital d'aproximadament 600-800 lliures. Aquestes magnituds posen en relleu la capacitat financera d'aquesta casa, la capacitat de mobilitzar grans sumes de diners.

Si l'endeutament de les viles oferia una oportunitat per fer inversions profitoses, les dificultats dels pagesos ampliaven notablement el camp al préstec a la menuda. Els quadres 2 i 3 sintetitzen l'evolució dels censals comprats sobre béns immobles entre 1423 i 1503. La documentació procedeix dels protocols notariais, els llibres de l'escrivania reial i els *llibres capbreus de censos* de Feliu (1423) i Joan Ballester (1469) resumits a l'inventari de Miquel Ballester (1503). L'anàlisi d'aquestes dades ens permetrà avaluar l'abast i naturalesa de la teranyina censalista creada pels Ballester entre el 1423 i el 1503. Vegem primer les grans xifres dels negocis usuraris de la casa Ballester. A la mort de Feliu, els ingressos per censos i censals suposaven a l'entorn de 72 lliures anuals, el 1469 les pensions reportaven anualment aproximadament 169 lliures, finalment la relació de censos i censals de Miquel Ballester, feta el 1503, totalitzava 260 lliures de renda anual, a les quals hauríem d'afegir 213 lliures més corresponents als censos alodials que Francina de Ballester tenia a Petra i Sineu. Per tant, només el valor dels censos entre 1430 i 1503 s'havia multiplicat per 3, i el nombre de censataris particulars havia passat d'uns 27 a 37, és a dir, la càrrega censal mitjana havia passat de 3,7 lliures a 8,5 per censatari.

El segon tret d'aquesta teranyina censalista és que demogràficament no era gaire àmplia i, a més, el deute estava força concentrat en una sèrie de famílies —Joan, Burguny, Coll, Llull, Morey, Llodrà, etc.—, totes elles situades en un radi relativament reduït que tenia com a centre la residència dels Ballester a la vila de Manacor. Fins el 1469 la majoria dels

---

85 Segons aquests llibres, Sineu devia unes 62 lliures i Alcúdia sis lliures i escaig. Vegeu *Llibre major de mi Miquel començat a X octobri any MCCCLXIII*. A ARM, PN, M-737, fs. 18v-26v.

censals gravaven heretats de Manacor i Artà, no fou fins al final del segle XV quan el deute s'estendria significativament cap a les viles de Sineu i Petra, i en menor mesura de Sant Joan.⁸⁶ A més, molts d'aquests censataris devien a l'heretat enormes sumes en concepte d'endarreriments relacionats amb els negocis frumentaris i pecuaris, tal com palesen els llibres de deutoris. Aquesta documentació permet entreveure un engalzament entre el crèdit a curt termini i el crèdit censalista. Després de les pèssimes collites dels decennis 1460 i 1470, molts pagesos es veieren impel·lits a demanar cereals o diner a crèdit.⁸⁷ Les dificultats financeres i les males collites posteriors impediren a alguns d'ells tornar els grans o els diners que havien manllevat als Ballester. Si aquests deutes no es podien saldar, com passà tot sovint als decennis del 1470 a 1490, acabaven convertint-se en un censal sobre l'heretat del deutor.⁸⁸

La documentació ens permet seguir algunes trajectòries individuals. Així, per exemple, el 1426 la família Llodrà posseïa una tinença a Manacor, sobre la qual Joan Ballester tenia un censal de 4 quarteres de forment. A mitjan segle XV Mateu Llodrà, successor de l'anterior, reconeixia un deute en pensions no pagades per valor de 40 ls.⁸⁹ El 1480 era Joan Llodrà qui reconeixia un dèbit per l'arrendament d'una companyia d'ovelles, i el 1502 un altre per un companyia de vaques. Miquel Ballester va interposar una demanda contra ell a la cúria de Manacor pels deutes contrets en aquestes contractes. La sentència condemnava a Joan Llodrà a pagar 60 ls. La incapacitat de poder

86 Aquesta extensió de la teranyina censalista s'explica, en gran mesura, per la incorporació del patrimoni de Francina (Balaguer) a la hisenda de Miquel Ballester. En el cadastre de la vila de Petra de 1509 la dona Francina, muller de Miquel Ballester, ocupava un dels primers llocs en la llarga llista de censalistes de la vila. Vegeu ARM, PN, Ll-26, fs. 283-283v i 335-337.

87 El gruix dels deutoris d'aquells anys s'havien contret per la compra de cereals, vegeu quadre 5, columna de deutoris (1463-79).

88 El 1480 vuit pagesos de la vila de Manacor, un d'Artà i un de Montuïri encara li devien un total de 56 quarteres de blat. Els pagesos eren Melis d'Artà, 10 quarteres de forment; G. Llodrà de l'Hospital, 10 més; Francesc Santceloni, 5; Joana, dona de R. Llodrà, 12; A. Gomila de Montuïri, 4; Bartomeu Fullana i Llorenç Vadell, 6; Antoni Andreu, A. Badia i M. Badia, 8. Vegeu ARM/PN, 2591 folis 170-170v.

89 ARM, PN, M-737, f. 14-15, 54-55.

satisfer aquests deutes i els endarreriments acumulats, acabaren convertint-se en un nou censal. A final del segle XV els diferents membres de la casa Llodrà pagaven censals per 56 sous i 31,5 quarteres de forment.⁹⁰

Aquest no fou un cas aïllat, com mostra el quadre 2 altres famílies com els Burguny i Morey d'Artà,⁹¹ els Santceloni, Belloch, Coll, Llull i Joan apareixen en les relacions de deutors per negocis ramaders o deutors en el endarreriment del pagament de les pensions censals. Les successives columnes del quadre pels anys 1423, 1469 i 1503 mostren com alguns d'aquests cognoms eixiren dels llibres de comptes per raons distintes. Algunes d'elles pogueren pagar els seus deutes, però, d'altres, com fou el cas de les famílies Santceloni, Belloch, Burguny, Llull o Joan, saldaren els seus deutes transferint la terra, les seves tinences, a la casa Ballester. Així, els censals i censos acumulats es materialitzaren, finalment, en terres. A partir de 1430 s'inicià una segona onada de transferències de terres. Primer, les famílies pageses es veieren obligades a vendre les llavors, el bestiar i els esclaus per fer front als impostos i als deutes, i quan la seva reproducció esdevingué impossible, sucumbiren a les pressions dels benestants i alinearen les terres.⁹²

La compulsió del deute i l'alienació de la terra 1433-1503

El 1433 Joan Ballester adquirí un alqueria *continente tres possessiones* en establiment emfitèutic de Pere i Bárbara Santceloni. La tinença més important, la Real, estava sota alou

---

90 ARM, PN, M-737, f. 14-15. Miquel Ballester aconseguiria altres sentències favorables contra els seus socis (Marc Ballester i Guillem Burguny) en diverses companyies ramaderes perquè no havien satisfet el pagament de la part que havien compromès o bé el pagament de la renda pel bestiar.

91 Així, per exemple, la casa Burguny havia acumulat importants deutes sobre la seva heretat, tant per endarreriment en els censals que ja feia a la casa Ballester, com pels deutes per les companyies i compres de moltons en els anys finals del segle XV. Els Burguny signaren un reconeixement de deutes amb Miquel Ballester i posteriorment acabaren carregant-se amb un censal. Vegeu ARM, PN, M-737, PN, 6295, f. 37. Vegeu-ne altres exemples a PN, 6295, f. 424v-425.

92 Jover (1996), Mas (2003, 2008).

del convent de Santa Maria de la Real de Ciutat de Mallorca, i les altres dues, les alqueries de Tènger i Gallicant, estaven sota alou reial.⁹³ Per la primera va fer una entrada de 470 lliures i havia de satisfer el delme de tots els fruits, un cens de 12 lliures i el lluïsmes a l'abat de la Real. Per Tènger i Gallicant pagà una entrada de 770 lliures, restaven sotmeses a delme, tasca i lluïsmes al reial patrimoni, emperò eren franques de cens emfitèutic. Pel conjunt de les terres establertes havia de fer un cens a la casa Santceloni, 50 quarteres de forment que podien ser lluides a raó de 10 lliures la quartera.⁹⁴ El 1438 Joan Ballester quitaria els cens que gravaven les alqueries,⁹⁵ i poc després comprà el mig delme i la tasca sobre l'alqueria de la Real.⁹⁶ Joan Ballester no trigaria gaire a incorporar una altra gran explotació al seu patrimoni, Lluchamar. Aquesta alqueria era de la família Belloch, una altra família de terratinents de la parròquia de Manacor.⁹⁷ La tinença confrontava amb les terres de la Real per l'oest (vegeu mapa 2). La documentació sobre l'adquisició d'aquesta alqueria no l'hem trobada entre les actes de l'escrivania reial, emperò algunes

---

93 L'alqueria de la Real formava part dels dominis del Cenobi al districte de Manacor. Sobre aquesta alqueria i altres terres tenien el domini feudal i els drets dominicals. Després de la pesta negra, el 1351, l'administrador del monestir establí l'alqueria a Bartomeu Santceloni. Les condicions de l'establiment eren una entrada de 150 lliures, un cens de 10 lliures anuals i la dotzena part dels grans, lli, cànem, llegums i hortalisses, i la quinzena part del vi i bestiar. Restaven exemptes de delme l'hortalissa feta al jardí de les cases i les collites de les noves terres rompudes (Mora i Adrinal, 1982: 158-159, i document 243).

94 ARM, ECR-674, folis 155v-156v.

95 ARM, ECR-674, folis 347v-348.

96 Després de l'adquisició de la tinença, l'abat del monestir pretenia recuperar el domini ple sobre aquesta rica explotació. Argumentava que les condicions amb què s'havia establert la tinença els anys 1351 i 1357 eren il·legals, i per això demanava la restitució de la tinença. Després de llargs plets arribaren a un primer arranament el 1483. En aquest acord, el cens emfitèutic s'apujava a 22 quarteres de blat i l'emfiteuta comprava els drets decimals per una renda perpètua de 10 lliures. Va ser necessària una nova concòrdia, el 1485, per satisfer, temporalment, les demandes del convent. L'abat renunciava a iniciar nous plets per recuperar la tinença a canvi d'un cens de 10 quarteres de forment i 10 de xeixa pels drets de delme i tasca, que des d'aquest moment passava a gestionar l'emfiteuta. Vegeu Fuster (1966: 72-73 i 120-121) i Rosselló Vaquer (1978: 84 i 87).

97 Els Belloch eren membres de la mà major de Manacor. Vegeu Rosselló Vaquer (1978: 47).

referències documentals assenyalen que fou comprada entre 1433 i 1443.⁹⁸

Quadre 3. Aproximació al patrimoni i els ingressos de la casa Ballester, 1423-1503

	<i>Feliu Ballester 1426/32</i>	<i>Joan Ballester 1469</i>	<i>Miquel Ballester 1503</i>
<i>Patrimoni immobiliari:</i>	<i>has</i>	<i>has</i>	<i>has</i>
Terres en el Pla de Manacor	12	12	12
Cases a la vila de Manacor	[1]	[1]	[1]
Cases a la vila de Artà	[1]	—	—
Terres e la parròquia d'Artà	[1]	—	—
Cases a la Ciutat	—	[1]	[1]
<i>Domini senyorial dels Llulls (d'en Burguet)</i>	—	—	(<2.000)
<i>Alqueries de la Real, Gallicant i Tènger i Biosca</i>	—	641	641
<i>Alqueria de Lluchamar (marina d'en Joan i altres terres)</i>	—	>639	639
<i>Alqueries de la Bagura, Les Planes i Son Navata)</i>	—	688	1.005
<i>Alqueries d'Artà (Salma, Carrossa i Aljubar)</i>	—	—	740
<i>Alqueries de Manacor (la Marina)</i>	—	—	[?]
<i>Alqueria de Petra</i>	—	—	[?]
<i>Alqueria de Felanitx</i>	—	—	[?]
<i>Extensió terres en domini útil</i>	12	>1.341	<3.025
Rendes	ls	ls	ls
Pensions de censos i censals sobre particulars	74	169	260
Pensions de deute públic	28	56	56
Interessos deutes universitats	[1]	80	80
Arrendament impostos i delmes reials	[1]	[?]	[1]

[1]: Hi ha constància documental, però no s'especifica el valor monetari.

—: Béns que encara no s'havien incorporat. [?]: No coneixem el valor monetari o l'extensió. *: El valor s'ha calculat sobre la mitjana dels 10 anys anteriors. **ls**: lliures de Mallorca. **hes**: hectàrees.

Fonts: inventari de 1503 (ARM, PN, M-737, f.1-67v), en el qual es resumien els béns i rendes de Feliu Ballester en 1423 i Joan Ballester en 1469; i les actes ECR-668 a 680 corresponents a la casa Ballester citades al text.

98 En els llibres de l'ECR de l'etapa de 1433 a 1443 no hem trobat l'acta d'adquisició, i entre els registres de papers continguts als inventaris dels Ballester tampoc no s'especifica la data d'adquisició. Tanmateix, tenim documentat que el 1433, en l'acte d'establiment de la Real, l'alqueria de Lluchamar encara era posseïda per Antoni Belloch, i que el 1443, en una carta adreçada al lloctinent general de l'illa, Joan Ballester fa referència a les seves alqueries de la Real i Lluchamar (Rosselló Vaquer, 1978: 84).

La documentació suggereix que l'alienació d'aquestes dues explotacions estava relacionada amb les dificultats econòmiques que passaven els seus posseïdors. A la fi del segle XIV Feliu i Bernat Ballester havien comprat un censal sobre l'alqueria Tènger posseïda pels Santceloni⁹⁹ i, posteriorment, Jaume Ballester —nebot de Feliu— adquiriria un rafal i una sort de terra que era dels Santceloni.¹⁰⁰ El 1394 tant els Santceloni com els Belloch tingueren segrestats els seus béns per endarreriments en el pagament de les talles.¹⁰¹ L'endeutament a censal d'aquestes famílies era, probablement, molt elevat, perquè foren reiteradament comminats per la cúria reial a alienar béns del seu patrimoni per saldar els deutes o endarreriments acumulats.¹⁰² Entre 1420 i 1440 les famílies Santceloni i Belloch alienaren gran part dels seus béns immobles: primer cases, després petites peces de terra i finalment alienaren les alqueries.¹⁰³

En els anys posteriors la política de compres de Joan Ballester s'estendria a aquelles alqueries que limitaven a l'est amb la Real i Lluchamar: les alqueries de les Planes i la Bagura. No sabem amb certesa quan foren adquirides aquelles terres, perquè no hem trobat notícies de compra o establiment ni en els llibres de l'escrivania reial ni en els de l'escrivania de la Cavalleria dels Llulls.¹⁰⁴ Com en el cas de Lluchamar, hem de recórrer a un procediment indirecte per datar aproximadament aquestes adquisicions. D'una banda, sabem que Feliu Ballester havia comprat un cens de 15 quarteres de forment sobre l'alqueria de les Planes de Jaume Ferrer el 1409, i que aquest mateix o el seu fill encara la posseïen el 1426.¹⁰⁵ Les alqueries de la Bagura i

---

99 Vegeu la relació de pergamins dels inventaris dels anys 1503 i 1577.

100 Jaume Santceloni va vendre un rafal el 1406 i el 1408 una sort de terra a Jaume Ballester. Vegeu ECR-670: 209 i 326v.

101 Sastre (1986: 249)

102 Gili (2001: 82-84, 90-93).

103 Als llibres de l'escrivania reial dels anys 1420 a 1430 (ARM, ECR-670, 671 i 672) hi ha nombroses referències a alienacions de terres i venda de censals d'aquesta família.

104 Al llibre de l'escrivania de la cavalleria no s'han conservat aqueixes actes, vegeu ARM, ECR-756 (1425-1689).

105 ARM, ECR-670, f. 369 i Rosselló Vaquer (1978: 112).

son Navata eren posseïdes als decennis de 1420 i 1430 per altres pagesos de la contrada (Colomer, Bagur i Navata), segons les actes de l'escrivania reial.¹⁰⁶ Les primeres referències que tenim de Joan Ballester com a posseïdor d'aquelles alqueries són del decenni de 1450, en les actes d'afrontació de les alqueries que pertanyien al feu dels Llulls i, posteriorment, en una acta de reconeixement de deutes signada per Nicolau Truiols el 1461 envers Joan Ballester, on aquest figura explícitament com a posseïdor de la Bagura.¹⁰⁷ Molt probablement aquestes alqueries foren adquirides per Joan Ballester a la fi del decenni de 1440 o durant els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil, quan els posseïdors del feu d'en Burguet, la casa Llull, havien establert altres alqueries (com Albocàsser a Tomàs Andreu) contravenint els usatges feudals.¹⁰⁸ Les noves actes d'establiment d'aquestes alqueries escripturades el 1476 especificaven que l'emfiteuta, Miquel Ballester —mort ja Joan Ballester el Gran—, de les alqueries la Bagura i les Planes havien de pagar un cens de 40 lliures, el delme i la tasca. Endemés, el senyor del feu, posseïdor de l'alqueria Subirana, es reservava per a ell i els emfiteutes de son Navata el dret d'abeurar el bestiar a la font de l'alqueria de les Planes. Aquell mateix any, Joan Ballester *secretari reial*, establia en emfiteusi l'alqueria dita la Marina de son Navata a Joan i Pereta Llull, els descendents dels antics posseïdors del feu.¹⁰⁹

Aproximadament en aquelles dates, un altre gran patrimoni de vilatans rics estava a punt de fer fallida. La casa Comes, primers terratinents en el cadastre de 1391 i principals posseïdors d'esclaus el 1427 (vegeu quadre 1), havien acumulat un extens patrimoni agrari a la zona anomenada el Pla de

---

106 A la documentació citada per Rosselló Vaquer (1987: 112) del decenni de 1420 i a les actes de compra de la Real el 1433 hi apareixen esmentades les Planes i una altra alqueria que encara era dels Llull, probablement quan encara no eren posseïdes per Joan Ballester. Vegeu ARM, ECR-674, f. 155-156v.

107 ARM, A, I-T-R, a la relació d'actes ressenyades a l'inventari de 1577.

108 ARM, ECR-675, f. 73-73v, i ECR-676 12-13 i 357-357v. Sobre l'endeutament d'aquesta casa amb altres terratinents locals, com els Truiols, vegeu ARM ECR 673, 106v-108v.

109 ARM, ECR-756, f. 18-19v.

Bellver, entre les alqueries Son Mesquida (son Binimelis), Son Cifra al nordes, la Vall de la Nou al nord-oest, son Sureda, la Sínia i l'Hospital a l'oest, i a l'est les terres de la casa Ballester (la Real, Gallicant i Tènger). En diverses onades havien adquirit l'alqueria d'en Mora, els rafals d'en Janovari (Genovard?), l'Alqueria d'en Barba i cinc sisenes parts del rafal del Pla.¹¹⁰ Entre els anys de 1420 i 1459 els problemes financers i successoris obligaren als hereus a dividir i subhastar el seu patrimoni.¹¹¹ El comprador fou Antoni Forns, administrador de l'heretat i que tenia un crèdit de 1.142 ls sobre la propietat.¹¹² El mateix Forns va vendre immediatament aquelles alqueries a Joan Nadal.¹¹³ Aquest era el mateix que havia comprat diverses alqueries i rafals a la zona del mateix Pla de Bellver, a les contrades entre Son Cifra i Son Mesquida (abans Son Binimelis) que limitaven amb les terres de la casa Comes.¹¹⁴ L'hereu de Joan Nadal, Joan Nadal Martí, va vendre aquesta extensa alqueria el 1524 a Nicolau Muntanyans, que la donaria finalment a Miquel de Togores.¹¹⁵

Miquel Ballester seguiria amb la política d'adquisicions inaugurada pel seu pare, i al llarg del darrer quart del segle XV

---

110 Les imprecises afrontacions d'aquest patrimoni es poden inferir a partir de les actes de les alqueries i rafals que adquiriren al darrer terç del segle XIV: ARM ECR 663, f. 83v-85, 186v-189v; 306-308. Vegeu també Rosselló (1978: 114).

111 Probablement, els crebants de la casa Comes obligaren el 1460 a Anna Durban, casada amb Pere Comes de Manacor, filla i hereva de Guillem Durban, a vendre el patrimoni que tenia a Lloseta, l'alqueria d'Aiamans i un conjunt de sorts a la contrada d'Aiamans a Rafel Prats. Vegeu Capó Villalonga (1985: 233).

112 Aquest Antoni Forns podria ser el mateix que posseïa una alqueria a Aiamans, Lloseta, i la va vendre a Rafel Prats, comprador del patrimoni de l'hereva de Guillem Durban, casada amb Pere Comes, un dels hereus del Salvat Comes de Bellver (Capó Vilallonga, 1985: 232-33).

113 Antoni Forns, creditor en 1.142 ls sobre el patrimoni de Salvat Comes, exigí la subhasta d'aquest patrimoni per saldar el deute. Després de successives subhastes, en les quals ningú oferí una quantitat suficient per saldar el deute, el mateix Forns adquirí el patrimoni (ARM, ECR, f-108-114v).

114 Entre els Nadal i Comes hi havia hagut a final del segle XIV diverses compres i establiments de terres creuats (ARM, ECR-655v, f. 83v; f. 85).

115 ARM, PN, T-858, f. 176-187v; Rosselló Vaquer i Vaquer Bennesar (1991: 28).

engoliria una rere l'altra les alqueries o terres que limitaven amb el cos territorial originari del patrimoni. El 1484 comprà la possessió Biosca, algunes sorts de terra i garrigues als germans Martí i Llorenç Joan. Aquesta alqueria confrontava amb les seves terres de la Real i fou ràpidament integrada com a part de les terres de conreu de la Real.¹¹⁶ El 1485 comprava, ja dins el terme d'Artà, a la família Giscafré una part de l'alqueria Salma, que confrontava amb les Planes. No coneixem les actes de venda, emperò l'inventari de Miquel Ballester fa constar que l'alqueria fou comprada en dues tongades, una part el 1485 i la resta el 1510, i que aquesta família havia venut diversos censals i signat alguns deutoris en concepte de vendes de cereals i companyies de bestiar al dit Miquel Ballester.¹¹⁷ El mateix any els tentacles s'estenien cap a les contrades nord orientals. Sota la pressió dels creditors Joan Ballester *secretari reial* vengué al seu nebot Miquel Ballester el feu i l'alqueria Subirana per un preu de 1.400 lliures.¹¹⁸ D'aquesta manera, Miquel Ballester passava a ser el senyor del domini dels Llull i a tenir el domini ple sobre les alqueries de les Planes i la Bagura.¹¹⁹ Així, des de 1485, els Ballester esdevingueren terratinents i senyors feudals alhora. Encara que allunyades del nucli patrimonial, Miquel Ballester comprà el 1500 l'alqueria dita la Marina a Joan Andreu, i tenia segrestades per deutes les alqueries d'en Gibert i el Pujol.¹²⁰ El 1503, els Llulls, antics senyors

---

116 Aquesta casa havia acumulat deutes amb la casa Ballester des de 1420. Vegeu l'inventari de 1503 a ARM, PN, M-737, folis 1-66.

117 ARM, PN, M-737, folis 1-66, i BBM, AA, carpeta 13, folis 98-99.

118 La rendibilitat d'aquell domini feudal no devia ser gaire elevada, si comparem els ingressos que proporcionava el conjunt de drets i rendes del feu amb l'encarregament que el gravava. Els censos emfitèutics i els delmes procuraven cada any a l'entorn de 250 lliures, i l'arrendament de l'alqueria la Sobirana en domini ple de Joan Ballester, 80 lliures més, en total unes 330 lliures. Amb aquesta renda s'havia de fer front al manteniment del cavall armat que estava obligat a presentar aquest feu (a l'entorn de 10-15 lliures anuals), al manteniment de la cúria, escrivania i administració del feu, i a pagar cada any unes 100 lliures de pensions censals que gravaven aquesta cavalleria, a més d'altres deutoris a curt termini dels quals no tenim constància. Vegeu ARM, ECR-756, f. 14-17v i 28-32v.

119 A l'acta de venda es detallen totes les alqueries i terres que constituïen la cavalleria, els censos i drets que pagaven i finalment els càrrecs amb què estava gravat el feu. Vegeu ARM, ECR-767, folis 28-32v.

120 ARM, PN, M-737, folis 40-42v i 43-43v.

feudals, reteren a Joan Miquel Ballester la darrera alqueria que posseïen en aquell districte, la Marina de Son Navata.¹²¹

Finalment, tot i que l'alqueria Carrossa fou comprada després de l'òbit de Miquel Ballester, la seva adquisició fou fruit d'un llarg procés de maduració que es clouria el 1514, quan la capacitat financera de la casa Burguny s'havia exhaurit totalment. Com hem vist, Feliu Ballester havia adquirit el 1403 un censal sobre la tinença dels Burguny, integrada per dos cossos Son Burguny i Aljubar (després Carrossa). Posteriorment, Feliu i Joan Ballester varen adquirir petits censals sobre aquelles terres i compraren l'alou sobre Aljubar, 10 sous de cens alodial. El 1431 Joan Ballester comprà un altre censal de 4 lliures de pensió, i el decenni de 1449 Guillem Burguny hagué de signar diversos debitoris amb el mateix Joan per la seva participació en algunes companyies de bestiar. El 1442, en un contracte de companyia de bestiar, 400 ovelles, Guillem Burguny reconeix els deutes que tenia amb l'heretat Ballester. El 1469, als albarans de Joan Ballester, el cens emfitèutic sobre les alqueries s'havia revaloritzat fins a assolir els 360 sous anuals, i endemés estaven obligats a pagar un censal de 80 sous de pensió. A la fi del segle XV s'havien afegit als càrrecs d'aquestes alqueries 4 quarteres de blat i segons els quaderns de comptes de 1503 els debitoris reconeguts amb Miquel Ballester importaven 45 lliures.¹²² El 1514 Guillem Burguny venia a Joan Miquel Ballester de Togores, hereu de Miquel Ballester, Son Burguny per 300 lliures com a satisfacció d'una part del deute que havia acumulat amb l'heretat dels Ballester.¹²³ Tanmateix, pocs mesos després, per saldar completament el deute, la família Burguny es veuria obligada a alienar la possessió d'Aljubar, contigua a l'anterior.¹²⁴

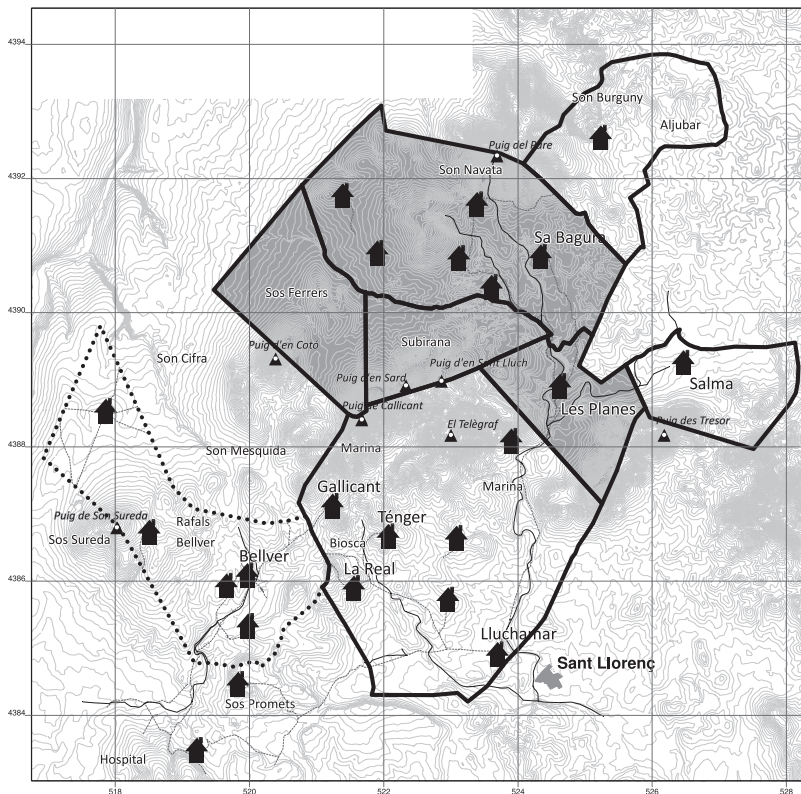
121 ARM, PN, G-143, f. 308.

122 Els Burguny, endemés dels censos i censals acumulats a l'època de Feliu Ballester, vengueren un censal de 4 lliures sobre la seva heretat el 1431. En els anys anteriors a la mort de Miquel Ballester havien contret deutes en bestiar per valor de 35 lliures. Vegeu ARM, PN, M-737, folis 48v-63.

123 La venda era conseqüència de l'endarreriment en el pagament dels censos que gravaven l'alqueria als Ballester, un de 8 lliures i un altre de 4. Amb el preu de venda saldaven aquest deute. Vegeu ARM, ECR-151, folis 150-151.

124 ARM, ERC, 112, foli 310.

Mapa 3. Límits de les hisendes de Joan Miquel Ballester de Togores el 1513 i de Nicolau Muntanyans de Bellver el 1524

400 0 2000 m

Cartografia de referència: UTM 31N ETRS89

LLEGENDA:

Límit de la cavalleria dels Lluís.

Límits Ballester Togores , 1503-1513

Límits Muntanyans, 1524

El tret que caracteritzà les activitats financeres de Joan i Miquel Ballester fou que en molts casos el seu interès no era, com el de Feliu, valoritzar els censos emfitèutics o les pensions censals, sinó eixamplar i consolidar el seu patrimoni agrari. L'endeutament i les estratègies usuràries serviren per afeblir la capacitat de resistència econòmica dels pagesos. Per això l'apropiació de les tinences pageses fou el tret distintiu del període. Aquesta estratègia d'acumulació primitiva podria ser caracteritzada en els mateixos termes que ho feu Amit Bhaduri en el seu estudi sobre l'alienació de la terra i la compulsió del deute.¹²⁵ alguns terratinents o rendistes, com els Ballester, havien deixat que el deute s'acumulés sobre algunes tinences pageses durant llargs períodes, sense obligar a cap transferència de terres, per després impel·lir el pagès a alienar amb una sola operació tota la terra que posseïa. Amb aquesta transferència de terra el pagès pagava tot el deute que havia acumulat. Així, el tret que distingiria l'estratègia econòmica durant aquesta etapa seria l'exigència de saldar els deutes amb l'alienació de la terra.

El mapa 3 mostra el perfil de la hisenda el 1514, pocs anys després de l'òbit de Miquel Ballester, quan el seu nét i hereu, Joan Miquel Ballester de Togores ja s'havia fet càrrec del patrimoni. En primer lloc posseïa el domini directe sobre nombroses parcel·les de terra i cases a Manacor i Artà. En l'extrem nord posseïa el feu dels Llull, més de 2.500 quarterades en domini jurisdiccional i ple, per les quals rebia delmes, censos, tasques i lluïsmes. Així posseïa el domini ple sobre 1.426 quarterades que corresponien a les alqueries de les Planes, la Bagura, Son Navata i la Sobirana (després dita Sos Llulls),¹²⁶ i tenia el domini directe i jurisdiccional sobre les alqueries Sos Ferrers (confrontant amb la Subirana), l'alqueria Albocàsser, aïllada de la resta i situada

---

125 Òbviament aquesta caracterització parteix dels treballs de Marx (1984: 391-444), Bhaduri (1987: 148; 1999: 7- 30, 50-73) i Tello (1994: 16, 1995: 102).

126 Aquesta alqueria passaria, juntament amb el feu, a una altra branca de la família Ballester que fou absorbida per la casa Olesa el 1571-77, vegeu el proper apartat. El càlcul de les extensions s'ha fet sobre l'amillarament de 1860, AM Manacor, amillarament 1860 (quadre 8 del capítol 4).

al sud del terme de Manacor, i un carrer de cases a Ciutat.¹²⁷ Afrontant pel sud i oest d'aquest domini posseïa en domini útil les alqueries de Lluchamar i la Real —que contenia les antigues alqueries de Gallicant i Tènger—, que totalitzaven a l'entorn de 1.927 quarterades. Sobre l'alqueria de la Real posseïa els drets de delme i tasca. Ja dins la parròquia d'Artà, però confrontades amb les alqueries de la Bagura i les Planes, tenia dues explotacions en domini útil, Salma i Carrossa, amb una extensió de l'entorn de 305 i 738 quarterades respectivament (vegeu quadre 3 i mapa 3). Allunyades d'aquest conjunt posseïa les terres del Pla de Manacor i les alqueries de la Marina, propera a l'alqueria d'en Brotat, i dues possessions a Petra. En el proper apartat argumentarem que la formació d'aquesta hisenda no fou el resultat d'una atzarosa política de compres, sinó d'una estratègia selectiva d'adquisicions de tinences, amb un propòsit ben determinat: l'explotació de la ramaderia extensiva.

L'ADMINISTRACIÓ DE LA HISENDA DE MIQUEL BALLESTER, 1469-1503

Feliu Ballester havia participat, amb alguns parents seus, a petita escala, en companyies de bestiar boví i equí en les *marines* de Manacor i Artà,¹²⁸ però no l'hem trobat involucrat en grans companyies ramaderes, ni sembla que les seves adquisicions de terres es puguin relacionar amb l'economia pecuària. A partir del decenni del 1430, coincidint amb l'adquisició de les alqueries de la Real i Lluchamar per Joan Ballester, la ramaderia ovina esdevindria el nervi de l'economia agrària d'aquell patrimoni.¹²⁹ Aquestes activitats augmentaren la seva importància amb les

127 Vegeu el capbreu de les cavalleria dels Llulls fet el 1517 per Joan Miquel Ballester de Togores a l'escrivania reial a ARM, ERC-1146, f. 11v.

128 Rosselló Vaquer (1979: 101).

129 Les primeres cites de grans companyies d'ovelles són immediatament posteriors a l'adquisició de la Real i Lluchamar, de la dècada de 1440, vegeu la còpia del *Libre de forma maior que lo dit defunt manave per les companyies tenia tot de ma seva e en lo qual libre atrobi los compres e deutes següents* ARM, PN, M-737, f. 54-63.

ampliacions patrimonials realitzades per Miquel Ballester entre el 1469 i el 1503.

Miquel Ballester *el gran* (143?-1503) i la seva família residien a la vila de Manacor, tot i que tenia cases a la parròquia de Santa Eulàlia de Ciutat. La hisenda tenia dos centres neuràlgics: a les cases i magatzems que el terratinent tenia a la vila de Manacor es desenvolupaven les tasques administratives i comercials; i Lluchamar on el majoral organitzava sota la direcció del terratinent els processos productius. Al casat de la vila de Manacor hi havia les estances on residien la família, els missatges, les criades i els esclaus i esclaves, i un conjunt de dependències destinades a emmagatzemar, elaborar i comercialitzar la producció de les seves terres i de les companyies ramaderes: cellers amb els seus cups i botes,¹³⁰ botigues i sitges amb els cereals,¹³¹ i un seguit d'estances on es guardaven les filoses i altres estris relacionats amb el cardat i preparació de la llana, i on es conservava, en alfàbies, la mel, la cera i l'oli que tenia l'heretat.¹³² Al costat d'aquestes dependències hi trobem el molí de sang, l'estable amb un important nombre de bèsties de tir i els corrals amb l'aviram.¹³³ Als baixos de la casa i al costat dels magatzems hi havia l'"*studi*", l'estança des d'on Miquel Ballester gestionava els seus negocis. Allí hi podem trobar els seus béns més valuosos. Les robes i filasses amb que negociava —camises d'Holanda, tovalloles de fil, mocadors, cobertors, vànoves, estam, etc—, el diner en metàl·lic i els objectes d'or i plata que tenia en aquells moments.¹³⁴

---

130 En total hi havia a l'època unes 70 somades de vi, vegeu ARM, PN, M-737, f. 1-2.

131 Amb 1.020 quarteres de blat i xeixa i altres 71 d'ordi i civada, les botigues de la llana, amb prop de 209 quintars de llana ARM, PN, M-737, f. 63-63v.

132 ARM, PN, M-737, f. 1-3.

133 ARM, PN, M-737, f. 3-4.

134 L'inventari recull una bossa amb ducats d'or, dues peces d'or, una altra bossa amb 8 ducats d'or, un caixonet amb 2 ducats d'or, 3 creuats d'argent i altres monedes de plata i coure. I, també, allí guardava els objectes d'or i argent, tots ells convenientment pesats. Una sèrie d'objectes de plata: dos gerros, 4 copes, un saler, dues tasses, 8 culleres, dos anells i una creu d'or, vegeu ARM, PN, M-737, f. 11v-13.

El notari Jaume Mir, redactor de l'inventari, descriu exhaustivament el contingut dels llibres de comptes, pergamins, cartes, processos i altres papers que hi havia a l'estudi de Miquel Ballester.¹³⁵ En les anotacions d'aquests llibres de comptes es posa de manifest la implicació de Miquel Ballester en la gestió de la hisenda. El notari va deixar constància que molts dels llibres de *compta i raó*, *d'entrades i exides*, o dels comptes de les companyies ramaderes foren escrits pel mateix Miquel Ballester. Així podem llegir en alguns dels encapçalaments d'aquells llibres: *Libre de comptes de mi Miquel Ballester*, o bé, en altres *Un libre de comptes de deu i deix consignats de ma del dit difunt*, i també els arrendaments i comptes de les companyies de bestiar eren registrats pel mateix terratinent: *Libre de forma maior que lo dit manave per les companyies tenia tot de ma seva e en lo qual*.¹³⁶ Així, doncs, Miquel Ballester no només tenia el seu estudi al bell mig dels magatzems i cellers, on probablement tenien lloc gran part de les transaccions comercials, sinó que endemés de pròpia mà anotava un gran nombre d'aquelles vendes, compres o préstecs en els llibres de comptes de l'heretat. Resulta més difícil saber si en aquestes tasques administratives era ajudat per algun majordom, secretari o escriptent. Probablement, comptava amb l'estreta col·laboració, d'alguns familiars, les filles i els seus gendres, especialment la seva filla Montserrat i el seu marit Umbert, pares del que seria el seu hereu, Joan Miquel [Ballester] de Togores. Sobre ells hem trobat referències indirectes on es palesa la seva relació amb els afers comercials i ramaders de la casa.¹³⁷ A més, en els afers administratius i legals comptava amb la col·laboració estreta d'alguns dels notaris de Manacor (Nicolau Crespí i Jaume Mir) i d'Artà (Nicolau Gili). Miquel Ballester sovint acudia a ells per redactar contractes agraris, acordar operacions comercials o escripturar les transaccions familiars (dots, testaments llegats, contractes matrimonials), i també per assessorar-se en els plets que tenia amb altres

---

135 ARM, PN, M-737, f. 45-63.

136 ARM, PN, M-737, f. 45v i 54.

137 Per exemple a l'inventari d'Umbert de Togores, fet el 21 de gener del 1510 pel notari Joan Porquer (ARM, PN, P-451, f. 450-460).

comerciants o pagesos. Amb alguns d'aquests notaris havia mantingut importants negocis ramaders com es pot deduir de la següent nota sobre els comptes de la llana dels anys 1475 a 1478:

Sta empero que en la maior part de les precedents partides es escrita ço es al dors de cada una partida una letra. La qual denota que la dita lana fou venuda per en Tomas Forns, notari, per ma del dit difunt e de les quals ere questio entre los dit difunt e lo dit Forns la qual encara no es decidida prevenint lo dit difunt star a risch e perill del dit Forns y de e per a ço se manave entre aquells un gran proces.¹³⁸

Miquel Ballester devia ser una persona molt primmirada amb els seus negocis; en aquests cas, com en altres, no s'estava d'acudir a la cúria si els comptes que presentaven els seus socis no s'ajustaven als criteris o estimacions en els guanys o en les despeses que ell probablement havia fet. Amb alguns d'aquests notaris Miquel Ballester havia tingut una relació molt estreta, forjada en les compres de censals i terres al llarg del segle XV. La informació sobre l'endeutament dels pagesos, la precarietat de les seves economies, la disponibilitat o necessitat de vendre les terres eren informacions que tenien els notaris, i que podien administrar amb discreció. Probablement, Miquel Ballester, i abans el seu pare Joan, s'havien beneficiat, d'aquesta informació per planificar la compra de terres.¹³⁹

Conducció directa, treball assalariat i esclavitud

La hisenda agrària de Miquel Ballester s'havia organitzat en diversos cossos i combinava diverses modalitats de gestió. D'una banda, un conjunt de terres i aprofitaments eren arrendats, i d'altra conduïa directament les terres del Pla de la Vila i l'extens

138 ARM, PN, Ll-30, f. 201-201v.

139 Aquests notaris (Nicolau Gili 1495, 1501, Joan Crespi 1490, Joan Ballester, Joan Lull) apareixen en les actes de compres de censals i terres, en la redacció de contractes ramaders, i alguns d'ells participen en algunes companyies ramaderes amb els Ballester. Vegi's ARM, PN, M-737, f. 45v-48, i també a ARM, PN, Ll-30, f. 201-201v.

cos territorial compacte integrat per les alqueries de Lluchamar, les Planes, Salma, la Real (amb Biosca, Gallicant i Tènger) i la Marina.¹⁴⁰

Per a la conducció de les terres del Pla i les feines als magatzems de la vila disposava de tres missatges, algunes criades el nombre de les quals no està especificat en la documentació,¹⁴¹ i 3 esclaus i 6 esclaves.¹⁴² La documentació sobre les tasques que realitzaven aquests assalariats i esclaus no és precisa, però els estudis sobre el treball masculí i femení lliure i esclau permeten inferir algunes pautes sobre l'organització a aquesta hisenda.¹⁴³ Els treballadors assalariats i els esclaus estaven encarregats de les tasques de conservació i transformació dels productes, de tenir cura del bestiar que hi havia als estables de Manacor, del tragi dels excedents des de Lluchamar a Manacor, o del transport dels productes a altres viles properes. I també del conreu dels camps que l'heretat tenia al Pla de la Vila. El treball de les dones era consumit per les tasques domèstiques —la preparació dels aliments, neteja, etc.— però segurament també en participaven l'activitat relacionada amb la cria de l'aviram i altres animals de corral, la feina als petits horts o corrals que hi havia a les cases. Les esclaves ajudaven en les operacions menys destres i més feixugues de la preparació dels aliments, la neteja, la feina als horts i corrals, i en les feines relacionades amb la preparació de les fibres animals o vegetals pel tissatge.¹⁴⁴ Possiblement, també, eren incorporades al treball de les explotacions agràries quan les puntes de demanda estacional de treball ho exigien.

---

140 ARM, PN, M-737, f. 9v-11, 40-42v, 63-64v.

141 Allí s'especifica el nombre de llits, màrfegues, mobles i vestits que tenien, ARM, PN, M-737, f. 1-9.

142 Els esclaus dormien encadenats i tancats als estables, excepte un d'ells que dormia en el molí, ARM, PN, M-737, f. 1-9.

143 Malauradament disposem encara de pocs treballs sobre el treball a l'edat mitjana, i especialment sobre les tasques relacionades amb l'activitat agrària, el servei domèstic i el treball femení. Les línies que segueixen les hem inferides a partir dels estudis de Mas (1996, 2005, 2011), Soto (1992, 1999) i Jover, Mas i Soto (2003, 2008).

144 A les cases de Manacor s'esmenten tot un seguit d'estrils per cardar i filar la llana —una *filadora de poll*, fusos, estiradors, cardes— o per preparar les fibres de lli —espadar: ARM, PN, M-737, f. 3v.

A l'antiga alqueria de Lluchamar hi havia unes estances reservades als propietaris,¹⁴⁵ altres per al majoral, Joan Morey, que juntament amb la seva muller residien a les cases de la finca,¹⁴⁶ una cambra per als treballadors i una per als esclaus, a més dels estables, corrals, sitges, cellers, pallisses i molins. El majoral era l'home de confiança del terratinent i el que s'encarregava de l'organització de les tasques agràries: el conreu dels sementers de cereals i les vinyes, el manteniment de les cases, l'organització de les botigues i cellers, tenir cura del bestiar de tir, supervisar els pastors de les guardes d'ovelles i moltons. El nombre de treballadors fixos, missatges, era de 4 o 5.¹⁴⁷ Aquests mossos s'encarregaven de tenir cura del nombrós bestiar de tir que hi havia a aquella explotació, de la vigilància del bestiar oví, caprí i boví de renda que pasturava per les diferents contrades del latifundi, així mateix del tragí i transport dels excedents, de llaurar, i de fer les feines de manteniment que exigeix una gran explotació. L'equip de 8 esclaus realitzaven tota mena de feines: llaurar, sembrar, escardar, batre, entrecavar, guardar el bestiar, realitzar les tasques de manteniment a les cases i camps, la recol·lecció de la mel i cera dels nombrosos ruscs que hi havia a l'heretat, etc. Per tota una sèrie de tasques, de caràcter estacional i molt intensives en treball, o en aquelles tasques que requerien una certa habilitat o qualificació, es contractava mà d'obra jornalera lliure.¹⁴⁸

---

145 Les estances que tenia la família a Lluchamar suggereixen que hi passava algunes temporades. La distància entre ambdós centres era de 10 quilòmetres, per tant probablement Miquel Ballester visitava la possessió amb freqüència, o bé hi restava amb la família alguns dies o les temporades relacionades amb els esdeveniments agraris més significatius: l'encorralament i tossa de les ovelles, la sembra dels cereals i les messes, vegeu ARM, PN, M-737, f. 9v-10v i 11v.

146 Els mobles, robes i parament de les estances que ocupava aquest majoral, i probablement també la seva dona, denotaven una gran austeritat i es diferenciaven clarament de les estances on habitaven els senyors quan residien a aquella heretat. Vegeu la descripció dels mobles, paraments, robes, etc. a ARM, PN, M-737, f. 9v-10v i 11v.

147 El seu nombre l'hem deduït del número de llits i màrfegues que hi havia a la cambra dels missatges: ARM, PN, M-737, f. 9v-10.

148 Vegeu Mas (1994, 2011) i Jover, Mas i Soto (2003).

Quadre 4. Alqueries, béns i bestiar de l'heretat de Miquel Ballester segons l'inventari de 1503

<i>Possessions</i>	<i>Factors</i>							<i>Total</i>
	<i>Lluçamar La Real</i>	<i>Cavalleria Dels Llulls</i>	<i>Terres Manacor</i>	<i>Marina Manacor</i>	<i>Alqueries de Petra</i>	<i>Companyies de bestiar</i>		
Muls/es	4	1	4					9
Cavalls	3	1	1					5
Eugues	13							13
Poltres	2							2
Ases	2	1						3
Someres	4	2		1	1			8
Rucs/ques	4	1			1			6
Pollines	2				2			4
Cases d'abelles	120	10	60	121				311
Bous	28	2		8	5	2		45
Vaques	130	13		13	1	6		163
Braus					1			1
Moltons						422		422
Ovelles	2.034	747			148	1.750		4.679
Anyells	1.467							1.467
Toïssos	141							141
Cabres	188	50		199				437
Cabrits	77							77
Porcs	20	8		30				58
Truges		10		2				12
Galls i gallines	40		10	11				61
Paons	30							30
Coloms	6			4				10
<i>Esclaus</i>	8		3					11
<i>Esclaves</i>			6					6
Blat i xeixa quarteres	35	24	1.020		36			1115
Ordis quarteres	10	27	71		26			134
Llana quintars			208,5					208,5
Mel quintars			1,5					1,5
Cera lliures			8					8
<i>Sementers sembrats</i>								
Blat quarterades	**	8	7	16	36			67
Ordis quarterades	**			55	26			81
Vinya			4					

Font: ARM, PN, M-737, f. 1-67v.

El 1503 l'extensa alqueria de Lluchamar i les alqueries annexades tenien una extensió d'entorn de 2.600 quarterades. Si bé les cases principals eren les de Lluchamar, les antigues cases de la Real s'empraven com a pallissa i corral, a la possessió de la Marina es mantenien les cases, uns estables, un molí i corral, i a les Planes es mantenien les edificacions del molí d'aigua, que estava arrendat. La resta de cases de les velles alqueries Biosca, Tènger, Gallicant i Salma foren abandonades i sabem per la documentació de la fi del segle XVI que s'havien enrunat, en la majoria dels casos s'havien convertit en corrals per al bestiar.¹⁴⁹ Les terres cultivades ocupaven una extensió molt reduïda en relació amb el conjunt del latifundi i s'agrupaven a l'entorn de les edificacions habitables Lluchamar i la Real (quadre 4). El conreu dels cereals es desenvolupava als sementers de Biosca, Aspelech i el Camp de la Grua, situats sobre els sòls més fèrtils de la hisenda, al costat del torrent i pla de la Grua, on s'hi dipositen terres al·luvials i hi ha diferents fonts d'aigua que permeten mantenir una zona irrigada relativament extensa. Aquests sementers s'havien sembrat amb xeixa i vena.¹⁵⁰ A més del conreu dels cereals, al costat de les cases de Lluchamar i de la Real hi havia els horts i una vinya, i unes feixes de terra on es cultivava el lli. A la possessió de la Marina hi havia sembrades 50 quarteres d'ordi al sementer de Torregassa, i després de la mort de Miquel Ballester se n'hi sembraren altres 12 o 13 més, i el Camp Roig, un sementer de 13 quarterades, s'havia sembrat aquell any amb forment. A més, en un redós d'aquest sementer s'havien sembrat 13 barcelles de lli.¹⁵¹ Aquestes terres eren cultivades amb la mà d'obra assalariada i esclava *a despesa de l'heretat*, directament.¹⁵² A més de les tasques relacionades amb el manteniment i guàrdia del bestiar, la força de treball era ocupada

---

149 Aquest era el cas de les antigues cases de Tènger, Gallicant, Son Navata —dita després la Cabana i posteriorment el Pou Colomer—, que ara formava part dels sementers de la Bagura. Aquesta informació apareix a l'inventari de 1504 i als contractes d'arrendament de la segona meitat del segle XVI d'aquestes explotacions. Sabem que estaven habitades per alguns contractes d'arrendament i notícies contingudes a les cartes de l'ECR de Manacor del primer quart del segle XV.

150 ARM, PN, M-737, f. 9-11v, 42-42v. i 63v-64.

151 ARM, PN, M-737, f. 41v-42.

152 ARM, PN, M-737, f. 1-3 i 38v.

en la producció de mitjans a la cantera que hi havia a la marina (amb 91 mitjans picats i altres 67 sense acabar) i en la fabricació de teules a l'olleria de la Marina.¹⁵³

L'explotació principal durant la vida de Miquel Ballester, i probablement també abans amb Joan Ballester, fou *companyia de la casa* d'ovelles, anomenada així per distingir-la de la resta de guardes d'ovelles i moltons de la hisenda que no eren gestionades directament pel terratinent. L'any 1503 aquesta companyia estava integrada per 2.034 ovelles, 1.467 anyells, 141 tòissos, 188 cabres i 77 cabrits (quadre 4). Les fragmentàries notícies que ens han arribat sobre les pràctiques ramaderes en aquest latifundi, juntament amb la informació de què disposem sobre les pràctiques ramaderes per etapes posteriors, suggereixen que les ovelles pasturaven lliurement per les diverses zones de pastura i els rostolls del latifundi, probablement vigilades per alguns missatges i esclaus.¹⁵⁴ Aprofitant la variada orografia i els abeuradors que hi havia a aquestes alqueries l'heretat havia aixecat diversos corrals (mapa 3). Tenim constància de dos corrals a Lluchamar, un a la *muntanya* i l'altre a la *marina*, uns altres corrals anomenats: Montsoriu, Jovaria, Avencar, Bassoles, dels Camps, d'en Vives a les alqueries Lluchamar i la Real, i altres dos corrals situats un a Salma i l'altre a Gallicant.¹⁵⁵ Dins aquestes grans àrees delimitades amb bardisses o bé tanques fetes amb pedra seca, el bestiar es movia lliurement. La companyia pasturava per les diferents àrees de pastura d'aquestes alqueries que combinaven les zones de garriga, bosc i alzinar, amb els erms i rostolls de les zones cultivades.¹⁵⁶

153 ARM, PN, M-737, f. 42.

154 ARM, PN, G-143, folis 308-308v; PN, LL-112, folis 109v-111; PN 6295, folis 190v, 180-180v; i ARM, A, Presidals decrets (1577/80), folis 140-141v.

155 ARM, PN, M-737, folis 63-66v.

156 La hisenda mantenia sobre les alqueries de Lluchamar, la Real, les Planes i Salma, amb una extensió d'entorn 2.660 quarterades, més de 2.000 caps de bestiar oví, a més d'un nombre important de caps de bestiar caprí, boví i porquí. Això significava, aproximadament, una quarterada de pastura per cada cap de bestiar adult i any. Una ràtio semblant a la de les alqueries de la Bagura i Son Navata: en una extensió de 900 quarterades hi pasturaven 747 ovelles adultes, 50 cabres i 12 vaques. Una proporció molt semblant a les estimacions de mitjan segle XIX fetes per Habsburgo-Lorena (1959 I: 107,111-127; 1960 II: 42-43,54) i les de Rosselló Verger (1964: 386-389).

Dues espècies herbàcies tenien un paper clau en l'alimentació dels ramats: el fenàs i el càrritx. El càrritx creixia a l'hivern i podia ser emprat com a pastura quan els brots eren tendres, i també es podien segar per ser consumits en altres llocs. Un cop acabada la pastura o tallats els brots frescs, es cremaven els rostolls afavorint així el creixement de nous brots que servirien com a pastures tendres. Aquestes pràctiques, tot i que facilitaven la renovació de les pastures, a llarg termini impedien el creixement de l'arbrat i per tant simplificaren aquestes ecosistemes i el seu aprofitament intensiu podia acabar provocant una progressiva pèrdua del sòl fèrtil.¹⁵⁷ És molt probable que ja en aquella època, sinó des de temps enrere, aquesta actuació antròpica hagués provocat la regressió de l'alzinar en aquelles contrades i afavorit la difusió de la garriga que s'estenia ràpidament per les muntanyes i el pla.¹⁵⁸ L'abastiment d'aigua pel bestiar estava garantit per una xarxa d'abeuradors distribuïda per les diferents àrees de pastura (mapa 3).¹⁵⁹

A la primavera i a la tardor l'heretat contractava diversos pastors per a l'*encorralament del bestiar*. Probablement molts d'ells eren pagesos que participaven amb algun petit ramat propi en la gran companyia que tenia Miquel Ballester, o en altres companyies de bestiar que tenia la hisenda. L'any 1503/4 apareixen com *encorraladors* del bestiar de Lluchamar, les

---

157 En general aquestes pràctiques afavoriren la proliferació de les dues espècies vegetals més importants per l'aliment del bestiar en aquelles contrades: el fenàs i el càrritx. En l'actualitat aquestes dues herbàcies són les espècies que més abunden en les pelades serres de Llevant. Vegi's al respecte, Habsburgo-Lorena (1959: 42-44, 54-55, 72-73), Rosselló Verger (1964: 94-98, 102-103, 108-110, 381-391) i Sureda, Morey, Pastor i Llabrés (1997).

158 Rosselló Verger (1964: 96-105) i Grimalt (1993: 76-77).

159 Així per exemple el pou Colomer, situat a Son Navata, era reconegut en la documentació com un antic *pou morisc*. Sobre aquests fonts i els empius dels pagesos sobre l'aigua vegeu l'inventari de les explotacions realitzat el 1485 a ARM, ECR-756, folis 28-32v. La hisenda era recorreguda pels dos grans eixos de la xarxa hidrogràfica de Sant Llorenç: el torrent de les Planes, branca principal del torrent de ca n'Amer, que drenava les aigües de la Bagura, el puig de les Voltes i de la font de Tènger; la segona era el torrent de Sa Blanquera que agafava les aigües de Gallicant fins al Pla de la Grua (Grimalt, 1993: 74-75).

Planes i la Real onze individus. Alguns d'ells com P. Morey, M. Morey, P. Llodrà, P. Llull eren pagesos benestants que mantenien relacions econòmiques amb Miquel Ballester: arrendament de bestiar o de pastures, compra venda de llana i ramats, i també com a censataris de l'heretat. En uns altres corrals que tenia l'heretat figuraven els mateixos noms, i d'altres de diferents, i s'assenyala que entre els *encorraladors* hi havia *e gent de la casa*, suposem que es refereix als mossos o esclaus de la hisenda. En aquests encorralaments es feien dos tipus d'operacions. A la tardor es preparava el ramat per a la cria, així es separaven les ovelles bacives (aquelles que no estaven prenyades aquell any) i els moltons, de les de cria. I, a la primavera, amb les cries ja grans i els anyells i toïssos a punt de vendre, es realitzava la tossa i el marcat de les cries. En aquests dos períodes es separaven diversos grups d'animals de la guarda principal. Així, s'apartaven els mascles i les femelles adults que estaven al límit del seu cicle productiu, i també els anyells de més d'un any que havien pasturat amb la guarda principal, els toïssos, i que serien venuts aquell any. Per tal de no reduir el nombre de caps que integraven la companyia eren substituïts per anyells que ocuparien el lloc dels toïssos apartats, i anyelles que substituirien a les ovelles velles o bacives.¹⁶⁰ Però la majoria dels moltons, ovelles, anyells i anyelles apartats de la guarda principal, excepte els toïssos, donarien lloc a un altre tipus d'activitat econòmica, les comandes de bestiar, com veurem més endavant.

La companyia de la casa es destinava fonamentalment a la cria d'anyells i a la producció de llana. Tot i que la documentació no ens informa de la producció total d'aquest ramat, hom pot fer una estimació prudent a partir dels coeficients ecotècnics de l'època. Segons diverses fonts una ovella podia tenir cada any una mitjana d'una cria i produir entre un i dos quilograms de llana.¹⁶¹ Això suposaria que la guarda el 1503 tenia una producció anual, aproximada, d'entorn de 1.600 anyells i una mica més de

---

160 ARM, PN, M-737, folis 63-64 i 66v.

161 Aquestes dades són les mitjanes que ens proporciona l'interrogatori del 1850 sintetitzat per Habsburgo-Lorena (1959, 1960), vegeu el quadre 14 de capítol 6.

100 quintars de llana. Aquestes dades no divergeixen gaire de les que trobem a l'inventari del 1503, on consten 1.467 anyells, de la guarda de la casa i entorn de 208 quintars de llana, entre els quals hi havia una part important que correspondria a altres companyies que tenia la hisenda.¹⁶²

A Lluchamar eren objecte també de gestió directa la guarda de 13 eugues, someres, cavalls i ases. Les funcions d'aquest bestiar era bàsicament de tir i transport, però també s'empraven un parell de cavalls i els muls per llaurar i batre. Els poltres, mulats i pollins es destinaven a reposar el bestiar de tir i de tragí (muls, ases i cavalls), i alguns es venien al mercat de Manacor.¹⁶³ Activitats pecuàries de menor entitat, però no menys importants, com porcs i cabres (quadre 4), i la gestió dels 300 ruscós també eren conduïdes directament.

Comandes de bestiar, arrendament i parceries: la diversitat de la contractació agrària

A més de la gestió directa la hisenda arrendava diversos aprofitaments agropecuaris. Els més importants eren les comandes de bestiar. Aquesta vella fórmula contractual originària del món mercantil significava que el terratinent *encomanava* un ramat de bestiar durant un període de temps, generalment un any, a un arrendatari. Aquest havia de tornar el ramat —el capital— i una renda per l'ús d'aquest. Amb aquesta modalitat Miquel Ballester arrendava els moltons, anyells, anyelles i ovelles que cada any es retiraven de la companyia de la casa. La comanda està documentada des del decenni del 1460. Joan Ballester i després Miquel havien cedit a molts pagesos en comanda guardes d'ovelles i vaques.¹⁶⁴ El 1503 Miquel Ballester

162 Aquests càlculs s'atansen força a les llanes venudes entre el 1500 i el 1505 (quadre 8): entorn dels 99 quintars. D'altra banda nombre d'anyells dividit pel nombre total d'ovelles que ens proporciona l'inventari del 1503/4 és d'entorn el 0,7 anyells per ovella, vegeu ARM, PN, M-737, f. 37v-38.

163 ARM, PN, M-737, f. 1-3, 9v-11.

164 Vegeu per exemple les notes sobre els debitoris contrets per alguns pagesos d'Artà amb Joan Ballester en la dècada del 1440 a M-737, folis 54-63 i també Rosselló Vaquer (1979: 129).

tenia arrendades tres companyies de moltons que totalitzaven 422 caps i vuit companyies d'ovelles que totalitzaven 1.750 caps. La majoria d'aquestes companyies tenien un nombre de caps que oscil·lava entre 60 i 200 ovelles. La majoria dels arrendataris eren pagesos que posseïen terres o pastures a les viles d'Artà, Petra i Manacor. Aquests contractes d'arrendament o comandes tenien, generalment, una durada d'un any. El ramader lliurava una guarda d'ovelles i moltons a un pagès o arrendatari amb pastures pròpies. L'arrendatari havia de tornar el ramat i pagar una renda en metàl·lic a la fi del contracte. En aquesta modalitat l'arrendament es fixava en 12 diners per cap arrendat, un 8 per cent respecte del valor de l'ovella, és a dir s'obtenia un guany molt semblant al que oferien els censals. En alguns contractes la renda era a parts de fruits i per tant terratinent i pagès anaven a mitges en la llana, formatges i anyells. Aquesta modalitat contractual, molt difosa a l'època, permetia explotar durant un període de temps els excedents del bestiar propi per al qual no es tenia pastures suficients.

La ramaderia bovina tenia força importància llavors, perquè d'ella depenia la producció d'una part important del bestiar de tir i d'inputs per a la manufactura del cuir.¹⁶⁵ A la hisenda hi havia 45 bous àregs i 164 vaques, braus i vedells (quadre 4). La majoria eren a Lluchamar on hi havia 28 bous de llaurar i 130 bèsties bovines, una part de les quals, segons la documentació, eren *ximples* i les altres *salvatges*. La majoria d'aquestes bèsties pasturaven lliurement per la marina de Lluchamar. Aquest bestiar pasturava, juntament amb les cabres, per les garrigues més pobres, els aiguamolls i boscos de l'heretat, i no eren objecte de cap activitat pastoral. El terratinent arrendava cada any l'encorralament de bous i vaques. Quan les tenien agrupades en els corrals separaven les *ximples* i alguns vedells i braus (vedells de més d'un any). Aquests braus eren cedits a pagesos que els ensinistraven per convertir-los en bous de llaurar. Així, Bartomeu Sart tenia tres braus de l'heretat dels quals *ha de haver hun quart per quant ha aregat*, Bernat Ballester tenia *un brau per*

---

165 Deyá (2002: 139-212).

aregar, del qual, com a paga, li'n correspondria un quart; i Joan Binimelis tenia altres dos braus per aregar, dels quals també li correspondia un quart.¹⁶⁶ Aquests bous àregs un cop ensinistrats eren venuts a altres terratinents de la contrada, o bé llogats,¹⁶⁷ així mateix els bous vells, que havien de ser substituïts pels parells més joves, també eren venuts o llogats a pagesos amb poc recursos econòmics.¹⁶⁸ Finalment, les vaques velles i altres de salvatges eren venudes per carnatge i l'aprofitament dels cuiros, entre altres coses per fer avarques.¹⁶⁹ A més d'aquestes comandes pecuàries, l'heretat arrendava els alzinars que restaven a la zona de la Real per aglanar els porcs, les garrigues i pinars per fer carbó, i també els afloraments de pedra calcària de la Marina per fabricar calç.¹⁷⁰ Per últim, el terratinent arrendava també aquelles terres que no formaven part del conjunt d'alqueries gestionades directament: les alqueries d'en Gibert i en Pujol que l'heretat tenia a les parròquies de Petra i Felanitx, el molí de les Planes, l'alqueria de la Subirana i les alqueries de la Bagura i Son Navata.¹⁷¹

Comercialització i ingressos de la hisenda, 1469-1503

L'inventari de 1503 proporciona una documentació molt detallada sobre els ingressos i l'abast dels negocis de Miquel Ballester. En una mena de llargs apèndixs el notari resumia el contingut dels llibres de comptes que estaven en ús, o bé els comptes dels quals no s'havien tancat (o saldat). Les anotacions comencen amb l'encapçalament del llibre, com per exemple, el *Llibre maior de mi Miquel Ballester començat a X octobri any MCCCCLXIII*, on el terratinent anotaven les quantitats que

166 ARM, PN, M-737, f. 63-64v.

167 Per exemple F. Miquel Ballester, ciutadà i parent de Miquel, tenia llogats un parell de bous en una de les seves possessions pel preu de 4 lliures. ARM, PN M-737, foli 64v.

168 Per exemple Joan Rigolf, arrendatari del molí de les Planes, tenia llogats un parell de bous vells. Vegeu ARM, PN, M-737, foli 11v.

169 ARM, PN, M-737, foli 11v, 63-64v.

170 ARM, PN, M-737, f. 11v .

171 ARM, M-737, f. 11v i 64-64v. L'anàlisi dels contractes d'arrendaments es tractarà al capítol 6.

restaven a deure pagesos, teixidors, paraires o universitats amb la hisenda després de haver clos un negoci. Aquests resums dels assentaments feien constar la data, generalment el nom o noms dels deutors, el seu lloc de residència, el tipus de partida (*per llanes, per resta de llanes, companyia de bestiar, resta d'ovelles, resta d'anyells, resta de forment, per xeixa*, etc.) i el valor del deute. No sabem quan es varen saldar aquests deutes, tanmateix la seva sistematització ens proporciona una plantilla aproximada de la composició dels negocis de la casa Ballester. Aquestes notes les hem sistematitzades en tres quadres. En el quadre 5 hem agrupat la informació per decennis (1463-1579, 1480/89 i 1490/99) i pel tipus de activitat per la qual es contrau el deute. En el quadre 6, aquesta mateixa informació l'hem agrupada a partir de la parròquia de procedència dels deutors, aquesta taula ens proporciona un indicador de l'abast dels negocis de la casa en aquella època. Finalment, a la taula 7 hi ha reflectits els deutoris de l'heretat de l'any 1503, és a dir signats immediatament abans del traspàs de Miquel Ballester.

Quadre 5. Comptes dels deutoris de la casa Ballester, 1463-1500. Composició per períodes i partides, valor en sous

	%		%		%	
Partides (sous)	1.463	79,0	1.480	89,0	1.490	99,0
Cereals	2.616	46,6	2.559	24,7	127	0,5
Llanes	261	4,7	187	1,8	23.022	80,1
Bestiar oví	2.736	48,7	7.623	73,5	5.326	18,7
Total	5.613	100,0	10.369	100,0	28.475	100,0

Font: ARM, PN, M-737, f. 1-67v.

Els llibres de deutoris ens mostren una part important dels negocis de Miquel Ballester, però probablement sobretot ens informen de les activitats de menor entitat. La majoria de noms es poden identificar com a pagesos o menestrals i el valor mitjà de les operacions consignades era d'unes 8 lliures, l'equivalent a unes 10 ovelles, 1,5 quintars de llana, un bou o unes 9 quarteres

de forment aproximadament, a preus de principis del segle XVI. De fet quan apareixen quantitats als llibres de deutoris són d'una quartera de xeixa (els anys 1480 i 1489), 8 quarteres de xeixa (1489), una mula (l'any 1489, per preu de 12 lliures), 1 quintar de llana (1485, pel preu de 7 lliures el quintar) o 2 quintars de llana (els anys 1480 i 1485, al preu de 7 lliures el quintar). Aquestes quantitats evidentment no estaven a l'abast de tots els pagesos, però sí d'aquells que posseïen explotacions mitjanes o grans. Així, els llibres de deutoris reflecteixen, sobretot, les comandes de petites guardes d'ovelles, les vendes de llanes a teixidors i paraires, o en l'etapa 1463-1479 els préstecs en forment a pagesos o els deutes en el pagament de censos alodials de la dona Francina en grans.¹⁷² Encara que també hi podem trobar operacions d'una entitat major com eren les vendes de grans a diverses universitats (Sineu 1469 i 1470, i Alcúdia 1490). Però aquestes negocis més importants eren enregistrats en altres llibres, sobre els quals només ens han arribat unes poques referències anotades en el *Libre de forma maior que lo dit defunt menava per les companyies tenia tot de ma seva*, i en un altre memorial de comptes, on estaven registrades les operacions més recents i importants de l'heretat. Així sabem que l'any 1503 Miquel Ballester tenia reservats 22 quintars de llana per als paraires J. Nadal i M. Janer, que posseïa un deutor signat per Miquel Avellà, carnisser, que havia comprat moltons per valor de 43 lliures i 16 quintars de llana; i un altre signat per Jaume Vives que havia comprat la companyia d'ovelles amb Mateu Montserrat per 300 lliures. O les vendes d'ovelles a importants membres de la noblesa: per exemple a mossèn Sant Joan (123 lliures) i a mossèn Joan Safortesa Burguès (100 ovelles) entre d'altres.¹⁷³ Per tant, aquesta documentació ens proporciona una informació parcial sobre l'activitat de l'heretat, però suficient per fer-se una idea general de quins eren els principals negocis de Miquel Ballester.

El quadre 5 mostra com en els deutoris del període 1463/79 estan molt presents els préstecs de blat i xeixa que Miquel

---

172 ARM, PN, M-737, f. 26 v.

173 ARM, PN, M-737, f. 63-63v.

Ballester va fer als pagesos aquells anys de carestia (el 47 per cent i el 25 per cent, respectivament, del total dels deutoris d'aquells decennis). Els dos darrers decennis del segle XV ens mostren la importància que prengueren les activitats pecuàries en la hisenda Ballester. La importància creixent dels deutes dels pagesos contrets en l'arrendament d'ovelles que havien concertat amb Miquel Ballester era probablement resultat de dos processos distints. Primer, de l'increment del nombre de caps de bestiar oví que tenia l'heretat; per tant de la seva capacitat de vendre o arrendar un nombre major d'ovelles, anyells, toïssos o moltons. D'altra banda, l'arrendament d'ovelles o moltons representava una alternativa econòmica important per a molts pagesos endeutats, amb pocs recursos econòmics per contractar mà d'obra per al conreu dels camps o per comprar bestiar, però que disposaven de pastures suficients per alimentar petites o grans guardes d'ovelles. Aquests ramats que Miquel Ballester tenia arrendats pasturaven a les possessions de pagesos benestants d'Artà (Gili, Janer, Giscafrè, Riera, Morey), Manacor (Llodrà, Ballester, Binimelis), Petra (Gibert, Mieres) i Felanitx (Mesquida).¹⁷⁴

El darrer decenni del segle XV i els primers anys del segle XVI mostren un augment aclaparador dels deutoris de llana, mentre que el valor dels deutoris del bestiar baixa en termes absoluts i en termes relatius pateix un acusat descens. Aquests canvis són probablement deguts al tipus d'informació que ens ha arribat. És molt probable que l'augment de l'activitat de la hisenda hagués recomanat portar llibres diferents per a les companyies de bestiar i els negocis relacionats amb la comercialització de la llana. Potser també, com veurem posteriorment, perquè aquests darrers havien adquirit no només una major importància, sinó també una nova dimensió en la hisenda dels Ballester.

---

¹⁷⁴ Aquests pagesos formaven part de la mà mitjana o major d'aquestes parròquies i hom els pot trobar als cadastres de Petra (1509) i Manacor (1510) com a posseïdors de mitjanes o grans explotacions (Rosselló Vaquer i Vaquer Bennasar, 1991; Jover, 1996). En molts casos formaven companyies per llogar col·lectivament els ramats als Ballester (ARM, PN, M-737, f. 54-63).

Quadre 6. Resum del llibre de deutoris de Miquel Ballester de l'any 1503. Valor en lliures de Mallorca (ls)

Partides	ls	%
Arrendament de moltons	483,3	15,9
Arrendament de ovelles	1.452,2	47,8
Arrendament de porcs	192,3	6,3
Arrendament de vaques	115,1	3,8
Deutes en metàl·lic	473,0	15,6
Vendes de forment	16,0	0,5
Arrendament de pastures i sementers	74,2	2,4
Venda de llana	37,0	1,2
Venda de ovelles	173,0	5,7
Venda d'un rossi	14,0	0,5
Venda d'una parcel·la de terra	6,0	0,2
Total	3.036,1	100,0

Font: ARM, PN, M-737, f. 1-67v.

De fet, els deutoris de les companyies de bestiar s'anotaven en uns llibres diferents que hem resumit en el quadre 6.¹⁷⁵ El quadre mostra com les anotacions sobre els negocis relacionats amb la llana eren molt escassos, entorn de l'1,2 per cent, de la mateixa manera que ho eren les anotacions de bestiar en els llibres de deutoris dels anys 1494 a 1501. A mesura que aquesta hisenda incrementava el volum dels seus negocis, diversificava les seves activitats i s'estenia geogràficament, probablement necessitava desenvolupar una administració més complexa i especialitzada per seguir el moviment de les diverses activitats econòmiques. Aquests canvis en la forma de portar els comptes es poden interpretar com un símptoma d'una progressiva especialització en la gestió i l'administració de la hisenda? Els quadres 5 i 6 mostren que tot i que altres afers mercantils no poden menysprear-se, com ara el préstec de diners (16 per cent del total), o l'arrendament de bestiar boví i porquí (10 per cent), el seu valor monetari unes 300 lliures i escaig no es podia comparar amb les quasi 2.000 lliures que suposaven els deutoris d'arrendaments de bestiar oví, o els

¹⁷⁵ ARM, PN, M-737, f. 54-63.

de la llana. A finals del segle XV i principis del segle XVI les dues activitats més importants de Miquel Ballester estaven relacionades amb la venda i arrendament de bestiar oví, i particularment amb la comercialització i transformació de la llana.

Miquel Ballester produïa llana i la comercialitzava, però també s'havia introduït en els circuits de l'elaboració de filasses i teles. Diversos testimonis palesen la importància d'aquesta activitat manufacturera. El volum de la llana venuda a principis del segle XVI era de mitjana 70 quintars cada any (quadre 7). Aquesta quantitat estava molt per sota del potencial productiu de les guardes de bestiar que tenien els ramats de la hisenda, i també de les existències de llana que hi havia a les botigues de Manacor a la tardor del 1504. Aquell any hi havia 208 quintars de llana —entorn de 8.000 quilograms— i les vendes anotades eren de només 6 quintars. Això significava que cada any es reservava més de 100 quintars de llana per altres activitats.

Quadre 7. Existències i vendes de llanes, 1500-1505 (sous/quintar)

	Existències quintars	Vendes quintars	Valor sous
1500		35,01	2.300
1502		57,50	5.795
1503		136,25	11.198
1504		58,02	5.863
1505	208,50	6	

Fons: ARM, LI-20, f. 75-77, LI- 22, f. 10v-14, 77-86, 167v-169; i PN, M-737, f. 63-63v.

La geografia de les seves operacions comercials ens pot proporcionar un sòlid indicatiu dels camins que seguia la llana no venuda a mercaders i pararies. Les dades dels deutors del període 1463/79 mostren que aquests eren deguts per individus predominantment de les viles de Sineu i Manacor. En els decennis següents s'hi sumaren vilatans de Petra i Artà, i finalment en el darrer decenni els deutors signats per vilatans de Inca i Pollença prengueren un creixent protagonisme (quadre 8). Aquests canvis en la geografia dels negocis dels Ballester estaven relacionats amb el tipus d'activitat predominant en cada

una de les etapes. Si en els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil, el préstec de cereals tenia un paper molt important, juntament amb les comandes i vendes de bestiar, en el darrer decenni del segle i en els primers anys del segle XVI fou el negoci de la llana el que adquirí un pes aclaparador en l'activitat econòmica dels Ballester. Per això, els principals centres tèxtils de la ruralia, fonamentalment Pollença, Inca, Artà i Manacor, acaparaven gran part dels deutoris de Miquel Ballester. Però, la teranyina comercial no s'exhauria en la venda de la llana als paraires i teixidors d'aquests nuclis rurals, sinó que s'estenia fins a Ciutat, el centre draper més important de l'illa, i també arribava a Menorca.¹⁷⁶

Quadre 8. Anàlisi dels llibres de deutoris de Miquel Ballester entre 1463 i 1501. Valor en sous

	Valor	%
Partides de procedència no identificada	29.514	47,4
Manacor	1.263	2,0
Artà	13.416	21,6
Pollença	4.430	7,1
Sineu	3.214	5,2
Inca	2.857	4,6
Petra	2.520	4,0
Felanitx	2.074	3,3
Santa Margalida	686	1,1
Santanyí	676	1,1
Alcúdia	600	1,0
Sóller	420	0,7
Muro	355	0,6
Sant Joan	120	0,2
Selva	64	0,1
La Pobla	32	0,1
Montuïri	12	0,0
Total deutoris	62.253	51,6

Font: ARM, PN, M-737, f. 1-67v.

176 ARM, PN, M-737, f. 11-13.

Per últim, una part important de la llana produïda pels ramats del Ballester, aquella que no fou venuda, era cedida a filadores i teixidors de les viles properes per elaborar filasses i teles. Així, a l'inventari s'especificava que una partida *saxanta dues lliures de stam filat me han tornat diverses filaneres lo qual no era inventariat*. En el mateix inventari es feia constar que no s'havia inventariat, en el seu moment *un drap setzen me ha tornat lo teixidor*. A més, en els protocols notariais consten les *comades* de llana que realitzava a paraires i teixidors de la vila de Manacor:

*Nos Anthonius Pons et Magdalena eius uxor confitemur tenere in comanda a et deposito ab honor dictam Francina Ballestera xvii quintars lane...Et doli est per mi de illis vobis dare xvii pamnos setzens crudos.*¹⁷⁷

Un cop teixida la llana, els draps crus es portaven a Ciutat per aprestar-los, conforme a la distribució regional del treball que operava en l'època. A les botigues de la casa d'Umbert Togores, gendre seu, de Ciutat, tenien set draps setzens blancs: *los quals en la mort del dit difunt eren en casa d'en Pere alies Febrer abaixador e dels quals jo dita hereva ne he fet tanyir*.¹⁷⁸ Endemés la quantitat de draps crus, cordellats, burells emmagatzemats a les cases de la vila i a Ciutat fan pensar en una activitat important com a negociant de draps.¹⁷⁹

LA FORMACIÓ DELS GRANS PATRIMONIS AGRARIS A LA RURALIA DE L'ILLA DE MALLORCA

En els primers apartats d'aquest capítol hem suggerit que al llarg de la segona meitat del segle XIV s'havia produït una primera onada d'acumulació i concentració de terres entre els pagesos benestants de la vila de Manacor. El buit demogràfic creat per l'onada d'epidèmies posteriors a la pesta de 1348 i altres factors encara poc coneguts coadjuvaren a l'aglevament de terres

177 ARM, PN, Ll-22, foli 13.

178 ARM, PN, M-737, f. 11-13.

179 Deyà (1995).

en mans d'una pagesia intermèdia exemples de la qual foren les cases Comes i Santceloni a Manacor, i els Sureda a Artà. L'explicació de la fallida d'aquesta primera onada de formació de terratinents vilatans probablement caldria cercar-la en l'empenta fiscal del primer terç del segle XV, en l'estructura impositiva de les viles que feia descansar el pes de la fiscalitat sobre els patrimonis agraris, i en les dificultats de la conjuntura econòmica (baixada dels preus dels cereals i augment dels preus de la mà d'obra lliure i captiva). Tanmateix, calen estudis locals sobre aquesta etapa abans de poder bastir unes hipòtesis explicatives més sòlides. Feliu i Antonina Ballester (1390-1423/36) no participaren en aquella primera acumulació territorial. Per contra, mostraren una notable preferència per l'esmerç en censals i l'establiment de terres. El crèdit als particulars, la compra de censals sobre les tinences pageses, permetria a Feliu i Antonina Ballester valoritzar els censos i censals mitjançant pràctiques usuràries. Abans de 1430 la roda de l'endeutament només acabava en algunes ocasions amb l'apropiació de petites tinences, com ara vinyes o sorts de cereals.

Amb Joan Ballester l'estratègia econòmica i patrimonial de la casa Ballester faria un tomb significatiu. Des 1430 es palesa un interès creixent pel control del domini útil de la terra. L'adquisició de censos i censals deixaria pas a la creació de la renda de la terra com a font d'ingressos principal en el patrimoni dels Ballester. En el procés de formació del patrimoni Ballester tingueren un paper decisiu els vells censos i censals i els deutes que havien acumulat sobre moltes tinences des de principis del segle XV. L'endeutament censal fou la palanca que permetria desposseir els pagesos de la terra. Des del decenni de 1430 Joan i Miquel Ballester, tot sovint, no exigien diners sinó la terra per saldar els comptes amb els deutors. Ara bé, no totes les tinences que es posaren a l'abast dels Ballester foren adquirides. La compra d'una tinença responia a dos criteris bàsics: que tingués una gran extensió i la seva proximitat respecte del nucli patrimonial de l'heretat. L'estratègia d'aquesta família, com la de moltes altres estudiades, era la de constituir un gran territori, en domini útil o ple, compacte. Aquestes característiques en la grandària i localització de les alqueries adquirides suggereixen

que hi havia factors de caràcter socioeconòmic que feien cada cop més atractiu l'esmerç en l'adquisició del domini útil o ple de grans explotacions. En la configuració d'aquestes extenses hisendes jugaren un paper clau les possibilitats que oferia l'explotació pecuària, fonamentalment la producció de llana per la manufactura d'exportació mallorquina.

A principis del segle XVI les grans hisendes agropecuàries com la de la casa Ballester tenien una doble dimensió. D'una banda eren grans empreses agràries conduïdes directament amb mà d'obra esclava. Per tant, la gestió directa amb mà d'obra esclava era una opció rendible front a d'altres com l'arrendament, la parceria i l'explotació directa amb de la mà d'obra assalariada. D'altra banda, la hisenda Ballester era també un gran empresa comercial que posava en contacte els mercats locals amb altres mercats rurals més grans: centres especialitzats en la producció tèxtil com Pollença o importants nusos comercials com Sineu i Inca. Aquesta xarxa comercial drenava els excedents agraris de les viles i llogarets cap a la ciutat. A la ciutat moltes de les primeres matèries o productes semielaborats rurals eren acabats als tallers dels artesans, i en el cas dels draps eixien cap a mercats extraregionals, vers els ports de Llevant o els italians de Palerm i Nàpols.

Per tant, la formació dels grans patrimonis agraris tingué una naturalesa compulsiva i començà a les dècades anteriors a la revolta forana de 1450. En segon lloc, les noves hisendes estaven estretament associades a l'expansió de la ramaderia ovina i a la venda de llanes per la puixant manufactura d'exportació. Ara bé, la documentació estudiada no ens permet respondre a algunes qüestions claus per acabar de capir aquests processos. En primer lloc, per què l'esmerç en terres esdevingué una opció més rendible que altres alternatives? Quan i per què l'explotació de la terra començà a ser més profitosa que l'esmerç en censals o en títols del deute? Per respondre a aquestes qüestions hauríem de trobar documentació comptable que ens permetés comparar l'evolució de la rendibilitat de les diferents opcions d'inversió: l'explotació de terres de conreu amb esclaus, l'arrendament de companyies ramaderes, l'esmerç en deute públic i privat, entre d'altres. La documentació

del patrimoni Ballester suggereix que el 1500 totes les opcions d'esmerç estaven actives. L'acumulació de terres no havia suposat l'abandonament de l'esmerç en censals sobre particulars o sobre el deute públic, ni tampoc havia allunyat a aquestes famílies del comerç, ans al contrari havien obert altres activitats comercials a partir de la nova riquesa agrària. Per tant, les possibilitats de mobilitzar els recursos en aquestes cases, en cas de fallida d'una de les activitats econòmiques, o bé les possibilitats de transferir recursos d'una activitat a una altra per incrementar la seva capacitat productiva, era molt més gran que aquelles altres que restaven presonerades d'una sola font d'inversió o activitat econòmica (manufactura, comerç, terres o censals). Aquest ventall no es tancaria fins a la segona meitat del segle XVI, quan les necessitats de reproducció patrimonial, d'una banda, i l'alça de les rendes de les possessions, de l'altra, convertiren la renda de la terra en pràcticament la única font d'ingressos de l'aristocràcia terratinent de l'illa.

Finalment, hem suggerit a la introducció que els districtes caracteritzats per les baixes densitats demogràfiques, la concentració de la població en grans viles i l'escassa fragmentació de les alqueries podien facilitar el procés de concentració de la terra en grans unitats compactes. Ara bé aquests paisatges agraris no eren per si sols condicions suficients per explicar la formació dels grans patrimonis agraris de l'aristocràcia. Perquè, en paisatges agraris molt semblants es produïren evolucions contraposades. Així, les parròquies de Manacor, Artà, Campos, Felanitx i Porreres tenien característiques agrosocials (densitats demogràfiques, models de tinença de la terra, règim senyorial) molt semblants, però els conflictes socials baixmedievals tingueren resultats molts distints. Mentre a Manacor i Artà una classe terratinent acapararia la major part de les terres; a Porreres, Felanitx i Campos la formació de grans patrimonis de la noblesa tingué una reduïda incidència, i la major part de grans explotacions d'aquestes parròquies restaren en mas dels pagesos benestants de la contrada. Així doncs, hi havia necessàriament altres factors de caràcter local, que juntament amb els econòmics i socioambientals, conformaven a cada una de les viles unes

circumstàncies més o menys propícies al desenvolupament dels grans patrimonis territorials nobiliaris. Al nostre parer, una d'elles mereix una atenció especial i per això li hem dedicat unes breus planes, és la diferenciació econòmica al si de la pagesia i els conflictes entre els benestants rurals i la resta de la població vilatana. L'anàlisi local dels conflictes entre els *conservadors de la terra*, com es definien a si mateixos els pagesos en els memorials anteriors a 1450, i els *destripadors e destruidors de la terra del senyor rey e de la cosa públichia*, com anomenaven els pagesos als senyors feudals i benestants urbans,¹⁸⁰ permetria explicar l'extraordinària diversitat local que tingueren els processos de desposseïció pagesa i formació de la gran propietat i la gran explotació a Mallorca.

---

180 Morro (1996: 24).

3.

LA FORMACIÓ DE LA HISENDA DEL COMTE D'AIAMANS: ESTRUCTURA PATRIMONIAL I INGRESSOS, 1503-1662

EL CERCLE ES TANCA: ACUMULACIÓ PATRIMONIAL, ASCENS SOCIAL I VINCULACIÓ DE LA CASA BALLESTER, 1429-1609

La consolidació i perpetuació del patrimoni Ballester comportà un canvi important en les estratègies matrimonials i hereditàries de la família, tot cercant l'ascens social i l'adquisició de nous privilegis fiscals. Així, els Ballester s'allunyaren progressivament dels seus orígens vilatans i s'acostaren als estaments patricis i nobiliaris de la ciutat. Aquests canvis s'iniciaren a mitjan segle XV, coincidint amb l'acumulació territorial d'aquesta casa, i culminaren a principis del segle XVII quan els Ballester de Togores s'havien convertit en una de les principals famílies de l'aristocràcia terratinent de l'illa.

Joan Ballester, com el seu, pare ocupà nombrosos càrrecs al Consell de la Universitat de Manacor i al sindicat forà.¹ El 1429 s'havia casat en primeres amb la dona Montserrat, la mort prematura de la primera esposa l'any 1453, li permetria

---

¹ Joan Ballester havia exercit els càrrecs de síndic (1438) i clavari (1439) de la Part Forana. El 1444 participava en els consells de la mateixa organització vilatana. Endemés, va ser jurat els anys 1431, 1442 i 1444 i va ocupar altres càrrecs menors en l'administració de la vila de Manacor després del conflicte de 1451/54 (Fuster 1966: 132; Rosselló Vaquer, 1979: 42, 52, 55-57, 98, 198; Cateura, 1984: 168).

un any més tard, convertit en un ric terratinent forà, contraure segones núpcies amb Antonina de Pachs.² La família d'aquesta dona procedia de l'estament mercantil i urbà, i al llarg del segle XV es consolidà com una de les primeres cases de la noblesa.³ De la primera muller havia tingut dos fills, Miquel, que seria el primogènit i hereu, i Rafel, que posteriorment heretaria el patrimoni d'un germà del seu pare.⁴ Amb la segona muller tingué dos fills, Bernardí i Gabriel, i una filla, Antonina. En el seu darrer testament de 1469 instituïa el seu fill Miquel com a hereu de les terres del Pla de la vila i cases de la vila de Manacor, els censals i censos que posseïa per herència del seu pare Feliu, i de les alqueries de Lluchamar, la Real, les Planes i la Bagura, així com d'altres terres que havia adquirit el testamentari. A la resta de fills els llegava 1.000 ls a cadascun, i 500 ls per al dot de la seva filla, un capital respectable per a l'època. En el mateix testament ordenava que, mentre els germans i la germana de Miquel fossin menors d'edat o fadrins, podrien residir a la cases de l'heretat i haurien de ser mantinguts per l'hereu. Així mateix, retornava el dot a la seva segona muller i li deixava alguns llegats monetaris i estances a la casa pairal de l'heretat, i a més instituïa alguns llegats piadosos a l'església de Manacor.⁵

Miquel Ballester *el gran* ocupà diversos càrrecs en la universitat de Manacor,⁶ i el 1453 esposaria amb Francina Balaguer, probablement pubilla d'una acabalada família vilatana.⁷ Els béns propis d'aquesta dona, en forma de diner

2 ARM, PN, A-95, f. 198-199. La seva germana contrauria matrimoni amb Jaume d'Olesa, membre de l'estament ciutadà. Vegeu ARM, PN, M-737, folis 53-54.

3 Sobre aquesta família vegeu Barceló, Coll i Rosselló (1999).

4 L'herència de Joan Ballester, notari, a les quals afegiria les alqueries de la Cènia, la Sitge i l'Hospital que comprà a finals del segle XV, vegeu el seu inventari a ARM, PN, Ll-26, f. 287-300v.

5 El testament de Joan Ballester a BBM, AA, carpeta 12.

6 El seu fill Miquel fou representant de la mà major en el consell de la vila els anys 1472 i 1473, i jurat el 1493 (Rosselló Vaquer, 1979: 41-43).

7 Joan Ballester donà al seu fill pel seu matrimoni 2.000 lliures. Vegeu ARM, PN, M-737, f. 45v-48. La genealogia de l'AA de la BBM atribueix a Francina el cognom Balaguer. No en coneixem els orígens, però pel seu patrimoni podria procedir d'una família de la pagesia benestant de Sineu.

líquid i censals, tingueren un paper important en la consolidació i l'eixamplament del patrimoni durant la segona meitat del segle XV. Miquel i Francina asseguraren sòlids enllaços matrimonials per a les seves filles. La seva filla Montserrat, primogènita i hereva, fou promesa en matrimoni el 1475 amb Umbert de Togores, donzell i fill cabaler de senyor de la cavalleria de Lloseta i Aiamans;⁸ Leonor contragué matrimoni amb Arnau Moix, fill d'una família procedent de la pagesia benestant de Manacor i des del segle XV membres de l'aristocràcia de Ciutat; una altra filla, Francina, es casà amb Guillem Descatlar, donzell; Isabel amb Pere Joan Andreu, ciutadà i gran terratinent de Manacor; i Joana, amb un membre de la casa Berga.⁹ Aquests matrimonis afermaren les aliances amb els terratinents locals i ampliaren els seus lligams de parentiu amb les famílies de la classe senyorial. D'aquesta manera, mentre els Ballester conservaven el seu poder i prestigi al districte de Manacor, s'obrien pas cap els privilegis que oferien els estaments nobles. La manca de descendència masculina de Miquel Ballester, emperò, no fou un obstacle per a la pervivència del cognom i del patrimoni. En el seu testament de 1503 vinculava els béns de l'heretat amb gravamen de llinatge, i així assegurava la pervivència del cognom Ballester més enllà de l'extinció de la línia masculina.¹⁰ El fideïcomís instituït per Miquel Ballester s'estenia sobre les alqueries de la Real (compreses les alqueries de Gallicant i Tènger), Lluchamar, les Planes i la Bagura i les cases i terres de Manacor, i com a béns lliures restaven la *possessió* la Marina, les terres de Petra, la cavalleria dels Llulls i l'alqueria Subirana, i els censos i censals. L'hereu universal fou Joan Miquel [Ballester] de Togores, fill de Montserrat i Umbert de Togores. El fideïcomís establia que, si aquest moria sense descendència masculina directa, el fideïcomís passaria per orde descendent als fills de les seves filles. Els censals de Sineu i Petra i la possessió de la Marina els

---

8 El dot era de 1.000 lliures. Vegeu ARM, PN-2591, f. 29.

9 BBM, AA, carpeta 11, plec 5.

10 El testament de Miquel Ballester fou realitzat davant el notari Antoni Mir, BBM, AA, carpeta 12.

lliurava a la seva muller Francina, la qual també instituï com a hereu Joan Miquel [Ballester] de Togores.¹¹

Amb tot, els vincles comportaven un seguit de servituds econòmiques per garantir el benestar de la resta d'hereus. Joan Miquel de Togores havia de satisfer els llegats hereditaris pendents de Miquel Ballester. El 1527 encara pagava 1.100 lliures del dot instituït per Miquel Ballester a la seva filla Leonor, i el mateix any pagava als descendents de Francina, filla de Miquel Ballester, una part de l'herència. El 1531 feia efectives 450 lliures que quedaven pendents del dot de Joana Ballester; el 1532 eren 80 ducats als hereus d'Isabel, i el 1540 110 lliures més. L'herència de Francina Balaguer també fou llarga i costosa. Poc després de l'òbit de la seva àvia arribà a acords amb els descendents de Francesc Angelats que tenia alguns béns en indivís amb la finada. El 1517 Miquel Angelats renunciava als drets sobre l'heretat de Francina de Ballester a canvi del pagament de 100 lliures, i el 1518 Francesc Angelats i Joan Miquel Ballester de Togores es dividiren la possessió Marina per satisfer els drets que aquell pretenia sobre l'herència de dona Francina. El mateix any un altre cosí seu, Miquel Ballester, renunciava als seus drets sobre l'herència de la seva àvia a canvi de 160 lliures.¹² La negociació fou llarga i tensa a causa dels quantiosos i valuosos llegats pecuniaris que havien deixat els seus avis. Les elevades despeses que suposà la satisfacció de tots els llegats fou satisfeta amb la venda d'alguns béns lliures i el pagament dels llegats amb censos i censals. D'aquesta manera Joan Miquel Ballester de Togores podria conservar el patrimoni territorial i una part de les valuoses rendes censals de dona Francina.¹³

---

11 ARM, PN, LL-26, f. 283-283v, i 335-337.

12 *Vegeu Així apareixen els credits de Miquel Joan Ballester de Togores en els béns de Miquel Ballester son avi*, a BBM, Arxiu Aiamans, carpeta 11, plec 5.

13 Aquestes transaccions hereditàries es feien sobretot en detriment de les rendes censals sobre els particulars i sobre el deute públic del reialme, com tindrem ocasió de comentar al proper capítol. Aquestes rendes, que tanta importància havien tingut en les etapes anteriors als comptes i inventaris de Joan i Miquel Ballester, pràcticament havien desaparegut del cos hereditari que llegaria el 1569 Jeroni Ballester de Togores als seus hereus. *Vegeu més endavant*. BBM, AA, carpeta 12.

Joan Miquel de Togores va contraure matrimoni amb Isabel de Muntanyans. Aquest enllaç posava al seu abast, i al dels seus successors, una important herència territorial. Isabel era l'hereva de Nicolau Muntanyans, que posseïa les possessions de Galdent i Punxuat a la parròquia de Llucmajor i, sobretot, la possessió de Bellver, que confrontava amb les alqueries de Lluchamar i la Real.¹⁴ El traspàs de Joan Miquel es produí el 1541, i en el seu testament deixava com a hereu universal el seu fill Jeroni, al qual corresponia el fideïcomís Ballester, inclosa la cavalleria dels Llulls i l'alqueria la Subirana, el casat de Manacor, les terres del Pla de la vila, les cases de la Ciutat, i una petita part dels censos i censals, el delmari de la Real i els censos alodials d'Artà. Al seu segon fill, Miquel, li deixava els béns lliures: la possessió Carrossa a Artà, comprada pel mateix Joan Miquel de Togores el 1513, la possessió el Pujol de Felanitx, els alous i censals de Petra i Sineu, un censal de 6 quarteres de forment i tots els drets sobre la possessió de Bellver, i unes cases a la Ciutat.¹⁵ El 1542, un any després de l'òbit del seu pare Miquel de Togores, adquirí mitjançant establiment emfitèutic la possessió de Sos Promets, que limitava pel sud amb Bellver.¹⁶ A la resta de fills, una legítima de 100 lliures.¹⁷ A les seves filles, Magdalena i Beatriu els deixava 300 lliures a cada una, amb la condició que una d'elles fos donada en matrimoni, amb 2.000 lliures de dot, i l'altra entrés en un convent. Finalment, a la seva muller li tornava les 2.000 lliures que havia aportat com a dot matrimonial, dues esclaves, cambres a les cases de Ciutat, Manacor i a Lluchamar, i les joies. També deixava alguns llegats a arrendataris i criats.¹⁸

---

14 Aquesta possessió formaria part del patrimoni Ballester de Togores a partir del 1590.

15 ARM, ERC-1146, f. 69 i 84v.

16 ARM, PN, P-671, f. 34.

17 Al primer fill, l'hereu li havia de donar tot el suport econòmic necessari per adquirir una canongia i al segon pagar-li els estudis literaris de dret.

18 Els testaments d'Isabel Muntanyans i de Joan Miquel Ballester de Togores, a BBM, Arxiu Aiamans, carpeta 12.

L'hereu, Jeroni [Ballester] de Togores, es casà en primeres núpcies amb Elionor Burgués, i després amb Francesca Dameto, ambdues membres de la noblesa illenca. Durant la seva vida ingressaren en el patrimoni, com a hereu de la seva muller Elionor Burgués, la possessió de Maria a Petra, i durant un pocs anys algunes possessions de l'herència Muntanyans.¹⁹ La seva defunció el 1569 posava en mans del seu únic fill i hereu, Francesc,²⁰ un immens patrimoni agrari distribuït entre les viles de Manacor, Artà i Petra, una important suma de pensions censals i censos, i una valuosa col·lecció d'objectes de plata i or valorats en uns quants milers de lliures.²¹ En el seu testament, fet el 1569, Jeroni Ballester de Togores havia estipulat l'ordre de descendència en cas que el seu fill Francesc morís abans dels 25 anys i sense fer testament. La línia de successió al fideïcomís establerta per Jeroni de Togores preveia que, si el seu fill tenia descendència, els hereus cridats serien els fills legítims i naturals de major a menor. Si no tenia fills, els hereus serien els fills de les filles de Francesc. En cas de morir sense descendència, els cridats a la successió serien primer Umbert de Togores, canonge i sagristà de la Seu, i en segon lloc els descendents masculins del seu germà Miquel.²² En darrer lloc, l'herència passaria a la descendència masculina de la seva germana Beatriu de Santacilia, i en cas que el seu fill no fos viu, a l'edat de 25 anys, ella triaria l'hereu.²³ El seu fill Francesc de Togores moriria

19 Jeroni Togores, com a hereu del difunt Nicolau Muntanyans, per testament de 1565, passà a posseir el mateix any les possessions de Galdent i Punxuat a Lluçmajor, i la Marineta al terme de Manacor, endemés d'altres terres i censals. Vegeu l'inventari de Nicolau Muntanyans el 1565 a ARM, PN, S-1657, folis 664-710, i l'inventari de Jeroni de Togores de 1568, a PN, S-1657 folis 740-806v.

20 El seu fill gran, Miquel, casat amb Esperança de Pachs, havia mort abans que el seu pare. Vegeu Bover (1983: 25).

21 ARM, Audiència, I-T-12 (any 1577), i BBM, AA, carpeta 12.

22 Durant les dècades de 1570 i 1580 la seva dona i el canonge actuaren com a administradors de l'herència signant els contractes d'arrendament i altres negocis. Aquesta situació es mantindria fins el 1594 quan un cop acabats els litigis successoris és feu càrrec del patrimoni l'hereu Miquel Lluís de Togores.

23 Vegeu el testament a BBM, Arxiu Aiamans, carpeta 12.

poc després del seu pare, el 1571, havent fet testament, cridant una línia successòria distinta a la del seu pare.²⁴ Els diferents testaments i llegats provocaren una enorme confusió i un llarg i envitricollat plet entre tots aquells cridats a la successió o que al·legaven tenir drets a llegats.

Els processos clogueren amb la sentència arbitral publicada el 1578.²⁵ Aquesta sentència declarava hereu del fideïcomís Ballester (1503) a Miquel Lluís de Togores (†1594), fill de Miquel de Togores, germà de Jeroni, i casat amb Violant de Dameto (†1625). El cost d'aquests processos fou elevat. D'una banda, l'hereu per mantenir els vincles va haver de desprendre's dels béns lliures, d'una part importants dels censos i censals que havia rebut, així com de part del béns immobles no vinculats. A més, entremig dels processos per la possessió del vincle Ballester (1503), Francesc Miquel Ballester, descendent de Joan Ballester *secretari reial* que havia venut el feu dels Llulls a Miquel Ballester *el Gran*, reclamava el 1571 els drets sobre aquell domini. Diverses sentències atorgaren el 1574 aquell feu i l'alqueria la Subirana a la branca Ballester-Morey.²⁶ L'atzar demogràfic tornaria jugar a favor de la casa Ballester-Togores a final del cincents. El 1594 la mort sense descendència de Lluís de Togores, senyor dels dominis de Lloseta i Aiamans, convertí novament a Miquel Lluís Ballester de Togores en hereu de la línia originària del llinatge.

---

24 Instituí hereva universal la seva mare, Francesca [Dameto] de Togores, i en cas de defunció, el vincle seria per al seu germà natural Joan Antoni de Togores. En cas de mort d'aquest, al seu cosí Bernat de Togores, després a l'altre cosí Jaume de Togores, i finalment al seu oncle Umbert de Togores. Deixava també alguns diners, terres i rotes als seus criats. Vegeu el testament a BBM, AA, carpeta 12

25 Vegeu la sentència i l'inventari de l'heretat a ARM, Audiència, I-T-12 (any 1577).

26 Les sentències es publicaren en el reial patrimoni: ARM, RP-243, actes dels anys 1572-1574, sense foliar. Vegeu també les capbreuacions de la cavalleria ja en poder de Francesc Miquel Ballester a ARM, ECR-756, f. 80; ERC-1112, f. 341.

Quadre 1. Patrimonis dels diferents vincles Ballester-Togores i Ballester abans de la seva fusió el 1594

Hereus Jeroni de Togores, 1581-94	Vila	Fideïcomís	Valor: ls
Moli de les Planes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	250
La Bagura	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4200
Les Planes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4000
Lluchamar	Manacor	Vincle Ballester (1503)	8600
La Real	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4225
Gallicant	Manacor	Vincle Ballester (1503)	2500
Salma	Artà	Vincle Ballester (1503)	4400
Cases Santa Eulàlia	Ciutat	Vincle Ballester (1503)	2000
Botigues i corral	Ciutat	Vincle Ballester (1503)	85
Censals		Vincle Ballester (1503)	310
Deute públic		Vincle Ballester (1503)	700
Dominis directes	Artà	Vincle Ballester (1503)	55
Cases i corrals	Manacor	Vincle Ballester (1503)	930
Delmari de la Real	Manacor	Vincle Ballester (1503)	1412
Dominis directes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	342
Terres i vinyes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	850
Total			34.859
Lluís de Togores, 1588	Vila	Fideïcomís	Valor: ls
Possessió Lloseta	Lloseta	Vincle Togores (1391)	7.700
Cases i escrivania	Ciutat	Vincle Togores (1391)	1000
Feu de Lloseta	Lloseta	Vincle Togores (1391)	5.400
Total			14.100
Miquel Lluís de Togores, 1586	Vila	Fideïcomís	Valor: ls
Bellver	Manacor	Vincle Togores (1586)	11400
Sos Promets	Manacor	Vincle Togores (1586)	2100
Carrossa	Artà	Vincle Togores (1586)	5200
Cases a Ciutat	Ciutat		1.500
Censals			970
Dominis directes	Artà		500
Total			22.200

Nota: les valoracions en lliures procedeixen dels cadastres de 1581 i rectificacions posteriors.

Fonts: Cadastre de Ciutat de 1581 ARM, D-1259, f. 138, 140, 238.

En el quadre 1 hem resumit el patrimoni de Miquel Lluís de Togores segons el cadastre de la Ciutat i la relació dels béns que integraven els tres vincles. L'estat hereditari correspon als anys 1581-1594, però les valoracions monetàries corresponen a les estimades el 1581. En aquest quadre, així com en el número 2, hi ha més possessions o alqueries de les que figuren descrites als vincles

de 1503 (Ballester) o 1586 (Miquel Togores de Bellver i Carrossa), la raó és que al llarg del darrer terç del segle XVI a partir d'aquestes extenses alqueries es formaren per segregació un seguit de noves possessions, com explicarem el proper capítol. Ara ens interessa, sobretot, l'anàlisi de l'evolució del valor dels diferents vincles. El primer panell mostra els béns que pertocaven als hereus de Jeroni Ballester de Togores, segons les dades de 1581-94, on hi havia els béns vinculats per Miquel Balletser el 1503, i tenia un valor total de 34.859 ls; el segon cos hereditari corresponia a Lluís de Togores que es mantenia pràcticament igual que el 1532, integrat pels drets feudals de la cavalleria, la possessió de Son Togores i les cases de la ciutat, estava valorat en 14.100 ls. Finalment, a sota, els béns del fideïcomís creat per Miquel de Togores el 1586 sobre les alqueries de Bellver, Sos Promets i Carrossa, amb les restes dels drets dominicals heretats de dona Francina el 1518 i alguns censals sobre particulars, tenia una valoració de 22.200 ls. L'extensió de les terres posseïdes en domini útil o ple, pels vincles Ballester (1503) i Togores (1586), era de 5.498 quarterades majoritàriament a les parròquies de Manacor i Artà, amb algunes tanques annexes a les cases de Ciutat. De Lluís de Togores rebia el feu de Lloseta i Aiamans (Binissalem), amb justícia baixa i tots els drets dominicals. Aquest domini tenia una extensió aproximada de 640 quarterades, de les quals 150 eren en domini ple: la possessió de Son Togores. A Ciutat de Mallorca posseïa unes cases al barri de Santa Eulàlia, heretades dels Ballester, unes altres cases a l'Almudaina que eren dels Togores de Lloseta i un conjunt de censos i censals que sumaven unes poques lliures, molt lluny de les quantitats que els seus avantpassats havien ingressat per aquests conceptes a principis del segle XVI.²⁷ L'hereu d'aquests vincles heretava un patrimoni, sense incorporar els béns mobles (bestiars, eines, carros, etc.), valorat en 69.159 ls. El 81 per cent del valor cadastral d'aquests patrimonis eren terres posseïdes en domini útil o ple, de fet el 79 per cent del valor cadastral ho aportaven les possessions, les grans explotacions agràries.

---

27 BBM, AA, carpeta 12, i també ARM, PN, M-988, f. 219.

Quadre 2. Patrimoni del tercer comte el canonge Jeroni Ballester de Togores deixat als seus hereus, 1662

Béns	Vila	Fideïcomís	Valor: ls
Dominis directes	Artà	Vincle Ballester (1503)	100
Possessió de Salma	Artà	Vincle Ballester (1503)	5.000
Cases i botigues	Ciutat	Vincle Ballester (1503)	2.750
Delmari de la Real	Manacor	Vincle Ballester (1503)	3.680
Dominis directes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	500
Horts de la Real	Manacor	Vincle Ballester (1503)	2.602
Possessió la Talaia	Manacor	Vincle Ballester (1503)	3.678
Molí de les Planes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	863
Possessió Balafí	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.284
Possessió Gallicant	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.210
Possessió la Bagura	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.957
Possessió la Carbonera	Manacor	Vincle Ballester (1503)	3.126
Possessió la Gloria	Manacor	Vincle Ballester (1503)	3.268
Possessió la Real	Manacor	Vincle Ballester (1503)	3.281
Possessió les Planes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.868
Possessió les Sitges	Manacor	Vincle Ballester (1503)	2.828
Possessió Les Voltes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.482
Possessió Lluchamar	Manacor	Vincle Ballester (1503)	5.537
Possessió Tènger	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.258
Possessió Pou Colomer	Manacor	Vincle Ballester (1503)	4.285
Terres i vinyes	Manacor	Vincle Ballester (1503)	1.620
Camp de la Grua	Manacor	Vincle Ballester (1503)	2.400
Botigues, escrivanies i corral	Ciutat	Vincle Togores (1588)	2.000
Feu de Lloseta	Lloseta	Vincle Togores (1588)	5.900
Possessió Son Togores	Lloseta	Vincle Togores (1588)	20.000
Possessió i horts de Carrossa	Artà	Vincle Togores (1586)	8.700
Cases i corrals	Manacor	Vincle Togores (1586)	600
Possessió de Bellver i hort	Manacor	Vincle Togores (1586)	8.200
Rafals de Bellver	Manacor	Vincle Togores (1586)	11.600
Possessió Sos Promets	Manacor	Vincle Togores (1586)	6.000
Feu de Son Vich	Ciutat		2.251
Rafal Son Togores	Ciutat		1.600
Censals i censos	Manacor		3.500
Possessió Son Amer	Manacor		3.000
Possessió Son Banús	Manacor		2.100
Valor total			148.028

Nota: valoracions cadastrals de 1685 en ls de Mallorca.

Fonts: Cadastre de Ciutat de 1685 ARM, D-1257 i 1258.

D'aquest patrimoni és feu càrrec el seu fill i hereu Miquel Lluís Ballester de Togores i Dameto (†1610), casat amb Dionisia de Sales, i el succeí el seu fill Miquel Lluís Ballester de Togores i Sales (†1637), casat amb Margalida Despuig i primer comte d'Àiamans. Aquest primer comte de vida truculenta aconseguiria el títol de comte (1634) i jurisdicció alta sobre els dominis de Lloseta i Àiamans (1637) mercès als serveis militars i financers que prestaria al monarca.²⁸ La seva defunció prematura a Barcelona l'any 1638, sense descendència directa i segons les clàusules fideïcomissàries atorgaven els vincles i títol de comte al seu parent més proper, l'oncle Albertí Ballester de Togores (†1644).²⁹ Aquest segon comte tampoc va tenir descendència, i per això els patrimonis passaren al seu germà Jeroni de Togores, canonge de la Seu. Aquest canonge ja havia estat l'administrador de l'heretat en vida del primer comte i va esdevenir posseïdor efectiu dels vincles entre 1644 i 1662, data del seu òbit. Ambdós germans contribuïren a augmentar el patrimoni. Albertí de Togores havia adquirit diverses peces de terra (1624, 1626 i 1630) i el 1628 la possessió de Son Amer a la cúria del Batlle de Manacor;³⁰ el tercer comte Jeroni de Togores adquirí algunes peces de terra a Lloseta els anys 1650 i 1651,³¹ comprà a Jaume Rossinyol el feu de Son Vich en el terme de la ciutat, unes cases a Palma i unes cases i horts a la vila de Muro.³² En el quadre 2 hem recollit tots els béns que posseïa el comte canonge segons el seu inventari de 1662 i les valoracions cadastrals de 1685. El patrimoni havia incrementat el seu valor respecte de 1581. El cadastre de 1685 li atribuïa una valoració de 148.028 ls. Els béns immobles rústics, les possessions i terres representaven el 85,6 per del valor cadastral total, els dominis jurisdiccionals i dominicals prop d'un 8,4 per cent, les cases el 3,6

---

28 Vegeu Capó Villalonga (1986: 44-45). Per als aspectes genealògics de la casa Ballester de Togores seguim la documentada obra d'aquest autor i Le-Senne (1981: 42-44, 127-132).

29 BBM, AA, carpeta 12.

30 El document de compra es troba a ARM, AMT, 149M/nº 5.

31 Es tractava de 5 peces de terra de cereals, i en algunes d'elles hi havia plantades figueres i oliveres, vegeu Capó Vilallonga (1986: 259).

32 Capó i Vilallonga (1986: 45-46, 56-64, 124-126) i l'inventari dels béns del canonge a ARM; PN, 6569, f. 133-150; i la curadoria dels anys 1638 a 1656 a PN, G-422, f. 18-228.

per cent, i els censals sobre particulars un 2,4 per cent. Tanmateix, aquest increment del patrimoni i el seu valor monetari no podria amagar les tribulacions econòmiques que generava la gestió del conjunt dels vincles de la casa.

FIDEÏCOMISOS, ENDEUTAMENT I REPRODUCCIÓ SOCIAL: 1609-1662

A la segona meitat del segle XIV la monarquia concedí als membres de la noblesa feudal un conjunt de privilegis per preservar els seus béns patrimonials.³³ A la Corona d'Aragó entre aquestes regalies destaca la pragmàtica de 1351 que autoritzava la vinculació de béns, el fideïcomís, i dotze anys després regulava el dret de primogenitura.³⁴ Les característiques bàsiques del fideïcomís mallorquí no eren molt diferents de les que es difonen als diferents països europeus des del tres-cents.³⁵ Aquesta institució preservava els patrimonis nobiliaris de les alienacions o fragmentació, en restar vinculada la unitat patrimonial a una determinada successió testamentària, estipulada pel fideïcomissari. Tot i ser una institució fonamental per evitar la disgregació patrimonial i la crisi patrimonial de la noblesa, el fideïcomís no era tan inflexible com el *mayorazgo* castellà. Malgrat la prohibició de les alienacions patrimonials, el fideïcomís permetia realitzar algunes alienacions de béns amb l'autorització reial per fer front a despeses del titular: legítimes, deutes, dots, etc. Ara bé en cap cas es podia segrestar el patrimoni, només les rendes d'aquest.

La difusió del fideïcomís va reforçar les estratègies successòries i matrimonials com a institucions claus per a la reproducció i

---

33 Aquestes mesures s'han d'entendre en el context de la crisi de la renda feudal i dificultats financeres de la noblesa de la segona meitat del segle XIV, vegeu Clavero (1989: 102-121). Yun Casalilla (1987: 73-75; 2002; 2004: 53-61).

34 Cateura (1982: 141-145) i sobre les característiques del fideïcomís a l'illa des d'una perspectiva jurídica Zaforteza de Corral (1992a, 1992b), i des d'una perspectiva històrica Morey (1999).

35 Vegeu els estudis de Clavero (1989) i Picazo (1990) sobre el *mayorazgo* de Castella i la seva comparació amb altres institucions semblants a l'Europa tardomedieval i moderna (1989: 435-473), i Yun Casalilla (2002:197-221).

ampliació del patrimoni familiar.³⁶ Quan s'estén aquesta pràctica vinculatòria a l'illa de Mallorca? Tenim notícia, a través de fonts indirectes, d'algunes vinculacions en l'etapa immediatament posterior a la promulgació de la pragmàtica reial del 1350. En general es tracta de fideïcomisos fundats per la petita noblesa feudal. Coneixem els realitzats per Joan de Sant Joan el 1375, Pere Descatllar el 1412, Bernat de Puigdorfila el 1356 i Ramón Burgués el 1395.³⁷ Per a moltes famílies de la petita noblesa mallorquina crear un fideïcomís sobre el feu va suposar la salvaguarda del seu patrimoni en una època de caiguda de rendes i dificultats financeres.³⁸ Però, segons afirmava el fiscal de l'Audiència J. Pérez Villamil en resposta a un memorial de Antonio de Juan y Caymari, el 1790, aquesta pràctica no seria freqüent a l'illa fins a finals del segle XV:

*Llegase que son mas antiguos los mayorazgos de Castilla que los fideicomisos de Mallorca: apenas se halle memoria de uno de principios del siglo XIV i de muy raro de ultimo de este siglo, ni de muchos mientras se llevó la atención la isla por Alexandria, La Morea, Chipre i otras escalas del Levante frecuentadas de Catalanes i Mallorquines...*³⁹

La majoria dels fideïcomisos a Mallorca es crearen a partir de finals del segle XV, quan els nous terratinents —mercadets, nobles i vilatans— havien consolidat els seus patrimonis agraris.⁴⁰ Miquel Ballester va vincular el seu patrimoni en el seu testament de 1503 sobre una gran hisenda tinguda en domini útil; i el 1586 Miquel de Togores també havia constituït un fideïcomís sobre el seu patrimoni territorial tingut en domini útil: les possessions de

36 El millors estudis de la institució vincular mallorquina són, des d'una perspectiva jurídica els de Zaforteza de Corral (1992a, 1992b) i des d'una perspectiva històrica els de Morey (1999). Aquests paràgrafs segueixen les reflexions d'aquesta autora.

37 Citats a Morey (1999: 52-53). Però, no disposem d'estudis específics sobre les clàusules fideïcomissàries baixmedievalls o la seva posterior evolució.

38 Jover (1992, 2004).

39 La cita procedeix de l'*Informe del fiscal sobre la petició de Antonio de Juan y Caymari*, 16 de gener del 1790. Zaforteza Corral (1992b: 55).

40 Morey (1999: 53-56) i Montaner i Morey (1989).

Bellver, Carrossa i Sos Promets.⁴¹ Així, a diferència del *mayorazgo* castellà, que limitava la vinculació als senyors amb domini directe o jurisdiccional, els fideïcomisos a l'illa es crearien sobre propietats en domini útil i podien ser fundats per qualsevol persona sense cap mena d'autorització reial. Aquesta darrera característica fou fonamental per a la nova noblesa mallorquina, que en la majoria dels casos no posseïa el domini directe sobre les seves terres, i majoritàriament eren emfiteutes d'un altre senyor o magnat. Aquesta peculiaritat del fideïcomís fou posada de relleu pel mateix Villamil:

Porque los magnates ó Porcioneros establecieron á sus hombres, ó á otros que vinieron a la Isla, las porciones que les cupieron, bajo de cierto canon, ó fueron, que vario, como se ve hoy en los laudemios, o foriscapios, respecto de los que traen causa de Dn Nyño Sanches, consanguíneo del Rey Dn Jaime, como El le llama, uno de los Magnates que vinieron á la conquista, ide quien fue heredero aquel soberano. Estos primeros establecimientos, ó enfiteusis, era irredimibles, como lo son los foros de Asturias i Galicia, i por su naturaleza lo es el verdadero enfiteusis: pero además de no constar que el enfiteuta tuviese tal facultad, sin embargo de que han quedado documentos acerca de la paga de entradas, laudemios i distribución de estos derechos entre el Señor mayor, como lo llaman varias reales cartas al alodialario, i los primeros y ulteriores infeudantes, es una de las reglas por las cuales se juzga si el censo reservativo es perpetuo ó no, la de la alodialidad; de modo que no constatado lo contrario se reputa perpetuo el que impuso el dueño alodialario, i por esto censo perpetuo i censo alodial, son sinónimos en Mallorca.

Si en dicha representación se limitase á esta carta de establecimientos, verdadero enfiteusis, la facultad de que se propone tengan poseedores de tierras fideicomitidas ciñéndola aun, ó á las incultas, ó á las muy separadas

---

41 Altres exemples de creació de fideïcomisos als segles XVI i XVII es poden trobar als treballs de Montaner (1978), Montaner i Le-Senne (1980, 1981) i Morey (1999).

de las demás del propietario, ó á la vida del poseedor, y siquiera tuvieses el tanteo el antiguo enfiteuta en caso de nuevo contrato, todo lo demás igual; el pensamiento seria laudable, pues esto no deprime esencialmente la libertad del poseedores, no destruye las disposiciones hechas baxo de la autoridad de las leyes, no ofende los principios de la constitución y de la libertad civil, i al mismo tiempo produce en favor del Estado los buenos efectos que puede i debe esperar i promover de la mayor, i juntamente mejor, labranza, i beneficio de las tierras.

Pero como los establecimientos comunes de Mallorca, i de que se habla en dicha representación, sean unos censos reservativos redimibles, que por costumbre, apoyada en documentos poco conocidos, hoy tienen los primeros y ulteriores enfiteutas de bienes libres facultad de constituir, salvo el derecho del alodiaro, que es que los dueños de sus fincas, sujetas a restitución, tengan también esta facultad, aunque sea con las cautelas, insubsistentes y vanas, que se proponen en los medios 4º y siguientes de dicha representación, es querer que se arruinen los fideicomisos de Mallorca, trastornar las fortunas de las principales familias de la Isla, anular indirectamente los testamentos, contratos o disposiciones de muchos siglos, i cuanto se ha girado contando con perpetuidad de tales bienes según la sucesión arreglada en ellos por quien quiso, pudo i lo ejecutó legítimamente.

Porque conviene declarar, que así los primeros, como los segundos enfiteutas, tuvieron siempre en Mallorca facultad para fideicomisar las tierra enfiteúticas, siendo esta una de las calidades con que se distinguen los fideicomisos de Mallorca de los mayorazgos de Castilla.⁴²

Aquesta llarga cita ens desvetlla quina era la naturalesa de la major part dels establiments que es realitzaren a la

---

42 Vegeu *Informe del Fiscal sobre la petición de Antonio de Juan y Caymari*, de 16 de gener del 1790, transcrita i publicada per Zaforteza de Corral (1992b: 52-53) i Morey (1999: 55-65).

Mallorca moderna, generalment subestabliments, i quin era el tipus de *propietat* —dret sobre la terra— de la nova noblesa terratinent: emfiteutes en el millor dels casos, i majoritàriament subsemfiteutes d'altres emfiteutes. Per això la creació dels fideïcomisos mallorquins afectava particularment el domini útil o ple de la terra, no calia tenir el domini jurisdiccional sobre els béns vinculats. Ara bé, aquest informe, que defensa els drets de la classe terratinent, no ens diu si aquesta pràctica va ser una creació *exnovo* impulsada per la noblesa mallorquina o bé tenia els seus orígens en la *consetud* catalana.⁴³ Tot i que l'adaptació i difusió d'aquesta institució a l'illa encara avui no l'hem escatida clarament, l'elecció d'aquesta fórmula implicava que les *rendes sobre el domini útil (o ple) de la terra* havien de sostenir la reproducció de les famílies nobiliàries.⁴⁴ Si bé es preservava el patrimoni contra les alienacions i la fragmentació, exigia obtenir recursos amb els quals fer front al pagaments de les legítimes degudes a la resta dels hereus, i al conjunt de llegats i dots que exigia l'estratègia reproductiva de l'aristocràcia. ¿Com solucionà aquests problemes l'aristocràcia terratinent?

Durant la segona meitat del segle XVI els diferents vincles Ballester-Togores havien fet ús dels béns lliures —com ara cases, terres i els censos i censals— per pagar els diferents llegats

---

43 Com sempre aquest informe retrotreu els drets dels *propietaris* als furs i franqueses concedits pels monarques des de la conquesta. Aquestes cartes no fan referència concreta al fideïcomís, només als drets feudals de propietat, jurisdicció i distribució de la renda. Per salvar aquesta dificultat l'autor de l'informe recorre a la retòrica jurídica: *Sobre la seguridad de esta ley fundamental de la Isla, confirmada con sus fueros y franquezas por los soberanos, así los primeros conquistadores, como los que de ellos hubieron causa hasta nuestros días, dispusieron de sus bienes con pleno derecho i facultad. I así como las costumbres i muchos usaticos de Cataluña, así los fideicomisos y los establecimientos pasaron desde allí a Mallorca como acaece en cualquier colonia respecto de la matriz.* Citat a Zaforteza de Corral (1992b: 52).

44 Si bé Morey (1999: 67-85) ha desvetllat les claus d'aquesta institució per l'etapa moderna, especialment pels segles XVIII i XIX, no sabem com s'havia produït la transició des de les primeres vinculacions de la segona meitat del segle XIV sobre dominis feudals, a la seva massiva difusió als segles XVI i XVII sobre tota mena de béns immobles.

hereditaris (dots, llegítimes, etc.).⁴⁵ Les despeses ocasionades per els diferents processos successoris (administracions, despeses judicials, taxes, llegats i legítimes) i els dots a les filles havien consumit ja el 1603 el gruix dels béns lliures. En els inventaris de 1577 i en les relacions de béns declarades als cadastres de 1581-1594 pràcticament ja no hi ha béns no vinculats, solament restaven alguns censos i censals (quadre 1). L'acumulació de càrregues sobre el patrimoni s'accelerà després de la defunció del primer comte el 1637. Miquel Lluís Ballester de Togores havia destinat gran part dels recursos a mantenir la seva carrera militar i aconseguir la baronia i el títol de comtat sobre els seus dominis de Lloseta i Aiamans. Només el títol havia costat a l'entorn de 80.000 rals de Castella, a més d'altres despeses processals derivades dels seus conflictes amb altres membres de l'aristocràcia mallorquina.⁴⁶ Finalment, la seva mort prematura i les clàusules del seu testament complicarien la successió als fideïcomisos i agreujarien els problemes financers de la casa.

En el seu testament el comte instituïa com a hereus universals del seu patrimoni, a parts iguals, el seu fill natural, Miquel Lluís de Togores, i el col·legi de Lloseta.⁴⁷ Les disposicions dels diversos fideïcomisos heretats pel primer comte i les sentències jurídiques, deien clarament que els vincles s'havien de transmetre als descendents directes i legítims del comte. Per tant, el seu fill del comte no podia accedir a la possessió del patrimoni. Els hereus legítims del primer comte eren per ordre successori els seus oncles Albertí de Togores i el canonge Jeroni de Togores, germans del seu pare. La sentència del procés ordenava que el fill natural del primer comte, menor d'edat, restés sota la tutoria del canonge Jeroni, que l'orientaria vers la carrera eclesiàstica, i l'hereu dels vincles fou Albertí de Togores. Amb la defunció del segon comte

---

45 Vegeu, per exemple, els testaments de Joan Miquel Ballester de Togores (1541) i el del seu fill Jeroni (1569), i el de Miquel Lluís de Togores (1586). En aquests testaments es recullen els llegats que feren als seus fills i en diversos actes notariais apareixen les formes de pagament, generalment mitjançant els censos i censals que tenia l'heretat, que eren els únics béns no vinculats. Vegeu BBM, AA, carpeta 12.

46 Capó Villalonga (1986: 51, 83-93) i Le Senne (1981: 43-44, 128-132).

47 Vegeu BBM, AA, carpeta 12.

el 1644, els vincles i el títol del comtat passaren a ser posseïts pel seu germà canonge Jeroni de Togores.⁴⁸ Aquest havia de fer front als llegats testamentaris que havia fet el primer comte i també als que havia deixat el pare del primer comte, Miquel Lluís Ballester de Togores i Dameto. El 1615 l'administrador del primer comte havia cedit les rendes de la possessió de la Murtera per pagar les pensions alimentàries i llegats deixats a Violant de Togores, pel seu pare.⁴⁹ Més endavant, la dona, Dionísia de Togores i Sales,⁵⁰ i el comte canonge Jeroni de Togores (1637-1661) empraren els béns propis, fonamentalment censals, per pagar dots, llegats i llegítimes, i dotar fundacions llegades pels anteriors comtes.⁵¹

Quadre 3. Comptes de les despeses provocades pels plets per la successió a l'herència del primer comte, 1638- 1662. Despeses totals en lliures de Mallorca

	Valors totals ls	%
Administració	113,7	0,7
Advocats	13,5	0,1
Censals	972,3	5,9
Deute. Préstec 1637	4.598,7	27,7
Llegats	1.735,5	10,4
Notaris	373,3	2,2
Despeses litigis	4.199,9	25,3
Reial patrimoni	118,9	0,7
Salaris	1.318,7	7,9
Transport	5,4	0,0
Vestit i calçat	119,5	0,7
Pòlisses	3.050,0	18,4
Total despeses plet	16.619,4	100,0

Font: curadories de l'etapa 1638 a 1662 (PN, G-421, F. 178-216 i G-422, f. 18-228).

48 Vegeu BBM, AA, carpeta 12.

49 ARM, PN, G-422, f. 116-118, M-1738, f. 321-325.

50 ARM, PN, G-422, f. 109-113v.

51 Fonamentalment, la fundació d'un col·legi de nobles a la vila de Lloseta. El conveni entre els administradors del Col·legi de Nobles i el canonge Jeroni de Togores, signat l'any 1661, especificava que l'heretat havia de fer front a 16.000 lliures que havia costat la fundació del col·legi, i aquests diners s'havien de pagar amb les rendes que la hisenda tenia sobre la Universitat del Regne. Vegeu Capó Villalonga (1986: 56-64) i les disposicions testamentàries del comte canonge a BBM, AA, carpeta 12, testaments i ARM, PN, 6569, f. 107.

Les dificultats financeres i successòries s'agreuaren quan Miquel Lluís de Togores, fill natural del primer comte, ja major d'edat i canonge, interposà el 1656 un plet contra el seu oncle Jeroni de Togores, tercer comte d'Àiamans, per reclamar-li la part que li pertocava de l'herència paterna i del llegat deixat per la fundació del col·legi de Lloseta.⁵² Aquest succés dona lloc a un envitricollat i costós procés legal al qual s'afegiren altres demandants. El que ens interessa destacar no és el desenvolupament dels litigis, sinó el que ens aporta aquesta documentació respecte de les estratègies successòries de la família Togores i les repercussions que tingué aquest procés sobre l'economia de la hisenda. En diversos protocols del notari Antoni Gisbert, que gestionà els afers de la família al llarg d'un dilatat període, hom pot trobar les curadories dels diferents vincles de la hisenda i un resum dels comptes i acords a què arribaren els litigants després de quasi sis anys de conflicte, que es clouria el 1662, pocs mesos abans de la mort del comte canonge, quan ja havia depassat la setantena d'anys.⁵³ En la curadoria i transacció de 1661 s'exposen clarament les pretensions de Miquel Lluís de Togores contra el seu oncle. Aquest es presenta com a hereu del primer comte i Magí Salvador, prevere, com a curador i administrador de l'obra pia —el col·legi de Lloseta— deixada pel comte, ambdós com *els dos hereus descrits ab son ultim testament per ell fet i firmat en la Ciudad de Barcelona*. Aquesta demanda s'havia presentat en diverses cúries, com ara la Cúria Eclesiàstica i la Reial Audiència, i finalment havia arribat al Consell Reial. La demanda es presentava contra l'administració del comte canonge, com també dels diferents vincles, els béns lliures i per les lliègimes pagades, censals, etc.

Els litigis i sentències que se succeïren al llarg d'aquells anys van ocasionar unes elevades despeses a la hisenda. En el quadre 3 hem resumit les partides de despesa ocasionades per aquest procés. Entre 1638 i 1662 s'havien gastat 16.631 lliures només amb els plets sobre els vincles de Miquel

---

52 Capó Villalonga (1986: 60-61).

53 BBM, AA, carpeta 11, document 42; i ARM, PN, G-422, f. 18-228.

Ballester (1503) i el de Miquel Togores (1586), és a dir, una suma de diners equivalent als ingressos que proporcionaven durant dos anys aquests fideïcomisos (vegeu quadres 4 i 5). D'aquestes despeses, una quarta part, el 25 per cent, estaven relacionades amb les despeses processals, és a dir, els drets que s'hagueren de pagar a les diverses cúries jurisdiccionals que intervingueren en els plets en concepte de salaris dels oficials, fiscals i jutges de les cúries, pòlisses, còpies de documents, actes, despeses judicials, etc. A més, a aquestes despeses s'havien d'afegir les relacionades amb l'administració de la curadoria i els drets que tenia aquesta sobre les pòlisses de la hisenda, més els honoraris dels notaris i advocats que feren les diverses gestions de l'heretat; això suposava a l'entorn d'un 10 per cent del total de la despesa. La resta l'havien consumit els préstecs i els interessos acumulats, demanats pel primer comte, per valor de més de 3.600 lliures i que no s'havien tornat: més de 4.500 lliures, que suposaven el 28 per cent de les despeses. Finalment, els llegats encara no satisfets suposaven a l'entorn del 10 per cent de la despesa. Els censals, com es pot veure, tenien un pes poc important encara, no arribaven al 6 per cent de la despesa total. En canvi, els censals encarregats sobre el vincle de Lloseta, les rendes de la baronia i de la possessió de Son Togores consumien entre 1648 i 1658, segons un altre llibre de comptes, el 36 per cent dels ingressos d'aquesta hisenda. La majoria dels censals sobre aquestes rendes estaven en mans d'institucions eclesiàstiques (convent del Carme, Benefici, monges de Sineu).⁵⁴

Per evitar un allargament del plet i que els diferents processos i apel·lacions acabessin consumint la hisenda, els diferents litigants arribaren a un pacte per la successió dels diversos fideïcomisos que posseïa el primer comte d'Aiamans. Aquest acord es féu mitjançant una declaració notarial signada entre el comte i canonge de la seu Jeroni Ballester de Togores, d'una altra banda Ramon Gual Termens Desmur, donzell, marit de Violant de Togores (filla del segon comte Albertí de

---

54 ARM, PN, G-422 i G-423.

Togores) en nom propi, com a pare i legítim administrador del seu fill Ramon Gual i Togores, i d'altra banda Joan Fuster Santmartí i de Togores, en nom propi i com a administrador del seu fill Jaume de Togores,⁵⁵ i finalment el canonge Miquel Lluís de Togores, fill natural del primer comte.⁵⁶ Els pactes signats intentaven satisfer totes les parts implicades i fixar per acord la línia successòria als fideïcomisos i assegurar el pagament dels llegats i llegítimes a tots els seus descendents. Per això, i en primer lloc, ambdues parts litigants renunciaren a totes les seves pretensions sobre l'herència i als plets interposats a les diverses cúries. Així, Joan Miquel Ballester de Togores i el seu fill renunciaren a tots els drets sobre les possessions i rafals de Bellver; i d'altra banda, Ramon Gual Desmur també renuncià a tots els drets que podia tenir sobre les possessions de Bellver. El beneficiari de les renunciacions era el comte Jeroni de Togores. Com a contrapartida condonava tots els possibles deutes que tinguessin amb ell per llegats i llegítimes deixades pel seu pare i acordaven:

Es pacte que per més unió y conservació de las dos cases de nosaltres dits Miquel Joan Fuster Santmartí y de Togores, y Ramon Gual Termes Desmur en parentesch y amistat hajam de casar de prometre de casr com ex nunch prometum casar per verba depenti in futuro lo fill major que jo dit Miquel Joan ... tindre qui no voldra ser religios o eclesiastich amb la filla major que tempore habili y de edad de poder casar tindrà V.M. dit señor Ramon Gual ... que no voldra ser religiosa. I això prometem y altres de baix de bona fee y paraula de cavallers a contemplació de dit senyor Jeroni de Togores mon onclo y benefactor.

55 Descendents directes de Jaume de Togores, germà de Miquel Lluís de Togores (1594), primer hereu dels tres fideïcomisos Ballester (1503), Togores (1586) i Togores de Lloseta.

56 ARM, PN, G-422. f. 402-433; i G-423, f. 7v-22. Documentació annexa a la curadoria de 1662.

En aquesta acta, els litigants reconeixen els drets de successió d'aquests fideïcomisos a Miquel Joan Fuster de Santmartí i de Togores, com l'únic descendent directe per línia masculina de Joan Miquel Ballester de Togores, nét de dit Miquel el Gran⁵⁷. En virtut d'aquesta renúncia, Jeroni donà tots els béns del fideïcomís a Miquel Joan Fuster i als seus successors. Tal com declarà la Reial Audiència, Jeroni es reservà durant la seva vida la possessió d'aquests béns i fruits. A continuació es detallaven tots els béns que integraven aquells fideïcomisos, a saber: cases al carrer de la Portella a Santa Eulàlia i casetes devora les cases grans, cases a la vila de Manacor, la sort del Cos, na Pelada, tros de terra a Manacor, los Albellons, la possessió Lluchamar, Salma Nou, la Bagura, la Carbonera, la Talaia, Pou Colomer, Infern, el Molinet de les Planes, les Planes, les Voltes, les Sitges, Balafí, Tenger, Gallicant, la Real, Horts de la Real, possessió i cavalleries de Lloseta. Les possessions de Bellver (Bellver d'Amunt i d'Avall, Rafal Roig, Rafal Bellver i la Murtera) i Carrossa serien posseïdes en usdefruit per la dona Violant de Togores, segons la mateixa acta, fins a saldar l'import dels llegats i drets que li eren deguts.⁵⁸

Finalment, el mes d'agost de 1662 el comte canonge feia testament poc abans de morir i reafirmava aquells acords subscrits davant el notari.⁵⁹ Com mostra el quadre 3 el comte-canonge llegava un patrimoni valorat en 148.028 ls, doblant llargament el valor patrimonial que havia acumulat Miquel Lluís Ballester de Togores i Dameto el 1594, pare del primer comte. En el seu testament nomenava com a marmessors primer al seu hereu Miquel Joan Ballester de Togores, Fuster i Sant Martí, a Leonard Gual, nebot seu, Bernat Cotoner i Pere Font, canonges de la seu de Mallorca, el seu cosí germà Francesc Cotoner, cavaller de l'Hàbit de Santiago, Ramon

---

57 Aquest era nét de Jaume de Togores (†1631), germà de Miquel Lluís de Togores (†1594), i oncle del primer comte d'Aiamans. El quart comte es va casar amb Cecília Olesa i Moix, i moriria el 1664.

58 ARM, PN, G-423, f. 7v-22.

59 El testament a ARM, PN, 6569, f. 107-112.

Gual Térmens Desmur, el seu nebot Ferrando Moix, Violant de Togores, la seva germana, sor Joana de Togores, monja de Santa Clara, i Jaume Olesa. Les seves darreres voluntats eren ésser enterrat a l'església de Lloseta o, si no era possible, al convent de Sant Francesc. Deixava 8.000 lliures per a obres pies i misses per celebrar a la seu de Mallorca i a l'església de Lloseta. I després deixava importants llegats pecuniaris. A Ramon Gual Termes Desmur, fill de la seva neboda Margarida [Puigdorfia] Togores, un cavall valorat en 100 lliures; a Ferrando Moix, 100 lliures; al canonge Lleonard Gual li deixa els seus ornaments i vestuaris de missa. A diversos servidors, cotxers i criats de la casa els deixa petits llegats pecuniaris; al prevere Miquel Fàbregues li cedeix el benefici de 25 lliures sobre l'església de Lloseta; a la seva germana Joana de Togores, monja a Santa Clara, un vitalici de 30 lliures cada any i més de 150 lliures perquè faci dir misses per l'ànima de la seva germana sor Clara de Togores. Al convent de la Concepció, un cens de 2 lliures i 10 sous. Un cop acabada la relació de llegats, recordava la línia successòria que havia de seguir el fideïcomís després del plet, respectant les normes imposades pels creadors dels fideïcomís de Togores. En aquell testament es repetia la línia successòria i els pactes signats anteriorment. Aquest acord resoldria els problemes successoris dels diferents fideïcomisos que posseïa la casa, però havia provocat, com hem dit anteriorment, nombrosos problemes financers. Aquestes dificultats esclatarien durant la segona meitat del segle XVII, quan la depressió dels preus frenà l'augment dels ingressos agraris, i l'hereu del canonge, Joan Miquel Ballester de Togores, Fuster i Sant Martí i després el seu fill Jaume Joan Miquel Ballester de Togores, Fuster, Sant Martí i Olesa, hagueren de fer efectius els acords i els llegats deixats pel canonge en el seu testament.

EVOLUCIÓ I COMPOSICIÓ DELS INGRESSOS AGRARIS, 1503-1662

L'evolució i composició dels ingressos de la casa Ballester de Togores durant els segles XVI i XVII ens poder servir de guia per estudiar els canvis en les estratègies patrimonials d'aquesta casa. El canvi en el pes relatiu dels ingressos agraris, dels censals, la renda feudal o altres formes de renda ens indiquen canvis en l'assignació dels recursos patrimonials i la importància estratègica que adquirien unes determinades formes de renda en detriment d'altres. Els quadres 4 i 5 resumeixen les partides d'ingressos del patrimoni Ballester de Togores a partir de la informació que ens subministren els inventaris (1503, 1569, 1577, 1662), la curadoria de principis del segle XVII (1603/09) i els llibres de comptes (1603-09, 1638-1662). En el quadre hem representat els ingressos de la línia Ballester de Togores, posseïdora del fideïcomís Ballester (1503), com hem vist la més potent econòmicament (quadre 1), i hem afegit als seus ingressos el que procuraven els altres vincles a mesura que foren reincorporats (l'herència dels Togores de Bellver, el 1603) o incorporats (Togores de Lloseta a 1609). Hem de puntualitzar, en primer lloc, que aquests són els ingressos que proporcionaven els béns immobles, dominis directes i jurisdiccionals, i censals segons aquestes fonts, però desconeixem els ingressos que podien obtenir per altres vies, com ara en l'exercici de càrrecs en l'administració del reialme o el reial patrimoni, o bé derivats de negocis comercials o financers (arrendament de delmes o impostos, negocis comercials, etc.).⁶⁰ En segon lloc, per determinats anys manquen algunes dades sobre els ingressos que proporcionaven les terres de Manacor i el lloguer de cases; en aquests casos en el quadre ho hem marcat amb un interrogant (?). Finalment, els espais en blanc signifiquen que aquells béns encara no s'havien incorporat al patrimoni.

---

60 Vegeu algun exemple de càlcul dels ingressos totals d'una casa de noblesa terratinent a Montaner i Le Senne (1979/80).

Quadre 4. Ingressos del patrimoni Ballester de Togores de Manacor, Artà, Petra i Lloseta, 1503-1662. Valors dels ingressos nominals en ls. de cada partida

	1503/14	1541	1577	1603	1609	1662
Drets dominicals Artà i Manacor	165,6	208,2	73,8	228,2	230,0	214,0
Drets dominicals Lloseta-Aiamans					250,0	330,0
Drets dominicals Son Vich						150,0
Censos i censals sobre particulars	260,0	450,0	57,5	48,0	48,0	450,0
Deute públic	56,0	?	56,0			
Renda possessions Llulls	170,0	183,0	582,0	1.390,0	1.390,0	2.297,0
Renda possessions Llucharar	473,0	566,0	766,3	2.669,0	2.669,0	2.944,0
Renda possessions Artà	40,0	203,5	151,6	542,0	542,0	747,0
Renda possessions Bellver				1.372,1	1.372,1	1.510,0
Terres, vinyes i horts	?	?	113,3	262,2	262,2	310,0
Renda Son Togores					550,0	800,0
Possessions de Petra/Manacor	35,0		442,9			140,0
Cases i terres Ciutat	?	?	5,0	4,0	4,0	105,0
Totals	1.199,6	1.610,7	2.248,4	6.515,5	7.317,3	9.997,0

Fonts: 1503/14: inventari de 1503 ARM, PN, M-737 i arrendaments de les possessions a ARM, PN, 6295, folis 180-181; 1541: 1569-1577, inventaris d'aquests anys a ARM, Audiència, expedients, i ARM, PN, S-1657, folis 740-806v. 1603/08 : curadoria ARM, PN, PN,5487, f. 164-280; 1656/62: curadories de l'etapa 1638 a 1662 (PN, G-421, F. 178-216 i G-422, f. 18-228) i inventari del comte canonge Jeroni de Ballester i Togores del 1661 (PN, 6569, f. 133-150).

Les dades de 1514 mostren com a principis del segle XVI, poc després de l'òbit de Miquel Ballester, l'estructura dels ingressos encara reflectia en gran mesura l'etapa formativa del patrimoni agrari i també les incerteses que suposa qualsevol cruïlla de canvis econòmics on els agents socials han de prendre decisions sobre quines podrien ser les fonts d'ingressos més sòlides en el futur. Les rendes derivades dels censals sobre els patrimonis particulars i sobre el deute públic tenien un pes important en el conjunt dels ingressos: el 26 per cent del total. La renda feudal és a dir, els delmes sobre l'alqueria la Real i les rendes de la cavalleria dels Llulls representaven entorn d'un 13 per cent del total. Així les rendes dels censals, censos alodials (sobre el domini directe) i els drets feudals suposaven entorn del 40 per cent del total dels ingressos. Per tant, les velles formes de sostracció encara tenien una gran importància en

aquest patrimoni. Les noves rendes —*la renda de la terra*— sorgides amb la formació del latifundi i el desenvolupament de la ramaderia ovina, acaparaven quasi un 59 per cent dels ingressos totals. Aquests ingressos agraris derivaven, com hem vist, dels arrendaments dels ramats d'ovelles i les pastures de les alqueries de Lluchamar, Salma, la Real i els Llulls, i les comandes de bestiar oví i boví. Per aquests anys no disposem dels ingressos dels arrendaments o l'explotació directa de les parcel·les de terres i vinyes que els Ballester de Togores tenien a la vila de Manacor. Aquesta estructura patrimonial i d'ingressos es mantingué amb poques variacions fins el 1541.

Quadre 5. Evolució de la composició dels ingressos per partides agregades, valors corrents

	1503/14	1541	1577	1603	1609	1662
Drets dominicals	13,8	12,9	3,3	3,5	6,6	6,9
Censals i deute públic	26,3	27,9	5,0	0,7	0,7	4,5
Renda terres i cases			5,3	4,1	3,6	4,2
Renda possessions	59,9	59,1	86,4	91,7	89,1	84,4
Ingressos totals	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: quadre 4.

La primera onada de canvis importants tindria lloc entre el 1541 i el 1577. D'una banda, la casa Ballester de Togores perdria els drets sobre la cavalleria dels Llulls; d'una altra la divisió patrimonial de Joan Miquel Ballester de Togores restaria a la línia principal els ingressos de Carrossa i dels dominis directes i sobre béns a les viles de Sineu, Petra i Artà, procedents de l'herència de la dona Francina Balaguer de Ballester. I, finalment, el pagament de les lligítimes, dotes matrimonials i altres llegats testamentaris es va fer alienant les possessions que Miquel Ballester tenia a Petra i la Marina de Manacor, i amb la venda dels censals sobre el deute públic de l'illa i altres censos emfitèutics. Aquestes minves patrimonials es traduirien en canvis importants en la composició dels ingressos. Vegem l'evolució de les partides entre aquesta data i el 1662.

Entre el 1541 i el 1603 el descens de les rendes dominicals i jurisdiccionals fou causat per la pèrdua de la cavalleria dels Llulls i en menor mesura dels alous que passarien a mans a Miquel de Togores, germà de Jeroni. Les rendes dominicals quedarien reduïdes el 1577 a un 3,3 per cent, i només es tornarien a incrementar quan els alous posseïts per la branca de Miquel Togores foren reincorporats el 1603, i sobretot quan s'incorporaren els drets dominicals de la cavalleria de Lloseta i Aiamans (1609); llavors la participació de la renda feudal en els ingressos total seria del 6,6 per cent. El 1662 les rendes feudals s'incrementaren fins a 700 ls de renda anual, mercès a la compra de la cavalleria de Son Vich, tanmateix en termes relatius es mantingueren en un discret 6,9 per cent dels ingressos totals. Però el pes de les rendes feudals en els ingressos totals d'aquesta hisenda restaven molt lluny del que havien suposat durant la primera meitat del segle XVI. No seria en aquesta mena de rendes on aquesta casa, i en general la noblesa mallorquina, assentaria el seu poder econòmic i territorial.⁶¹

Durant la primera meitat del segle XVI els censals sobre els particulars o en títols del deute públic representaven entre 26-28 per cent dels ingressos totals. Com hem dit, en gran mesura foren destinats al pagament de dots, legítimes i llegats testamentaris. Per tant, al llarg de la segona meitat del segle XVI i primera del XVII aquestes partides quedaren reduïdes entre l'1 i el 5 per cent dels ingressos patrimonials. Altra cosa és l'adquisició d'aquests censos i censals en vida dels hereus. Molt probablement, seguiren comprant i venent censals, però el paper que tenien com a components de les rendes regulars de la hisenda havia desaparegut. De fet, aparegueren en el passiu de la hisenda. La venda de censals sobre el cos patrimonial vinculat es convertiria en la via per assegurar la reproducció dels fills i filles de la casa, i un dels mitjans de pagament més habituals en les transaccions hereditàries i matrimonials a partir del darrer terç de la centúria.⁶²

---

61 Vegeu Jover (1999, 2002).

62 Vegeu al respecte els testaments i contractes matrimonials d'aquesta casa a ARM, PN, P-671, f. 33v-34v, 49-51v, 95v-96v.

L'augment dels ingressos durant la segona meitat del segle XVI i primera meitat del segle XVII fou resultat de la incorporació dels nous vincles a la casa Balletser de Togores, però també de l'augment de les rendes sobre el domini útil de la terra. Les rendes de peces de terres tindrien un paper poc important en els ingressos d'aquest patrimoni, mai no depassarien del 5 per cent dels ingressos totals de la hisenda. Com palesa el quadre 5 foren les rendes de les possessions les que marcarien l'evolució dels ingressos agraris i els del conjunt de la hisenda. Com hem vist al capítol 2 i com mostra el quadre 4, les rendes de les possessions i l'arrendament de companyies d'ovelles proporcionaren a la hisenda més de la meitat dels ingressos patrimonials totals entre el 1503 i el 1541. A mitjan segle XVI l'alienació de la possessió de Carrossa i d'altres terres del patrimoni de Jeroni Ballester de Togores fou compensada amb la incorporació de les terres de la possessió de Son Burgués a Petra (descens de les rendes de la partida possessions d'Artà, compensada per rendes possessions Petra/Manacor en el quadre 3-4). Els augments més importants per la via de l'acumulació patrimonial s'aconseguien amb la incorporació, el 1555, de les possessions de Bellver en el patrimoni Togores i el 1594 al Ballester de Togores (en el quadre no apareixen incorporades fins el 1603); posteriorment foren incorporades les rendes de la possessió de Son Togores (1609), i finalment les rendes de les possessions adquirides pel segon i tercer comte a Manacor (Son Amer i terres de son Banús) i a Ciutat (rafal Son Togores). El 1541 les rendes de les possessions representaven el 59 per cent dels ingressos totals, el 1577 augmentaren fins al 86 per cent, i el 1603 arribaren al 92 per cent. A partir d'aquesta data les rendes de les possessions representarien entre un 84-89 per cent dels ingressos totals. Aquesta lleugera disminució en termes relatius no fou resultat d'un decrement dels valors absoluts, sinó de les incorporacions de noves rendes dominicals i censals que reduïren un xic el pes relatiu de les rendes de la terra. Ara bé, com mostrarem seguidament, l'augment de les rendes de les possessions no fou solament resultat de l'acumulació territorial, sinó també de l'augment de la renda real d'aquelles explotacions fruit de l'expansió agrària i de la intensificació del cultiu.

Quadre 6. Evolució dels ingressos del patrimoni Ballester-Togores: ingressos nominals i deflactats pels preus del blat

	1503/14	1541	1577	1603	1609	1662
Preus blat 100=1577 (1570-79)	37,5	80,7	100,0	198,6	198,6	132,3
Ingressos totals	53,4	71,6	100,0	289,8	325,5	444,6
Ingressos totals/preus	142,3	88,8	100,0	145,9	163,9	336,0
Rendes possessions	37,0	49,0	100,0	307,4	335,8	434,3
Rendes possessions/preus	98,6	60,8	100,0	154,8	169,1	328,2
Rendes Llulls/Lluchamar	47,7	55,6	100,0	301,0	301,0	388,7
Rendes Llulls/Lluchamar/preus	127,2	68,9	100,0	151,6	151,6	293,7

Els preus són la mitjana dels 10 anys anteriors a la data.

Font: quadre 4. Les dades dels preus del blat apèndix.

En el quadre 6 hem sintetitzat les rendes en dues grans partides i les hem comparat amb l'evolució dels preus del blat. Hem emprat aquest indicador perquè era el vector d'informació econòmic més important per als habitants de l'illa, i també perquè la producció de la major part de les explotacions d'aquest patrimoni estava destinada al conreu dels cereals, com veurem en el proper capítol. La fila d'ingressos totals del quadre 6 mostra l'evolució de les rendes nominals d'aquesta casa. Entre el 1514 i el 1577 havien augmentat un 50 per cent. Tot i que entre el 1577 i el 1609 els ingressos s'havien multiplicat per 3, aquest augment no fou en gran mesura per les incorporacions patrimonials. Entre 1609 i 1662 tot i que les incorporacions patrimonials foren de menor entitat, l'augment dels ingressos havia estat notable. Si bé és cert, que una part de l'increment de les rendes procedia de l'acumulació patrimonial, no ho és menys que una altra part procedia de l'augment dels preus dels cereals. Per tant, si deflactem els ingressos pels preus del blat, podem obtenir una aproximació a l'evolució dels ingressos reals.

La fila *Ingressos totals/preus* proporciona una interpretació de l'evolució de les rendes sensiblement diferent de l'anterior. En primer lloc perquè registra una disminució dels ingressos reals durant la primera meitat del segle XVI. Probablement aquesta tendència s'explica per la composició dels ingressos de la hisenda. D'una banda, fins el 1541 els ingressos de la casa eren molt dependents de les rendes fixes (censos i censals) i, d'altra banda, els ingressos derivats de les activitats pecuàries

tenien un pes determinant en el conjunt de les rendes agràries de la hisenda. Per entendre aquesta davallada, cal tenir present que probablement es començaven a notar els efectes del canvi en l'estructura de preus relatius, cada cop més favorables als cereals respecte dels pecuaris,⁶³ i l'erosió que provocava la inflació dels preus agraris sobre el poder de compra de les rendes fixes. Ara bé, si observem la partida de sota, les *rendes de les possessions/preus*, deflactades pels preus del blat, obtindrem uns resultats similars, però amb alguns matisos. La caiguda dels ingressos de les possessions entre el 1513 i 1541 (del 99 al 61 per cent) fou menor que el del conjunt dels ingressos (del 142 al 89 per cent), per tant la inflació dels preus dels cereals afectà més intensament a les rendes fixes, que no pas als ingressos agraris, probablement afectats sobre tot pel canvi en els preus relatius dels preus pecuaris respecte dels cereals. A partir de 1577 els ingressos reals de la hisenda augmentaren de forma continuada fins a mitjan del segle XVII. El creixement dels ingressos del patrimoni era impulsat per les rendes de les possessions, les grans explotacions agràries constituïen com a mínim des de mitjan segle XVI el principal ingrès d'aquesta casa. Ara bé, el rengló *Rendes de les possessions* inclou totes les rendes nominals de les possessions que en cada període tenia la hisenda. En primer lloc, aquesta partida va créixer més ràpidament que el conjunt dels ingressos del patrimoni entre 1541-1609. Segonament, en el darrer període considerat (1609-1662) l'augment de les rendes de les possessions fou lleugerament inferior a l'ingrès total; aquest augmentà mercès a les compres de censals i de cavalleria de Son Vich fetes pel comte canonge, (quadre 4).

Ara bé, l'evolució de la partida *rendes de les possessions* està mediatitzada per la incorporació de noves explotacions en tots els períodes considerats, com hem vist en els anteriors apartats (quadre 4). Per obtenir una idea més cabal del que representà l'augment dels ingressos de les possessions hem seleccionat les

---

63 Aquest és un fenomen que registren totes les sèries de preus agraris durant la primera meitat del segle XVI i podem suposar que els de l'illa no escaparien a aqueixa tendència (Jover, 1994).

rendes de les possessions dels territoris dels Llulls (la Bagura, les Planes i Son Navata), la Real (la Real, Gallicant i Tènger) i Lluchamar (i les seves marines), pels següents motius. En primer lloc, perquè disposem d'informació per a tots els períodes; segonament, aquest és un conjunt territorialment homogeni i que no patí ni segregacions ni noves annexions de terres al llarg del període; i per últim, durant l'etapa 1577 a 1662 representaren més del 50 per cent dels ingressos totals del patrimoni (files *Rendes possessions Llulls i Lluchamar* del quadre 4). Tot i que aquests territoris mantingueren la seva extensió, sofriren intenses transformacions agropecuàries al llarg dels segles XVI i XVII, tal com veurem en el proper capítol. Durant la primera meitat del segle XVI les rendes de les possessions dels territoris dels Llulls-la Real-Lluchamar deflactades pels preus del blat (quadre 6), el conjunt ramader per excel·lència durant la primera meitat del segle XVI, mostren una forta davallada. Les causes les hem de cercar en el declivi de les activitats ramaderes i els canvis en els preus relatius del productes pecuaris (llana) respecte dels agrícoles (cereals). Però, a partir de 1541, l'augment de la renda fou espectacular, i molt especialment durant la primera meitat del segle XVII. Tal com hem dit, si aquestes terres no foren objecte d'agregacions territorials, l'increment de la renda deflactada només podia ser resultat de dos processos: de l'expansió agrícola i la intensificació del cultiu. Ambdós aspectes seran analitzats en el proper capítol. Per tant, una part de l'augment de les rendes en les explotacions d'aquest patrimoni s'aconseguiria mercès als processos d'extensió i intensificació dels cultius.

Així doncs, els increments de les rendes a aquest patrimoni s'aconseguiren de diverses maneres: acumulació de nous béns patrimonials, i una millor gestió de les terres ja posseïdes. És evident que aquesta casa podia obtenir altres fonts d'ingressos que la documentació consultada no registra; per exemple, l'esmerç en assegurances, en el comerç, l'arrendament de delmes, salaris per càrrecs públics, etc. Tanmateix, la consulta de les relacions de nobles que participaren en el comerç o les assegurances a mitjan del segle XVII mostra que les seves

activitats en aquells àmbits foren molt limitades.⁶⁴ En tot cas, el que ens interessa subratllar aquí és que el pes que tenien aquestes rendes en els patrimonis de l'aristocràcia mallorquina era insignificant, comparat amb el que representaven les rendes agràries. La possessió de terres en domini útil constituïa el gruix de la riquesa d'aquesta casa; aquest seria el tret fonamental de la noblesa terratinent mallorquina ja des de mitjan segle XVI.⁶⁵

El triomf de la renda de la terra i l'ensorrament d'altres rendes fixes (censos i censals) durant el període inflacionari de la segona meitat del segle XVI, reforçaria el paper del patrimoni agrari (vinculat) i de les seves rendes com a vertader fonament econòmic de la casa. El següent pas fou assignar les rendes fixes al finançament de la reproducció social de la família (dots, llegats, llegítimes, etc.). La venda de censals sobre el patrimoni vinculat durant l'etapa inflacionària de 1550 a 1650 esdevingué un negoci encertat. Els censals eren rendes fixes que durant l'etapa inflacionària del darrer terç del segle XVI es depreciaven ràpidament, i per tant la seva càrrega sobre les rendes del patrimoni disminuïa en termes reals, així l'endeutament a censal no suposava una càrrega excessivament feixuga. D'altra banda, i no menys important, perquè les noves rendes de les possessions, sobre les quals es situaven aquells censals, augmentaven ràpidament durant aquesta etapa. Per tant la capacitat financera del patrimoni va augmentar considerablement. Així, durant una llarga etapa l'endeutament a censal no era percebut com a un perill per a la reproducció patrimonial, sinó com una magnífica solució als problemes successoris de la família. Els censals consignats a alimentar llegats i dots de les generacions següents es devaluaven, mentre les rendes de les terres augmentaven empeses pels preus i l'expansió de la superfície cultivada. Però

---

64 Vegeu Bibiloni (1992, 1995), Manera (1988, 1999) i Pons (1998). Així, en aquest cas, pràcticament la totalitat dels seus ingressos derivava de la seva riquesa patrimonial.

65 Sobre la composició dels ingressos de la noblesa terratinent al llarg dels segles XVII i XVIII, vegeu Suau (1988), Jover (1999, 2002) i Morey (1989, 1999). Hi havia alguns patrimonis, com era el del comte de Formiguera, al segle XVII, en el qual les rendes feudals tenien un pes molt important, a causa de la gran extensió que tenien els seus dominis. Vegeu de Montaner i Le-Senne (1980/1).

també és cert que des de 1577 la casa Ballester de Togores s'havia convertit en *presonera* de la renda de la terra. Els possibles recursos alternatius, conservats fins el 1541, s'havien evaporat. Així doncs, cada cop era més difícil sortir de la senda econòmica triada.⁶⁶ Mentre la dinàmica virtuosa es mantingués, augment dels preus i rendes, la reproducció patrimonial estava assegurada. Però què passaria si el cercle virtuós es convertia en un cercle viciós, on els preus i les rendes davallaven?

LES TRIBULACIONS DEL PATRIMONI DEL COMTE D'ÀIAMANS

El quart comte d'Aiamans, hereu d'aquella poderosa casa de terratinents vilatans, els Ballester de Manacor, i d'aquella altra de petits senyors feudals, els Togores de Lloseta i Aiamans, sobre la qual aixecava els títols de noblesa i baronials, el 1662-1685 posseïa una patrimoni valorat en 150.000 ls (quadre 2). Així un testimoni de l'època podia escriure que *la Casa de los Thomasos es junctamen ab la Casa de Ayamàns la pus richa de tota la Illa y Regne de Mallorca*.⁶⁷ De fet, la peculiaritat de la noblesa terratinent de l'illa a la primera meitat del segle XVII era que de forma aclaparadora la renda de la terra, les rendes sobre el domini útil de la terra, constituïen més del 80 per cent del total dels seus ingressos. Aquest és un tret que no es trobava en altres nobleses peninsulars, en aquest sentit els comtes d'Aiamans i la resta de l'aristocràcia de l'illa formaven una classe terratinent força precoç en el context de l'Europa moderna.

Pels seus orígens, patrimonis i ingressos l'aristocràcia terratinent mallorquina es diferenciava de la resta de noblesa regional de l'època. Els magnats feudals que dominaven l'illa eren institucions religioses (bisbes de Barcelona i Girona,

---

66 Jover (1999) i Morey (1999: 205-225).

67 Montaner i Le-Senne (1980: 60).

paborde de Tarragona, etc.) que tenien la seu a Catalunya,⁶⁸ les seves rendes estaven integrades pels drets dominicals i jurisdiccional que tenien sobre diversos territoris de l'illa, però la quantia dels seus ingressos no assolía la magnitud de les rendes de les cases de l'aristocràcia terratinent de l'illa.⁶⁹ També es distingien clarament, de la petita i mitjana noblesa catalana⁷⁰ i valenciana⁷¹ que seguien tenint en els drets feudals la seva base econòmica. Les diferències eren notables també respecte de les nobleses castellana i andalusa. Aquestes tot i tenir terres en domini ple i útil, i en alguns casos importants latifundis, tenien les rendes jurisdiccional i les rendes fiscals incorporades —*tercias* i *alcabalas* entre d'altres— com a nucli del seu poder econòmic.⁷² Hem de cercar en les nobleses de l'Itàlia meridional, on s'havien format extensos patrimonis agraris, exemples en els que les rendes del domini útil tinguessin un protagonisme creixent, tot i que els monopolis i altres rendes feudals formaven el cor dur dels ingressos d'aquelles aristocràcies meridionals.⁷³ Fins i tot a Anglaterra, un dels cors on bategava més intensament el primer capitalisme agrari, a l'arrencada de les transformacions agràries del segle XVII la *gentry* i altres estaments de la classe terratinent encara no tenien en l'arrendament del domini útil de la terra el principal ingrés del seu patrimoni,

---

68 Les rendes feudals del reial patrimoni i del Bisbe i Capítol de Mallorca a mitjan segle XVII depassaven les 30.000 ls, el segon en importància era el bisbe de Barcelona que percebia unes rendes anuals de 3.000 ls mentre que la resta de magnats com el Bisbe de Girona i d'altres es situaven per sota de les 1.000 ls de renda anual. Més del 70 per cent dels ingressos d'aquests magnats inclosos els dominis feudals del monarca (el reial patrimoni), eren procedents dels delmes, vegeu Romero (1983, 1989).

69 Per una comparació de les rendes i els patrimonis dels magnats feudals i l'aristocràcia terratinent a l'illa vegeu els estudis Moll i Suau (1986), Suau (1988) i Jover (1998, 2002: 102-103).

70 Serra (1988), Feliu Monfort, (1990: 50) i Serra i Torres (1993: 349-351).

71 Casey (1981: 296-297), Ciscar Pallarés (1977: 96-99, 101-104) i per l'etapa posterior Ardit (1993-2: 93-105).

72 Yun Casalilla (2002).

73 Exemples de l'estructura patrimonial de les nobleses napolitanes i sicilianes es poden trobar a Aymard (1972: 42-44, 1975), Cancilia (1983: 25-29, 43-45) i Astarita (1992).

perquè la terra dels seus *manors* estava cedida majoritàriament en modalitats de cessió a molt llarg termini (*copyhold*).⁷⁴

D'altra banda, la “modernitat” dels drets de propietat i de les modalitats de gestió de l'aristocràcia de l'illa no eren, emperò, una garantia necessària de “desenvolupament agrari”, en el sentit d'una millora substantiva en el benestar de la població de l'illa. De fet, les enormes desigualtats en la distribució de la riquesa i la renda provocades pels primerencs processos de desposseïció i acumulació del segle XV, podien convertir-se també en dogals pels ferments que buscaven prosperar als marges de les grans hisendes com la del comte d'Àiamans. I, fins i tot, l'entramat d'institucions legals que protegia els seus drets de propietat, entre d'ells la peculiar reinterpretació que els notaris i juristes feren del fideïcomís, podia convertir-se en un destorb per a la reproducció patrimonial de l'aristocràcia terratinent⁷⁵. A partir de 1650 el descens dels preus agrícoles i els problemes successoris enterboliren la puixança econòmica del quart comte d'Àiamans. La *virtuosa fórmula reproductiva* —la combinació de la vinculació, l'endeutament a censal i l'arrendament de terres—

---

74 Les variacions en la composició de la renda eren molt acusades d'una regió a una altra, o entre els diferents patrimonis de l'aristocràcia. Vegeu una mostra de la diversitat de patrimonis i ingressos entre l'alta noblesa anglesa a Stone (1973: 206-07) i també entre l'aristocràcia terratinent (*gentry*) a les zones on el capitalisme agrari havia estat més precoç (Yorkshire i Norfolk) a Whilte (2000).

75 Vegeu al respecte les reflexions de Yun Casalilla (2002: 247-285) a l'entorn de les diferents conseqüències que podien tenir les diverses modalitats de vinculació, el *mayorazgo* a Castella i l' *Strict-Settlement* a Anglaterra. El sistema vinculatori anglès abans de 1650 permetia a l'aristocràcia vendre terres per fer front a les dificultats financeres. En canvi, el *mayorazgo* no permetia alienar els béns vinculats, per això tendia a acumular els deutes sobre el patrimoni rústic i a transferir-los a la generació següent. Els efectes que aquests models tenien sobre l'esmerç o millora de les propietats rústiques era distint. Mentre en el primer l'hereu podia pagar les despeses reproductives —llegats testamentaris, dots, etc.— venent part del seu patrimoni rústic i invertir en la millora de les explotacions; en el model castellà la prohibició d'alienar patrimoni vinculat obligava a endeutar-se per satisfer els llegats successoris i dots matrimonials, de tal manera que l'augment de la despesa reproductiva en forma de censals acabava ofegant la inversió productiva dels senyors (Yun Casalilla, 2002).

de la primera meitat del sis-cents mostraria la seva cara més perversa a la segona meitat de la centúria.

El 1670 la comtessa d'Aiamans, dona Cecília d'Olesa, havia de pagar diversos llegats deixats pel seu marit el quart comte finat el 1664.⁷⁶ Uns anys més tard, després de l'òbit de la comtessa (1689), el cinquè comte, Jaume Ballester de Togores, havia de satisfer els llegats deixats per la seva mare segons el seu testament de 1687. Aquests obligaren el comte a vendre alguns censals per fer donacions a les institucions eclesiàstiques, a més de repartir, tal com deia el testament, l'aixovar i les joies de la comtessa entre diversos familiars i satisfer alguns llegats monetaris deixats a les seves criades. L'any 1702 dona Violant Gual de Togores, una de les hereves del comte canonge en el testament de 1662, reclamava a Jaume de Togores (V) les rendes frumentàries que li havien estat concedides. El plet acabaria amb el segrest per la Reial Audiència de les rendes de les possessions de Bellver.⁷⁷ Aquestes despeses obligaren el cinquè comte a contraure un préstec de 4.000 lliures al 6% d'interès amb el mercader Pere B. Martí Fortesa. El 1718 Miquel Joan de Togores (el sisè comte) encara no havia saldat aquell préstec i els hereus del mercader reclamaren el retorn del capital i els interessos, calculats en aquell any en 1.267 lliures.⁷⁸ El seu hereu, Jaume de Ballester i Togores (el setè comte), manifestava que no podia fer front als llegats que el seu pare havia fet a les seves filles i als deutes que tenia l'heretat, calculats ara en 95.125 lliures. El 1741 el comte descrivia, potser exageradament, la seva situació econòmica:

se halla con unos precisos alimentos que fueron tassados por su padre por essa Audiencia y nombrado administrador para el repartimiento de lo que sobrase entre dichos acrehedores a proporcion de sus creditos, cuyo medio ha producido tan poco fruto que en lugar del desempeño que proporcionalment se esperaba se han producido con el tiempo mayores atrassos y ocasionan

76 ARM, PN, M-1738, f. 232-242.

77 ARM, AA, Plets civils-2, A-105-1.

78 ARM, M-1751, f. 18-24 i 63-66v.

*en la causa y concurso de acrehedores, que de ellos se ha formado resultando tambien otros no menores inconvenientes.*⁷⁹

*La heretat de los bens Paternos no se troben bens expeditis de la mort del dit nostron Pare pera poder satisfacer y pagar de prompta tant crecut legat, si be se troben molts predios y bens Raysses en dita heretat, particularment en lo terma de la vila de Manacor de que si se poguessen alienar podria satisfacer comodament dit legat. Per estos motius y de que los Predios dits Las Planas apreciats y estimats set milia lliures y la Carbonera apreciat tres milia lliures y cituats en lo terma de la vila de Manacor, que son del fideïcomís disposat per Don Miquel Ballester dit el Grandes conforme son testament que ordenà y firma en poder de Antoni Mir Notari als 17 del més de novembre de lo any 1503.*⁸⁰

I per resoldre aquesta situació, sol·licitava al monarca permís per alienar algunes de les finques que integraven el fideïcomís patern, atès que els:

*gravamenes impossibilitan al referido Don Jayme no solo el poder vivir con la decencia correspondiente a su calidad y estado, sino tambien de poder subvenir al alimento precisso de su persona y familia, aunque se reduxesse a dexar aquella capital y passar a vivir en una de las possessiones comprehendidas en los mencionados vinculos.*⁸¹

¿A la primera meitat del segle XVIII els mecanismes que havien alimentat l'acumulació patrimonial s'havien convertit

79 BBM, AA, capeta 6.

80 ARM, PN, R-694, f. 62v-70. Entretant “*me ha aparegut entregarli loco pignoris tantum en sine traslatione Domini et Predio dit Lluchamar que tinch y posesiesch cituat en lo terma de la vila de Manacor fructus pro interesse de ditas 10.000 lliures. Cuyo predio se troba al present arrendat per temps de quatre anys a Pere i Guillem Vaquer*” per 505 lliures cada any.

81 BBM, AA, carpeta número 6.

en un obstacle per a la reproducció econòmica de la noblesa? Eren llavors els fideïcomisos i els censals, en un context de descens de les rendes, l'amenaça per a la seva preeminència territorial i econòmica? En part fou així. El fideïcomís mallorquí permetia alienar terres, prèvia llicència reial, sense perdre tots els drets sobre les terres establertes⁸². Aquesta fou una de les vies que permetria a l'aristocràcia obtenir cabals per resoldre els seus problemes financers i també, per destinar part dels recursos obtinguts a la millora productiva del seu patrimoni, particularment de les possessions oleïcoles. L'altra fou la respiració assistida que el 1750 el monarca concediria, en forma de reducció forçada del tipus d'interès del crèdit hipotecari (el censal, o *censo consignativo*), al conjunt de les nobleses hispanes.⁸³

---

82 De fet el terratinent conservava el domini directe sobre la terra establerta, i quan posseïa només el domini útil de la terra, per tant era emfiteuta d'un altre senyor, mantenia un cens com relictat del seu esquitit dret de propietat, com hem argumentat a l'apartat *Fideïcomissos, endeutament i reproducció social, 1609-1662*.

83 Vegeu un tractament d'aquestes qüestions a Jover (1999, 2002) i Morey (1999: 67-121, 205-228).

4.

LA FORMACIÓ DE LES POSSESSIONS I L'EXPANSIÓ CEREALÍCOLA AL LLEVANT DE L'ILLA DE MALLORCA, 1503-1662

LES POSSESSIONS, L'EXPANSIÓ CEREALISTA I LA REORGANITZACIÓ DE L'ESPAI AGRARI

La formació de les possessions tingué lloc a cavall de les dues onades de canvis econòmics que sacsejaren l'illa entre el 1550 i el 1660.¹ L'expansió econòmica del cinc-cents es clouria amb un greu crisi agrícola i demogràfica al primer terç del segle XVII,² seguida d'un precipitat declivi de la manufactura llanera, principal sector exportador de l'illa, i un conjunt de desordres financers i fiscals.³ En aquella cruïlla es crearen pulsions i oportunitats per als diferents agents econòmics i sectors productius.⁴ Tanmateix, els nostres coneixements sobre l'encadenament dels factors que conduïren a la crisi agrària del primer terç del XVII i als que empenyien la recuperació posterior són minsos; la comprensió de la participació dels diferents agents socials —senyors feudals, terratinents, mercaders i pagesos— en l'articulació d'aquestes transformacions, i en els guanys derivats dels processos de

---

1 Interpretacions amb matisos distints sobre la formació de les possessions poden trobar-se a Jover i Morey (2003), Barceló Crespi (2004), Bernat i Serra (2004, 2012), Mas (2005) i Rosselló Verger (1982, 2012).

2 Juan Vidal (1976, 1991), Segura i Suau (1984) i Jover (2011).

3 Bibiloni (1995), Deyá (1997) i Casanova (2005).

4 Bibiloni (1995) i Jover y Manera (2009).

l'especialització (increment productivitat) i d'innovació agrària (augment dels rendiments), és prima. En aquest capítol volem contribuir parcialment a la comprensió d'algunes d'aquestes transformacions a partir de la documentació de la hisenda agrària de la casa Ballester de Togores.

El conjunt de tinences, anomenades alqueries, rafals o possessions, aplevades per Joan i Miquel Ballester al segle XV, constituïren una nova unitat d'explotació, anomenada també alqueria o *possessió*, que no tenia ni la mateixa textura ni objectius que les anteriors tinences pageses. I, les *possessions* descrites a l'inventari de Miquel Ballester de 1503 no eren tampoc ni *morfològicament* ni *sintàcticament* les mateixes que descriuen aquells altres d'Albertí de Togores de 1644 i de Jeroni Ballester de Togores de 1662. El nostre propòsit és reconstruir els processos de formació de les possessions i d'organització de l'espai agrari al si d'aquella gran hisenda. En segon lloc, discutirem les interpretacions que sovint atribueixen un immobilisme tècnic als sistemes de cultiu dominants a les possessions cerealistes, caracteritzats pel seu règim extensiu, l'escassa inversió en millores, la baixa intensitat del treball i els baixos rendiments. Mostrarem com al llarg del període estudiat podem identificar diverses estratègies d'extensió dels cultius i intensificació en els usos del sòl. Finalment, tancarem el capítol amb una proposta d'interpretació dels canvis agraris escaiguts a les grans explotacions cerealícoles en l'etapa 1550-1660.

LA FORMACIÓ DE LES POSSESSIONS A LA HISENDA DE MANACOR I ARTÀ, 1514-1662

Els inventaris i contractes d'arrendament dels patrimonis de les cases Ballester de Togores i Nadal-Muntanyans (Bellver i els seus rafals) de la primera meitat del segle XVI mostren el clar predomini dels usos pecuaris sobre els agrícoles. El quadre 1 sintetitza la dotació de factors de l'alqueria de Bellver posseïda per Nicolau Muntanyans i després llegada a Miquel de Togores. El nombre de caps bestiar que pasturaven en aquest territori es va mantenir sense gaires canvis entre 1515 i 1571. El nombre de

caps de la companyia d'ovelles pràcticament no canvià, i tampoc el de les petites guardes d'ovelles i moltons arrendades a pagesos de la contrada,⁵ només les *bèsties bovines salvatges* que pasturaven lliurement per les marines reduïren el seu nombre.⁶ Tampoc, observem canvis importants en la dotació de bestiar que tenien les alqueries de Lluchamar i la Real,⁷ i a la Bagura i Son Navata⁸ (vegeu quadre 3). Els espais cultivats —sementers de cereals, vinyes i hortes— ordenats entorn dels casats d'aquestes alqueries no palesen gaires modificacions, i l'extensió dels guarets i la quantitat de llavors lliurades pels terratinents als arrendataris suggereix que els processos d'extensió de la superfície cultivada o intensificació del cultiu foren molt limitats fins a la dècada de 1550.

Durant la primera meitat del segle XVI l'expansió de la superfície cultivada en les grans hisendes agràries de les cases Ballester de Togores i Muntanyans fou molt limitada. Diversos factors retornaven els processos de transformació de les pastures en sementers. En primer lloc, la demanda de matèria primera del sector draper en plena expansió i la protecció de què gaudien les llanes insulars procuraven uns marges de guany avantatjosos pels terratinents i ramaders.⁹ En segon lloc, l'elevat cost de la mà d'obra i els baixos preus dels cereals entre finals del segle XV i durant el primer terç del cinc-cents, no estimulaven l'expansió cerealista.¹⁰ La composició dels sòls a les planes, dominades per terres argiloses, i el relleu accidentat de les contrades sobre les que s'havien format les hisendes Ballester de Togores i Muntanyans-Togores, exigien un elevat esmerç en drenatges (albellons) per

---

5 S'han conservat els contractes de companyies d'ovelles dels anys 1516 (ARM, PN, Ll-30, f. 201), 1527 (ARM, PN, G-143, f. 415), 1531 (ARM; PN, Ll-120, f. 16v), 1531 (ARM, PN, Ll-110, f. 62v, 92v, 93, 97), 1543 (ARM, PN, Ll-117, f. 50v., 122), i 1548 (ARM, PN, S-1635, f. 136)

6 Referències a les guardes de vaques salvatges es poden trobar als contractes de Bellver de 1539 (ARM; PN; Ll-110, f. 93v) i 1555 (ARM, PN, Ll-111, f. 14v).

7 Els contractes d'arrendament de Lluchamar i la Real de 1543 (ARM, PN, Ll-117, f. 44v.), 1552 (ARM, PN, Ll-112, f. 127v), l'inventari de Lluchamar de 1569 (ARM, PN, S-1567, f. 762-766v) i el contracte de 1571 (ARM, PN, P-667, f. 189).

8 ARM, PN, G-143, f. 395; ARM, PN, Ll-112, f. 109v.

9 Jover (1994), Deyá (1995) i Vaquer Bennasar (2001, 2008).

10 Jover (2012).

transformar els sòls entollats i les garrigues en terres aptes pel cultiu.¹¹ Finalment, les elevades puncions feudals i fiscals sobre el producte agrícola no estimulaven gaire la rompuda de noves terres pel conreu.¹² Així doncs, probablement durant aquesta etapa la combinació de factors agroecològics i les condicions econòmiques no encoratjaven la transformació a gran escala de les garrigues, aiguamolls i erms en sementers per al conreu dels cereals.

A partir de 1550 un conjunt de factors es conjuminaren per retallar la viabilitat econòmica i les possibilitats d'explotació dels aprofitaments silvopastorals: d'una banda, la contracció del creixement de la demanda de llanes; i d'altra, la recuperació del creixement demogràfic i la demanda d'aliments que impulsava l'alça dels preus dels cereals.¹³ A més, les moratòries de pagament dels delmes de la verema i la reducció de les tasques o censos sobre les collites dels cereals creen un marc molt més favorable a l'expansió dels cultius.¹⁴ A la hisenda estudiada es poden reconèixer diversos símptomes que assenyalen aquesta inflexió en la conjuntura agrària: l'augment de les llavors d'ordi i civada lliurades pel terratinent als arrendataris de Bellver (quadre 1), i les de blat als de la Bagura i Son Navata (quadre 3), les primeres referències a rompudes de terres en alguns racons de la hisenda

---

11 Vegeu més endavant.

12 Els senyors feudals oferien als terratinents la reducció de la tasca a delme pla, o la seva commutació per un cànon fix. El 1464 Miquel Ballester feu ús d'aquest privilegi per artigar i posar en conreu una part de les terres vagants de la Real, vegeu ARM, ECR 1086 f. 439. Malgrat aquestes condicions favorables sembla que les peticions dels terratinents no proliferaren durant aquest període (Vaquer Bennasar, 1977: 46). Possiblement l'explicació cal cercar-la en la distribució del producte net agrari. El delme i la tasca a les terres de cereal representaven, segons el domini senyorial, entre el 15 i el 20 per cent de la collita bruta. La reducció a delme pla, que era la demanda feta pels terratinents, suposava en el cereal reduir la detracció a un 10 per cent de la collita bruta. Si els rendiments bruts no eren superiors a les 5 unitats de producte per 1 de llavor, després de descomptar la llavor (20-25 per cent de la producció), la renda que pagava el terratinent al senyor directe (censos), els costos de posar la terra en conreu (artigar, drenatges, tanques, etc.) i els costos laborals de l'explotació, els marges de guany devien ser molt magres front a altres modalitats d'explotació de la terra, com ara la ramaderia extensiva.

13 Sobre aquests canvis vegeu: Deyá (1997) i Jover (1999: 208-222; 2012).

14 Juan Vidal (1987, 1989), Deyá (2000, 2004) i Jover (1998).

que donarien lloc la creació de nous sementers a la Real i Lluchamar (1552), i la segregació de les possessions de Salma i més tard la separació també de les Planes (1552).

Quadre 1. Dotació de factors i renda de les alqueria i rafals de Bellver, de la casa Muntanyans-Togores

Caps de bestiar	1515	1539	1555	1571
Cavalls	1	1	1	1
Muls	2	1	1	2
eugues	6	1	1	3
Someres, rucs i ases	2	3	4	4
Bous	22	12	11	10
Vaques	40	3		2
Ovelles	750	800	800	780
Cabres	60	20	20	172
Porcs		4		3
Truges		6		12
Llavors:				
Blat-xeixa (quarteres)		60	60	60
Ordi (quarteres)		16	50	40
Civada (quarteres)		17	5	20
Renda ls				
Llana (quintars)		18	18	21
Blats (quarteres)		100	100	108
Xeixa (quarteres)		100	100	109

Fonts: 1515: ; 1539: ARM, PN, LI-110, f. 93v; 1555: ARM, PN, LL-111, f. 14-16; 1571: ARM, PN, LI-114, f. 61.

Possessions: rotes, bous vermells i treball pagès

El títol d'aquest apartat esmenta un antic treball d'Emilio Sereni on mostrava com a la creació de noves terres pel cultiu havia estat el resultat de l'esforç pagès, el foc i l'ús del bestiar de tir boví.¹⁵ La formació de les possessions a l'illa en gran mesura fou la suma d'aquests tres factors: l'esforç de les famílies pageses i els tirs de

15 El títol de l'article era *Terra nuova e buoi rossi* que donà també títol al conjunt d'assaigs, vegeu Sereni (1981: 1-100).

bous i el foc per cremar garrigues, matolls i pinars.¹⁶ Aquests foren els vertaders protagonistes de la creació del nou espai cultivat, dels sementers i possessions que dominarien els paisatges agraris de l'illa des del cinc-cents fins el segle XIX.

El 1550 els símptomes de rompuda i de formació de nous sementers es multipliquen en els contractes agraris de les alqueries i possessions de Bellver, Lluchamar, la Real, Les Planes, la Bagura i Son Navata. L'artigatge avançava sobre dues potes. Primer, el terratinent arrendava lots de terres (anomenades *rotes*) a diverses famílies pageses perquè les artiguessin i cultivessin durant un llarg període, entre els 9 i els 20 anys. Aquests contractes tenien una caràcter informal, en general no s'escripturaven, i solament apareixen en la documentació quan es suscitaven conflictes entre el terratinent i els roters, generalment per la seva evicció forçada, en la majoria dels casos, al final del contracte,¹⁷ o en els contractes d'arrendament de les possessions, on generalment entre les seves clàusules s'especificaven el nombre de rotes que hi havia i qui era el beneficiari de la renda i les pastures.¹⁸ Els contractes d'arrendament de la dècada de 1550 recullen els primers indicis d'aquests processos.¹⁹ Algunes notes marginals als contractes de Lluchamar i la documentació conservada sobre les rotes

---

16 Abundants testimonis de l'ús de foc per artigar terres en poden trobar a ARM, PN, G-422, f. 41-43 i 60.

17 Vegeu Vaquer Bennasar (1979) i Bernat i Serra (2004: 277-278). I, el plet entre els habitants de Sant Llorenç i els de Manacor iniciat el 1582. En ell es diu que quasi tots els habitants de Sant Llorenç —entre 60 o 80— eren tots ells roters, un cop finalitzat el contracte de rompuda havien d'abandonar les terres (Gili, 2000: 124). D'altra banda, a la cúria del batlle de Manacor entre el 1643-1647 podem trobar mandats d'eviccions de roters, vegeu AM Manacor, CR, nº 65.

18 Els terratinents cedien als pagesos (individualment o a grups) una extensió de terres (generalment garrigues) perquè fos artigada i transformada en sementer. Aquests contractes de rota tenien una renda relativament baixa (1 quartera de blat per quarterada), una llarga durada (entre 10 i fins a 30 anys) i ocupaven grans extensions en els marges dels antics sementers. Descripcions molt detallades d'aquests processos pel segle XVI es poden trobar a Font Obrador (1978: 104, 189-191, 171 i 201), Vaquer Bennasar (1979, 1987) i Deyà, Mas i Rosselló (1999: 177-194), i en els estudis de Morey (2012) i Tomàs (2012). Vegeu per a Manacor Rosselló i Vaquer (1991: 26-27).

19 Per exemple a Bellver el 1555 Miquel de Togores cediria terres per fer rotes i ampliar els sementers: ARM, PN, LI-111, f. 14.

realitzades a l'àrea de Tènger i Gallicant per la família Galmés ens permeten esbossar la dinàmica d'aquest procés. En l'escriptura de 1552 Jeroni de Togores cedia a Bernat Galmés dos parells de bous i llavor per continuar l'artigatge d'unes rotes.²⁰ El contracte especificava que aquesta família havia artigat i desbrossat terres de les quals n'hi havia en conreu 19 quarterades a l'*aree de la Reyat*.²¹ Vint anys després el seu fill, Jaume Galmés, mantenia el contracte d'arrendament sobre les mateixes terres: *Quondam frustum garrigias et novalium que vos extirpatis et colitis in dictis garrigijs que funt de pertinentijs possessionem vocate Lluchamar*.²² L'any 1577 l'administrador de la casa Ballester de Togores assenyalava que: *Per quant en dita possessio no hi ha nombre cert de goret attes que en lo primer arrendament no sen hi deixa com no hi hagues sino rotes*.²³ En els contractes de 1577 i 1580 aquella àrea es *estade designade per lo senyor Jeroni de Togores a nel senyer en Jaume Galmes*.²⁴ El terratinent delimitava aquella àrea integrada per les rotes, erms, guarets i pastures que durant dues generacions la família Galmés havia cultivat, i aportava bestiar i llavors, per transformar-la en la possessió de Gallicant (mapes 3 i 4).

La segona cama del procés era obtenir deduccions en les detraccions feudals sobre les terres que s'estaven artigant, o d'aquells erms o garrigues que es volien transformar en terres de cultiu. A la segona meitat del segle XVI els terratinents sí que s'acolliren a les moratòries que el reial patrimoni concedia en el pagament del delme del vi sobre les noves plantacions de vinya; i també a les reduccions en el pagament de la tasca que concedia el reial patrimoni sobre les terres vagants o ermes que es transformessin en sementers de cultiu. Joan Miquel de Togores, el seu fill Jeroni de Togores i els seus successors sol·licitaren al reial patrimoni reiterades vegades la reducció de la tasca a *delme pla* sobre les *garrigues i termes aspres i incults* de l'alqueria de

---

20 ARM, PN, LI-117, f. 44v-46.

21 ARM, PN, LL-112, f. 130.

22 ARM, PN, P-667, f. 179v.

23 ARM, PN, LL-115, f. 55v-56v.

24 ARM, PN, LI-115, f. 55v-56; ARM, PN, P-674, f. 188v-190.

Lluchamar.²⁵ Miquel de Togores demanava la reducció de la tasca per rompre terres a l'alqueria de Bellver (1558).²⁶ I el successor d'ambdós patrimonis, Miquel Lluís Ballester de Togores, sol·licitava el 1590 la reducció de la tasca sobre *tres pedaços de tierra juntos* anomenats Tènger, Biosca i Gallicant:

*questan baldías mucho tiempo ha y algunas garrigas que se podrian cultivar y comodidad de plantar olivos y de sacar aguas o hazer correr algunas questan ya sacades... cotejando lo que saca de la dicha heredad con el diesmo y la tasca que paga que es mucho le viene a ser de muy poco provecho y que por esto dexa de cultivar mucha parte della y sacar las dichas garrigas.*²⁷

En aquest context la reducció de la tasca o la seva commutació per un cens en metàl·lic o en espècie permetia al terratinent reduir els costos de producció, i al senyor feudal, tot i rebaixar la taxa de sostracció, li permetia obtenir un augment del volum dels seus ingressos sobre unes terres que abans pràcticament no proporcionaven cap rendiment. Com veurem en el capítol 6 la reducció de la tasca, l'alça dels preus dels cereals i la creixent demanda de terres durant el darrer terç del segle XVI farien cada cop més atractiu el conreu dels cereals, i impulsarien també les rendes dels terratinents i el marge de guany dels arrendataris.²⁸

En el quadre número 2 hem recollit algunes dades quantitatives per copsar la magnitud de les rompudes de terres al llarg de l'etapa estudiada en cada un dels tres grans territoris que integrarien la hisenda Ballester de Togores (vegeu mapa 4): el primer conjunt territorial està format per la possessió Bellver i els seus rafals, als quals hem afegit sos Promets; el segon conjunt integra les possessions i marines de Lluchamar i la Real (incloses les terres de les antigues alqueries de Biosca, Gallicant, Tènger); i el tercer agrupa les antigues alqueries anomenades dels Llulls

25 Vaquer Bannasar (1977: 46).

26 Rosselló Vaquer i Vaquer (1991: 25-26).

27 Vaquer Bannasar (1977: 46).

28 Sobre l'evolució de la producció i els delmes Juan Vidal (1976, 1989) i per Manacor vegeu el gràfic 3 del capítol 6.

(la Bagura, Son Navata i les Planes) i la possessió de Salma. Les tres primeres columnes del quadre sintetitzen per a cadascun d'aquests territoris l'extensió total que tenien els sementers en guaret lliurats pel terratinent a l'arrendatari. Aquest sementer havia estat llaurat per sembrar-lo l'any següent amb blat. El sistema de rotacions dominant fins a 1580 era a 3 sementers (al terç, només es sembrava un dels tres sementers), i posteriorment s'imposarien progressivament les rotacions a quatre sementers (es sembraven dos sementers, la meitat de l'espai cultivat). Per tant, les dades del quadre reflecteixen, aproximadament, però d'una manera homogènia, una tercera part de l'àrea cultivada entre el 1555 i el 1577-1607,²⁹ i aproximadament una quarta part del total de l'àrea cultivada entre 1607 i el 1667. Tanmateix, aquesta és una estimació per defecte, perquè cal tenir present dos factors. En algunes possessions hi havia terres cedides a roters que encara no s'havien incorporat com a sementers de les possessions,³⁰ i una part dels sementers de Lluchamar, els més propers a les cases, se'ls reservava el senyor per cultivar-los directament.³¹ El segon bloc de columnes agrupa el total de llavors de blat, ordi i civada lliurades pel terratinent als arrendataris segons els inventaris i contractes d'arrendament. Els talls cronològics del quadre es corresponen amb les dates dels contractes, i com veurem coincideixen amb el final de les diverses onades de rompudes de terres, la consolidació de noves possessions i canvis en els sistemes de cultiu.

L'extensió cultivada entre 1550 i 1667 s'havia triplicat en els territoris de Bellver i Lluchamar, i sextuplicat al territori dels

---

29 Com veurem durant aquesta etapa coexistien ambdós sistemes. En algunes possessions ja s'havia imposat la rotació biennal (a 4 sementers), mentre a les possessions de creació més recent dominaven els sistemes al terç (sembrar només un terç de l'espai cultivat).

30 L'extensió de les terres cedides a rota només apareixen comptabilitzades quan són incorporades com a sementer a una possessió. En els comptes de l'any 1606 hi ha una relació de la renda en espècie que pagaven totes les rotes: 135 quarteres de blat, que representava el 16 per cent del total de les rendes en blat que rebia l'heretat (ARM, PN, 5487, f. 265).

31 Aquest era el cas d'algunes terres a les alqueries de Lluchamar i la Real, on el senyor tenia el centre d'operacions, magatzems i on residien els treballadors fixos de la hisenda. Horts, tanques i vinyes eren conduïts directament pel senyor mitjançant mà d'obra assalariada (ARM, PN, 5487, f. 164-280).

Llulls. En el conjunt de la hisenda l'extensió dels guarets havia passat d'unes 100 quarterades el 1550, a prop de 550 en el conjunt dels tres territoris. Probablement, aquestes dades, obtingudes dels contractes d'arrendament i dels inventaris de 1577, 1644 i 1662 foren les que empraren els diferents litigants en els plets hereditaris posteriors a la mort d'Albertí de Togores (1644) i Jeroni de Togores (1662) per establir el valor de les millores introduïdes. Perquè, en un dels resums de la voluminosa paperassa del plet, concretament en el document de concòrdia final, els administradors de l'heretat escrivien *que es van fer molts guarets i han cedit moltes llavors i bestiar als arrendataris*, i estimaven que l'extensió *treta al bosc* a les possessions dels Llulls, Lluchamar i la Real entre la fi del segle XVI i mitjan segle XVII era de *mes de 600 quarterades ultra el que hi havia als fideïcomisos*.³² Les columnes sobre la quantitat de llavors que lliurava el terratinent a l'arrendatari confirmen aquesta evolució: es doblen a Bellver, quadrupliquen a les possessions dels Llulls i tripliquen a les possessions de la Real i Lluchamar. Tanmateix, en el cas de les llavors hi ha altres elements que s'han de prendre en consideració i que poden matisar aquesta interpretació, com ara la intensitat de la sembrada, molt desigual a cada una de les possessions.

Les dades del quadre 2 suggereixen que els processos de rompudes i ampliació de la superfície cultivada tindrien diverses etapes. La primera onada de rompudes abastaria entre els anys 1552 i 1607/8. Durant aquests anys disposem de nombroses referències sobre la cessió de terres a rota en diversos indrets de les alqueries Lluchamar i la Real.³³ A l'alqueria Bellver l'artigatge havia començat en el decenni de 1540 i continuà fins al primer decenni del segle XVII. Les rompudes a les alqueries de les Planes i la Bagura, més allunyades dels nuclis de població, amb uns sòls més pobres i accidentats, foren més tardanes, l'explotació ramadera encara era predominant en els arrendaments del decenni de 1570. La primera referència documentada és de l'any 1577, quan en el contracte d'arrendament de les Planes el senyor concedia a l'arrendatari

32 ARM, PN, G-422, f. 28v-29.

33 ARM, PN, LI-112, f. 130-130v; P-667, f. 176v-179 i 186-190; LL-115, f. 58-58v; P-681, f. 141v-142; F-581, f. 262v-263; i F-584, f. 65v-66v.

facultat per fer rotes sobre els erms i garrigues d'aquestes extenses alqueries.³⁴ Tampoc les alqueries de Salma i Carrossa escaparen de la rompuda. A Salma les garrigues i les pastures recularen amb l'extensió dels conreus cerealistes,³⁵ mentre a Carrossa molts revells i ullastres foren empeltats per convertir-los en oliveres.³⁶

Quadre 2. Indicadors sobre l'expansió de la superfície cultivada i l'augment de la producció a les possessions del patrimoni Ballester de Togores, 1550-1662

Anys	Extensió dels guarets lliurats als arrendataris			Nombre de quarteres de llavor de blat, ordi i civada lliurades als arrendataris		
	Bellver ¹	Llulls ²	Lluchamar ³	Bellver ¹	Llulls ²	Lluchamar ³
1555	41	18	+50	99	63	*100
1577	49	?	?	111	?	*200
1607	*83	43	117	?	*90	*245
1625	*83	92	142	?	*128	?
1653	112	136	148	?	188	259
1667	?	167	177	180	222	355

Notes: Bellver i Sos Promets:1 Bellver incorpora totes les possessions de Rafal Roig, Rafal Bellver, Bellver Pobra (amunt) i Ric (avall), excepte la Murtera, creada el 1615, però de la qual no disposem de contractes fins el 1662. Salma i Llulls:2 integra les possessions anomenades la Bagura, Son Navata (després la Cabana i Pou Colomer), les Planes, Infern, la Carbonera i la Talaia, a més de Salma; Lluchamar:3 integra les possessions sorgides de les velles alqueries de la Real i Lluchamar: les Voltes, les Sitges, Balafi, Tènger, Gallicant, la Real, Camp de la Grua, i Lluchamar. Indicacions: (?): no disposem de referències completes. (*): les dades són incompletes o difícils de calcular, puix hi ha transferències de terres d'una possessió a l'altra. Guarets: extensió deixada en guaret pel senyor a l'arrendatari. Llavors: quantitat de llavors lliurades pel senyor a l'arrendatari.

Fons: Estims dels contractes d'arrendament del fons de protocols dels anys citats. ARM, PN, LL-109, 110, 112, 115; P-667, 671, 680, 681; F-582, 584, 598; G-422, 424, 425; PN, 6571.

- 34 ARM, LI-115, f. 54; i en els contractes successius les referències es multipliquen en els contractes agraris posteriors: ARM, P-677, P-678, P-681, i F-581.
- 35 El primer contracte d'aquesta explotació, un cop desagregada del complex d'alqueries agroramaderes de Lluchamar i la Real, fou de 1529 (ARM, PN, G-143, f. 516). Referències a l'ampliació dels sementers als contractes de 1554 (ARM, PN, P-663, f. 268) i 1571 (ARM, PN, P-667, f. 193).
- 36 Sobre l'ampliació dels sementers i l'empelt d'oliveres vegeu els contractes de 1554 i 1560 a ARM, PN, P-663, f. 254-55v, i P-663, f. 219v-221. Sobre aquesta possessió vegeu l'apartat destinat a l'expansió dels conreus arboris.

Com hem vist a l'exemple de la família Galmés, que tenia rotes a la zona que posteriorment es convertiria en la possessió de Gallicant, les noves terres de conreu, guanyades al bosc i a les garrigues pel treball pagès, un cop consolidats els sementers, eren incorporades a una possessió o bé constituïen una nova explotació agrària. Aquest model caracteritzaria l'extensió de la superfície cultivada i l'augment de la producció des del decenni de 1560. Durant aquest decenni la creació de noves terres de conreu en les zones més properes a les cases de Lluchamar i la Real permetria separar novament aquestes dues possessions, que fins aleshores havien constituït una sola explotació pecuària, i crear dues noves explotacions de caràcter agropecuari amb un component cerealícola cada cop més important.³⁷ Pocs anys després, el 1571, l'avenç de les rompudes i la consolidació dels sementers a l'àrea de Gallicant permetrien a aquesta vella alqueria deixar de ser un corral per al bestiar i recuperar la seva autonomia com a explotació agrària;³⁸ uns anys després, el 1596, es constituïria la possessió de Tènger, en el mateix indret on antigament hi havia una vella alqueria andalusina, com a resultat de l'artigatge i el dessecament d'aiguamolls.³⁹ Aquestes noves unitats havien estat fins als anys centrals del segle un conjunt de rotes i sementers sense definir ni tancar, on hi havia uns corrals i cases abandonades, i depenien de Lluchamar. Gallicant i Tènger estaven situades en una zona aturonada, al nord de l'antic camí que anava de Bellver a Artà, i marcaven els límits nord-occidentals del latifundi. Per elles s'escorria el torrent de Gallicant i el regueró de sa Font de Tènger; aquestes aigües alimentaren els horts i els abeuradors del bestiar, i la muntanya de Gallicant, constituïa una important reserva de pastures per a tot el bestiar de l'heretat (mapa 4). La darrera possessió creada durant aquesta onada fou les Voltes (1603), que

---

37 ARM, PN, P-667, f. 175-176.

38 Aquesta alqueria, com hem vist al capítol segon, havia estat una alqueria andalusina, i posteriorment constituïria una explotació autònoma fins a la seva incorporació al patrimoni dels Santceloni i després dels Ballester el 1433. Sobre l'ordenació d'aquesta explotació, vegeu els contractes dels anys 1569, 1571, 1577 i 1580 a ARM, P-667, f. 179v; Ll-115, 55v; P-674, f. 185v.

39 ARM, PN, P-667, f. 253.

naixeria com a resultat de segregar una part de les terres més nord-orientals de Lluchamar, entre dos torrents que naixen a les faldes del puig Negre.⁴⁰

El mateix procés el podem seguir en les alqueries dels Llulls. Les possessions de les Planes i la Bagura i Son Navata es gestionaven separatament des de 1503. Ambdues es destinaven a les activitats pecuàries. Però, mentre que la primera estava integrada a la gran explotació pecuària de Lluchamar i la Real, probablement per la seva proximitat, fins el 1543,⁴¹ la Bagura i Son Navata, separades per les primeres elevacions de la serra de Llevant, havien constituït una explotació pecuària autònoma des de la fi del segle XV. La possessió de les Planes s'arrendava com a una explotació autònoma probablement des d'abans de 1552.⁴² Juntament amb ella s'arrendava el molí d'aigua, anomenat el molí de les Planes, i les fonts que servien per al reg i abeuradors del bestiar. El 1571 el molí d'aigua, amb la closa i les pastures esdevingueren una petita explotació autònoma dedicada a l'aprofitament del molí hidràulic i a la plantació de pollancre.⁴³ A les terres de la Bagura l'activitat de rompuda fou més precoç; a l'inventari de 1569 es menciona el cultiu de terres a la zona de Son Navata, i a finals del decenni de 1570 sorgeix una nova possessió anomenada la Cabana. El casat d'aquesta possessió es formaria a partir de les runes de les velles edificacions de l'alqueria de Son Navata, que fins aleshores s'havia explotat conjuntament amb la Bagura.⁴⁴ El 1577 en un memorial adreçat al governador reial l'administrador de la hisenda sol·licitava:

---

40 Arrendaments dels anys 1608 (ARM, P-681, f. 103) i 1612 (F-581, f. 264).

41 No ho podem assegurar, però des d'aquest any ja no apareix als contractes d'arrendament de Lluchamar i la Real, vegeu ARM, LI-117, f. 44v.

42 ARM, PN, LI-112, f. 109v.

43 ARM, PN, LI-115, f. 57.

44 Les construccions derruïdes foren restaurades des de l'any 1571 per donar habitatge als arrendataris. Aquesta *possessió* apareix arrendada per primer cop el 1580 (P-674, f. 187v), quan els sementers ja estaven consolidats i les cases reconstruïdes. Vegeu els contractes posteriors dels anys 1593 i 1595 a ARM, PN, P-667, f. 365; i P-678, f. 203.

Que pugue cobrir una casa desencuberta de la possessió anomenada la Cabana de la qual seha de fer arrendament separat y come reparar dita casa per habitació de dit arrendador.

En el mateix document s'especificava que, en les possessions deixades pel noble Jeroni de Togores

apres de les quals los homens qui las han tretas no tenen albarans lo que importa molt per dita heretat porque a la fi no tingau questio del temps el que sera senyor de ditas possessions amb los roters per ço suplica dit curador li sia donada facultat de fer albarans de ditas rotas dexadas per lo dit Mossen Hieroni Togores o per comissio sua y axi matex de dexar rotas de nou com sia cosa util per dita heretat.⁴⁵

El procés de rompuda es repeteix a la gran alqueria de Bellver. Fruit de les rompudes cap a nord-oest es segregarien el rafal Bellver (1595) i el rafal Roig (1595).⁴⁶ Finalment, a les fèrtils terres que hi havia entre Bellver i Sos Promets, en data difícil de precisar, es formaria la Murtera. Aquesta explotació fou segregada de la hisenda el 1615 per pagar els llegats hereditaris del pare del primer comte.⁴⁷ A les possessions de Sos Promets (1575),⁴⁸ Salma i Carrossa el procés d'artigatge fou també molt intens, emperò no tingué com a conseqüència una fragmentació de les velles possessions en explotacions menors. Sos Promets seguiria una senda d'increment de l'extensió cultivada i intensificació del cultiu, com veurem més endavant.⁴⁹ Salma Nou es segregaria de l'explotació agroramadera de Lluchamar, la Real i les Planes el 1529 i mantindria una estructura on es combinaven l'extensió

45 ARM, Presidals Decrets, 1569-1576, f. 198v.

46 La data dels primers contracte d'aquests rafals és de 1595 però probablement el conreu en aquelles terres s'hagués iniciat abans (ARM, PN, P-680, f. 112).

47 ARM, PN, P-680, f. 139.

48 ARM, PN, P-671, f. 34.

49 ARM, PN, P-671, f. 34; ARM, PN, P-676, f. 449-450v.

dels sementers amb les activitats pecuàries.⁵⁰ Finalment, l'extensa possessió de Carrossa seguiria una via peculiar, on es combinaria el conreu dels cereals i pastures i l'especialització oleícola.⁵¹

Entre 1603 i el 1620 es produí una returada en el procés de formació de noves possessions. Les rotes seguiren explotant-se i en alguns casos se'n concediren de noves. Però, com mostra el quadre 3, l'extensió dels guarets cedits i la quantitat del llavors consignades en els contractes d'arrendament pràcticament s'estancaren a Bellver, augmentaren molt lleugerament a Lluchamar, i fins i tot s'alentí en les possessions dels Llulls. Aquesta ronseria en el procés d'artigatge i formació de noves possessions coincideix amb les greus crisis de subproducció cerealícola que es succeïren en els anys de la soldadura dels segles XVI-XVII (1591, 1598, 1604-06) que assolaren novament els camps de l'illa els anys 1613 i 1617, i tornaren repararèixer amb força els anys 1631-32, 1635-37 i 1648-52. Durant aquells anys les autoritats del regne tingueren enormes dificultats financeres per importar cereals, per tal de garantir el consum de la població i particularment per subministrar llavors als pagesos.⁵² Així, la combinació de les greus crisis de subproducció cerealícola, l'estancament demogràfic i els crebants econòmics dels pagesos i arrendataris pogueren contribuir a frenar els processos d'artigatge i eixamplament dels sementers de les possessions.⁵³

La segona onada de creació de noves possessions tindria lloc a la dècada de 1620, en part resultat de l'acumulació de rotes creades en els decennis anteriors, però l'empenta fou molt menys

---

50 Vegeu els contractes de Salma de 1529 (ARM, Pn, G-143, f. 516), 1554 (ARM, PN, P-663, f. 268) i 1608-1612 (ARM, PN, P-681, f. 261).

51 Vegeu més endavant, l'apartat sobre la difusió dels cultius llenyosos.

52 Juan Vidal (1976, 1978), Moll, Segura i Suau (1982), i Jover (2011).

53 Aquestes crisis provocaren una reiterada fretura de llavors tal com registren les actes del Gran i General Consell de l'illa dels anys 1591, 1605, 1617, 1630-35. També el consell de la vila de Manacor adquirí cereals per subministrar llavors als pagesos. A les dècades de 1620 i 1630 alguns terratinents concediren préstecs de llavor als arrendataris i pagesos de Manacor (ARM, PN, F-582, f. 454-465, F-583, f. 90); i a l'inventari d'Albertí Ballester de Togores de 1644 l'apartat més destacat és la relació de deutes contrets pels arrendataris de les possessions de Manacor i Artà (AP Josep Villalonga).

intensa que la primera. Entre les possessions de Gallicant, Tènger, Lluchamar i la Real, en direcció est, seguint el curs del torrent de la Blanquera que creua Sant Llorenç, fins a tocar l'alqueria de les Planes, hi havia encara una gran extensió de terreny sense cultivar. Entre les Voltes, Gallicant, Tènger i el camí vell d'Artà es formaren el 1620 *la possessió nova del Puig de na Aguila dita Balafi*⁵⁴ i el 1621 la possessió les Sitges.⁵⁵ Els sementers i terres d'aquestes dues possessions procedien d'una reordenació de les partions entre Gallicant i Tènger: 8 quarterades de terra de conradís de Tènger es distribuïren 3 per a Balafi i 5 per a les Sitges, altres porcions de conradís i garrigues de Gallicant i Lluchamar afegirien a aquestes possessions en anys posteriors.⁵⁶ Finalment, el 1637 es creà una nova possessió, situada sobre les terres més fèrtils de la Real: el Camp de la Grua.⁵⁷ A les terres del nord-oest de la Bagura es formaren les possessions de la Talaia Grossa (1621),⁵⁸ Infern —anomenada després la Glòria— (1621),⁵⁹ i la Carbonera (1628).⁶⁰ Aquestes noves explotacions naixien a l'extrem nord-occidental en les terres més aspres i aturonades, en els límits del districte vilatà de Manacor i a tocar de la possessió Carrossa (mapa 4). En el territori de Bellver els canvis foren menors. El 1623 la possessió Bellver es partí en dues explotacions, anomenades Bellver d'Amunt i Bellver d'Avall, possiblement a petició dels mateixos arrendataris.⁶¹

54 ARM, PN, F-584, f. 5v-6.

55 ARM, PN, F-584, f. 67v-68.

56 Les referències sobre la formació dels nous sementers a ARM PN, F-584, f. 60v-61v i PN, F-582, f. 353; F-584, 65v; i F-600, f. 203.

57 Aquest gran sementer estava situat en un fèrtil pla al sud de la Real. S'hi escorrien dos torrents, son Cabrer i de sa Grua, que abocaven l'aigua al torrent de sa Blanquera (Grimalt Gelabert, 1993: 60 i 74-75). El primer contracte d'arrendament és de 1637. Vegeu ARM, PN, F-598, f. 357.

58 ARM, PN, F-583, f. 9v.

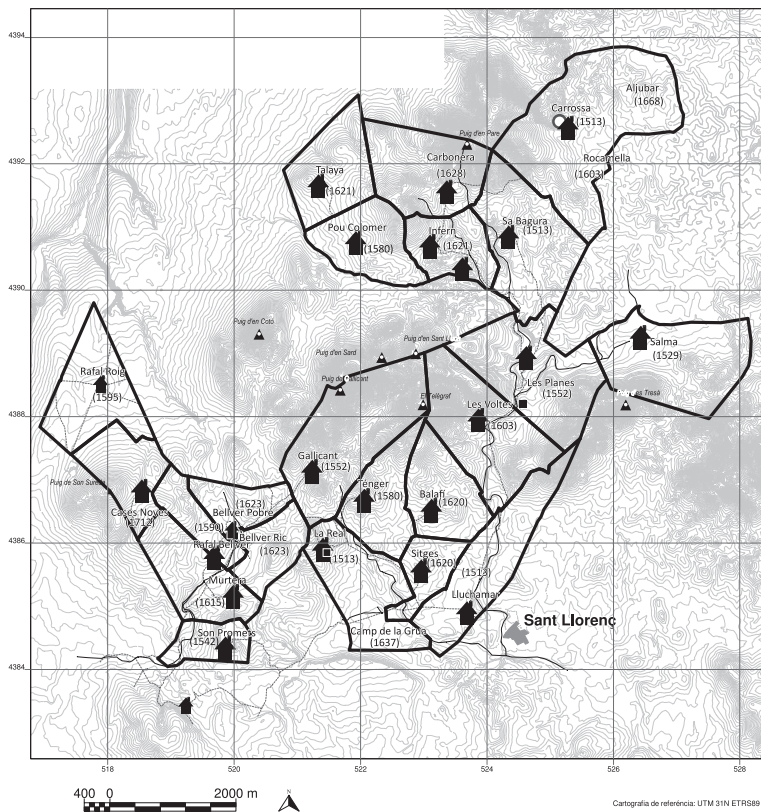
59 ARM, PN, F-583, 10v.

60 ARM, PN, F-600, f. 200v.

61 Vegeu els arrendaments dels anys 1620-23 a ARM, PN, F-584, f. 249 i 336 A l'inventari de 1686 fet per Violant de Togores usufructuària d'aquestes possessions des de 1644, es suggereix que la divisió de la possessió s'havia fet amb la conformitat del llavors arrendatari Antoni Pasqual (ARM, PN, C-1051, f. 96).

Mapa 4. La formació de les possessions a la hisenda Ballester de Togores, 1503-1662

NOTA:

La formació de les possessions a la hisenda Ballester de Togores: nom i data del primer contracte d'arrendament (1500)

LLEENDA:

- Límit possessions
- 🏠 Cases de possessions
- Molins
- Tafones

El decenni de 1630 l'empenta de rompre noves terres pel conreu s'havia esgotat. El nombre i l'extensió de les terres cedides a rota disminuï, i la seva funció fou distinta: cultivar de forma itinerant les terres més pobres de les possessions. De fet, en els contractes dels decennis posteriors apareixerien clàusules com ara: *no pugau treura terres noves en dita possessió ni donar rotes*.⁶² Només es formarien dues noves explotacions: Aljubar segregada de Rocamella i Carrossa el 1669 que tractarem posteriorment, i molts anys després, el 1702 es segregaria del Rafal Bellver la Casa Nova.⁶³ Com mostra el mapa 4 el 1662 hi havia 22 possessions als mateixos territoris on el 1513 només hi havia 4 grans possessions o alqueries pecuàries (mapes 3 i 4). La multiplicació de l'espai cultivat, i tot un conjunt de noves infraestructures creades per estendre el conreu dels cereals, no eren altra cosa que el treball de les famílies pageses i dels bous vermells fossilitzats en forma de capital-terra. La transformació d'uns agrosistemes pecuaris dominats pel càrritx, el fenàs, les garrigues i els boscos de pins i alzines. Com veurem en els propers apartats aquests canvis exigiren modificacions en l'organització de l'espai cultivat i un considerable augment de l'esmerç.

LA REORGANITZACIÓ DE LES ACTIVITATS RAMADERES, 1577-1662

El 1577 l'administrador de l'heretat de Jeroni de Togores envià una lletra al procurador reial on descrivia els aprofitaments agropecuaris de l'alqueria de Lluchamar:

ha moltes vacas salvatges les quals molt temps en aquesta part han acostumat a fer per les marines o garrigues... [sol·licita]... donar loch a matar les dites vacas salvatges

62 Contracte d'Infern 1679 (ARM, PN, M-1741, f. 98-104), en el contracte de Lluchamar de 1676 el senyor es reserva les rotes i prohibeix donar-ne de noves (ARM, PN, M-1739, f. 166): el 1677 a Salma el contracte resava que "*no podeu treura noves terres, ni donar llicència a ningú perquè en tregui*" només el senyor podrà donar rotes (ARM, PN, M-1740, f. 37-43).

63 Aquesta *possessió* s'havia format a partir de terres i sementers del rafal Roig. Vegeu PN, M-1763, f. 331v i M-1773, f. 88v i 97.

y aprofitar a la heretat al manco dels cuyros de aquelles com de la carn no sen puga haver dines per esser ellas tant bravas que nos poden aportar en Ciutat

...en dita heretat hage dos possessions la una de les quals se anomena de Les Planes y laltre Gallycant en cada una de les quals se dexa cert nombre de ovelles y de cabres axi com ja antigament se acostumava dexar lo que ara appar incomodo mantenir lo nombre de les cabres se dexave en dites possessions perque an aquelles y en les possessions...

En la mateixa justificava perquè era necessari reduir el nombre de les guardes de bestiar *salvatge*:

*se han fet moltes terres noves per moltes parts en les quals dites cabres fan grandissims dans perço seria cosa molt util disminuir lo nombre de les cabras de dites possessions y augmentar lo nombre de les ovelles.*⁶⁴

Els primers interessats en aquestes mesures eren els arrendataris de les possessions. Aquests, a canvi de la reducció dels bovins i caprins salvatges, estaven disposats a augmentar el nombre d'ovins en les explotacions. Novament a la possessió de Lluchamar, en una nota que acompanyava el contracte d'arrendament de l'any 1577, s'annotava que les:

*Vaques salvatges que fins aquí han estat per compte de l'heretat en la marina d'aquella. No s'ha fet possible contar-les ni els braus. Algunes estan a la marina de les Planes ant com a la marina de Lluchamar. L'arrendador de les Planes no pугue demanarne cap pero podran les seves cabres entrar a la marina de Lluchamar.*⁶⁵

L'empresa ramadera, tal com l'hem descrita al capítol anterior, va desaparèixer durant el darrer terç del segle XVI. Per mantenir un nombre elevat de caps de bestiar oví a les noves possessions calia eliminar els ramats de vaques, porcs i cabres que pasturaven

64 ARM, A, Presidals Decrets (1577/80), folis 140-141v.

65 ARM, PN, LI-115, f. 58-60.

lliurement per les extenses marines de les possessions. Però, com també advertiren els administradors i els arrendataris, les pràctiques ramaderes extensives havien de desaparèixer, fins i tot en la ramaderia ovina. Per als arrendataris aquelles pràctiques, on el bestiar pasturava lliurement per les diverses contrades de l'explotació, *axi com ja antigament se acostumava dexar*, resultaven amb l'expansió dels nous aprofitaments agrícoles, *incomodo* de gestionar. El conreu cerealista introduiria dos tipus de transformacions rellevants, una d'ordre quantitatiu, la reducció del nombre de caps de bestiar boví, i l'altra d'ordre qualitatiu, la reorganització de la ramaderia de renda i la seva subordinació al sistema cerealícola.

Quadre 3. Nombre de caps de bestiar registrat als contractes d'arrendament de les possessions de la zona de Lluchamar, la Real, els Llulls i Salma

	1515	1552	1577	1607	1655
Cavalls	2	2	1	0	2
Eugues	9	11	7	6	6
Mules		2	5	7	8
Someres	5	3	9	2	2
Bous	1	12	25	19	26
Vaques	*120	*72	*50	14	16
Ovelles	**2.324	**2.386	**2.466	3.020	3.062
Cabres	500	550	482	530	370
Porcs	***	8	24	25	10
Truges	***	10	10	10	10

En els anys en què en una possessió hi havia el valor del bestiar però no el nombre de caps l'hem calculat a partir del preu mig del bestiar de la resta de possessions.

* El nombre de vaques és aproximat, segons reconeixen les mateixes escriptures.

**A més de les dues grans companyies de Lluchamar, La Bagura i Son Navata i Salma, hi havia nombroses companyies d'ovelles i moltons arrendades a diferents particulars, com ja succeïa el 1503, de les quals no disposem de nombre cert. El 1503 aquestes companyies totalitzaven 1.750 ovelles i 400 moltons. A més entre 1552 i 1571 comencen a arrendar-se separatament les terres de Les Planes La Real i Gallicant, on hi havia guardes d'ovelles de les quals desconeixem el nombre.

***: no disposem de cap referència quantitativa, però a l'inventari de 1503 tenien a la hisenda 58 porcs i 12 truges.

Fonts, quadre 2.

El quadre 3 recull la informació sobre el nombre de caps de bestiar que hi havia a les possessions de la hisenda Ballester de

Togores segons els contractes d'arrendament. Hem d'advertir que la informació planteja diversos problemes, especialment per l'etapa anterior a 1570. En primer lloc, el predomini de les pràctiques ramaderes extensives durant el segle XVI fa difícil, fins i tot per als mateixos coetanis, la comptabilització dels caps de bestiar que tenien a la hisenda, puix alguns d'ells eren de difícil encorralament. Segons un document de l'època hi havia entorn de 50 vaques pasturant per les marines, ultra les relacionades en els contractes, i diverses guardes de cabres i porcs salvatges.⁶⁶ En segon lloc, sovint la informació dels contractes d'arrendament és incompleta perquè falten els ramats arrendats als pagesos que tenien drets de pastura a les marines de Lluchamar i la Real; i altres guardes d'ovelles, moltos i cabres, i alguns caps de bestiar equí i boví cedits en comanda tampoc eren objecte d'escriptures públiques. En tercer lloc, un nombre important de caps de bestiar (bous, muls) se'ls reservava el senyor per al transport dels excedents i per llaurar i batre en els sementers que el senyor es reservava a Lluchamar i a les tanques que tenia al Pla de la vila de Manacor. A més el terratinent posseïa una guarda d'eugues; aquests ramats només apareixen mencionats als inventaris.⁶⁷

Així, fetes aquestes observacions, les dades del quadre 3 suggereixen que es va produir un decrement en el nombre de caps de bestiar que pasturaven lliurement per les possessions, molt especialment de vaques, cabres i porcs. El contingent de bovins fou limitat des de mitjan segle XVI a aquells que eren necessaris per a la conducció de les possessions (tir, tragí, batre, etc.). Així, generalment, tots els bous lliurats pel terratinent eren anomenats sempre arecs o per llaurar, mentre que les vaques probablement estaven destinades a la reposició del bestiar de tir. Des de 1577 no trobem gaires referències a

---

66 Especialment les guardes de porcs, vaques i cabres anomenades *salvatges*, diferenciades d'aquells altres anomenats *ximpls* o domesticats, que en molts contractes, i fins i tot als inventaris de 1569 i 1577, no s'havien pogut recomptar exhaustivament. Vegeu per exemple a l'inventari de 1569 quan el notari escriu *circa sinquante besties bovines selvatges en la marina pochas mes o manco*, ARM, PN, S-1657, f. 62v.

67 Vegeu els inventaris de 1569 i 1577, i el de 1662 a ARM, PN, 6568, f. 139-141.

vaques salvatges, i en els contractes agraris, des de finals del segle XVI, s'introduïren clàusules limitant la pastura lliure de bestiar boví, molt especialment on hi havia plantacions d'arbres i vinyes.⁶⁸ El gruix de les vaques es mantenien a les explotacions on encara hi havia àmplies zones ermes, com a la Bagura. A la majoria de les possessions només hi havia el nombre de caps de bestiar boví de tir necessaris per llaurar i sembrar els sementers. D'altra banda, l'escàs augment del nombre de caps de bestiar equí, especialment mules i muls, suggereix que a les possessions d'aquesta hisenda encara no s'havia produït la substitució del tir boví pel mular per llaurar, com havia passat per exemple a les possessions olivares de la serra de Tramuntana. El bestiar equí era emprat bàsicament per a les tasques de transport i en les feines del batre.⁶⁹ Una guarda d'entre 6 i 8 eugues, un cavall i un guarà garantien la reposició del bestiar equí del conjunt de la hisenda.⁷⁰

La majoria de les guardes de cabres havien desaparegut de les possessions, i s'havien concentrat en aquelles que disposaven d'extenses zones de pastura, fonamentalment garrigues. El 1662 només quedaven tres ramats de cabres a les possessions de la Bagura (80 caps), Salma Nou (34 caps) i les Planes (200).⁷¹ El mateix succeí amb el bestiar porcí. En els contractes, clàusules específiques prohibien la pastura lliure dels porcs i obligaven a tenir-los en zones tancades amb paret seca o en solls (corts), prop dels casats de les possessions. A mitjan segle XVII les pràctiques de pastura extensiva del bestiar porcí havien desaparegut, excepte la reserva que tenia el terratinent de poder aprofitar els aglans dels alzinars de

---

68 Per exemple en el contracte de Lluchamar una de les clàusules advertia a l'arrendatari que les pastures i *brostes* han de ser pel bestiar de la possessió, i que si l'arrendatari deixés entrar altre bestiar hauria d'afegir una terç de la renda, a ARM, PN, P-667, f. 188v. Aquesta mena de clàusules, o similars, s'adaptaren a la resta de contractes de les possessions.

69 ARM, PN, 6568, f. 139-141

70 El terratinent en els contractes d'arrendament de Salma, Balaff o Gallicant, segons els anys, reservava l'estiuada per la guarda d'eugues.

71 Vegeu l'inventari de 1662 a ARM, PN, 6569, f. 139.

Bellver i la Real, tancats amb pedra seca, per engreixar els seus porcs.⁷²

Aquesta modificació de les pràctiques ramaderes i la dràstica disminució dels ramats de vaques i cabres, així com la reorganització de les guardes d'ovelles permetrien un lleuger augment del nombre total de caps d'ovins a la hisenda al llarg de la segona meitat del segle XVI, que romandria relativament estable entre el 1570 i el 1660.⁷³ Les guardes d'ovelles que durant la primera meitat del segle XVII pasturaven per les diverses zones del latifundi foren dividides des de 1570 en guardes d'ovins (entre 100 i 400 caps d'ovins) i caprins (menys de 100) de menor grandària que estaven assignades a les diferents possessions, ateses les seves potencialitats agrícoles i les reserves de pastures. Els tres territoris que integraven la hisenda tenien cada un a l'entorn d'un milenar de caps; així, n'hi havia a l'entorn dels 1.000 a 1.300 caps al territori dels Llulls, a l'entorn dels 1.400 a Lluchamar i la Real i a l'entorn de 800 a Bellver. Per tant, fins a la meitat del segle XVII en aquelles explotacions es mantenien a l'entorn de 0,75 a 1 ovelles per quarterada. A les zones on l'extensió cultivada era menor, com a les possessions dels Llulls, la ràtio era lleugerament més alta, mentre que on els sementers ocupaven una proporció major de la superfície del territori, com a Lluchamar, la Real i Bellver, la ratio era més baixa. Les estadístiques del segle XIX estimaven que la ràtio mínima per al manteniment d'una ovella era d'entorn d'una quarterada, incloent-hi les brostes, rostolls i ermassos per on pasturaven després de la sega dels cereals.⁷⁴ Com palesen els quadres 7 i 8 el

---

72 Per exemple a Bellver el 1571, vegeu ARM, PN, Ll-114, f. 62; i la Real a ARM, PN, S-1657, f. 740-806v. El mapa 5, construït sobre els de 1860 i 1956, mostra encara relictos d'aquells boscos entre les diverses possessions.

73 En els estims de bestiar que figuren en els contractes d'arrendament, no hi ha comptabilitzats els caps de bestiar que es reservava el propietari per les feines de les terres que es reservava, i el tragi dels excedents entre les possessions i de Manacor a Ciutat. Aquest bestiar, fonamentalment mules, cavalls, eugues i someres, sí que figura en els inventaris de 1569, 1577 i 1662.

74 Sobre l'alimentació i densitats dels ramats ovins al Migjorn de l'illa (Manacor) vegeu Rosselló Verger (1965: 386-387), i també Fontanet ([1747] 1979: 185).

nombre dels caps de bestiar oví estava inversament correlacionat amb l'extensió cultivada. A les terres més intensament cultivades, com la Real, la Murtera, Sos Promets i el Camp de la Grua, el nombre de caps ovins era molt reduït, per contra aquelles explotacions amb extenses zones no cultivades disposaven dels majors contingents d'ovelles i cabres (Les Planes, Lluchamar, rafal Roig, la Bagura, Gallicant, Carbonera i Salma).⁷⁵

Emperò, per mantenir el nombre més elevat possible de caps de bestiar de renda, fonamentalment ovelles, en un espai ramader força fragmentat, fou necessari organitzar un complex sistema de drets i emprius per aprofitar les pastures i aigües que es repartien desigualment entre les diverses explotacions. Podem llegir aquest sistema en les clàusules dels contractes d'arrendament. En cada un dels contractes d'arrendament de les diferents possessions es reglamentava l'accés a l'aigua i a les pastures de cada un dels ramats de les possessions. Així, per exemple, les pastures de la muntanya de l'Esquerda, dins els límits de la possessió de les Planes, eren comunes als arrendataris d'aquella finca i als de Lluchamar i Salma.⁷⁶ Les aigües del pou Colomer eren comunes als arrendataris de totes les possessions del territori dels Llulls, el de Lluchamar i el de Salma, i entre tots havien de pagar a l'estiu el jornal d'un home per treure aigua del pou per abeurar el bestiar.⁷⁷ Les possessions de Bellver i els Rafals tenien emprius de pastura a la muntanya de Gallicant, i per abeurar el bestiar tenien empriu a la sèquia d'aigua que hi havia a Bellver d'Avall.⁷⁸ A la muntanya de Gallicant també hi concorrien els bestiaris de la Real i Lluchamar, on endemés tenien empriu d'aigua al pou de la possessió de Gallicant.⁷⁹ Una altra zona de pastura i proveïment d'aigua per al bestiar eren els turons de Tènger i les Voltes, i la font de Balafí, on acudien els bestiaris de Balafí, les Voltes, les Sitges, Tènger i

---

75 Columna 4 del quadre 7. El nombre de kilograms de fems és proporcional al nombre de caps de bestiar, principalment ovins, que hi havia en cada possessió.

76 ARM, PN, M-1740, f. 26.

77 ARM, PN, M-1740, f. 332; M-1759, f. 231 i M-1763, f. 212.

78 ARM, PN, M-1763, f. 323 i M-1773, f. 88v i f. 97.

79 ARM, PN, M-1892, f. 69; M-1763, f. 202, i M-1765, f. 106.

Gallicant, i on també el senyor tenia dret de portar-hi el seu ramat d'eugues.⁸⁰

El majoral i missatges que el senyor tenia a la hisenda vetllaven pel compliment d'aquests drets. Però als contractes de finals del segle XVI s'afegiren clàusules per assegurar el compliment d'aquelles normes, per evitar l'abús de la pastura i la introducció de bestiar distints dels del senyor. Les clàusules ordenaven la construcció de parets per protegir els sementers de la tala del bestiar, prohibien introduir més bestiar del que havia lliurat el terratinent a l'arrendatari, i impedièn a la majoria de les possessions tenir porcs i cabres. Aquestes clàusules es reforçaren en penes pecuniàries per aquells que els infringien.⁸¹ L'adquisició del privilegi de ban sobre les seves terres concedia al terratinent el dret d'encorralar totes aquelles bèsties que no fossin de la seva heretat i que el seu majoral o arrendataris trobessin pasturant per dins les terres del latifundi:

*En virtud de letras de bans despachades per lo molt Honorable procurador Reial als 6 8bre 1700 y publicade en la vila de Manacor als 24 de dits mes y any y registrade lo mateix dias en la scribania de dita vila y axí mateix publicade en Sant Llorenç del Cardassar als 2 Janer 1701 y en dita lletra y ban haver elegit dit senyor Procurador Real per corral Real la Possessió de lluchamar en la forma y manera esta dita lletra, ço es que totes les possessions que tenim en Manacor y son terme hagen de aportar qualsevol specia de bestiar que es trobara en totas las nostras possessions que no sian de la nostra heretat a la Possessio dita Lluchamar.*⁸²

El reforçament d'aquestes mesures sobre el control del bestiar i el dret a la publicació de bans tenien objectius polivalents. L'augment de les penes pecuniàries en els contractes pretenien dissuadir als arrendataris d'atènyer pràctiques ramaderes fraudulentos, com la introducció de ramats propis o llogats en

80 ARM, PN, M-1896, f. 28.

81 ARM, PN, M-1759, f. 231, i PN, M-1764, f. 10v.

82 ARM, PN, M-1763, f. 93.

les pastures de les possessions que tenien arrendades. Els bans pretenien preservar els drets de propietat dels terratinents enfront de la pastura il·legal dels pagesos pobres de la contrada que entraven els seus ramats en les garrigues de les possessions, o recollien fruits o llenya. Però també preservar les antigues zones de pastura, en part degradades per les pràctiques tradicionals de cremar els carritxars per obtenir pastures per als ramats.⁸³

L'esmerç en capital-terra: cases, instal·lacions, tanques, sèquies,...

La consolidació d'aquestes noves explotacions significà una vertadera reorganització de l'espai agrari: construir edificacions per l'habitatge dels arrendataris i instal·lacions per emmagatzemar i transformar els productes agraris (estables, cases, eres, pletes, etc.), aixecar nous elements arquitectònics que organitzaven i delimitaven els diferents aprofitaments agropecuaris (tanques, parets, camins, etc.), i fitar els drets de propietat entre els diferents posseïdors de terres, i també dels perceptors de drets feudals, que fins llavors, atès els usos extensius de l'espai, havien estat borrosos.⁸⁴ Aquests elements es troben descrits en la documentació. A les cases que l'heretat tenia a la vila de Manacor, situades a la plaça de l'església, es van adaptar diversos edificis per poder emmagatzemar

---

83 Aquesta pràctica barata i ràpida per obtenir pastures fresques tenia, i té, greus conseqüències, perquè, d'una banda, simplifica la vegetació d'aquelles contrades, amb la qual cosa s'empobreix l'ecosistema i es fa més vulnerable; i d'altra banda, aquestes pràctiques agreugen la desforestació. La disminució dels arbres i de les seves arrels profundes facilita la pèrdua de sòl fèrtil, que és arrossegat per les correnties d'aigua que es formen després de les tempestes de la tardor o la primavera, o bé per la mateixa acció eòlica que bat amb freqüència aquelles contrades (Sureda, Morey, Pastor i Llabrés, 1997; Gil, Valdés y Díaz-Frenández, 2002: 42-44, 58-59).

84 Per exemple, les delimitacions entre les possessions de les Son Vives, Planes i la Real, i també entre els delmaris de l'Abadia de la Real i el de la cavalleria dels Llulls, posseïda per Francesc Miquel Ballester (Llull, 1937-8: 219-227).

els cereals.⁸⁵ I es reformaren altres cambres per construir una botiga on es pogués descarregar el blat que portaven els arrendataris de les possessions, i diversos edificis annexos al vell casal es transformaren en estables per al bestiar de tragí, cellers i pallers, o cotxeries per als carros i *cotxes* que tenia l'heretat. La vella edificació pairal dels Ballester s'havia convertit a mitjan segle XVII en un gran centre d'emmagatzemament i transformació dels productes agraris, on diversos missatges i el majoral del senyor controlaven la circulació i comercialització dels excedents.⁸⁶

A les possessions la inversió cobrí un ampli ventall de millores. Primer, la construcció i ampliació de les cases de les possessions i instal·lacions productives —aljubs, eres, pallisses, sitges, sestadors, estables, tafones, etc.— que permeteren cultivar i habitar les noves explotacions. Per exemple, a la possessió de Lluchamar durant aquells anys es va construir una cambra nova a les cases de l'arrendatari i una biga nova a la tafona.⁸⁷ Les cases de la Real, Gallicant i Tènger es reconstruïren i reformaren, a les possessions Balafí, les Sitges i la Carbonera es van construir cases noves per als arrendataris, amb un forn i un molí per a cada una.⁸⁸ Així mateix, per estructurar aquell espai es construí i amplià la xarxa de camins que comunicaven entre si aquelles explotacions. A totes les possessions es construïren les síquies que portaven l'aigua dels pous als abeuradors i basses per al bestiar, aljubs per al regadiu i cisternes per a les persones, així com eres per batre els cereals.⁸⁹ Des del segle XV s'havien construït nombroses parets de pedra seca per a les quals es contractaren colles de picapedrers

---

85 Amb una paret doble per preservar *lo aposento o stancia gran dita de les dones per alsarlo pera preservarla de la umitat del carrer y pera deffensarla que les rates no la poguessen foradar per a poder hi posar blat* (ARM, PN, G-422, f. 27-27v).

86 Vegeu ARM, PN, G-422, f. 26-28.

87 ARM, PN, G-422, f. 28.

88 BBM, Aiamans, carpeta 11, document 42.

89 BBM, Aiamans, carpeta 11, document 42; ARM, PN, G-422, f. 28-28v. Vegeu per exemple el treball de Morey i Pasqual (2010/11) sobre el desenvolupament dels sistemes hidràulics les possessions mallorquines.

i *marjadors*.⁹⁰ Les parets de pedra seca servien per diferenciar els límits entre les possessions, separar les pastures i garrigues dels sementers de cereals,⁹¹ construir els corrals i les pletes on es recollia el bestiar,⁹² i també per preservar les tanques plantades amb cultius llenyosos (vinya, olivars o figuerals).⁹³ A les terres baixes de les possessions, fàcilment inundables en les èpoques de pluja, *se han fet sèquies ubertes y descubertes para dempentanar les aygues*.⁹⁴ Aquests processos eren costosos i continus a la zona de Bellver⁹⁵ i la Real.⁹⁶ Les obres de drenatge (albellons i síquies) s'estengueren a totes les possessions situades a les zones baixes (les possessions de Bellver, Lluchamar i la Real, la Murtera i Sos Promets) al llarg de tot el període estudiat.⁹⁷

L'abast de les millores introduïdes en el conjunt de la hisenda agrària i en cadascuna d'aquestes explotacions remou les interpretacions tradicionals sobre la manca d'esmerç en els patrimonis agarris de la noblesa terratinent mallorquina. I, també, marca distàncies entre el model d'expansió agrària de l'illa i respecte d'altres de caràcter latifundista que tingueren lloc al Mediterrani, especialment al sud de les penínsules ibèrica i itàlica.

---

90 ARM, PN, 6296, f. 199v, 216-216v.

91 Per exemple es fitaren els límits entre les possessions veïnes i s'aixecaren parets de pedra seca entre Carrossa i Morell (ARM, PN, P-667, f. 54, f. 171); la Real i Lluchamar (ARM, PN, P-667, f. 117v), o entre infern i la resta de possessions de la hisenda (ARM, PN; F-598, f. 352).

92 ARM, PN, G-422, f. 23-24.

93 Vegeu per exemple a el 1586 a Carrossa (ARMP-676, f. 226) i el 1608 a Gallicant (ARM, PN, P-681, f. 54v).

94 ARM, PN, G-422, f. 26-28.

95 Per exemple en el contracte de 1571 (ARM, PN, LI-114, f. 62) s'obliga a l'arrendatari a *escurar* les sèquies d'escorrentia de la font, i es reiteren aquestes tasques afegint la clàusula de fer albellons fins el 1653 (ARM, PN; G-418, f. 30).

96 A la Real en el contracte de 1621 apareixen clàusules en les quals s'obligava a l'arrendatari a fer albellons i sèquies, vegeu ARM, F-583, f. 8-9.

97 Com remarquen tots els memorials de l'època, les planes de Sant Llorenç eren una zona malsana, provocada per l'entollament de les aigües de la font del Mal any que formaven un extens gorg a l'època, que probablement era un focus de febres grogues o malària (Gili, 2000: 124, 138).

ELS SÍMPTOMES DE LA INTENSIFICACIÓ AGRÀRIA: ELS SISTEMES DE ROTACIONS I LA DIFUSIÓ DELS CONREUS LLENYOSOS

A l'aparat anterior hem mostrat que durant l'etapa 1550-1650 l'expansió agrària havia comportat un increment de la superfície cultivada a través d'un procés de rompuda i posterior consolidació dels sementers i finalment de les possessions, i una reorganització de les activitats ramaderes que exigien els nous sistemes de cultiu. Així doncs, hem descrit els trets d'un creixement extensiu. En part, però, l'hem matisat aportant documentació sobre la importància que tingué l'esmerç en la construcció dels casats que possibilitaren la residència permanent dels arrendataris i treballadors, les instal·lacions per emmagatzemar i transformar la producció agrària (eres, sitges, tafones, cellers, aljubs, etc.) i la millora del capital terra (drenatges, síquies, tanques, etc.). En aquest apartat volem mostrar que aquests processos foren acompanyats d'una intensificació del cultiu. Per tant, encara que limitadament, com veurem, també foren explorades vies de creixement intensiu en les possessions d'aquesta hisenda.

Aportar la dita possessio a quatre sementers conforme vuy se aporte: una intensificació dels règims de conreu a les grans explotacions?

L'expansió de la cerealicultura en els agrosistemes mediterranis topa amb dos factors limitants: l'escassa aigua disponible i la manca de matèria orgànica als sòls, la baixa càrrega ramadera.⁹⁸ Per pal·liar aquests dèficits les agricultures mediterrànies des d'èpoques antigues, havien desenvolupat un conjunt de pràctiques agronòmiques. Així els sistemes de rotacions amb guaret consistien en deixar reposar una part de la terra per afavorir la fixació

---

98 Per un plantejament general d'aquestes qüestions pels sistemes mediterranis, vegeu González de Molina (2002: 43-94).

natural de nutrients.⁹⁹ Per accelerar aquests processos els agricultors desenvoluparen un seguit de tasques destinades a la reposició dels nutrients (adobar, introduir lleguminoses en les rotacions, fer formiguers), mantenir els nivells d'humitat del sòl i eliminar les plantes adventícies (llaurar, entrecavar, eixarcolar),¹⁰⁰ protegir els sòls fèrtils de l'acció erosiva de l'aigua (marges, parats o albellons),¹⁰¹ i experimentar en processos d'intensificació i especialització associant el conreu dels cereals amb els cultius llenyosos —vinyes, oliveres, ametllers, garrofers, etc.— menys exigents amb el consum de nutrients i aigua. Aquestes pràctiques tenien l'objectiu d'esmenar els factors limitants, millorar els rendiments i apaivagar les oscil·lacions de les collites.¹⁰²

La zona estudiada tenia unes condicions típicament mediterrànies. Les precipitacions assoleixen els 550-750 mm anuals, uns nivells suficients per al conreu dels cereals o de l'olivar. Encara que, la forta estacionalitat de les precipitacions, combinada amb una elevada evapotranspiració, provocava uns elevats índexs d'aridesa que s'estenien del mes de maig al de setembre.¹⁰³ L'elevada concentració temporal de les pluges (octubre-novembre i abril-maig) i el seu caràcter torrencial, combinada amb la pèrdua de l'estrat herbaci (carritxeres, fenàs), arbori (alzinars i pinars) o arbustiu que retenia l'aigua en les extenses conques de la zona, convertia les pluges torrencials en un problema per a les planes (inundacions).¹⁰⁴ A la major part

---

99 Sobre els processos de fertilització dels sòls vegeu els estudis recollits a Garrabou y Naredo (1996, 2000), i Garrabou y González de Molina (2010).

100 Gascó i Gascó (2000: 89-91), Meco, Moreno y Lacasta (2010: 96-99), Olarieta, Padrò, Masipa, Rodríguez-Ochoa i Tello (2010: 27-33) i Olarieta, Rodríguez del Valle and Tello (2008).

101 Sobre els sistemes marges i parats a les zones del sud-est de Mallorca vegeu els estudis de Grimalt i Rodríguez (1997).

102 Entre altres, també procurar un rendiment més estable (Loomis y Connor, 2002: 399-401, 404-405)

103 Rosselló Verger (1964: 76-77, 94-95) i Grimalt (1993: 72).

104 Un dels problemes greus d'aquelles contrades són les pluges torrencials, agreujades en l'actualitat pel tancament dels torrents que tradicionalment desguassaven les aigües (Grimalt, 1993).

del latifundi Ballester de Togores —excepte en algunes zones on s'acumulaven les terres al·luvials, com el Camp de la Grua i la Real— predominaven els sediments de terra rosa, unes terres argiloses amb components calcaris pobres en matèria orgànica i amb un elevat dèficit de fòsfor.¹⁰⁵ Finalment, els sòls argilosos imposaven un obstacle addicional al desenvolupament agrícola a les fondalades i zones planeres de l'entorn de Sant Llorenç (Camp de la Grua, part de la Real i Lluchamar) on els sementers tenien tendència a entollar-se, i per tant el seu conreu exigia la construcció d'un sistema d'albellons per drenar aquelles terres.¹⁰⁶

Els inventaris i els contractes agraris, com hem vist a l'apartat anterior, permeten descriure algunes de les transformacions agràries, però estan lluny de fornir indicadors precisos sobre els règims agraris: sistemes de rotacions, intensitat del treball, femat, i encara menys sobre la producció, els rendiments o la productivitat del treball.¹⁰⁷ Per tal de construir alguns índexs que puguin captar els trets i evolució d'aquells sistemes de cultiu hem esporgat la informació quantificable continguda als contractes agraris, particularment la referida a l'evolució dels sistemes de rotacions, la difusió de les lleguminoses i la intensitat de la llaurada (quadre 5) i dels conreus arboris (quadre 7). Els indicadors sobre la intensitat de la sembra i el femat dels camps els hem construït a partir de l'inventari de 1662 i els contractes agraris de 1653/58 (quadre 6).

---

105 Rosselló Verger (1964: 76-77, 94-95).

106 Sobre les basses que s'havien format a al zona de Sant Llorenç i les malalties endèmiques que causaven estralls entre la població vegeu les nombroses dades aportades per Gili (2000). Sobre els sistemes d'albellons i drenatges l'estudi en curs d' Antoni Mas i Joan Estrany (2011), i els de Estrany, Garcia y Batalla (2009, 2010) per la zona del torrent de na Borges i Vall de la Nou.

107 Per una primera descripció dels sistemes de cultiu a l'illa a finals del segle XVI vegeu Vaquer Bennasar (1987: 281-291).

Quadre 4. Sistemes de conreu del cereal a les grans explotacions segons els interrogatoris de 1850

Tasques al conreu del cereal	1/3	2/4	2/3
Llaurar i sembrar	47	20	20,3
Adobar	-	14	8,5
Entrecavar, escardes	12,8	37	47,1
Segar i batre	40,2	29	24,1
Total	100	100	100
Nombre jornals/quarterada cultivada	12,1	17	43
Distribució del treball per gènere: cereal	1/3	2/4	2/3
Jornals home	86	51	46,7
Jornals dones	14	49	53,3
Total	100	100	100

Els càlcul s'ha fet sobre les qualitats de terres inferiors que defineixen les pràctiques de conreu més extensives, pròpies de les grans explotacions. 1/3: sembrar només un terç de l'espai cultivat; 2/4 sembrar la meitat de l'espai cultivat; 2/3 sembrar dos terços de l'espai cultivat.

Fons: Grau i Tello (1984:65-69, 79-81; Tello, 1983: 138-140), Jover (1997: 538-539).

A les possessions dels Ballester de Togores i dels Muntany-Togores de Bellver el sistema de rotacions dominant, segons els contractes d'arrendament o inventaris de les explotacions, fins a mitjan segle XVI era a tres sementers.¹⁰⁸ Aquesta modalitat era semblant a la que es practicava en altres indrets mediterranis: un any de cereals, un de guaret llaurat i un any d'ermàs, de descans. Amb aquest règim extensiu cada meitat dels tres sementers se sembrava de blat un cop cada tres anys.¹⁰⁹ Al llarg del darrer quart del segle XVI, a les possessions que havien consolidat ja els seus sementers es generalitzà un sistema més intensiu: la rotació de quatre sementers. Un contracte de la possessió de

108 Vegeu per exemple els contractes del segle XVI de les Planes o la Bagura (ARM; PN, Ll-112, f. 109v; Ll-115, f. 54 i 55; P-677, f. 181 i 184). A les noves *possessions* sorgides al primer terç del segle XVII als primers contractes s'obligava l'arrendatari a cultivar el terç. Vegeu per exemple les Voltes el 1608 i el 1612 (ARM, PN, F-581, f. 264).

109 Aquest podria ser el sistema al *tercio* tradicional que es practicava a l'Andalusia latifundista als segles XVI a XVIII. Vegeu Bernal (1988: 145-150), Campos y Naredo (1980: 17-114) i López Estudillo (1996: 171-210).

Binificat (Llucmajor) de 1600 especificava: *Item son de pacte que haveu de aportar la dita possessio a quatre sementers conforme vuy se aporte y sembrarnen dos cadany un sobre goret y lo altre sobre restoble. Item sereu obligats cadany a goretar binar lo samenter y fer tota la conro necessària.*¹¹⁰ O bé, en el contracte de 1608 de la possessió dita el Rafal que el comte tenia a Santa Margalida, anomenava aquest nou sistema *los quals hajau de sembrar goret y restoble y aquells no pugeu alterar en ninguna manera.*¹¹¹ La rotació era la següent: el sementer sembrat de blat o xeixa, l'any següent es restoblava amb ordi i civada, després descansava (ermàs), i l'any anterior abans tornar-lo a sembrar de blat es guaretava, que en la terminologia de l'època volia dir que es llaurava abans de sembrar-lo de blat a la tardor. De fet, era el vell sistema biennal que des d'antic s'aplicava a la major part de regions mediterrànies, i predominava en la majoria de les possessions cerealistes del Pla i el Llevant i Migjorn de l'illa fins al segle XIX. A la majoria de les possessions de la hisenda es practicava un rotació a 4 sementers, i solament a dues d'elles (Camp de Grua i Sos Promets) i una part dels sementers de Lluchamar tenien una rotació de tres sementers que implicava sembrar dos terços de la superfície cultiva. Ni en les anotacions sobre les rotacions que s'havien de practicar ni tampoc en els estims de llavors figuren mencions al conreu dels llegums. Tanmateix, possiblement una part del guaret era sembrat amb llegums, fonamentalment faves. Als inventaris de collites de diverses possessions de finals del segle XVI ja apareixen mencions al cultiu de llegums (faves, cigrons, llenties, etc.).¹¹² Certament aquestes lleguminoses podien procedir de les zones irrigades de la possessió, però també es probable que una petita part del guaret es sembrés amb llegums. De fet, als contractes d'arrendament no es prohibia als arrendataris sembrar una part del guaret, tot i que sí se'ls prohibia restoblar (sembrar de

---

110 La cursiva és meva. Dec la cita al treball de Pau Tomàs Ramis (2011) citat a la bibliografia.

111 ARM, PN, P-681, f. 14.

112 Vegeu Vaquer Bennisar (1987: 302-308, 289-290) i l'apartat sobre producció i ingressos de Son Costa del proper capítol.

forma consecutiva el mateix sementer) amb blat. A mitjan segle XVII el senyor donaria llicència per sembrar amb faves algunes quarterades dels sementers en guaret de Lluchamar i Sos Promets, però en cap cas no constituïa una pràctica generalitzada ni prefigurava una rotació dels cultius més intensa.¹¹³

El pas del sistema de triennal (tres sementers, amb un de guaret i l'altre d'ermàs) al biennal, i en alguns casos a un nou sistema encara més intensiu a tres sementers amb només una feixa de guaret (blat, ordi i civada i guaret) suposava incrementar la superfície sembrada i també exigia més jornades de treball per quarterada. La documentació disponible no ens permet calcular el nombre de jornals esmerçats en aquelles explotacions, però sí fer algunes hipòtesis a partir de la documentació posterior (vegeu capítol 5). En el quadre 4 hem sintetitzat a la informació que proporciona l'estadística de 1850 sobre la intensitat del treball en les rotacions al terç (tres sementers, 1/3), biennal (quatre sementers, 2/4) i triennal (2/3).¹¹⁴ El cultiu al terç consumia 12 jornals, fonamentalment destinats a llaurar, sembrar i segar i batre. Hi havia pocs jornals destinats a adobar la terra o a fer entrecavades per esmenar els dèficits hídrics o de nutrients.¹¹⁵ El pes de la lluita contra les plantes adventícies, competidores dels cereals, o per afavorir la infiltració de l'aigua, descansava fonamentalment sobre el nombre de llaurades que es feien en el sementer que s'havia de sembrar, i en els guarets

---

113 Aquesta pràctica de sembrar una petita part del guaret l'hem comentat per a una part dels sementers de Lluchamar. Ara bé, no es generalitzaria a la resta de *possessions*.

114 Ens referim únicament a les tasques relacionades amb el conreu dels cereals: llaurar, sembrar, espargir fems o fer formiguers, cavar i entrecavar, segar i batre els cereals. Com va constatar Tello (1983), en la majoria de les respostes de les viles de 1850 es fan molt poques referències al cultiu a quatre sementers, típic de les grans explotacions. Perquè, les respostes dels enquestats corresponia als sistemes de cultiu dominants a les petites i mitjanes explotacions pageses.

115 L'aportació de nutrients depenia fonamentalment de la fixació biòtica de nitrogen en els guarets blancs, ermassos, feta per les lleguminoses no domesticades, i de les aportacions d'adob orgànic de la pastura lliure del bestiar pels rostolls i guarets sense labor. Vegeu Tello (1983: 172-173).

al llarg de l'any.¹¹⁶ La rotació a 4 sementers implicava una major intensitat en l'ús de la terra, el nombre de jornals s'havia d'augmentar fins a 18-24 jornals en funció de la qualitat de la terra. Així doncs entre un 50 i un 100 per cent més de jornals per quarterada. L'increment dels jornals es destinava a adobar els camps (espargir fems o fer formiguers) i a augmentar les entrecavades a l'hivern per fer *saó* i les eixarcolades (repassar) a la primavera per eliminar les herbàcies competidores en el darrer període de maduració dels cereals i facilitar la infiltració de l'aigua. Finalment, incrementar encara més la intensitat en l'ús del sòl, sembrar dos terços de l'espai cultivat, com passava en alguns sementers de les possessions de Sos Promets, Camp de la Grua i Lluchamar, significava doblar novament el nombre de jornals i passar a 37 jornals per quarterada. El gruix d'aquest increment es destinà a tasques com adobar els camps (femalos o fer formiguers),¹¹⁷ i a incrementar les tasques d'entrecavar i eixarcolar, tasques que adquirien un protagonisme absolut, consumint el 47 per cent dels jornals destinats al cultiu dels cereals (quadre 4).¹¹⁸ La importància d'aquestes tasques fou destacada per Montserrat Fontanet en el seu tractat agrari de 1747. Així, advertia als seus lectors que les eixarcolades i les entrecavades eren tasques molt necessàries, tant que *y és cert que si no s'entrecavasen* [els cereals i les llegums] *no se segaria*, i afegia, que aquest consell no només s'havia d'aplicar al cereal, sinó que s'havia d'estendre a altres cultius (conreu dels llegums, lli, la vinya, etc.).¹¹⁹ La difusió del nou sistema de rotacions fou lenta i desigual, depenent de la qualitat dels sòls, de la proximitat dels mercats i dels usos dominants a les possessions. A les possessions situades a les terres grasses del Pla de l'illa aquest

---

116 Loomis i Connor (2002: 399-403), Gascó y Gascó (2000: 88-91).

117 Sobre els processos de fertilització vegeu els dos volums citats Garrabou y Naredo (1996) i Garrabou y González de Molina (2010). Sobre els processos de fertilització a Mallorca, vegeu Tello (1983: 172-173), i sobre la funció que podien tenir els formiguers en els processos de fertilització Olarieta, Padrò, Masipa, Rodríguez-Ochoa i Tello (2010: 27-33).

118 Vegeu al respecte el proper capítol.

119 Fontanet (1982 [1747]: 179).

nou sistema de rotacions ja estava ben assentat a mitjan segle XVI; mentre que a les possessions formades sobre sòls més prims i amb predomini dels usos silvopastorals, com ara les possessions estudiades, es difondrien a final de segle XVI i es generalitzarien ben entrat el segle XVII. Tanmateix, probablement els nivells d'intensitat del treball devien ser molt diferents no solament d'una explotació a una altra, sinó també entre els mateixos sementers d'una possessió.¹²⁰

La documentació de la hisenda Ballester aporta una magra informació sobre la intensitat del treball o en l'ús del sòl i en general sobre les tasques agràries.¹²¹ Amb tot, per apropar-nos indirectament a la intensitat de l'ús del sòl i del treball en les possessions de la hisenda hem elaborat alguns indicadors sintetitzats en els quadres 5, 6 i 7.

El primer indicador que presentem és el nombre de voltes d'arada que rebien els sementers en guaret abans de ser sembrats amb blat (quadre 5). En les clàusules dels contractes d'arrendament s'especifica sempre el nombre de relles que havia de donar l'arrendatari als sementers en guaret. Les llaurades tenien com objectiu girar o voltar la terra per trencar la crosta (terrossos) i afavorir la percolació de la pluja en els mesos anteriors a la sembra, contribuir a enterrar els residus (adobs) tot afavorint-ne la descomposició, i eliminar les plantes adventícies que podien competir amb el cereal: *cada reia és una saó* deia el saber popular.¹²² El nombre i profunditat de les llaurades depenia de la qualitat del sòl, si eren prims només es donava una volta lleugera, si eren grassos es donaven fins

120 Vaquer Bennisar (1987: 289-292; 2012: 243-254), Jover (2012:217-218); Morey (2012: 201-205) i Ramis (2011).

121 Només, hem trobat mencions a les entrecavades que s'havien de realitzar en els sementers de Lluchamar. Aquesta precisió en les tasques que s'havien de realitzar als sementers de la possessió s'explica perquè durant aquells anys fou cedida a parceria, i una part de les despeses eren assumides pel terratinent. Vegeu-ne els contractes de 1662 ARM,PN,G-422, f. 414; 1667. ARM,PN,G-424, f. 275; 1673: ARM,PN,M-1738, f. 85, i 1677: ARM,PN,M-1739, f. 166.

122 La cita procedeix de Llabrés i Vallespir (1983: 54). Sobre les relles donades al guaret vegeu Tello (1983: 176-177), Fontanet (2001[1747]:66-67, 75).

a 4 o 5 voltes a una major profunditat. En el quadre 5 hem resumit l'evolució de les relles donades al guaret a cada un del territoris en què hem dividit la hisenda Ballester de Togores. A les possessions formades a l'antiga alqueria de Bellver i Sos Promets —tot i que manca la informació sobre la Murtera— el 1571 el conreu només s'estenia sobre les millors terres de l'alqueria i el nombre de relles al guaret era de dues. El procés d'expansió eixamplaria els sementers i augmentaria el nombre de terres que només rebien una rella el 1608, tanmateix per primer cop apareixen guarets terçats sobre les millors terres. El 1625 el nombre de relles havia disminuït en la majoria del sementers i solament es mantenen els guarets binats i terçats en una petita part del sementers. Finament en el segon quart del segle XVII la intensitat de la llaurada augmenta, molt especialment a Sos Promets i també a la Murtera.

Quadre 5. Evolució de la intensitat de la llaurada segons els contractes d'arrendament: nombre de relles que s'havien de donar als sementers en guaret abans de sembrar-los

Bellver	1	2	3	total	1%	2%	3%	%total
1571		49		49		100		100
1607	37	34,5	11	82,5	44,8	41,8	13,3	100
1625	58,5	13	11	82,5	70,9	15,8	13,3	100
1653	52,5	49	10	111,5	47,1	43,9	9	100
Lluchamar	1	2	3	total	1%	2%	3%	%total
1607	63,3	54		117,3	53,9	46,1		100
1625	102	40		142	71,8	28,2		100
1653	53	94,5		147,5	35,9	64,1		100
1667	15,3	107	54,3	176,5	8,6	60,6	30,7	100
Llulls	1	2	3	total	1%	2%	3%	%total
1580	18	8		26	69,2	30,8		100
1607	22	21		43	51,2	48,8		100
1625	76	16		92	82,6	17,4		100
1653	99	37		136	72,8	27,2		100
1667	124	44		168	73,8	26,2		100

Els nombres 1, 2 i 3 signifiquen el nombre de llaurades donades als guarets. L'extensió es dona en quarterades (1 quarterada=0,71 hectàrea). Els 1%, 2%, 3% signifiquen el percentatge dels guarets respecte del total (%total) que rebien una, dues o tres relles.

Fonts, quadre 2.

Les possessions de l'antic territori de Lluchamar i la Real segueixen un procés molt semblant. Durant el segle XVII l'expansió de l'àrea cultivada es féu amb una llaurada lleugera, i només a les millors terres de la Real (probablement a les terres grasses del pla, on es creà la possessió Camp de la Grua) es feien dues llaurades abans de la sembra. L'expansió dels sementers en el primer quart del segle XVII estigué dominada per aquesta tècnica, augment de la superfície cultivada amb una baixa intensitat de la labor, amb un retrocés en termes relatius de la intensitat de la llaurada entre 1607 i 1625. Novament als decennis posteriors la llaurada es féu molt més intensa. La major part dels guarets eren binats, i a partir de 1667 trobem una important proporció de guarets terçats i alguns amb quatre relles. Aquestes llaurades més intensives estaven lligades a les terres de la possessió dita el Camp de la Grua on s'aplicava una rotació blat-civada-guairet (sistema de rotació 2/3).¹²³ També sobre una part de les terres de Lluchamar s'aplicava un règim més intensiu, una rotació de tres sementers sense guairet: *Item seus dextera a vos dit conductor circa deu quarterades de terra devant la Casa y vos dit conductor tindreu obligació cada any de llensar hi tots los fems aportant a aquelles a tres sementers ço es el terç faves lo altre ters ordi y lo altre terç blat o xexa.*¹²⁴ Finalment les possessions dels antics dominis dels Llulls presenten al llarg de tot el període la menor intensitat en la llaurada. L'expansió de l'àrea de cultiu es féu sobre una llaurada molt lleugera, una volta, i només alguns sementers eren objecte d'una major atenció. Així doncs, podem argumentar que es produí una progressiva intensificació en la llaurada a quasi bé totes les possessions, però amb enormes desigualtats en funció de la localització, qualitats dels sòls i aprofitaments dominants a cada una de les possessions.

A totes les possessions durant el primer terç del segle XVII (1607-1625) s'observa una menor intensitat en la llaurada, coincidint amb l'aturada del procés de rompuda de terres

123 Vegeu els contractes agraris des de l'any 1637 a PN, f-598, f. 337, M-1749, f. 50, 1759, f. 277. Sobre la composició dels sòls d'aquesta contrada, vegeu Grimalt Gelabert (1993: 56, 73, 74, 76).

124 ARM, PN, G-418, f. 40v, contracte de 1651 de la possessió de Lluchamar.

assenyalat en l'apartat anterior. Significava això que durant aquesta etapa algunes de les tasques de manteniment de la fertilitat dels sòls que fins llavors s'havien fets amb els parells de llaurar es realitzaren contractant mà d'obra jornalera? O bé, donades les dificultats agràries ja comentades —crisis de subproducció i dificultats econòmiques—, els terratinents i arrendataris feren una pausa en els processos d'intensificació agrícola? Aquesta doble aturada en la intensificació i extensió dels cultius podia haver estat el resultat d'una excessiva explotació dels sòls amb una reposició molt insuficient d'adobs. En qualsevol cas, en aquests anys no hi ha referències a l'espargiment de fems o la construcció de formiguers per mantenir la fertilitat dels sòls. Certament, en els períodes posteriors a 1625 la intensificació de les llaurades es reprendria en el conjunt de les possessions de la hisenda.

En el quadre 6 hem recollit la informació per elaborar alguns indicadors quantitius sobre la intensitat del cultiu per 19 possessions de la hisenda, aquelles que disposaven d'una documentació era més completa pel període 1658/61. A la primera columna (1) hem calculat la proporció de la superfície cultivada a cada possessió a partir de l'extensió dels guarets el 1662, comparada amb la de 1860. La columna ens mostra que pràcticament en la meitat de les possessions el 1662 s'havia assolit una extensió cultivada molt semblant a la de 1860. Aquesta correspondència s'acompleix tant pel que fa a aquelles que tenien una proporció molt elevada de l'extensió total cultivada (Camp de la Grua, Sos Promets, la Real, la Bagura), com per aquelles altres que tenien una baixa proporció de la superfície cultivada a ambdues dates (les Planes, la Talaia, Tènger). El 1662 les possessions de Bellver, tot i estar situades sobre terres relativament grasses, restaven lluny d'assolir els percentatges de superfície cultivada de 1860, la major proporció de terra cultivada es trobava a les planes al·luvials (la Murtera, Bellver d'Avall i Sos Promets). Les possessions a les zones aturonades del nord-est (Tènger, Gallicant, la Talaia, les Voltes, les Planes, la Carbonera, Pou Colomer) tenien la major part de l'espai destinat als usos ramaders, només les planes es destinaven al cultiu dels cereals amb les llaurades més lleugeres (quadre 5). Per tant, el

quadre confirma en gran mesura el que havíem assenyalat a partir dels inventaris, una molt desigual intensitat en l'ús del sòl en cada possessió i també dintre de cadascuna.

Quadre 6. Extensió de les possessions que tenia el patrimoni del comte d'Aiamans el 1662

	1	2	3	4	5	6	7
	1860	1662/7	1662	1662	Llavor blat	Total	Total
	%SC/ ST	%SC/ ST	núm. Equins	núm. bous	qs/qdes	Kgrs fems	Kgrs fem/SC
Balafi	76,5	14,5	2	4	1,9	131.380	4106
Bellver d'Amunt	88,9	35,6		3	1,1	144.078	3002
Gallicant	35,8	9,2	2	2	1,7	251.038	6276
Infern (La Glòria)	55,9	60,3	2	2	0,7	62.393	578
La Bagura	100	74,1	2	6	1,1	150.142	1072
La Carbonera	100	62,2		2	0,9	158.120	1412
La Grua	98,2	89,3		4	?	4.884	98
La Real	85,8	70,5	2	6	1,1	100.855	813
La Talaia	26,4	18	1	2	1,0	126.740	3168
Les Planes	35,4	25,7	2	6	1,7	168.946	1564
Les Sitges	87	65	2	2	1,2	60.562	757
Les Voltes	34,3	16,9	1	2	1,5	157.265	2621
Lluchamar	56,8	51,9	2	9	1,3	222.955	1327
Pou Colomer	57,1	44	2	5	0,4	135.450	1354
Rafal Bellver	73	18	2	2	0,9	55.678	994
Rafal Roig	60,2	20,8		2	0,7	158.730	2834
Salma Nou	40	22,37	2	2	0,9	209.524	3081
Sos Promets	90,9	81,8	2	2	1,2	67.888	754
Tènger	48,9	46	1	4	0,9	92.552	857

1 i 2 : SC/ST: proporció de la superfície cultivada respecte de la superfície total a 1860 i 1662; 3 i 4: nombre de caps de bestiar de tir, muls i bous de llaurar. 5: qs/qda: unitats de llavor per superfície sembrada segons els contractes d'arrendament; 6: Total Kgrs Fems: Kilograms d'adob orgànic total produït pel bestiar que hi havia a cada possessió, el càlcul l'hem fet en base el nombre i tipus de ramat de cada explotació segons els contractes agraris de 1662; 7: Kgrs Fems/SC: kilograms de fems per quarterada cultivada.

Fonts: Les extensions en quarterades procedeixen dels amillaments del 1860 (quadre 8).

Les columnes 3 i 4 recullen el nombre de caps de bestiar de tir equí i boví que tenia cada explotació segons els contractes i inventaris de 1662. El bestiar del boví per llaurar era dominant en quasi totes les explotacions. El bestiar equí integrat per muls o someres estava més vinculat a les feines de tragi i batre que no pas a les de sembrar i llaurar. Aquest predomini del bestiar boví de tir es pot explicar pels costos d'alimentació. Mentre el bestiar equí precisava una major quantitat diària de civada i ordi, el boví s'alimentava de pastures i només consumia cereals en les èpoques de llaurar.¹²⁵ També cal prendre en consideració que el bestiar mular resultava un esmerç més car que el boví, com mostren les estimacions dels contractes d'arrendament.¹²⁶

La columna 5 proposa una altre indicador sobre la intensitat del cultiu obtingut a partir de la quantitat de llavors de blat aplicada al sementer. En general, les llavors deixades pel senyor a l'arrendatari eren les que s'havien d'emprar per sembrar; per tant, sobre aquesta base podem fer algunes estimacions aproximades. Les ràtios de llavor per superfície obtingudes mostren com la intensitat de la sembra era molt desigual. Les intensitats de sembra més elevades corresponen a les possessions més properes a la vila de Sant Llorenç. Les possessions del conjunt de Lluchamar i la Real estaven situades sobre les terres més grasses i disposaven d'aigua i fems amb relativa abundància: la ràtio assolía una mitjana d'1-1,2 quarteres per quarterada (poc més d'un hectolitre per hectàrea). També eren altes les ràtios a les riques terres de Bellver a l'entorn d'1,2 quarteres per quarterada (un poc més d'un hectolitre per

---

125 Si bé la potència dels cavalls era superior a la dels bous, els costos de manteniment capgiraven la relació. Els cavalls s'alimentaven de grans, mentre els bous consumien la palla i pasturaven per les garrigues i camins. L'aliment del bestiar mular o cavallí exigia un augment de la superfície cultivada (o bé destinar una major proporció de la sembrada a l'aliment del bestiar) i també un increment de la feina del pagès. Per una comparació entre la potència de tir dels cavalls i el bous, i una comparació de la seva eficiència vegeu Slicher van Bath (1978: 425-432). Smil (2000: 63-67, 98-103, 127-128), i per una posada al dia des de la perspectiva agroecològica González de Molina y Toledo (2011: 161-164). Per a Mallorca vegeu Bisson (1977: 207) Habsburgo-Lorena (1960: 107-108).

126 En els estims dels contractes d'arrendament dels anys 1650-60 un bou de llaurar estava valorat entre 12-21 ls; mentre que el preu d'un mul oscil·lava entre 30-60 ls.

hectàrea). En canvi, en les possessions situades al territori dels Llulls, que s'estenia sobre terres calcàries i amb una orografia accidentada, tenien una sembra més esparsa, una mitjana de 0,76 quarteres per quarterada (a l'entorn de 75 litres per hectàrea). Aquests índexs resten molt lluny de la intensitat de la sembra en les petites explotacions pageses i fins i tot de les grans explotacions situades a les terres fèrtils que envoltaven la ciutat de Palma.¹²⁷ Ara bé, no es diferenciaven gaire de les grans explotacions cerealícoles on es practicaven règims agraris extensius com el que descrivim ara per a les possessions del latifundi Ballester de Togores.¹²⁸

El tercer indicador pretén atansar-se a un càlcul de la disponibilitat d'adobs orgànics per a cada possessió en funció del nombre de caps de bestiar (oví, caprí, boví, equí i porcí) que posseïa segons les dades dels estims dels contractes de 1662/8 i l'inventari de 1662. El kilogram de fems per tipus de bestiar l'hem obtingut dels càlculs que figuren a l'estadística de 1850.¹²⁹ El resultat d'aquest càlcul en valors absoluts

---

127 Tello (1983), Jover (1997: 409-413).

128 La mitjana de cada una d'aquestes hisendes mostra un descens al llarg dels segles, resultat, probablement, d'una sembrada més curosa. Però malgrat que cada terra exigia una determinada proporció de llavor distinta, en funció de la seva qualitat, en tots els casos estudiats aquesta ràtio era igual o inferior a 1 hectolitre per hectàrea (1 quartera per quarterada). La majoria de les explotacions catalanes del set-cents i vuit-cents esmentades per Garrabou, Pascual, Pujol i Sagner (1995: 109-110) se situen per sobre d'1,5 hectolitres per hectàrea, i la mitjana del conjunt d'explotacions és a l'entorn de dos hectolitres.

129 El càlcul de l'adob potencial en funció del contingent ramader l'hem calculat a partir de les ràtios que ens proporciona l'arxiduc Ll. Salvador. Segons aquest autor els fems del bestiar boví quedaven quasi sempre sense fermentar, i a causa del seu elevat contingut en llavors (els bous s'alimentaven als rostolls, pastures i erms de les *possessions*), no era gaire apreciat pels pagesos. Segons la informació de l'autor una vaca produïa 2 carretades anuals de fems, 30 quintars. El fems dels porcs normalment es barrejava amb altres tipus d'adob animal, una truja produïa 14 quintars de fems cada any. Una somera o ase proporcionava 45 quintars de fems anuals. Una mula proporcionava 54 quintars de fems, i una euga produïa cada any 57 quintars. L'adob considerat de millor qualitat era el d'ovella, i una ovella proporcionava entorn de 15 quintars de fems (1 quintar = 40,7 Kilograms). Vegeu Habsburgo-Lorena (1959, I, pp: 61-62, II, pp. 110-11, 142, 146-147, 154, 160). És difícil precisar si les dades eren un càlcul aproximat del total de les defecacions del bestiar, o bé dels fems que es recollien per cada un dels tipus diferents de bestiar.

(columna 6) tendeix a premiar aquelles explotacions que disposaven d'una dotació de bestiar més gran i més pastures. La correlació entre la proporció de la superfície cultivada i la disponibilitat de fems és inversa (-0,55), per tant quan menor era la proporció cultivada major era el contingent de bestiar i la disponibilitat de fems. La ràtio d'adob orgànic per quarterada (columna 7) és una aproximació més fina al nivell d'adobat d'aquells camps. La conclusió de caràcter general és que el total de fems per quarterada estava molt lluny dels estàndards que eren desitjables segons els tractadistes del segle XIX (7.100 kilograms per quarterada). En les possessions amb quocients més elevats s'assolien els 3.000 kgrs/qda (La Talaia, Salma Nou, Balafí) i a Gallicant s'assolia els 6.000 kgrs/qda. La relació entre les variables superfície cultivada (columna 2) respecte fems per quarterada (columna 7) no millora, de fet augmenta la correlació inversa: a menor proporció de superfície cultivada major disponibilitat de fems per quarterada (-0,76). Per últim, la feble relació positiva (0,46) entre la intensitat de la sembrada i la quantitat de fems per quarterada és massa poc significativa per deduir alguna explicació. Podríem dir, que el gruix dels fems estaven allí on menys es necessitaven, a les zones de conreu més extensiu. Aquesta aparent anomalia s'esmenava en les clàusules dels contractes perquè si bé en tots ells taxativament es prohibia treure els *fems* de la possessió, les possessions productores de fems (les que tenien una major càrrega ramadera) havien de reservar aquells adobs que podien emmagatzemar i recollir —el dels estables, sestadors, corrals i pletes— per adobar els millors sementers del Camp de la Grua, Sos Promets, Lluchamar i la Real, i els horts de Bellver i la Real.¹³⁰ Els sementers de les *possessions productores d'adobs* i de la resta de possessions depenien de l'adob que aportaven les ovelles i el bestiar que pasturaven pels rostolls, guarets i ermassos. Les primeres clàusules en els contractes d'arrendament específiques sobre l'elaboració de femers o la

---

130 ARM, PN, G-422, f. 414v; G-424, f. 240 i 275; M-1738, f. 85v; M-1739, f. 166; M-1740, f. 50v.

construcció de formiguers apareixen al darrer quart del segle XVII.¹³¹

Per tant, a mitjan segle XVII la majoria de les possessions havien assolit un nivell en la intensitat en l'ús del sòl relativament elevat respecte al que assolirien el 1860 (columnes 1 i 2 del quadre 7). Tanmateix, la intensitat en el cultiu fou molt elevada en les possessions on les terres eren de bona qualitat, planes, profundes i amb majors reserves hídriques i estaven vora els nuclis de població: Sos Promets, Camp de la Grua, la Real, les Sitges, gran part de Lluchamar. Aquestes rebien una major intensitat de treball i es reservaven els adobs d'altres possessions. En aquelles situades sobre terres grasses, però més allunyades dels nuclis urbans com les possessions i rafals de Bellver, la proporció de terres cultivades el 1662 respecte de 1860 era relativament baixa i presentaven una intensitat de treball (nombre de relles) en els sementers cultivats elevada. Per últim, les possessions situades lluny dels centres urbans i que tenien una orografia molt accidentada (les Planes, la Talaia, Gallicant, Tènger, les Voltes, rafal Roig) foren objecte d'una menor intensitat en el cultiu, presentaven una baixa proporció de superfície cultivada i mantingueren un predomini de les activitats pecuàries.¹³²

Les altres vies d'especialització: horticultura, viticultura i conreus llenyosos

Les dificultats que presentava la intensificació cerealista, en la majoria de les terres de la hisenda Ballester de Togores, podien ser compensades mitjançant dues vies. La primera era a través de l'expansió de conreus més intensius, on l'aigua i els adobs no fossin una restricció; en aquest recorregut trobaríem els horts i les tanques irrigades. La segona seria aquella caracteritzada per l'expansió dels conreus arbustius i arboris associats als cereals;

---

131 En el cas de Lluchamar, endemés, s'annotaven les carretades de fems que es lliuraven a l'arrendatari, 50 carretades al llarg de tota la segona meitat del segle XVII.

132 Això encara era molt palès en la composició de la renda, on predominarien les rendes pecuàries sobre les rendes de la producció cerealista fins ben entrat el segle XVII. Vegeu capítol 6.

el cultius llenyosos —garrofers, vinya, figueres, oliveres— per les seves característiques podien afrontar amb èxit les restriccions que imposava la qualitat dels sòls, l'escassetesa dels recursos hídrics i els pendents de les àrees potencialment cultivables situades als costers de les serres de Llevant.

Tanques destinades a horta o al regadiu (cereals i llegums) existien ja el 1500 entorn de les cases de les velles alqueries de Bellver, la Real, Lluchamar, i la Bagura i les Planes. Tanmateix, aquests hortals no eren especialment importants i probablement servien per l'abastiment dels terratinents, i pels arrendataris que cultivaven aquelles terres. La seva expansió es pot documentar a partir del darrer terç de segle XVI.¹³³ Els horts de Bellver s'alimentaven d'una font des de la qual es distribuïa l'aigua mitjançant un sistema de sèquies.¹³⁴ Aquests horts s'arrendaven conjuntament amb la possessió, i quan aquesta fou dividida en dues, el mateix camí seguiren els horts.¹³⁵ Altres horts de menor importància es crearen al costat de les noves possessions —la Murtera, Rafal Roig, Rafal Bellver— aprofitant els antics pous d'aigua emprats per abeurar el bestiar. Segons els contractes d'arrendament dels anys 1648-1653 i l'inventari de 1662 en aquests horts s'hi sembraven des dels productes propis de l'horta de reguiu —carbasses, cebes, hortalisses, llegums, etc.— fins a cereals —blat sobretot— i llegums de secà, com ara faves i cigrons, i també hi havia plantats arbres fruiters —magraners, codonyers, presseguers, etc.— i, com hem dit abans, algunes parres o vinyes.¹³⁶

La major part del regadiu s'estenia vora la Real i l'entorn del torrent de les Planes. Els horts de la Real ja estan documentats a principis del segle XVI, i eren alimentats per fonts i sínies.

---

133 Inventari de 1569: ARM, PN, S-1657, f. 740-806v; i 1577: ARM, AA, Plets Civils, 1, T-12.

134 Referències als horts poden trobar-se a l'inventari de 1515 (ARM, PN, ARM, PN, T-858, 176-185v); i en el 1539 el propietari permetia a l'arrendatari de Bellver poder fer hort al pou on abeurava el bestiar, ARM, PN, Ll-110, f. 95v i AMR, PN, Ll-114, f. 62.

135 ARM, PN, F-584, f. 62, 249.

136 ARM, PN, F-598, f. 366v; ARM, PN-6571, f. 31; ARM, PN, 6569, f. 139

Aquests horts s'arrendaven separadament de la possessió des de 1569. El 1595, a causa de l'increment de la seva extensió, foren dividits en dues explotacions: els horts Nous i Vells, o d'Amunt i Avall.¹³⁷ En els contractes de 1608 i 1612, i després en els posteriors, els horts s'havien ampliat amb un quartó de vinya i una petita plantació de pollancre, i es documenta la plantació de magraners i codonyers, a més de tota mena d'hortalissa.¹³⁸ Els contractes de la dècada de 1620 comptabilitzaven més de 100 arbres de totes les espècies, i hi afegien una tanca de terra pel cultiu dels cereals procedent del Camp de la Grua.¹³⁹ Probablement, en conjunt, aquests horts a mitjan segle XVII ja tenien una extensió propera a les 5 quarterades.¹⁴⁰ Per aquests horts es reservaven entre el 1571 i el 1612 una part important dels fems dels estables de les possessions de Gallicant, Lluchamar i la Real,¹⁴¹ i posteriorment s'afegiren els fems dels estables de Tènger i els de la pleta de Lluchamar.¹⁴²

L'altra àrea d'extensió del regadiu fou entorn del Molí de les Planes situat més avall de les cases de les Planes. Aquest pou i molí d'aigua està documentat ja en el segle XIV.¹⁴³ A la vora del torrent s'havia desenvolupat una zona d'horta, i al llarg del reg que alimentava el molí s'havia plantat una pollancreda.¹⁴⁴ L'horta i pollancreda augmentaren la seva extensió fins on el cabal d'aigua del reg de les Planes ho permetia, entorn d'unes

---

137 ARM, PN, F-678, f. i ARM, PN, P-680, f. 91. La renda d'aquests dos horts (entre 120-140 ls any) era equivalent a la renda d'una possessió mitjana

138 ARM, PN, F-581, f. 218.

139 ARM, PN, F-598, f. 339 i 369v.

140 Aquesta era l'extensió que tenien a l'apeo de 1820 i el cadastre de 1860.

141 ARM, PN, P-674, f. 195, 204, ARM, PN, P-680, F.91;

142 ARM, PN, F-581, f.218; F-598, f. 369v.

143 El 1397 es citen els conflictes entre Joan Navata i Guillem Ferrer posseïdors de dues de les alqueries que tenien empriu d'aigua sobre un *pou morisc* anomenat Pou Colomer, situat dintre de l'alqueria de Son Navata. Vegeu Rosselló (1978: 76).

144 A l'inventari de 1503 ja es menciona el molí d'aigua i una zona de cultiu de regadiu amb plantació de pollancre: ARM,PN,M-737, 10-11v.

3 quarterades.¹⁴⁵ L'expansió del regadiu fou molt més limitada a les possessions de la Bagura i Pou Colomer (antiga Son Navata), on els horts o les zones irrigades tenien una extensió més reduïda.¹⁴⁶ El 1653 el terratinent obligà a l'arrendatari de Balafí a aprofitar l'aigua que proporcionava un albelló per crear fins a una quarterada de regadiu.¹⁴⁷ Tanmateix, les possibilitats d'expansió de l'horta estaven severament limitades per l'accés a l'aigua, les disponibilitats de fems i les tècniques tradicionals —albellons, sínies i qanats— d'aprofitar les escorrenties superficials i les aigües del subsòl. Aquestes limitacions no serien sobrepassades fins a la segona meitat del segle XIX quan per mitjans mecànics fou possible obtenir del subsòl un major cabal d'aigua.¹⁴⁸

A les possessions de Lluchamar, la Real i Bellver a principis del segle XVI hi ha documentades diverses tanques amb algunes oliveres, figueres i vinyes.¹⁴⁹ Tanmateix, la difusió dels conreus llenyosos fou lenta, molt desigual i en la majoria dels casos no podem dir que l'expansió d'aquests conreus fos intensa. L'única possessió a la hisenda de Manacor que prendria la senda d'especialització oleícola fou Carrossa. En el quadre 7 hem sistematitzat la informació sobre aquests cultius continguda en les clàusules dels contractes d'arrendament. La documentació ens indica si hi havia algun tipus de plantació arbòria a la possessió, si el terratinent incentivava l'arrendatari a plantar arbres, qui explotava aquelles plantacions i quines tasques de manteniment dels conreus llenyosos havia de fer l'arrendatari.

---

145 Inventari del Molí de les Planes ARM,PN,S-1657,f. 740-806v; i arrendaments: ARM,PN,L1-115,f. 57

146 ARM,PN,6572,f. 96, 140v.

147 El 1650 el terratinent obligava a l'arrendatari a fer horta a la Font de l'Albelló de Balafí, una extensió de regadiu que podia arribar a una quarterada, ARM,PN,6569,f. 140.

148 Referències sobre l'evolució de l'horta a la zona de Manacor es poden trobar a Rosselló Verger (1964: 81-90, 325-327,332), i sobre les tècniques hidràuliques tradicionals Carbonero (1992); Cañellas (1993: 51-82).

149 Vegeu l'inventari de 1503, ARM, PN, M-737, f. ; i l'inventari de 1569, ARM,PN,S-1657,f. 740-806v.

Quadre 7. Difusió de la plantació de figueres, vinyes i oliveres segons els contractes d'arrendament de les possessions de les àrees de Lluchamar, La Real i els Llulls

Anys (núm.P)	1571/7 (6)			1603/8(9)			1625/8 (14)			1653/5 (15)			1662/7 (15)		
	Fi	Vi	Ol	Fi	Vi	Ol	Fi	Vi	Ol	Fi	Vi	Ol	Fi	Vi	Ol
Lluchamar	*			6	V	O	2	V	O	4	V	O	6	V	O
La Real	*	V			V		4	V			V			V	
Gallicant			O			O			O			O	6		O
La Bagura										6			6		O
Les Planes				6		O	6	V	O	6	V	O	6	V	O
Salma Nou									O			O		V	O
Pou Colomer													6		O
Tènger						O	6		O	6		O	6		O
Les Voltes				6		O	6			4		O			O
Les Sitges							6		O	6		O	6		O
Talaia Grossa													6		
Infern															
Balafi							3			3		O	6		O
La Carbonera															
Camp de la Grua															
Possessions (15)		1	1	18	3	5	27	3	6	31	3	8	54	4	10

Núm.P: número de possessions consolidades en cada període. Vi: presència vinya; Ol: plantació d'oliveres; Fi: número de figueres que l'arrendatari podia plantar al llarg del contracte d'arrendament. Els totals inferiors recullen el nombre de mencions de cada cultiu (O, V), o bé el nombre de figueres que es podien plantar. Fonts, quadre 2.

La columna Vi (vinya) del quadre 7 mostra l'esquitit recorregut que tingué la viticultura a les possessions de la hisenda. La plantació de vinya es mantindria a les zones tradicionals: les terres properes a la vila del Pla de Manacor i la Real, i només s'estendria posteriorment a l'àrea de Salma i les Planes. Tots els esplets de les vinyes del Pla de la vila i de les possessions s'arrendaven a principis del segle XVII.¹⁵⁰ A les possessions només es plantaren ceps en algunes tanques i horts, generalment properes a les cases. Hem de suposar que el raïm o el vi produït es destinava íntegrament al consum de la hisenda

150 ARM, PN, F-581, f. 204; ARM, PN, F-581, f. 203v.

o dels seus treballadors. Com mostra la columna *Vi* del quadre 7 només podem consignar mencions de plantació de vinya a 4 de les 15 possessions tabulades. Només a la Real i Lluchamar les plantacions de vinya assoliren una certa importància.¹⁵¹ Fora de la documentació del quadre s'havien plantat vinyes a les possessions de Bellver, on s'esmenta un celler i premsa. A aquestes possessions la vinya prendria alguna importància comercial, més enllà de satisfer el consum del terratinent, dels arrendataris i treballadors.¹⁵² De fet, però, fou a Son Togores, a Lloseta, on la vinya adquirí una gran importància durant la primera meitat del segle XVII. Segons els llibres de comptes de la curadoria de 1637 a 1656 s'havien plantat més de 14 quarterades a la zona del vinyet del senyor. Aquest increment de la producció vitícola convertí l'arrendament de l'esplet de les vinyes de Son Togores, el delme i la collita de la possessió, en una de les partides d'ingressos més importants a la dècada de 1660.¹⁵³ De fet, els anys 1662-67 l'ingrés de les vinyes de Son Togores (330 ls) era equivalent a la renda de la possessió de la Real i el Camp de la Grua (290 ls).¹⁵⁴

Els inventaris de 1569 i 1577 i els contractes d'arrendament de mitjan segle XVI deixen constància de l'existència de tanques de figueres a les possessions de Bellver, Lluchamar i la Real.¹⁵⁵ L'impuls a la plantació vingué per la via de la introducció de

---

151 A la *possessió* de Lluchamar es va plantar una vinya nova. Vegeu BBM, Aiamans, carpeta 11, doc. 42.

152 El 1571 s'havien de plantar 250 caps de murgons. L'arrendatari havia de fer-se càrrec de les tasques de podar, cavar i mangencar la vinya, sota supervisió del majoral, i els fruits corrien per compte del senyor. ARM, PN, Ll-114, f. 62.

153 ARM, PN, G-421: 181-194V; PN, 6559, f. 134; PN, G-425, f. 118. A son Togores s'havien plantat una vinya vora la casa, i a altres 16 quarterades de vinya al *vinyet del senyor*, i s'havien plantat molts arbres fruiters, i especialment empeltat ullastres d'olivera, vegeu ARM, PN, G-422, f. 29-29v.

154 Des de principis del segle XVII l'expansió oleícola i olivarera al Raiguer havia incrementat les rendes d'aquelles possessions. Son Togores de poc més de 120 quarterades a l'època feia una renda total (oli, cereals i vinyes) de 900 ls, molt superior a la de qualsevol de les possessions que els comte tenia a Manacor, i per exemple equivalent a la que pagaven totes les possessions de Bellver (900 ls).

155 ARM, PN, P-672, f. 88; ARM, PN, Ll-115, f. 53 i 58.

clàusules de millora en els contractes en les quals s'incentivava l'arrendatari a plantar al llarg dels anys que durava el contracte un determinat nombre de figueres. El majoral o administrador del terratinent inspeccionava si aquestes havien estat efectivament plantades. El terratinent deduïa del pagament de la renda una quantitat de diners en proporció al nombre de figueres plantades amb èxit durant aquells anys. Aquesta és la informació que podem trobar a les distintes columnes del quadre 7. En els primers períodes la plantació de figueres es concentrà a les planes entre Tènger, Lluchamar i les Planes. De fet, fins a 1655, les figueres es mantingueren exclusivament en aquelles possessions, sense estendre's ni cap a la zona de la Bagura, ni tampoc cap a Gallicant. No seria fins a la dècada de 1660 quan la plantació de figueres s'estendria pràcticament a la totalitat de les possessions. Només restaren fora de l'àrea de difusió aquelles possessions on es practicava un cultiu intensiu dels cereals (la Real i el Camp de la Grua) o a aquelles altres més allunyades del cor de la hisenda (al nord Infern, la Carbonera) o cap a l'est Salma.

La difusió de l'olivera seguí dues pautes distintes. La primera la podríem anomenar la via tradicional: la plantació d'oliveres esparses associades als camps de cereals, en petites tanques al costat dels casats o en indrets on els cereals eren menys rendibles.¹⁵⁶ La segona seria la senda de l'especialització, i per tant una plantació d'oliveres més densa, tot i que continuaria associada al cultiu dels cereals amb un règim molt més extensiu (cereals, guaret i ermàs).¹⁵⁷ Podem trobar tancats d'oliveres a principis del segle XVI a Bellver, Lluchamar i Carrossa. A les dues primeres alqueries els contractes d'arrendament palesen una expansió molt semblant a la que hem descrit per

---

156 Aquesta distinció entre les dues modalitats de cultiu de l'olivar (poc dens i associat al cereal, i intensiu i especialitzat) es deutora del treball d' Infante-Amate (2012). Encara que l'illa tant a la gran explotació com a la tinença pagesa es practicava un conreu mixt, amb l'associació de la plantació d'oliveres i el conreu dels cereals. Tot i que a les possessions la densitat d'oliveres era major, i el cultiu dels cereals era més extensiu (Bisson, 1976: 213-220; Grau i Tello, 1983: 50-70).

157 Aquesta era la rotació practicada a les zones dominades pel conreu de l'olivar de les serres de Tramuntana i Llevant, vegeu Grau i Tello (1985: 65-69).

a les figueres. A Lluchamar la plantació d'oliveres, millor dit, l'empelt dels ullastres que hi havia a les marines, s'estengué cap Gallicant i després cap a la resta de les possessions en direcció est i nord-est. Ara bé, en la majoria dels casos es tractava d'un conreu espars, associat als sementers de cereals, i en alguns indrets tancat amb pedra seca per protegir els arbres de la tala dels ramats. En algunes possessions es prohibia l'entrada de ramats, especialment cabres, als sementers on hi havia oliveres, i es prohibia tallar els ullastres, sota severes sancions pecuniàries, per poder empeltar-los.¹⁵⁸ En general el terratinent es reservava la collita de l'oliva i llavors arrendava l'esplet. Així ho feia amb els esplets de les oliveres que hi havia a les possessions de Gallicant, les Planes, Tènger i les Voltes que s'arrendaven amb la collita d'olives i la tafona de Lluchamar.¹⁵⁹ El mateix sistema d'expansió s'estengué a les possessions del Rafal de Bellver, i els Bellver d'Amunt i Avall. Els esplets de les olives i la tafona de Belver s'arrendaven cada any en subhasta.¹⁶⁰ El manteniment dels olivars corria per compte dels arrendataris. L'any que pertocava sembrar el sementer on hi havia plantades les oliveres s'havia de *binar, esporgar dalt* [exsecallar] *y baix* [eixermar].¹⁶¹

---

158 Aquestes eren dues mesures per protegir el capital-terra ja plantat, o bé aquell altre (els ullastres) susceptible de ser empeltat per la seva explotació futura. Al 1600 la pena per tallar un ullastre era de 3 a 10 ls el 1612 (ARM, PN, P-680, f. 38; F-581, f. 528) i la pena es generalitzà a 10 ls el 1653 (ARM, PN, G-418, f. 32). Aquesta quantitat era equivalent al valor monetari de les millores que el terratinent esmerçava en les possessions.

159 ARM, PN, F-581, f. 204v. Més endavant s'afegiren les possessions de Salma (ARM, PN-6572, f. 88v) i les Sitges (ARM, PN, 6571, f. 69) i a Lluchamar centralitzaven les operacions d'emmagatzemament i fabricació de l'oli (ARM, PN, 6572, f. 95v).

160 El 1571 a Bellver hi havia un olivar davant les cases de la possessió. Les despeses de manteniment (llaurar, cavar els peus, eixermar i exsecallar corrien per compte de l'arrendatari (ARM, PN, Ll-114, f. 62). Per l'arrendament dels esplets de l'oli de Bellver de principis del segle XVII vegeu: ARM, PN, F-581, f. 203.

161 Aquestes condicions es repeteixen des dels primers contractes on es menciona la plantació o empelt d'oliveres i la venda dels esplets, de 1607 a Lluchamar i Gallicant a ARM, PN, F-581, f. 262, i P-681, f. 54v. Fins a la seva difusió a la resta de possessions, la cita procedeix del contracte de les Planes de 1653 (ARM, PN, G-418, f. 50).

L'excepció a aquest model fou la possessió Carrossa, i també Son Togores encara que amb un model molt més policultural on es combinaven el conreu de la vinya, els cereals i l'olivar.¹⁶² Fins a mitjan segle XVI Carrossa havia sigut una gran explotació agropecuària, on el conreu dels cereals estava associat a l'explotació de la ramaderia ovina. Durant la primera meitat del segle XVI les rompudes de terres, l'eixamplament dels sementers i la intensificació del conreu a les planes seguiren una pauta semblant a la descrita per a la resta d'explotacions cerealistes.¹⁶³ El 1554 el terratinent consignava en el contracte d'arrendament que s'havia adobat la tafona i una caldera.¹⁶⁴ A partir de 1560 entre les millores que s'introduïren hi havia l'empelt de 50 ullastres, i el 1571 el nombre d'ullastres que s'havia d'empeltar augmentà fins a 100.¹⁶⁵ Noves clàusules obligaren a l'arrendatari a tancar amb paret seca els sementers plantats amb oliveres per preservar-los de la *tala* que podia fer el bestiar.¹⁶⁶ El 1586 Jaume de Togores, posseïdor llavors d'aquella possessió, introduí un canvi important en la gestió: incrementà la dotació de bestiar (oví i caprí), incorporà diverses rotes al sementer de cereals, i es reservà l'explotació directa de tots els olivars de la possessió.¹⁶⁷ Aquest model de gestió es mantingué fins que el 1603 dividí Carrossa en dues explotacions arrendades separatament: d'una banda, Carrossa pròpiament dita, amb els sementers d'oliveres les cases velles i alguns sementers de cereals i tanques; i d'altra Rocamella,

---

162 L'especialització oleícola de Son Togores i altres possessions de les planes del Raiguer fou distinta de les que s'enfilaven per les pendents de la serra. Les primeres eren explotacions d'entre 100 i 200 quarterades molt intensament cultivades que associaven els cereals, l'olivar i la vinya. Les segones tenien una major especialització oleícola associada parcialment als cereals i mantenien als boscos i cims de la serra una intensa activitat silvopastoral: carboneig, ramaderia, fusta, etc. El model d'especialització de Son Togores no es tractarà en aquest estudi, perquè forma part d'un estudi específic sobre el procés d'especialització oleícola a les serra de Tramuntana.

163 Contractes dels anys 1554 (ARM, PN, P-663, f. 254), 1560 (ARM, PN, P-663, f. 219v) i 1566 (ARM, PN, P-667, f. 54).

164 ARM, PN, P-663, f. 254.

165 ARM, PN, P-667, f. 170.

166 ARM, PN, P-667, f. 93v.

167 ARM, PN, P-676, f. 452v-455v.

que integrava les pastures, el ramat d'ovelles i els sementers de cereals de les planes.¹⁶⁸ No disposem de més informació fins que el 1670 Rocamella fou dividida en dues explotacions, la nova prendria el nom de la vella alqueria d'Aljubar.¹⁶⁹ A la segona meitat del segle XVII Carrossa era coneguda com a una gran explotació olivarera, conduïda directament pels majorals o administradors del terratinent.¹⁷⁰ Mentre, les explotacions annexes de Rocamella i Aljubar eren arrendades i concentraven el cultiu dels cereals i l'explotació de les pastures i els ramats d'ovelles.¹⁷¹

¿Quin fou el resultat d'aquests processos d'intensificació del conreu a través de la difusió dels conreus arboris? Els contractes i els estims del segle XVII, per la seva naturalesa, no ens permeten esbrinar l'abast i la intensitat de la plantació d'oliveres, figueres i vinyes. L'augment del nombre de clàusules destinades a la plantació i al manteniment de l'arbrat, la reserva d'aquests conreus per l'explotació directa del terratinent, i l'arrendament dels esplets de les vinyes i els olivars suggereixen una certa progressió dels cultius llenyosos. Però no disposem d'evidències quantitatives sobre la intensitat de les plantacions. Les declaracions dels testimonis i litigants en els processos sobre les millores realitzades durant el segon terç del segle XVII ofereixen un panorama pessimista, potser també esbiaixat pels interessos que tenien. Que el receptor del patrimoni admetés les millores reivindicades per l'anterior posseïdor implicava el reconeixement d'una major valoració patrimonial i, per tant haver de pagar a l'anterior posseïdor una major compensació econòmica per l'augment del valor de la finca. El 1649 un dels testimonis argumentava que a la possessió de Balafí trenta anys després de la seva formació tot just es comptaren tres oliveres. En l'esmentat plet els hereus estimaren la producció d'oli que produiria l'heretat si s'haguessin empeltat tots els ullastres que hi havia a les explotacions:

---

168 ARM, PN, P-680, f. 99 (1607), i ARM, PN, LI-202, f. 153 (1617).

169 ARM, PN, B-810, f. 334v, 353v, 356; ARM, PN, M-1738: 98.

170 Es conserven uns llibres de comptes de Carrossa pels anys 1693-1697 a ACM, 15489.

171 ARM, PN, B-810, f. 344v i 353v.

*Puis que si no haguessin llevats los ullastres y se hagués feta com se podra empeltar de tot, lo die de vuy hi hauria passades de sis milia truyades de cullita de oli... manera que la destruccio es tante que se arbitrave quant lo dit mon germa Miquel Togores, y apres son fill entraren senyors de dita heretat se podian empeltar com se ha dit ullastres per passdes 600 trullades de cullita y quan es estat mort no ni hagut sino tantsolament per sirca de 500 truiades. La empletada que feu lo senyor Miquel Lluís Togores mon Pare de sirca 400 trujades vuy per estar tot destruit a l'any de gran esplet may passa de vuytanta truyades; de hont sedexa ben conciderat quant mes sian les pitjores...*¹⁷²

El 1661 el curador i administrador de l'heretat, aleshores el comte canonge Jeroni de Togores, declarava:

La campanya dels llochs y terras de la Heretat y fideïcomis de Miquel Ballester se dexa veure y entendre que esta destruida y molt diferent de lo que es estada perque estava tant poblada de Arbres Ullastres y algunes alzines entant que hi havia grossos boschs y los camps molt poblats de ells...

Segons el mateix curador els responsables del desboscament havien estat la descara dels anteriors posseïdors de les possessions o els seus administradors i la rapinya dels arrendataris. L'augment de la superfície destinada a la cerealicultura havia destruït la riquesa forestal de les explotacions i malmès una part del seu potencial oleícola:

Y en quan haver tretes les terres nos pot contar per millores puix de ellas ja ne han tret profit y no han afagides més terres, antes son les matexes que donades rotes se treuen per los qui les prenen y encara paguen molt bona renda segons la qualitat de elles, ames que se deya essent minyo dit mon nebot que nel pogues vendre la llenya que tania en la heretat fora el més rich home de Mallorca yas pres quant es estat mort ja a sos arrendadors los ne faltava en tant que per haver

---

172 ARM, PN, G-422, f. 60.

*tallat y donats molts de ullastrs per congregns de botes dit mon nebot ja essent minyo y curadora la Sra. Dionisia qui donaren ma a Montserrat Santandreu Arrendador a les hores del Pou Colomer de treure tot lo bosch dit del Pou Colomer sens saber perque, ni un diner de utilitat, antes be irreparable dany puix era bo ames de los ullastrs qui pogueren ser oliveres y lo bestiar tania mes arrimo sens que hage restat lloch abte per conrrar, y lo matex Santandreu a pres essent arrendador de Les Planes ab la molta ma que li donaren talla molts ullastrs per llenyam que valgue molt y per cubrir el dany que feya posa foch y crema molts ullastrs que lodit meu nebot volgue disimular, y apres essent fora de Mallorca, anant jo a Manacor tenint noticia del dany trobi entre ullastrs cremats, y altres tallats mes de cent sexanta ullastrs y tallats los bons de soca, y en los tronchs que restaren per encubrirlos ja que lo foc no pogue prendre a la part de les rels los feren clapers de pedres de sobre o los cubriren de terra.*¹⁷³

A mesura que les rotes i els sementers s'apropriaven l'espai agrari, les associacions arbustives autòctones de la contrada, el maquis mediterrani (les alzines, aladerns, cirerers de betlem, lletiscla i mates), foren arraconades als cims dels turons;¹⁷⁴ i on proliferaven les associacions vegetals humides (plàtans, pollancre, oms), aquestes van ser retallades a les voreres dels rierols i estanys.¹⁷⁵ La documentació posterior del segle XVIII,¹⁷⁶ l'apeo de 1818 i l'amillament de 1860, palesen aquesta

173 ARM, PN, G-422, folis 41-43.

174 Sobre les característiques dels boscos a aquestes zones, i particularment els alzinars vegeu Cruz, Balaguer i Hernando (2001: 27-39), i Caldentey i Grimalt (2009).

175 Per exemple, les plantacions de polls blancs i negres i oms quedaren limitades a la zona del Molí de les Planes, una explotació amb aigua abundant i destinada a la plantació d'aquests arbres. Vegeu una breu descripció de les associacions arbustives al municipi de Sant Llorenç des Cardassar a M. Grimalt Gelabert (1993: 76-78).

176 Un tractadista de final del segle XVIII, referint-se a la plantació d'arbres de tota espècia escrivia: *que en ninguno de sus lugares, está completo el número de los que puede llevar su término, y que en el territorio de las Villas que llaman del Llano está atrasadísimo el plantío.*

impressió: uns camps dominats bàsicament pels sementers de cereals, amb zones on hi havia plantacions molt esparses d'arbres, o bé tanques amb oliveres, vinyes i figueres i amb petites clapes de bosc o garriga.¹⁷⁷ Per tant, s'havia privilegiat el conreu cerealícol sobre altres vies d'especialització possibles, com la vinya o l'olivera. ¿Quins eren els factors —agroecològics i econòmics— que impediien l'expansió dels conreus arboris i arbustius?

POSSESSIONS, ORGANITZACIÓ SOCIAL DE L'ESPAI AGRARI I SISTEMES DE CULTIU

L'expansió cerealista portà a una nova desagregació dels antics rafals i alqueries que havien conformat les extenses possessions agroramaderes de Miquel Ballester i Nicolau de Muntanays, però amb uns límits i aprofitaments molt distints dels que havien tingut al segle XIV o XV. L'espai ordenat entorn de les activitats pecuàries, fins a mitjan segle XVI, es transmutà durant l'expansió cerealícol de la segona meitat del segle XVI. El naixement de les possessions a la hisenda del comte d'Aiamans fou un procés caracteritzat per la transformació de les velles alqueries ramaderes en un sistema de grans explotacions cerealistes, a través de la fragmentació del latifundi en noves explotacions. El quadre 8 i el mapa 5 sintetitzen l'abast i potencial productiu que tenia el 1662 la hisenda Ballester de Togores als termes de Manacor i Artà. El 1662 la hisenda estava integrada per 22 possessions (23 si afegim la Casa Nova formada el 1702), a més d'altres possessions menors a Manacor com So n'Amer i Banús, i un conjunt de parcel·les de cereal i vinya a l'entorn de

---

177 Segons les dades dels cadastres de 1818 i 1860 de Manacor (quadre 8), l'extensió que havien adquirit les superfícies destinades al conreu arbori o mixt, cereals i arbrat era insignificant. En conjunt, la plantació d'ametllers, garrofers, figueres i oliveres no arribava a l'1 per cent del total de l'extensió del latifundi. Tampoc a les terres de Salma l'arbrat no aconseguiria un notable avenç, i només a la possessió de Carrossa hom pot parlar clarament d'una especialització oleícola.

la vila de Manacor.¹⁷⁸ L'extensió mitjana de les possessions era de 250 quarterades, però la seva grandària oscil·lava entre les 67 quarterades del Camp de la Grua i les 738 de Carrossa. Aquesta dispersió en la grandària de les possessions estava relacionada amb la qualitat i els usos del sòl.

Com hem vist la intensitat en l'ús del sòl variava d'una possessió a l'altra en funció de diversos factors. Les explotacions de menor extensió estaven agrupades sobre les millors terres i tenien una extensió cultivada respecte de l'extensió total molt elevada. Fonamentalment eren productores de blat: Bellver Ric o d'Avall, la Murtera, la Real, el Camp de la Grua, Balafi, les Sitges i Lluchamar integraven aquest grup (mapa 5). Les explotacions dels Llulls (Pou Colomer, Carbonera, Les Planes, etc.), allunyades dels nuclis urbans i situades sobre els sòls més accidentats i pobres, compartien amb Tènger, Gallicant i les Voltes l'explotació mixta cerealista-ramadera. Les dimensions d'aquestes possessions eren, en general, més grans i disposaven d'abundants zones de pastura (garrigues, bosc i erms) i en alguns casos de fonts i bases per abeurar el bestiar. Al costat d'aquestes grans explotacions, la hisenda mantenia petites finques dedicades a conreus més intensius. A la Real hi havia dos extensos horts, al Molí de les Planes es mantenia la plantació de pollancre i a les tanques i horts que tenia l'heretat a la vila de Manacor es produïen hortalisses, fruites, vi, etc. Sembla, doncs, que el paisatge agrari s'havia ordenat en funció de les exigències de la producció cerealícol·la; per això les activitats pecuàries tenien cada cop més un caràcter subsidiari i alhora complementari de la producció de cereals.

Aquestes possessions constituïen unitats relativament autònomes com a explotacions agrícoles. Emperò, estaven lligades per un seguit de servituds sobre l'usdefruit de les pastures i els recursos hídrics que, en el nou espai

---

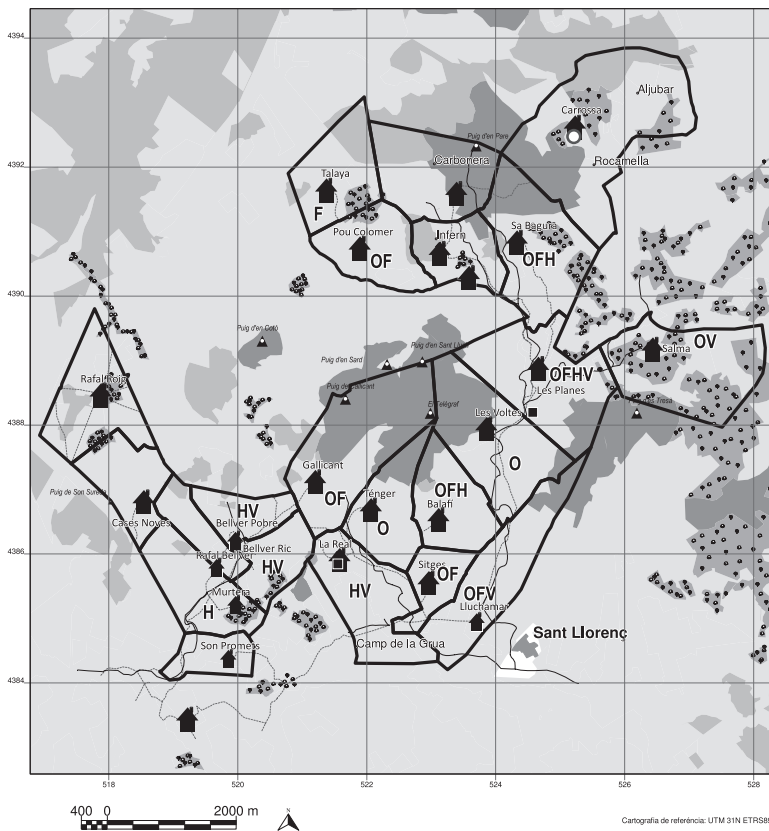
178 A més, l'hereu de de Jeroni Ballester de Togores, posseïa a Ciutat una cavalleria de Son Vich, diversos rafals i peces de terres, terres a Lluchmajor i Santa Margalida, i a Muro l'extensa possessió de Son Santa Martí de més de 1.000 quarterades, Son Togores a Lloseta, i altres béns immobles. Vegeu l'inventari de 1662 i el cadastre de 1685.

productiu, els permetia mantenir unes dotacions de bestiar de renda relativament grans, que constituïen un complement fonamental del conreu dels cereals. Així doncs, la transformació de l'espai a cada una de les explotacions tendia a crear un paisatge en mosaic a una escala major, com palesa el mapa 5. La intensitat del cultiu en les hortes o els sementers de cereals de les possessions properes a Sant Llorenç depenia en gran mesura d'altres explotacions amb un sistema de cultiu més extensiu. Així, les primeres podien importar els fems i la llenya i disposaven de pastures que alimentaven els seus ramats. Caldria, doncs, analitzar a escala de la hisenda quins eren aquests balanços en l'intercanvi de nutrients, energia i materials. Amb les limitacions que imposaven els sistemes agroecològics mediterranis, la intensitat del conreu cerealícola havia de ser necessàriament desigual. Paradoxalment, en aquestes contrades, i en gran part de l'illa, eren els terratinents els qui podien apropiarse dels avantatges que oferien els sistemes de cultiu en mosaic, on es podien combinar diverses gradacions en la intensitat d'ús del sòl per obtenir uns rendiments agraris compatibles amb la màxima extracció de renda. Així, l'escala territorial importa en aquests sistemes perquè confereix al terratinent un ampli ventall de possibilitats en el maneig dels recursos i en l'extracció de l'excedent. L'extremada desigualtat en l'accés i el maneig dels sistemes agroecològics era una de les causes dels conflictes en les societats preindustrials. Els roters foren els protagonistes i les víctimes d'aquells processos de transformació de l'espai agrari i formació de les possessions.¹⁷⁹

---

179 Aquestes reflexions s'inspiren en els treballs de Boyce (2007), Milanovic, Lindert i Williamson (2010), González de Molina (2011: 140-156) i Tello, Galan, Sacristán, Moreno i Cunfer (2012) i Garrabou i Tello (2004), i també són fruit dels debats mantinguts en el IV Seminari sobre el Metabolisme Social mantingut a la Universitat de Barcelona el febrer de 2012.

Mapa 5. Aproximació als usos del sòl de les possessions a 1662.
 Mapa elaborat sobre l'inventari de 1662 i els quadres 6 i 8

NOTA:

Mapa elaborat sobre l'inventari i contractes d'arrendament de 1658/1662, el parcel·lari de 1858 i el mapa dels usos del sòl de 1956. La interpretació dels usos del sòl de 1956 fou realitzada per l'equip de recerca dirigit per Onofre Rullán, Universitat de les Illes Balears, dins el projecte "La Geoeconomia y la Geopolítica turística. Análisis de la globalización turística balear, implicaciones socioambientales (CSO2009-08400) del Plan Nacional de I+D

LLEENDA:

O = Olivar
 V = Vinya
 H = Horta
 F = Figueres

Boscos
 Conreus permanents

Espais de vegetació
 arbustiva o herbàcia (garric)
 Espais oberts amb poca o sense
 vegetació (roca despulada i carritxeres)

Cases de possessions
 Molins
 Tafons

Quadre 8. Extensió de les possessions que tenia el patrimoni del comte d'Aiamans el 1662 i a 1860

<i>Possessió (1) (2)</i>	TOT	CER	CAR	REG	VIN	BOG	C/T%	C/T%
Lluchamar (1443)*	324	183	1			140	56,8	51,9
Les Voltes (1443)	356	122				234	34,3	16,9
Les Sitges (1443)	123	107	0			16	87	65
Balafi (1443)	221	168		1		52	76,5	14,5
La Real (1433)*	176	145	1	5		25	85,8	70,5
Gallicant (1433)	436	156	0			280	35,8	9,2
Tènger (1433)	235	115	0			120	48,9	46
La Grua (1433)	56	55				1	98,2	89,3
La Bagura (1461)*	189	187	0	2			100	74,1
Les Planes (1461)*	421	146	0	3		272	35,4	25,7
Pou Colomer (1503)*	226	129	0			97	57,1	44
La Talaia (1503)	220	58				162	26,4	18
Infern (1461)	179	99	1			80	55,9	60,3
La Carbonera (1461)	180	180	0				100	62,2
Salma Nou (1485)	304							26
Terres Pla (1408)	17	14			3		100	
Son Banús i peces de terra (1624-31)	80							
So n'Amer (1628)	120							
Bellver Ric (1541)*	135	120				15	88,9	35,6
Bellver Pobra (1541)*	127	125				2	98,4	37,8
Rafal Roig (1541)	269	162	0			107	60,2	20,8
Rafal Bellver (1541)	117	97	0			20	82,9	47,9
La Murtera (1541)	262	166	0	2		94	64,1	0
Cases Noves (1541)	203	137	0			66	67,5	
Carrossa (1514)	738							
Sos Promets (1542)	110	100				10	90,9	81,8
Extensió total	5.824							

Les extensions en quarterades procedeixen dels amillaraments del 1860.

Amillarament de 1860, extensió en quarterades (1 qda=0,71 hees)

Fonts: Les dades procedeixen de l'amillarament de Manacor i Artà de 1860.

El 1860 part del patrimoni Ballester de Togores, havia estat incorporat per la casa Vilallonga, vegeu Arxiu Municipal de Manacor, amillarament de 1860. A les columnes en negretes hem calculat l'extensió cultivada el 1662 respecte de l'extensió total. Per obtenir l'extensió cultivada hem multiplicat l'extensió dels guarets pel nombre de sementers que hi havia en el sistema de rotacions (3 o 4). Segons l'inventari de 1662: ARM, PN, G-ARM,PN,6569,f. 139 (1) data de compra de la possessió al patrimoni Ballester de Togores, en molts casos formava part d'altres alqueries més extenses com hem vist al capítol 3. Les diferents tonalitats de grisos marquen els territoris que integraven la hisenda de Manacor: en gris clar el territori de les velles alqueries de Lluchamar i la Real, amb les possessions que les integraven abans de 1503 i les que es formaren al llarg del segle XVI. En gris més fosc les possessions anomenades dels Llulls: La Bagura, Son Navata i les Planes totes elles alqueries que es mantingueren independents fins que foren integrades al patrimoni Ballester, i posteriorment donaren lloc a noves possessions. Finalment amb una tonalitat intermèdia de gris les possessions que integraven l'alqueria Bellver, constituïda a finals de segle XV mitjançant la incorporació d'un seguit de rafals.

TOT: total superfície; CER: cultiu de cereals; CAR: cereals associats amb arbres (Figueres, ametllers), REG: regadiu o horta; VIN: vinya; BOG: bosc, garrigues i improductius. C/T%: proporció de la terra cultivada respecte del total a 1860 i 1668. Blat qs/qdes: intensitat de la sembra del blat en quarteres per quarterada.

Dins aquest mosaic, per què fou tant limitada la difusió dels conreus llenyosos? La vinya només s'havia plantat amb una certa intensitat a Lluchamar, la Real i Bellver. A la resta de possessions no s'havia difós de forma apreciable.¹⁸⁰ El mateix podem dir de les figueres, tot i que es difongueren al conjunt de les possessions, malgrat els incentius oferts pels terratinents no configuraren un model de plantació densa. L'olivar tingué una major difusió als costers de les distintes possessions, amb especial rellevància a la zona de Lluchamar. Tanmateix, eren tanques o fileres d'oliveres entre els sementers de cereals. Només podem parlar d'un procés d'intensificació de la plantació d'oliveres a Carrossa. Aquesta possessió constituí un cas excepcional dins la hisenda, i alhora en si mateixa un micromosaic d'aquell altre més gran que formava el conjunt de la hisenda. La plantació d'oliveres s'havia fet al coster de Carrossa mentre les planes i les garrigues de Rocamella i Aljubar s'havien destinat al conreu de cereals i a les pastures. Per què no es seguiren recorreguts similars a la resta de possessions?

La resposta a aquesta qüestió és necessàriament complexa, perquè hi convergeixen diferents tipus d'arguments que haurien d'abastar tant factors de caràcter socioeconòmic com altres d'agroecològics. Per tant, aquí solament formularem algunes hipòtesis o reformularem la pregunta amb més precisió i la descomposarem en altres preguntes. En qualsevol cas, hauran de ser contrastades en futures recerques més específiques. Diversos factors socioeconòmics podien estimular durant el segle XVII l'expansió dels conreus llenyosos. D'una banda, nombrosos estudis han mostrat com la demanda exterior i l'augment dels preus relatius de l'oli animaven l'especialització olivarera i en part també la vitivinícola. Així, aquestes condicions econòmiques podien compensar l'increment en la intensitat de treball que exigia el cultiu de l'olivar i la vinya. D'altra banda, la demanda de figues o ametlles era molt mins a

---

180 En qualsevol cas aquests cultius vitícoles i també els oleícoles deixaren la seva empremta com a fitotopònims a la Bagura i a les Planes, vegeu l'estudi de Caldentey i Grimalt (2009: 457-468).

meitat del segle XVII i no sembla que pogués constituir, llavors, un estímul decisiu per a l'expansió d'aquests conreus arboris.¹⁸¹ Ara bé, l'especialització olivarera o vitícola en aquelles terres podia estar condicionada per altres factors econòmics i demogràfics, com ara el cost de la mà d'obra. Ens ocuparem de l'oleïcultura perquè era l'opció, sembla, més factible com mostrava Carrossa i les altres possessions olivareres de la propera vila d'Artà.

El nombre de jornals que exigia el cultiu de l'olivera per quarterada era notablement més elevat que el del cereal. A les possessions olivareres d'Artà calien uns 25 jornals per quarterada, a més d'altres 12 per les tasques de manteniment dels sementers dels cereals i bestiar, dels quals un 60 per cent es concentraven en els mesos de la collita.¹⁸² A més, el cultiu de l'olivera estava associat a processos de transformació que exigien un esmerç de capital —premses, tafones, dipòsits, alfàbies, etc.—, una demanda de treball d'una certa qualificació (exsecallar les oliveres, tafoners), i una massiva mobilització de treball per la collita que atreïa jornaleres i treballadors de viles llunyanes;¹⁸³ finalment, el cultiu de l'olivera en el sistema de terrasses precisava una inversió molt important en la construcció de marges per al manteniment del sòl fèrtil i facilitar el drenatge

---

181 El volum d'exportació d'ametlles i figues a meitat del segle XVII era insignificant, només començaria a tenir certa entitat a la dècada de 1690, vegeu Bibiloni (1995: 98). La situació canviaria a la segona meitat del segle XVIII (Manera, 2001).

182 Per un primer càlcul aproximat del nombre mitjà de jornals per quarterada que exigia el cultiu de la vinya (40 jornals), el cereal (12-18 jornals) i l'olivera associada als cereals (37 jornals) a les grans explotacions sobre les dades de l'enquesta de 1850 vegeu Jover (1997: 537-542). Sobre els rendiments i intensitat del treball en la producció d'olives i cereals vegeu Grau i Tello (1983: 65-67), i algunes dades sobre la viticultura es poden trobar a Manera (1988, 1992).

183 La collita de l'oliva a les grans possessions de la serra de Tramuntana exigia una formidable mobilització de mà d'obra durant els mesos d'octubre a gener. Aquesta estava integrada fonamentalment per dones, al·lotes i al·lots procedents de les viles del Pla. Al segle XVI l'atracció de mà d'obra arribava a Manacor i Artà, com es palesa en la contractació i conflictes per la remuneració del jornal entre els terratinents de Canet (Esporles, 1523) i Binibassí (Sóller, 1564) i les col·lidores d'oliva d'Artà (Gili, 1993).

del desguàs d'aigua.¹⁸⁴ D'altra banda, els preus dels jornals per les mateixes tasques eren més elevats a les possessions olivareres que a les cerealistes.¹⁸⁵ Les densitats demogràfiques proporcionen un altre indicador a considerar. A Manacor el 1667 la densitat mitjana era de 16 habitants/km², inferior a la mitjana de la ruralia amb 22 habitants/km², i molt inferiors a les del Raiguer amb 32 habitants/km² i la serra de Tramuntana amb 24 habitants/km².¹⁸⁶ Per tant, les baixes densitats demogràfiques d'aquests contrades podien resultar un inconvenient per desenvolupar una especialització que era molt intensiva en treball. Així, com va observar Jean Bisson, les baixes densitats podien resultar un obstacle pel manteniment de les estructures necessàries per mantenir el cultiu de l'olivar: *car la conquête des terroires cultivables a dû suivre la progression démographique*.¹⁸⁷ L'especialització en el cultiu de l'olivera exigia uns increments dels costos que havien de permetre assolir una productivitat que garantís uns nivells de renda per al terratinent i uns marges de guany per a l'arrendatari satisfactoris. Possiblement en aquella època i terres aquestes condicions no s'acomplien, i no únicament per raons econòmiques o demogràfiques.

---

184 Villalonga (2012).

185 Segons l'enquesta de 1850 el salari masculí a les possessions olivareres (Alaró i Binissalem) era de 5,75 sous mentre que a les cerealistes de Manacor el preu del jornal era de 5 sous. Vegeu Grau i Tello (1985: 69) i l'enquesta de 1850 de les viles de Manacor, Artà i Binissalem i Alaró.

186 Les densitats de l'illa al segle XVI i XVII eren força elevades assolien nivells de densitat mitjana segons la categorització de Boserup (1983), és a dir entre 16-32 habitants per kilòmetre quadrat, vegeu Segura i Suau (1984: 29-32).

187 La cita procedeix de Bisson (1976: 180). Aquesta relació entre una densitat demogràfica pel manteniment de les infraestructures i la intensificació agrària fou establerta per Boserup (1984). McNeill (1992) suggeria, en la mateixa línia, que en els paisatges mediterranis calia un llindar mínim de població (*carring capacity*) per garantir el manteniment de les infraestructures agràries. Si aquesta densitat demogràfica s'ensorrava el mateix passava amb les infraestructures agràries. I, tal com indicava, el despoblament de les serres de l'illa és en gran mesura la causa de l'abandonament de les terrasses i de l'ensorrament de gran nombre de marjades mancades de les tasques de manteniment que precisen (Grimalt, Gelabert, Blazquez i Rodríguez Gomila, 1992; Reyes, Alvaro, Vadell i Alomar, 2007).

El segon feix de factors que podien condicionar l'expansió de l'olivar en aquelles contrades era de caràcter agroecològic. En primer lloc, el predomini de terres argiloses i els elevats costos dels drenatges a les planes de les possessions no afavorien el conreu de l'olivera; en aquests sòls les arrels no es desenvolupaven adequadament.¹⁸⁸ Els pendents dels puigs de Gallicant, Tènger, les Planes i les Voltes podien ser una zona adient per afavorir el drenatge, com en el cas de Carrossa.¹⁸⁹ Ara bé, des del segle XV s'havien destinat a la pastura intensiva, per tant jugaven un paper important dins el mosaic paisatgístic i productiu de la hisenda, i la mateixa pastura intensiva havia malmès part de la coberta de matèria orgànica i sòl fèrtil; en gran part estaven dominats per roquissars i carritxeres que no afavoriren la plantació de les oliveres (mapes 5 i 6).¹⁹⁰ Finalment, caldria considerar també la climatologia i l'orografia de la contrada. Tot i que el règim de pluges era suficient, de fet semblant al de les serres d'Artà on es plantaven oliveres (600-700 mm), les temperatures mitjanes de les serres de Sant Llorenç (Gallicant, Telègraf, les Voltes, Tresor, etc.) eren superiors a les de les serres d'Artà i de Tramuntana, potser en part a causa del règim de vents dominats a una zona i altra. Mentre les serres d'Artà estaven lleugerament més al nord i obertes als vents més frescs i humits de Gargall, les de Sant Llorenç estaven exposades a les entrades del vent del sud-est, on el règim de marinades era dominat pel càlid vent de Xaloc.¹⁹¹ Així, a les serres de Sant Llorenç els hiverns càlids i els estius molt calorosos, la manca d'un nombre suficient de dies freds a l'hivern i la composició dels sòls, tot i que no impedi- en la

---

188 Pansiot (1961: 46-48, 51).

189 Els inconvenients pel desenvolupament de l'olivera a les zones baixes ja foren destacats per Rosselló Verger (1965: 346-347), Bisson (1976:175-181) i Grau i Tello (1985: 62-64).

190 Vegeu Sureda, Morey, Pastor i Llabrés (1997) i Gil, Valdés y Díaz-Frenández (2002: 42-44, 58-59).

191 Sobre les condicions orogràfiques i atmosfèriques vegeu Grimalt (1993: 69-71). Vegeu en el mapa 1 la situació geogràfica de les tafones a la zona d'Artà i Manacor que identifiquen les àrees oleícoles.

plantació i creixement de les oliveres, en canvi podien afectar-ne la floració, i per tant les collites podien ser molt minses.¹⁹²

Finalment, com hem mostrat, la nova malla de possessions reordenà els paisatges agraris, i no solament a l'interior de la hisenda. La casa Togores no establí terres ni tampoc segregà petites explotacions. L'accés a la terra dels habitants de la parròquia de Manacor depengué de l'establiment de les terres properes al nucli de la vila (la parcel·lació i establiments de possessions com ara Es Carritxar, la Torre, entre d'altres) i des de 1590 de la parcel·lació i l'establiment de la possessió la Blanquera, que fou el nucli de Sant Llorenç a tocar de les possessions de la casa Ballester de Togores.¹⁹³ També a la parròquia d'Artà el creixement de nous nuclis d'hàbitat concentrat, llogarets com Capdepera a finals del segle XVI, i més tard Son Servera (1666) fou resultat d'aquests processos.¹⁹⁴ Així, una part del creixement demogràfic es concentrà en aquells nuclis rurals que a mitjan segle XVII no tenien pas més de 300 habitants. Les noves famílies pageses que vivien en aquells nuclis disposaven de molt poca terra (cases i corrals, o en els millors dels casos algunes tanques i sorts de terres) i per tal d'assegurar la seva reproducció havien d'oferir una part de la força de treball familiar com a mà d'obra assalariada en aquelles noves possessions. I tot i que la xarxa de viles i llogarets, entorn de la qual s'articulava aquesta xarxa de possessions, a les terres orientals de l'illa era menys densa que la del Raiguer, els nuclis de població estaven suficientment a prop de la majoria de possessions com per permetre els desplaçaments

---

192 Les temperatures mitjanes anuals a Sant Llorenç eren de 17°, mentre al serra de Tramuntana eren de 14-15. Les diferències encara eren més acusades en els valors mínims: a l'hivern a Sant Llorenç la mitjana mínima era 11°, per 6° de mitjana a la serra de Tramuntana. Així, la inversió tèrmica era molt menor a les serres de sant Llorenç que a les de Tramuntana (Grimalt, 1993: 69-71). Les nevades tampoc eren freqüents (Salamanca, 2009: 479-495). Aquests factors podien afavorir la propagació d'infermetats i dificultar la floració de les oliveres, i per tant malmetre els fruits. Aquesta és una de les possibles explicacions que suggereix l'obra de Pansiot (1961: 42-43).

193 Gili (2000).

194 Alzina (1993).

diaris dels assalariats a les cases i sementers d'aquelles.¹⁹⁵ Així, la producció agrària i la distribució de l'excedent en aquelles parròquies s'articulava sobre una doble malla integrada per uns nuclis de poblament (viles i llogarets) concentrats on residien les famílies pageses, i pel sorgiment entre els intersticis d'aquestes viles d'un sistema de possessions on residien els arrendataris i treballadors de manera permanent. La major densitat i relativa proximitat entre aquests diferents alvèols, que bescanviaven desigualment treball i productes, permetia una major intensitat en l'ús del sòl que diferenciava clarament el paisatge de les possessions mallorquines, del dels *cortijos* andalusos o les *masseries* de la Itàlia meridional.¹⁹⁶

---

195 Aquestes parròquies agrupaven la població en dues viles principals, Manacor i Artà, i tres llogarets: Sant Llorenç, Capdepera i Son Servera. La distància entre els nuclis de població no era superior a 10 kilòmetres. Aquest model d'urbanització, era més dens que el desenvolupat a la Itàlia meridional, especialment a Sicília, o de l'Andalusia Occidental, dominats per les *agrotowns*. Vegeu Epstein (2001:1-29), i sobre la península Ibèrica Sánchez León (2001: 272-291).

196 Per exemple, aquest seria el cas de les cases i instal·lacions de les explotacions cerealistes com els *cortijos* de l'Andalusia occidental (Lopez Estudillo, 2008) o de les *masserie* del sud d'Itàlia (Severio, 2001:70-71), on la majoria dels treballadors, vivien a les viles, molt allunyades dels latifundis on només passaven els mesos en què s'havien de realitzar labors agràries (llaurar, sembrar; peonades per escardes, i segar i batre). No succeïa el mateix amb les *haciendas* olivereres andaluses, on la consolidació de les cases i instal·lacions fou molt més primerenca i sòlida, probablement relacionades amb la construcció de la tafona i els magatzems i l'especialització oleícola induïda pel comerç americà, vegeu Borrero (2003: 46-48-50).

5. INTENSIFICACIÓ DEL CULTIU, DEMANDA DE TREBALL I SALARIS A LES POSSESSIONS CEREALISTES

ELS LLIBRES DE COMPTES DE LES POSSESSIONS

En el capítol anterior hem mostrat com entre el 1550 i el 1650 els processos d'expansió i intensificació dels usos del sòl havien tingut una desigual intensitat en cadascuna de les possessions a la hisenda del comte d'Aiamans, i com, en general no es va esbrèmer el potencial que tenien els diversos recorreguts productius. Si bé sobre la producció agrària pesaven algunes restriccions de caràcter agroecològic (dèficits hídrics i baixa càrrega ramadera), l'experiència agronòmica de l'època permetia esmenar-les augmentant l'esmerç en capital-terra (marges i albellons, difusió del cultius llenyosos, etc.) i millorant la fertilitat dels sòls (incrementar el nombre dels jornals de llaurar o entrecavar els sementers, femar més intensament els camps, etc.). Per què doncs, no s'havien portat més enllà aquestes innovacions agràries? Aquestes pràctiques exigien un augment en la demanda de treball que en determinades circumstàncies podia suposar un increment dels costos econòmics fins al punt de fer poc viable la difusió d'aquelles innovacions. El propòsit d'aquest capítol és explorar les condicions socioeconòmiques que constreïen els avenços en la intensificació del cultiu en les possessions cerealícoles. L'anàlisi d'aquestes qüestions requereix un tipus particular de fonts: els llibres de comptes de les explotacions. Aquests documents ens ofereixen dades sobre

la producció, els ingressos i les despeses¹. Particularment, ens centraren en l'estudi de la demanda de treball i els salaris. En les explotacions agràries els costos laborals eren la principal partida de despesa, i aquella sobre la qual els terratinents podien incidir més directament per ajustar els costos o bé per incorporar els canvis agraris.

Malauradament, la documentació aplegada sobre la casa Ballester de Togores no ens permet tractar aquestes qüestions perquè des de mitjan segle XVI la modalitat de gestió predominant en aquest patrimoni fou l'arrendament. D'altra banda, no s'ha conservat gaire informació sobre la gestió directa practicada en algunes porcions de terra. Aquesta no és una peculiaritat del patrimoni estudiat; de fet la generalització de les formes de gestió indirecta (bàsicament l'arrendament a curt termini) en els patrimonis de l'aristocràcia creà una sequera de llibres de comptes d'explotació² i, malauradament, tampoc s'han trobat fins avui *plaguetes* de comptes dels arrendataris pels segles XVI i XVII.³ Aquest és un problema generalitzat en l'estudi de l'etapa moderna, durant la qual els terratinents generalment arrendaven les explotacions que integraven els seus patrimonis.⁴ Per sortejar aquest entrebanc, la historiografia ha cercat fonts complementàries: d'una banda els comptes de les explotacions

-
- 1 Una avaluació pessimista activa sobre els resultats generals d'aquest tipus de font es pot trobar a Antoine (2000:247-269). Els resultats prometedors de l'ús d'aquesta font per a la comprensió dels processos de canvi agrari han quedat ben palesos en els treballs Garrabou, Planas i Sager (1999), Pasqual (1990: 21-81; 2000, vol. 2) i Turner, Becket i Afton (2001).
  - 2 Moll i Suau (1979), Montaner i Le-Senne (1979/80, 1981) i Jover (2012). L'excepció a aquestes modalitat de gestió foren les explotacions olivareres que foren portades durant llargs períodes pels terratinents, i de les quals sí que han sobreviscut nombrosos llibres de comptes especialment a partir del segle XVII.
  - 3 Podrien aparèixer alguns d'aquests comptes en arxius privats, o bé en els llibres de procura o plets de la Reial Audiència. De fet, coneixem alguns llibres de comptes de mercaders arrendataris de possessions olivareres pel segle XVIII (Manera, 1988: 78-86).
  - 4 Aquest també fou un tret generalitzat en les aristocràcies espanyoles, com mostren els estudis sobre les administracions dels estats d'aquestes cases, vegeu Atienza (1987), Yun Casalilla (2002) i López Manjón (2007).

agràries dels patrimonis monàstics⁵ i, de l'altra, l'ampli ventall de llibres de memòries de pagesos benestants i terratinents que contenen comptes de l'explotació.⁶

Les possibilitats d'aquestes fonts, siguin patrimonis eclesiàstics o seglars, a Mallorca han estat tímidament explorades en alguns treballs sobre l'etapa baixmedieval,⁷ i amb més èxit pels segles XVIII a XX.⁸ Ara bé, aquesta font topa a l'illa amb un problema addicional: l'escàs patrimoni territorial que tenien els ordes monàstics i les institucions religioses.⁹ L'excepció era el convent de Santo Domingo que posseïa un extens patrimoni agrari a l'illa, i del que s'han conservat una part dels llibres de comptes dels segles XVI i XVII.¹⁰

Tanmateix, l'anàlisi dels llibres de comptes de les explotacions agràries, ja siguin de terratinents eclesiàstics com seglars, planteja dos tipus de problemes. D'una banda, com qualsevol estudi microeconòmic, el de la representativitat. Certament, construir

-
- 5 En la majoria dels estudis sobre els patrimonis monàstics espanyols els llibres de comptes de les explotacions s'ha centrat en l'evolució de les rendes, la producció, els preus i la comercialització del producte. L'interès per l'anàlisi del treball i l'organització del treball ha estat menor, potser per la mateixa naturalesa de les fonts. Sobre l'ús dels llibres de comptes monàstics per l'anàlisi dels salaris i organització del treball vegeu Fernández Romero (2005).
  - 6 Per a Catalunya s'ha explorat de forma convincent les possibilitats dels dietaris pagesos: Roca (1996), Torres (2000), Gifre i Torres (2001) i Gifre (2009).
  - 7 Vegeu Mas (1994), Montaner i Le Senne (1981), Vaquer Bennasar (1987: 380-390) i Jover (2012: 210-213).
  - 8 Vegeu els estudis de Albertí i Morey (1986); i la utilització parcial de la informació comptable a Molina (2002, 2012: 355-364), i Binimelis, Fornés i Ordines (2012: 365-371).
  - 9 Notat ja per Moll i Suau (1984), i es palesa en els estudis sobre la desamortització de les ordres religioses, vegeu Ferragut (1974). Vaquer Bennasar (1987: 285-287, 289-291, 304) emprà la documentació del convent de Santo Domingo i la cartoiça de Valldemossa per a l'anàlisi de la composició de la producció agrícola i refer el calendari de les tasques agrícoles per començaments del segle XVII.
  - 10 El gruix dels llibres conservats però és del segle XVIII (Jover, 1997: 453-457). Altres convents posseïen patrimonis agarris com la cartoiça de Valldemossa, el Col·legi dels Jesuïtes de Montision i Pollença, i d'altres mitjanes o petites explotacions. Una part dels materials comptables generats per aquests convents els hem emprat per a l'anàlisi dels salaris, com veurem en el proper capítol.

generalitzacions sobre aquesta mena de fonts exigeix un cos d'estudis important, la mostra dels quals hauria d'incorporar diversos models d'explotació en funció de l'extensió, geografia i especialització productiva. Tanmateix, el nostre objectiu no és tant descriure els trets de l'agricultura cerealista o les estratègies patrimonials de l'aristocràcia, sinó apropar-nos a la lògica de les decisions que prenen els terratinents de les grans explotacions en un determinat context històric.¹¹ Naturalment, això suposa també admetre les limitacions d'aquesta opció. No totes les explotacions agràries tenien les mateixes característiques (qualitat dels sòls, distància respecte dels mercats, extensió, etc.), ni propòsits (abastament de la família, esmerç rendista, esbarjo, especialització comercial, etc.). D'altra banda, els llibres de comptes en la majoria de les ocasions són irregulars pel que fa a les anotacions, s'interrompien per raons diverses i la seva precisió variava d'una mà a l'altra. En el cas dels convents amb una estructura administrativa consolidada i prou extensa, les inspeccions dels procuradors disciplinaven les anotacions dels diferents administradors per tal de poder recollir amb precisió els ingressos i les despeses generals del convent. Però no podem esperar, especialment per als segles XVI i XVII unes partides conceptualment clares, sobretot pel que fa a la descripció de les partides com l'esmerç, els béns de reposició o els inputs. Tampoc trobarem registrades aquelles operacions realitzades amb els productes en espècie; com ara el producte consumit pels treballadors, l'emprat per reposar factors de producció i els inputs o els bescanvis en espècie realitzats amb altres explotacions de la hisenda.¹² Per tant, haurem de mostrar clarament les restriccions i biaixos que ens imposa la documentació emprada. Però, un cop

---

11 Moriceau i Postel-Vinay (1992) i Petruszewicz (1990).

12 Com va fer notar fa temps Pasqual (1991), les explotacions disposaven de dos comptes: un en diners i un en espècie. Generalment només ens ha arribat el compte en diner. Excepcionalment, el convent de Santo Domingo fa algunes referències a aquests dos comptes, i per ordre de l'administrador general a partir de 1725 els llibres de comptes de les explotacions havien de portar els comptes en diner i espècie, i valorar monetàriament les distintes partides en espècie per poder fer un balanç dels intercanvis entre les distintes explotacions i el convent (Jover, 1997: 453-464).

acceptades les especificitats i limitacions documentals de les explotacions estudiades, els resultats poden il·luminar el ventall d'opcions i restriccions en què operaven explotacions similars.¹³

La primera part del capítol es centrarà en l'anàlisi dels llibres de comptes de les possessions de Son Costa que el convent de Santo Domingo posseïa a la vila de Montuïri. El propòsit és mostrar com havien evolucionat les pautes de la demanda de treball i els costos laborals al llarg de la primera meitat del segle XVII. La segona part tractarà sobre l'evolució dels salaris agrícoles, la principal partida en la despesa de les grans explotacions. Finalment, clourem amb una discussió sobre els límits amb què topà la intensificació del cultiu a les possessions durant la primera meitat del segle XVII i les possibles respostes tècniques i econòmiques.

La hisenda agrària de Son Costa i les fonts

Montuïri és un municipi situat al cor cerealista de l'illa amb unes condicions agroclimàtiques semblants a les descrites per les contrades de Manacor i Sant Llorenç: el districte s'estén sobre unes planes ondulades, amb predomini dels sòls argilosos —terra rosa—, les precipitacions mitjanes són de 600 mm concentrades a la tardor i primavera. Els sòls argilosos i les pluges estacionalment intenses creaven tolls en les zones baixes, per això des d'antic s'havia construït un sistema de regs i albellons que drenaven les aigües de les zones baixes cap a les capçaleres dels torrents.¹⁴ El municipi, amb prop de 2.100 habitants a finals del segle XVI, tenia unes densitats demogràfiques més elevades que les viles del llevant: 40 habitants/km². L'hàbitat estava concentrat a la vila, excepte les famílies d'arrendataris o treballadors que residien a les 39 possessions que hi havia al terme. Aquestes eren posseïdes

---

13 Els estudis de Garrabou, Planas i Sagner (1999), Pasqual (1990: 21-81; 2000, vol. 2) i Lana Berasain (2007, 2011) han mostrat les possibilitats d'aquesta font per a l'anàlisi de la lògica econòmica dels terratinents, així com la seva importància per construir sèries sobre preus, salaris, rendiments, etc. que completen per les etapes anteriors a 1850 les sèries de caràcter oficial, i alhora permeten contrastar la seva fiabilitat.

14 Llabrés (2010: 69) i l'entrada Montuïri de la GEM.

pels membres dels grups benestants de la ciutat, entre els quals hi havia el convent de Santo Domingo.¹⁵ A Montuïri les alternatives laborals i econòmiques a la cerealicultura eren molt escasses. El pes de la manufactura era mínim i l'expansió d'altres conreus, com la vinya, molt reduïda. Per tant, la dependència dels pagesos i assalariats del cultiu dels cereals i la demanda de treball de les grans explotacions era intensa.¹⁶

Quadre 1. Extensió de Son Costa i possessions annexes.

Any compra	Possessions	qdes.	qdes.
1572	Son Costa	130,8	130,8
1606	Galiana	192,8	62,0
1654	Rafal	245,8	53,0
1663	Sabor	342,8	97,0

Quarterades, 1qda=0,71 hectàrea

Font: Apeo de Montuïri 1818, ARM, D-1292

A mitjan segle XVI la hisenda del convent de Santo Domingo estava integrada per la possessió Son Cigala al Pla de la Ciutat (comprada el 1552), i uns anys més tard augmentà amb l'adquisició de la possessió Son Costa a la parròquia de Montuïri (1572). La hisenda de Ciutat s'amplià amb la compra de la possessió Son Gallard (1619), i la de Montuïri amb les compres de les possessions de Son Galiana (1606) i Alcoraya (1619), i a mitjan segle XVII adquirí unes peces de terra properes a Son Costa i les possessions de Sabor (1654), el Rafal i una vinya (1663). La possessió Alcoraya estava situada al sud de la parròquia.¹⁷ El patrimoni agrari del convent s'havia concentrat sobre les terres profundes i argiloses

15 Les dades dels cadastres de 1576 i 1685 procedeixen de Ferrer (2010: 29-37) i Valero (2010: 47-55). El mapa i amillament de 1860 estudiat per Rosselló i Rotger (2010: 39-46) encara mostra polarització en la distribució de la terra.

16 Deyá (2010: 107-122) i Vibot i Villalonga (2010: 399-409).

17 Els actes de compra d'aquestes possessions els podem trobar a ARM, AH, C-214; ADM 1/6/1; ADM, IV/9/5; ACM-5879.

del nord-oest de la parròquia de Montuïri, a una distància d'1,5 a 3 kilòmetres de la vila. El quadre 1 mostra l'augment de l'extensió de la hisenda del convent: de les prop de 140 quarterades que tenia el 1600,¹⁸ augmentà a 193 quarterades el 1606, a 296 el 1654-63, i finalment a 343 el 1663. Amb aquesta acumulació de possessions a mitjan segle XVII el convent havia esdevingut el major propietari del terme.¹⁹

Al llarg del període estudiat les diverses possessions, malgrat no ser contigües, foren gestionades com a una única unitat d'explotació. Per això anomenarem al conjunt d'aquestes explotacions, tal com ho feien els administradors, amb el nom de la primera i principal possessió: Son Costa. L'organització de l'administració i gestió de les possessions tenia dos nivells. En els llibres generals de comptes del convent de la ciutat s'anotaven les despeses totals de les explotacions, algunes despeses que el convent pagava per compte d'aquelles, les transferències de diners del convent i el valor dels productes o les rendes, quan s'havien arrendat, que rebia de les possessions.²⁰ Tanmateix, en la majoria dels casos només hi consten els assentaments genèrics, sense detallar el contingut de l'ingrés o la despesa. Cada explotació portava els seus llibres de comptes. El segon esgraó de l'administració eren els procuradors de les distintes hisendes que portaven els llibres de comptes de l'explotació agrària, en aquest cas de Son Costa, i alguns altres negocis o activitats que tenien encarregats.²¹ Els monjos portaven els comptes de les possessions que integraven la hisenda i actuaven com a majorals o majordoms de l'explotació. Els procuradors generals del convent revisaven els llibres de comptes de les explotacions i confeccionaven uns *resums* trimestrals o anuals

---

18 A més de les terres de Son Costa, el convent posseïa una vinya que explotava directament. Els comptes de la vinya estaven inclosos en els comptes globals de l'explotació de Son Costa.

19 Valero (2010: 48).

20 Per exemple, als llibres generals de comptes del primer quart del segle XVII als registres ARM, AH, C-136 i C-137.

21 Cobrament o pagament de censos a les viles propers, administració d'algunes rendes que tenia el convent, etc.

de les majors partides d'ingressos i despeses.²² L'administració de Son Costa es portava des de les cases de la possessió, on hi residien diversos monjos amb alguns criats i mossos. Allí hi havia també els magatzems, estables, botigues i sestadors, així com altres instal·lacions de transformació dels productes agrícoles (premses, eres, etc.). Quin era el contingut d'aquests plec de comptes?

Disposem de dos plec de comptes de Son Costa. En el primer hi ha els comptes dels anys 1594-1602 i 1618-1621;²³ i en el segon els dels anys 1653 a 1668.²⁴ Per la mateixa època s'han conservat uns fulls on es resumeixen els comptes d'Alcoraya pels anys 1619-1620 i un llibre de comptes més complet de la possessió son Gallard (1619-1623). Tanmateix, durant la primera meitat del segle XVII aquestes dues explotacions foren generalment arrendades.²⁵ La possessió Son Cigala també era explotada directament, però no s'han trobat els llibres de comptes, tot i que als llibres de procura general hi ha anotacions esparses sobre els salaris d'aquesta explotació.²⁶

El primer volum de comptes de Son Costa (1504-1621) és el més complet i detallat, tot i que presenta una ordenació caòtica. L'ordre cronològic no coincideix amb la numeració dels folis i conté informació esparsa sobre altres negocis i explotacions.²⁷ La majoria de registres dels anys 1594-1595 són il·legibles, perquè el paper està cremat per la tinta, i altres es perderen (comptes de 1603-1619). Fora d'aquests inconvenients, les notes permeten reconstruir amb força detall

---

22 El 1602 el procurador general del convent trobant-se a Son Costa passava comptes dels anys 1601 i 1602, amb el germà Vicens, procurador de l'heretat de Montuiri i malalt en aquells moments. Vegeu ARM, AH, C-1800, f. 104-104v. Aquests són els que permeten reconstruir els comptes dels anys 1656 a 1668, ARM, AH, C-1537, vegeu més endavant.

23 ARM, AH, C-1800.

24 ARM, AH, C-1537.

25 Vegeu els arrendaments a ARM, AH, C-137, i Vaquer Bennasar (2012: 251).

26 ARM, AH, C-132.

27 Per exemple els resums de les despeses d'Alcoraya (1620) o els comptes de l'administració del delme de Sant Joan de Sineu (1618).

diverses variables. En primer lloc la producció i parcialment el consum de cereals pels anys 1594-1606 i 1618. Però no hi ha anotats els ingressos per la venda dels excedents, com explicarem més endavant. Les anotacions sobre les despeses de l'explotació són completes de 1596 a 1600 i després per l'any 1601-1602. La majoria dels assentaments sobre compra d'inputs, aliments i béns de reposició detallen el concepte, la quantitat, el preu unitari i el valor total de la partida. Els registres sobre despeses salarials anoten el nombre de jornals realitzats per homes i dones, i també, en algunes ocasions, per nins i al·lotes, el preu dels jornals, el valor total i a cops figuren els noms dels treballadors. Així mateix, disposem de la relació nominativa dels missatges contractats els anys 1602 i 1621.

El volum de comptes de 1653 a 1668 té una estructura ben distinta, només disposem dels resums trimestrals o anuals d'ingressos i despeses de les possessions, excepte pels anys 1653 i 1654 que es conserven els comptes complets per alguns mesos. La informació a cops és agregada per la totalitat de les possessions i d'altres desagregada per cada una de les explotacions. Per aquests anys no disposem d'informació sobre la producció, únicament sobre els ingressos monetaris per les vendes dels productes i el valor de les transferències de diners fetes pel convent als administradors de la possessió. Les despeses monetàries corrents tenen una periodicitat trimestral o anual. La majoria de les anotacions són de caràcter molt general, indicant grans partides o conceptes, com ara: *menjar per la casa*, *estris pels carros i bestiar*, *gasto de la casa*, i en alguns anys és impossible destriar entre les diferents partides, per tant en aquests anys no hem desagregat la informació. La informació de les despeses laborals és molt desigual. És detallada pels anys 1653, 1654 i 1656 i extremadament dispar per a la resta d'anys; en alguns casos ens ofereix el nombre de jornals i els salaris, i en altres només els valors monetaris de la despesa per grans conceptes: missatges, jornals masculins i femenins. En qualsevol cas, la documentació, permet una reconstrucció de les grans

magnituds de la demanda de treball d'aquestes possessions durant la primera meitat del segle XVII.

Ingressos, producció i comercialització agràries a Son Costa durant la primera meitat del segle XVII

Durant la primera meitat del segle XVII les possessions del Pla de la Ciutat (Son Cigala i Son Gallard) tenien una producció molt diversificada. A Son Cigala es cultivaven els cereals associats a conreus arboris (oliveres i garrofers, i després ametllers), mentre a Son Gallard es combinava el conreu dels cereals amb la viticultura, l'horta i els arbres fruiters, i no faltaven alguns garrofers i oliveres.²⁸ Son Costa mostra també un cert nivell de diversificació productiva, dominada pel cultius dels cereals i la vinya.

Les anotacions sobre les collites Son Costa dels anys 1595-1606 i 1619-20 les hem sintetitzat en els quadres 2-1 i 2-2. El quadre 2-1 resumeix les collites de cereals i vi pels anys 1595-1604 i 1618. La composició de les collites de cereals en el primer període era d'un 40 per cent de blat i xeixa, un 52 per cent d'ordi i civada, i un 7 per cent de llegums. El 1618 la preponderància era pel blat i la xeixa amb un 52 per cent, altre 40 per cent es composava d'ordi i civada, i les faves, les lleties i altres llegums, representaven entorn del 7 per cent de la collita de grans. No disposem d'indicadors sobre el sistema de rotacions, però podem inferir-lo a partir de les dades de la producció (1594-1605), els rendiments de l'any 1618 i la intensitat de treball.²⁹

---

28 Vegeu les anotacions sobre els contractes de treball realitzats en aquestes possessions durant la primera meitat del segle XVII a ARM, AH, C-136.

29 Vegeu el mateix procediment emprat per Vaquer Bennisar (1987: 310-313).

Quadre 2-1. La producció de cereals a Son Costa i Galiana, 1595-1605 i 1618, en quarteres

	Producció 1595-1605 ¹	Enviada Convent 1595-1605 ²	Producció 1595-1605	Producció 1618 ³	Producció 1618 ³
Producció	qs	qs	%	qs	%
Blat i xeixa	244	133	46,3	308	52,1
Ordi i civada	266		50,5	238	40,3
Llegums	17		3,2	45	7,6
Cereals	527		100,0	591	100,0
Vi (quartins) ⁴	300		-		

(1) mitjana de Son Costa dels anys: 1594, 1595, 1601, 1603, 1604 i 1605. (2) mitjana de Son Costa dels anys: 1595, 1600, 1601, 1602. (3): 1618 correspon a la producció de Son Costa i Galiana. (4). La producció de raïm per l'any 1601 fou de 100 somades, que traduïdes a vi donaven aproximadament 300 quartins (1 quartí = 20,28 litres). Qs: quarteres; % distribució de la producció respecte del total 1 quartera (qs)= 71 litres de blat.

Font: ARM, AH, C-1800.

Quadre 2-2. Distribució de la collita de Son Costa i Galiana de l'any 1618 en quarteres

	Blat	Xeixa	Ordi	Civada	Llegums
	qs	qs	qs	qs	qs
Collita	133	175	118	120	45
Llavor	18	31			
Enviades convent	71	?		18	16
Delme	9	17	16		
Alimentació durant la sega		10	40		

Font: ARM, AH, C-1800.

La densitat de la llavor sembrada en les terres grasses de Montuïri era, segons l'interrogatori de 1850, d'1,5 quarteres per quarterada³⁰. El quocient entre la collita de 1618 i la llavor reservada per sembrar el 1619 proporciona una ràtio de 5-6 unitats de producte per unitat de llavor sembrada. Si adoptem

30 Els interrogatoris de 1850 per Montuïri indiquen entre 1-2 quarteres per quarterada segons la qualitat de la terra. Vegeu també les ràtios obtingudes per Vaquer Bennasar (1987: 290-291) amb dades de la segona meitat del segle XVI.

com a coeficients uns rendiments de 5-6 unitats de collita per llavor i una densitat de la sembra de 1,5 quarteres per quarterada de blat, xeixa, ordi i civada l'extensió sembrada total el 1595-1605 seria de 50-60 quarterades, i de 80-90 durant el període 1606-1618 quan s'havia incorporat la possessió Galiana (quadre 1). L'any 1618 l'extensió sembrada es repartiria entre 40 quarterades de blat i xeixa i altres 40 d'ordi i civada, els llegums es sembraven als horts o bé en una part del guaret. Ara bé, l'extensió total de l'explotació era de 130 quarterades el 1594-1606 i d'unes 190 el 1618. Per tant, en ambdós períodes la superfície sembrada seria quasi la meitat de la superfície total (46 per cent en el primer i 42 per cent en el segon). Si tenim en compte que una part de les terres estaven destinades a la vinya i regadiu i altres eren garrigues, necessàriament l'extensió dels guarets no podia ser el doble de l'àrea sembrada (180 quarterades); així doncs, hem de descartar el règim biennal. Per tant, possiblement aquesta explotació tenia un sistema de dos i terç, o triennal, es a dir un sementer de blat, l'altre d'ordi i civada, i l'altre en guaret.³¹

Altres indicadors suporten aquesta hipòtesi. Expressant la informació disponible podem calcular els rendiments per superfície. El quocient entre la producció i les dades d'extensió de la superfície sembrada donen uns rendiments de 7 a 8 quarteres per quarterada, uns rendiments força elevats per l'època, però no inusuals en aquest règim de cultiu.³² D'altra banda, la intensitat del treball per superfície a principis del segle XVII a Son Costa era relativament elevada: 27 jornals quarterada (vegeu més endavant, quadre 11), un nombre de jornals per superfície intermedi entre les rotacions biennals i al terç descrites al quadre 4 del capítol quart. Finalment, com veurem posteriorment, la intensitat relativament elevada dels jornals destinats al manteniment de la fertilitat dels sòls (escardes), l'associació

---

31 Com les descrites per Sos Promets, Sa Grua i el sementer de Lluchamar en el capítol anterior. Els rendiments i intensitat del treball d'aquestes rotacions a l'interrogatori de 1850 es poden trobar a Tello (1983: 176-179) i pel segle XVI a Vaquer Bennasar (1987: 282-292).

32 Els rendiments del primer terç del segle XVIII per a la mateixa explotació eren d'11-12 quarteres/quarterada i una rati llavor collita de 7, vegeu: Jover(1997: 470, 656), vegeu també Tello (1983: 172-175).

dels cereals amb un guaret sembrat amb llegums i els jornals destinats a femar els camps fan factible aquest escenari. Així, a començament del segle XVII Son Costa tindria una posició avançada en els processos d'intensificació agrària.

La resta de la terra es distribuïa entre una desena de quarterades destinades al cultiu vitícola en dues vinyes, la més antiga a Son Costa i una altra que el convent tenia arrendada, i una petita zona de regadiu.³³ Si bé no disposem de dades sobre la producció d'aquests productes, la informació sobre el nombre de jornals destinats a la vinya i a altres cultius de regadiu (horta i sobre tot lli), recollits al quadre 5 i a l'apèndix III, suggereixen que la producció de vi era un dels principals actius d'aquesta explotació durant la primera meitat del sis-cents, i la producció de l'horta i especialment de lli tenien un paper important en les collites de l'explotació. Les terres ocupades per garrigues i pastures per al bestiar completaven els aprofitaments de la possessió. A les garrigues de la possessió pasturaven una guarda d'ovelles i una petita eugassada, de les quals no coneixem el nombre de caps que les integraven.³⁴ Tanmateix, les anotacions dels quaderns de comptes suggereixen que, com veurem posteriorment, el ramat d'ovelles jugava un paper important en l'aprovisionament de queviures (carn, formatge, llet) i inputs (pells, llana) pels treballadors de la possessió i monjos del convent de la ciutat, i l'eugassada permetia la reposició del bestiar de tir (parells pel transport i llaurar) del conjunt de la hisenda.

Ara bé, malgrat aquesta intensitat en el cultiu dels cereals i la importància de la viticultura, el volum dels excedents directament comercialitzats per l'explotació era molt reduït. Els comptes de les collites de cereals mostren que només una ínfima part de la collita era comercialitzada en els mercats locals. Segons la distribució del producte d'aquells anys el

---

33 A més de la vinya de Son Costa el convent tenia arrendada un tros de vinya que cultivava directament; ARM, AH, C-1800.

34 La renda de les pastures d'estiuada suposava cada any unes 45 ls, vegeu ARM, AH; C-1800, f. 7v. L'arrendament de les estiudades de les eugues costava el 1656 entorn de 100 ls; amb la incorporació de les terres de Sabor (unes 97 quarterades) la renda anual destinada a les pastures de les eugues baixaria fins a 20 ls any, vegeu ARM, AH, C-1537.

48 per cent de la producció de blat era enviada al convent, i la resta es distribuïa de la següent manera: un 9 per cent era per al pagament del delme, el 18 per cent es reservava per llavor i la resta era consumit pels monjos i treballadors de l'explotació (quadres 2-1 i 2-2). La producció de civada i ordi, un cop pagat el delme i reservada la llavor, era consumida pel bestiar de tir de l'explotació i rarament s'enviaven partides per al consum del convent, ja que sovint els administradors de l'explotació havien de comprar ordi i civada per alimentar els tirs de llaurar i batre. El mateix succeïa amb la producció de vi i de lli. Un cop apartades les quantitats necessàries per a la provisió dels monjos i treballadors de l'explotació, el gruix dels excedents eren enviats al convent de la ciutat.³⁵ No disposem de més informació sobre l'estructura productiva d'aquesta possessió fins a les dècades centrals del segle.

Quadre 3. Ingressos de les possessions de Son Costa, 1653-1668: percentatges respecte del total

Partides	1653/1655	1656-58	1663-68
	%	%	%
Transferències del convent, i serveis	40,2	41,1	46
Venda cereals i llegums	20,3	9	9,6
Venda horta i vi	1,5	0,2	0,3
Venda bestiar tir	21,7	14,4	9,1
Renda guarets i pastors	16,4	35,4	35
Total	100	100	100

Fonts: ARM, AH, C-1537

Els plecs de comptes dels anys 1653-1668 només ens proporcionen informació sobre els ingressos monetaris (quadre 3). Llavors l'explotació havia incrementat la seva extensió, amb la incorporació de Sabor, el Rafal i algunes peces de terres annexes. La partida més important dels ingressos monetaris de la possessió

³⁵ Dades dels anys 1595, 1600-1602 i 1618, ARM, AH, C-1800, f.14-17v, 21, 26, 73, 75-75v.

eren les *Transferències del convent i serveis*. Aquesta partida integra les trameses de diners en metàl·lic que l'administrador general del convent enviava als administradors de Son Costa (quadre 3). Es poden considerar bestretes a compte del valor dels productes (cereals, vi, ovelles, llana, etc.) i serveis (jornals de tragí i batre) que Son Costa enviava al convent o realitzava en altres explotacions del convent.³⁶ Aquestes transferències monetàries representaven més del 40 per cent dels ingressos i servien als majordoms per pagar les despeses en metàl·lic de la possessió.³⁷ La venda de productes agrícoles als mercats locals com ara cereals, productes d'horta, vi i altres variaven molt d'un any a l'altre. Els cereals representaven entre el 22 per cent del total el 1653/55 i entorn del 10 per cent en els següents períodes. Els ingressos que procuraven la venda de bestiar de tir (pollins, mulats, etc.) va baixar en termes relatius del 20 per cent en el primer període al 14 en el segon i el 9 en el darrer. De fet, la partida que més va augmentar en aquells anys, en termes relatius i absoluts, fou l'arrendament de pastures i ovelles que incrementà des del 16 per cent fins al 35 per cent. Així, sembla que els dos aprofitaments agropecuaris que més es ressentiren en termes relatius en aquells anys centrals del segle XVII foren la cerealicultura i la ramaderia de tir. Tanmateix, aquestes dades només fan referència a la distribució dels ingressos monetaris, i les dades absolutes mostren escasses variacions en aqueixes partides.

L'explicació de la peculiar estructura i evolució dels ingressos de Son Costa rau, al nostre parer, en diversos factors. En primer lloc, durant les primeres dècades del segle XVII, en una etapa d'alça intensa dels preus dels queviures (gràfic 1 capítol 6), el convent prioritzava garantir el consum i la reposició de béns dels convent i les seves dependències. Potser aquestes circumstàncies expliquin el ferm control que exercia sobre els excedents. El convent tot just començava a consolidar la seva hisenda agrària i la diversificació productiva li permetia garantir l'abastament

---

36 Aquestes valoracions es feien a preus corrents.

37 Aquestes transferències en metàl·lic eren les que permetien als monjos-administradors de la possessió pagar els salaris monetaris dels treballadors, i comprar altres béns que necessitaven als pagesos de la rogalia o en els mercats de Montuïri o Sineu.

de tota mena de gèneres necessaris no solament pel consum del convent, sinó també per la resta d'explotacions de Ciutat (Son Cigala). Tanmateix, desconeixem la proporció de la producció que des de Son Costa era destinada al consum del convent i aquella que es comercialitzava en els mercats de la ciutat.

En segon lloc, la composició dels ingressos durant els anys centrals de la centúria suggereix que les terres agregades a la hisenda de Montuïri, especialment Sabor i el Rafal, tendiren a assignar-se més a activitats pecuàries que no pas agrícoles. Tanmateix, d'aquestes dades sobre els ingressos, no podem inferir un descens del cultiu dels cereals o de la producció pecuària. Les dades posteriors sobre el nombre de caps de bestiar de tir i renda, la producció cerealista i les dades sobre el nombre de jornals destinats a segar (quadre 4), palesen que es produí un augment del producte en aquests àmbits. En canvi, tots els indicis apunten —disminució del nombre de jornals i de la informació en els llibres de comptes— que la vinya patí una forta reclusa que s'inicià precisament a la dècada de 1650 i s'accentuà a la segona meitat del segle XVII.³⁸

D'altra banda, a finals del segle XVI els nivells d'intensificació del cultiu a son Costa i possessions annexes era elevat. El sistema de rotacions a tres sementers, els rendiments i el cultiu de la vinya en són testimonis eloqüents. Tanmateix, a les dècades centrals del segle XVII l'eixamplament territorial de la hisenda fou dominat pels aprofitaments pecuaris enfront dels agrícoles. Significava això un retrocés en els sistemes d'intensificació del cultiu dels cereals? Si aitals processos s'esdevingueren, quines eren les raons? En part, aquestes respostes es poden cercar en la reorganització productiva del conjunt de la hisenda del convent. L'ampliació del seu patrimoni amb la compra de la possessió de Son Gallard (1619), les successives ampliacions territorials de Son Costa (1606, 1654, 1663) i l'annexió d'algunes peces de terra a Son Cigala (1650), engegaria un procés de reorganització de la hisenda que es clouria

---

38 Les dades dels inventaris de la possessió de 1698 i els comptes de 1725 i 1730 mostren com s'havia produït un notable augment dels ingressos en la venda de productes, en el nombre de caps de bestiar i en la producció cerealista. Vegeu Jover (1997: 464-485, 2011a).

a la fi de la centúria. El resultat fou una nova assignació dels cultius a cadascuna de les possessions en funció de les característiques físiques i de la distància respecte dels centres de consum (el mateix convent) i els mercats més importants (Ciutat i el seu port). Així, els cultius més intensius i peribles (l'horta) es concentraren a les possessions del terme de la ciutat: a son Cigala dominaren els conreus arboris (ametllers, oliveres i garrofers) associats als cereals, mentre Son Gallard esdevingué una gran explotació vitivinícola i hortícola del convent.³⁹ Son Costa s'especialitzà en la producció cerealista i ramadera, en detriment del seu potencial vitícola.⁴⁰

L'ORGANITZACIÓ I DEMANDA DE TREBALL A LES POSSESSIONS DE SON COSTA: MISSATGES, BRACERS I JORNALERES

A principis del segle XVI les possessions estaven encara lluny d'assolir l'estructura laboral jerarquitzada i especialitzada que

---

39 A la segona meitat del segle XVII les possessions més properes a Ciutat adoptarien processos d'intensificació en l'ús del sòl, aprofitant els avantatges del creixement de la urbs i el comerç extraregional: Son Cigala esdevindria una explotació dominada per l'associació dels cultius herbacis i els arboris (oliveres, ametllers i garrofers), Son Gallard es convertiria en una explotació destinada a la producció vitivinícola. Aquests processos es poden seguir en els assentaments dels llibres generals de comptes del convent. Des de la dècada de 1650 el convent ven a la menuda els excedents de vi de Son Gallard, i també de garrofes, ametlles i oli de Son Cigala, vegeu ARM, AH, C-1521 (1635-1653), C-1634 (1653-1676) i C-132 (1662-1680).

40 Aquests canvis en l'organització productiva també es produïren en els patrimonis de l'aristocràcia terratinent, com hem tractat de mostrar mitjançant els inventaris i contractes agraris en el capítol anterior, i a través de l'anàlisi de la composició de la renda de diverses hisendes en altres estudis. La intensificació de determinades línies de producció, especialment l'olivar i la vinya, i la difusió de l'arbrat seguiren camins molt diversos en cada un dels patrimonis agraris de la noblesa, en funció de la seva capacitat financera i estratègies econòmiques. Però també dintre de cada un dels patrimonis. La ubicació de les diverses explotacions en les diverses zones agràries de l'illa, la seva distància respecte dels mercats, i especialment del port de la ciutat, marcaren pautes molt distintes, vegeu Jover (1999, 2002).

les caracteritzaria als segles XVII a XIX.⁴¹ Tot just a la primera meitat de la centúria entrava en crisi l'esclavitud com a eix entorn del qual s'havia articulat l'explotació de la mà d'obra a les possessions.⁴² La substitució de la mà d'obra esclava per assalariada induí diverses i complexes transformacions que encara avui no han estat completament escatides. D'una banda, la figura del majoral deixà de ser un capatàs de la força de treball (fins a principis del segle XVI, esclava), per adquirir un major protagonisme en la coordinació de les diferents tasques agràries, en les quals els seus coneixements de les pràctiques agronòmiques jugaren un paper important. I, per una altra banda, intuïm que la substitució dels equips d'esclaus per uns cada cop més nodrits grups de mossos, *missatges* i jornalers fou un procés lent i no exempt de tensions⁴³. El propòsit d'aquest apartat és identificar els canvis en la demanda de treball atenent a les diverses categories laborals (*missatges*, jornalers) i a les tasques agràries, en segon lloc establir les possibles relacions entre l'organització del treball i la intensificació del cultiu, i finalment observar com aquests canvis afectaren l'evolució dels costos de producció i laborals en particular.

---

41 Al segle XVIII i XIX la majoria de les possessions ja havien definit a gran trets la jerarquia laboral. Comptaven amb un majoral (o arrendatari) responsable de la conducció de l'explotació. Aquest dirigia una colla de *missatges*, mossos contractats per mesos o anys que residien en la possessió. La mà d'obra jornalera, integrada per homes, dones i infants, era contractada per dies. A més, els terratinents contractaven pel manteniment o reposició dels béns de producció un variat nombre de menestrals (ferrers, picapedrers, *marjadors*, corders, etc.), així com personal pel servei domèstic que realitzava un conjunt de feines relacionades en la neteja (bugaderes), l'elaboració dels aliments (cuiners, cuineres) o el servei personal dels terratinents (criades, cotxer, etc.). Vegeu: Habsburgo-Lorena (1959: 17, 24-25), Roksett (1923), Fontanet (1982[1747]), Moll (1989), Albertí i Morey (1985) i Genovard (1989).

42 Vegeu l'organització del treball al primer terç del segle XVI en els aparats corresponents del capítol 2, així com els treballs de Montaner i Le Senne (1981).

43 Vegeu les descripcions per aquesta etapa de Vaquer Bennasar (1987: 385-387) i una primera interpretació a Jover (1998, 2012).

Majorals, missatges i altres mossos

A Son Costa, des de finals del segle XVI, un monjo, el prior, feia les tasques d'administrador i, potser, un altre monjo exercia de majoral doncs a la documentació no hi ha referència explícita a aquesta figura. En els llibres de comptes dels anys 1594 a 1601 només apareix un nombre molt reduït de missatges (tres o quatre segons l'any) contractats als mesos d'estiu, fonamentalment entre el juny i l'agost.⁴⁴ Per trobar el nombre complet de missatges contractats al llarg de l'any hem de recórrer a les relacions de missatges dels anys 1602 i 1621 (apèndixs I i II). Per tant, a principis del segle XVII es distingien dos grups de missatges, d'una banda aquells que podríem considerar permanents o destinats a tasques específiques i altres contractats per un breu període temps, estretament relacionats amb les messes. Així, entre els missatges de 1602 trobem: dos missatges, anomenats més endavant *parellers*, llogats per llaurar els sementers i tenir cura del bestiar de tir, un pastor contractat per a 9 mesos per guardar el ramat d'ovelles, un vinyòvol contractat per a un mes,⁴⁵ un minyó per pasturar la guarda de porcs i altres feines, i tres homes i una al·lota per ajudar a la collita de cereals els mesos de juny fins a l'agost.⁴⁶ El 1621, després de la integració de la possessió Son Galiana, la nòmina de missatges permanents s'havia incrementat.⁴⁷ Tots ells s'havien contractat per a tot l'any i no hi figuren els missatges per mesos, que suposadament apareixerien als llibres de comptes d'aquell any. A més dels dos missatges de llaurar (Joan Entelm i Onofre Gomila), hi havia dos pastors i diversos mossos llogats per a tasques no especificades; un d'ells (Sebastià Munar) probablement era un minyó que feia de *porqueret* (apèndix II). La informació que ens proporcionen els llibres de comptes de mitjan segle XVII és molt

---

44 Els comptes d'aquests es portaven de manera individualitzada, si bé en els comptes de l'explotació apareixen de forma esparsa algunes anotacions de *soldades*. En el plec a l'encapçalament de cada pàgina s'escrivia el nom del missatge i a continuació s'anoten els pagaments del salari fins a al fi del contracte. Vegeu per exemple la relació de 1618 a ARM, AH, C-1800, f. 28.

45 Encarregat de vigilar les vinyes durant els mesos anteriors a la verema.

46 ARM, AH, C-1800, f. 8-13.

47 ARM, AH, C-1800, f. 26v-32.

sintètica. Les anotacions de les despeses indiquen que hi havia tres pastors (a Son Costa, Galiana i Sabor), un *oguer*, un vinyòvol, un minyó que ajudava en tasques diverses, a més d'altres cinc o sis missatges que tenien cura dels tirs de llaurar i altres contractats per mesos per ajudar a segar i batre els cereals els mesos d'estiu.⁴⁸

Les dades corroboren els canvis suara descrits en l'assignació dels usos del sòl. A mesura que augmentava l'extensió de les possessions, s'incrementava el contingent de missatges, i particularment aquells destinats a la cria del bestiar. Al costat dels missatges permanents destaca un grup de missatges per mesos, molt lligats a les tasques de les messes, segar i batre. En general els missatges eren treballadors adults, alguns d'ells casats i d'altres potser fadrins, mentre tenia un pes relativament reduït el treball infantil; només hi ha referències a un minyó que feia de porquer.⁴⁹

Per determinar el nombre de dies treballats pels missatges en aquests períodes hem de fer front a una sèrie de problemes documentals (llacunes) i metodològics (conversió dels mesos en dies de feina). Per resoldre'ls hem seguit els següents criteris. Si bé coneixem el nombre de missatges pels anys 1597-1601, 1602 i 1621, no disposem del seu nombre pels anys 1653 a 1668, tot i que tenim les dades sobre la despesa monetària i els salaris.⁵⁰ Hem de tenir present que no tots els missatges completaven el contracte, perquè en molts casos els mossos s'absentaven de la possessió per atendre

---

48 ARM, AH, C-1537.

49 No disposem de prou informació per discutir si en aquesta època la feina dels missatges de les possessions es pot assimilar a un model de cicle de vida (*life-cycle*) com els *servants* anglesos i altres modalitats de criats o mossos joves que passaven els anys de la seva joventut treballant en una tinença d'un pagès benestant per aprendre l'ofici i acumular diners per establir-se autònomament (Kussmaul, 1981; Sarasúa, 2005a: 3-8). Tot i trobar joves que treballaven com a porquers o pastors a les possessions, i que en part feien aquest camí d'aprenentatge, la majoria dels missatges d'aquesta possessió semblen homes adults. En molts casos probablement casats, com indica la mateixa documentació quan ens informa que havia cobrat en el seu nom la seva muller o un fill o filla (ARM, AH, C-1800, f. 8-13, 26v-32) O bé, quan, com en el cas dels missatges per mesos, es contractaven juntament amb la filla. Així també ho suggereixen les breus notes escrites per Fontanet en el seu tractat (Fontanet, 1982[1747]: 172-173).

50 El salari mitjà del missatge per tota feina. Aquests procedeixen dels llibres de comptes generals del convent (ARM, AH, C-132, C-137).

altres ocupacions: contractar-se temporalment per a altres feines, o bé ajudar en les terres que posseïa la família.⁵¹ Finalment, sabem pels tractats i per altres llibres de comptes de principis del segle XVII, que els missatges i jornalers treballaven 6 dies a la setmana; es consideraven festius un conjunt de festes religioses de caràcter general i local, a més dels dies que no podien treballar per mal temps. Les estimacions fetes pel segle XIX estimen que el nombre de dies laborables era d'entorn 270-280.⁵² Però els recents estudis sobre el treball a les societats preindustrials han mostrat que al llarg dels segles XVII i XVIII el nombre de dies laborables tendí a incrementar-se. Així, el nombre de dies treballats podia haver augmentat dels 200 als 300 entre el 1500 i el 1900, amb notables oscil·lacions al llarg d'aquest període.⁵³ Ateses aquestes consideracions, per calcular el nombre de dies treballats pels missatges hem optat per homogeneïtzar-los, prescindint de les diferències en l'ocupació i l'edat. Així, considerarem els dies treballats per un missatge adult, a temps complet i amb un salari equivalent al d'un missatge sense ocupació específica. Això vol dir que hem traduït el salari mensual i els mesos treballats del minyó o el pastor en el seu equivalent a un missatge adult i a temps complet durant un any, comptant els dies efectius de treball

---

51 En els plecs de missatges es feien constar les faltes, o dies no treballats. Novament Fontanet (1982 [1747]: 172-173) en l'apartat destinat a la contractació dels missatges ja feia consideracions semblants.

52 Una aproximació al nombre total de festius per principis del segle XIX es pot trobar també a Rubí (1999 (I): 239-352), Fontanet (1982 [1747]: 172-175) i Molina (2003: 105). En total hi hauria a més dels diumenges (52) les festes religioses i les locals (30 dies), i altres dies que no es podia treballar per pluja o mal temps situaria uns 80-90 dies no feiners, així quedarien entre 270 i 280 dies laborables. Aquestes estimacions són semblants a les de Fernández Romero (2010: 37-55) per Navarra, i Peiró (2002: 72-77) per l'Aragó. Altres estimacions fetes per Europa proposen un nombre semblant, entre 240-280, vegeu: Malanima (2007: 145-148) i Allen i Weisdorf (2011: 715-729).

53 La intensificació del treball de les famílies urbanes i rurals al llarg del segle XVII s'ha conegut com la revolució industrial (De Vries, 1994). L'augment del nombre de dies de treball es feu a partir de la *reserva* de dies festius que tenien les comunitats rurals i urbanes, i també de la reserva de treball familiar de les dones i els infants (De Vries, 2008: 73-121; Allen i Weisdorf, 2011: 715-729); per una discussió d'aquesta definició vegeu Humphries (2011), Mudrew (2011) i Marfany, 2011).

en 240. Aquesta xifra pot ser considerada baixa, però, mentre no s'hagin fet estudis més precisos sobre el temps de treball requerit pels distints cultius, el nombre de dies que les famílies pageses necessitaven treballar per satisfer les seves necessitats (a la seva explotació, en aprofitaments comunals o com assalariats per altri), i també el nombre de jornals que els terratinents estaven disposats a contractar, ens acollim prudentment a aquesta xifra per defecte.

Quadre 4. Nombre de jornals contractats segons les diferents categories de treballadors

	1596-1602	1653-57	1659-1663	1664-1668
	NJ	NJ	NJ	NJ
Missatges	1.033	2.043	2.040	1.937
Jornals	2.556	2.708	2.583	2.261
Segar	232	347	294	322
Femenins	1.145	1.735	1.412	1.485
Masculins	1.180	626	877	454
Total (NJT)	3.588	4.750	4.623	4.198
	1596-1602	1653-57	1659-1663	1664-1668
	%NJ	%NJ	%NJ	%NJ
%Missatges/total	28,8	43,0	44,1	46,1
%Jornals/total	71,2	57,0	55,9	53,9
Segar/Total	6,5	7,3	6,4	7,7
%Femenins/total	31,9	36,5	30,5	35,4
%Masculins/total	32,9	13,2	19	10,8
Total	100,0	100,0	100	100

NJ: nombre de jornals; % NJ: percentatge del nombre de jornals respecte del total.

Fonts: Apèndixs III i IV.

El resultat final d'aquestes estimacions es troba en el quadre 4. En el panell de sobre, a la primera fila, hi ha el nombre de dies absoluts treballats pels missatges de Son Costa (nombre jornals), i en el de sota els canvis relatius respecte del total de jornals contractats a la possessió (% jornals/total). Les possessions de Son Costa entre el 1598-1602, el 1653-56 i 1658-68 havien doblat el nombre de missatges i també el nombre de dies treballats: d'un 1.000 a 2.000 dies. El panell de sota mostra els canvis relatius que s'havien produït en la demanda de treball: el nombre de dies

treballats pels missatges havia augmentat del 29 per cent a final del segle XVI fins el 42-46 per cent en els anys centrals del segle XVII. L'explicació d'aquest increment del nombre dels mossos i dels dies treballats s'ha de cercar en diversos factors. En primer lloc, en l'augment de la superfície de la hisenda: l'annexió de possessions no contigües exigia doblar les funcions de supervisió simultània de les tasques realitzades en els diferents sementers. L'augment de les guardes d'ovelles duna a tres exigí un increment del nombre de pastors: un el 1594-1602, dos el 1621 amb la incorporació de Galiana, i tres amb la incorporació de les terres de Sabor i el Rafal. A més, l'ampliació del bestiar de tir per llaurar (muls i bous) precisà també d'una major cura per al seu manteniment, i d'un mosso destinat a tenir cura de la guarda i la cria de mulats, l'*oguer*, que acompanyava la guarda a les pastures d'estiu.⁵⁴ Finalment, el nombre de missatges també augmentà per desenvolupar un seguit de tasques que fins llavors s'havien contractat a jornal: principalment, la totalitat de jornals de llaurar i sembrar, una part dels quals encara es contractava a jornal fins a 1602; i, en segon lloc, una part dels missatges contractats per mesos per ajudar a les feines de garbejar i batre (juliol i agost), i probablement també, a partir de mitjan segle XVII, per col·laborar en la preparació dels fems i formiguers (gener-febrer) i el seu espargiment abans de llaurar, feines que ocupaven el mes d'agost i part del setembre.⁵⁵

Per tant, l'augment del nombre dels missatges estava relacionat amb l'ampliació de l'explotació, l'augment de la feina derivada de l'increment de la capacitat pecuària, però també amb l'assumpció de tasques realitzades fins llavors per la mà d'obra jornalera. Així, rere aquestes decisions en l'organització del treball hi havia altres raons econòmiques? L'augment del contingent de treballadors fixos permetria absorbir de forma

---

54 Els pastors acompanyaven els ramats del convent a les zones de pastura arrendades pels mesos d'estiu, entre maig i setembre, generalment a les serres de Llevant.

55 No tenim referències directes, però els comptes de 1700 de Son Gallard i els de 1724 de Son Costa ja atorgaven plenament aquestes tasques als missatges contractats a l'estiu. A Son Gallard, el 1619-21 ja contractava missatges específicament per la preparació i espargiment dels fems als sementers (Jover, 2011a).

eficient altres activitats realitzades a jornal? O bé, a mitjan segle XVII era més rendible contractar treballadors per mesos que no pas a jornal? Tractarem aquestes qüestions en els propers apartats.

La composició de la demanda de la mà d'obra jornalera

El segon contingent de treballadors eren els bracers i jornaleres contractats per dies. Fins a la primera meitat del segle XVI els jornalers i jornaleres s'havien contractat majoritàriament per a la sega dels cereals, la verema o la collita de l'oliva; des de la baixa edat mitjana, el treball jornalero no es desplaçà per a quasi totes les tasques dels diferents cultius de les possessions, emperò, amb una creixent diferenciació en l'assignació de les feines per gènere.⁵⁶ Les comptabilitats dels convents de finals del segle XVI i principis del XVII mostren la plena generalització del treball jornalero i la creixent incorporació del treball femení.⁵⁷ Els comptes de Son Costa recullen plenament aquests canvis. L'anàlisi dels assentaments de les explotacions de Montuïri ens acostarà a alguns dels trets d'aquesta modalitat de contractació.

Els jornalers generalment es llogaven individualment,⁵⁸ encara que també els podem trobar formant colles, especialment per segar, en alguns casos procedents de les viles de la Serra de Tramuntana.⁵⁹ Les dones eren contractades en colles acompanyades d'un home, anomenat *majoral de dones*, que

56 Sobre la distribució del treball en funció del gènere a Mallorca contenen informació els articles de a le Senne i Montaner (1981), Mas (1994, 2004, 2011) i Jover (2012).

57 Així ho palesen els llibres de jornals de les explotacions dels convents de Sant Vicenç Ferrer de Manacor, la Cartoixa de Valldemossa i el Col·legi dels Jesuïtes de Montision. Encara que no podem determinar la composició de la mà d'obra en aquelles possessions. Vegeu el següent apartat sobre els salaris.

58 Aquesta era la modalitat més corrent entre els homes.

59 Per exemple el 1600 eren una colla de *fadrins de muntanya* que anaren a segar a Son Costa (ARM, AH, C-1800).

guiava els diferents talls *d'entrecavadores*.⁶⁰ També les trobem en parelles treballant als horts i amb grups familiars —generalment amb els marits i fills— o bé amb germanes i altres dones durant les messes. Els escassos esments de jornals de nens o al·lots es troben relacionats amb petits grups que es llogaven per tasques rutinàries com l'entrecavar, però eren poc freqüents.⁶¹ Més freqüent era que els pares portessin algun dels seus fills o filles amb la colla de segadors.⁶² Només en dues ocasions hem trobat al·lots sols contractats per espedregar.⁶³ El percentatge de treball infantil, considerant que les anotacions dels dies de feina d'al·lots/es, nins/es o minyons/es eren referides a menors de 15 anys, és molt reduït.⁶⁴ Per això no l'hem destriat als quadres i l'hem distribuït segons el gènere.

El quadre 4 mostra el nombre de jornals per categoria i gènere. Les dades absolutes del panell superior (fila jornals) mostren que la contractació de mà d'obra jornalera total va perdre pes enfront de l'augment del treball contractat per mesos. Malgrat l'augment de l'extensió de la hisenda el nombre de jornals contractats era pràcticament el mateix el 1596-1602 (entorn de 2.500 jornals) que en la dècada de 1650 (2.736-2.583) i palesa un lleuger descens en el període 1660-68 (2.583-2.261). El descens en termes relatius fou més remarcable: el 1600 el treball a jornal representava el 70 per cent dels dies treballats, mentre que a mitjan segle XVII només significava el 55 per cent, si bé el quadre palesa que els canvis havien afectat desigualment

---

60 Aquests majorals de dones apareixen en tots els talls de dones que eixarcolaven o entrecavaven durant els anys de 1596 a 1602 (ARM, AH, C-1800), i a les terres del convent de jesuïtes de Ciutat el 1648 (ARM, AH, C-1742, s.f.).

61 L'any 1598 fou contractat un home i la seva filla, i els anys 1599 i 1600 foren contractats 3 jornals d'al·lots, i en diverses ocasions un home i el seu fill. La tasca era sempre entrecavar.

62 Per exemple, en els anys 1594, 1595, 1598 i 1599 trobem grups familiars diversos. Alguns integraven pare i fill, d'altres el marit, la muller, i també dones i amb els fills i filles. ARM, AH, C-1800.

63 La referència és de l'agost de l'any 1600.

64 En les fonts s'empren les expressions *al·lots/es* o *minyó/na* per referir-se a individus amb edats entre els 10 i 15 anys, i les de *nins/es* per referir-se a menors de 10 anys. Vegeu les entrades en el *Diccionari català-valencià-balear* (DCVB: <http://dcvb.iec.cat/>).

el treball contractat per gèneres. A principis del segle XVII el nombre de jornals femenins i masculins era semblant: entorn de 1.100 de mitjana. A mitjan segle XVII hom pot observar una forta davallada del treball masculí en termes absoluts i relatius. Entre els registres de 1597-1602 i els de 1653-56 i 1659-68 la demanda de treball femení s'havia incrementat aproximadament en 400 jornals, mentre els jornals masculins havien caigut en més de 500. La proporció de jornals femenins respecte del total s'havia incrementat lleugerament del 30-34 per cent de 1596-1602 a aproximadament 34-38 per cent de 1653-68, exceptuant el període 1659-64. El jornals masculins havien caigut del 32-34 per cent de finals del segle XVI, a 10-14 per cent de mitjan segle XVII, exceptuant novament els anys 1659-64 que seguidament comentarem. Aquesta davallada de la demanda de treball jornalier masculí en part s'explicaria, com hem avançat més amunt, per l'augment del nombre de missatges a la possessió, tant pels mossos contractats per tot l'any, com també per aquells contractats per mesos. Ara bé, no tota la caiguda de la demanda de treball masculí es pot explicar per l'augment del nombre de missatges, en part perquè aquests tenien dedicacions específiques (pastors, llaurar, sembrar) i no substituïren el treball dels bracers en altres tasques.

Per atansar-se més detingudament a la naturalesa d'aquests canvis hem elaborat el quadre 5. Les dades intenten destriar els jornals per tipus de cultiu i gènere, exclouent els jornals de segar i els dies treballats pels missatges. Ara bé aquesta no és una tasca fàcil perquè no sempre s'especifica clarament l'objecte del jornal i en molts casos només figura la labor general, per exemple entrecavar. Així, les entrecavides es podien realitzar al lli, a les lleguminoses de l'hort o del secà, o bé als cereals. Per això hem optat per sintetitzar les tasques en dos grans apartats, aquelles fetes als cereals, aquelles altres fetes als cultius com la vinya i el lli. En el cas dels homes, el nombre de jornals fets al lli era molt escàs, la majoria eren jornals realitzats a la vinya. En les dones succeïa el contrari, la majoria dels jornals que figuren a l'entrada vinya i lli es correspondrien en operacions realitzades en aquest darrer cultiu.

Quadre 5. Nombre de jornals destinats a les diferents tasques agràries distribuïts per categories laborals i gènere

	1596-1602	1653-57	1659-1663	1664-1668
Nombre jornals	NJ	NJ	NJ	NJ
Femenins cereals	1.060	1.698	1.317	1.419
Femenins vinya i lli	85	74	95	66
Masculins cereals	653	76	577	127
Masculins vinya	519	551	300	327
Jornals	2.317	2.398	2.288	1.939
% Nombre/total jornals	1596-1602	1653-57	1659-1663	1664-1668
Femenins cereals	45,8	70,8	57,6	73,2
Femenins vinya i lli	3,6	3,1	4,1	3,4
Masculins cereals	28,2	3,1	25,2	6,5
Masculins vinya	22,4	23,0	13,1	16,9
Jornals	100,0	100,0	100	100

NJ: nombre de jornals; % NJ): percentatge del nombre de jornals respecte del total.

Fonts: Apèndixs III i IV.

Fetes aquestes observacions, el quadre indica que l'augment més important en la demanda de treball femení tingué lloc en la cerealicultura i molt especialment en les tasques de manteniment de la fertilitat del sòl: esterrossar, entrecavar, i eixarcolar. En el cultiu del lli (entrecavar, arrabassar, espadar i picar) i en la vinya la seva participació quasi no varià. El treball femení en el cereal augmentà tant en termes relatius com absoluts al llarg del període: d'uns 1.000 jornals a principis del segle XVII fins a 1.400 a mitjan segle XVII. De fet, com hem vist el gruix dels jornals per aquestes labors consumien un terç de la demanda laboral total i més d'un 50 per cent dels jornals totals. Al llarg dels segles posteriors aquest ús intensiu de les tasques d'entrecavar i eixarcolar es convertiria en una de les peces claus del cultiu dels cereals a l'illa⁶⁵, mentre que la resta de tasques que realitzaven les dones al regadiu — especialment en el cultiu del lli— i a la vinya no augmentà significativament. En els anys de 1594-1602 les dones participaven en la verema, i posteriorment apareixen alguns jornals femenins destinats a magencar (entrecavar) la vinya, mentre que a l'hort

65 Aquestes feines volien compensar amb treball, com hem dit al capítol 5, els dèficits dels agrosistemes cerealistes de secà: la manca d'adobs i la baixa humitat dels sòls, vegeu Tello (1983: 170-175).

realitzaven un conjunt de tasques diverses, principalment relacionades amb el cultiu dels llegums (entrecavar i arrabassar les faves) i el lli (entrecavar, espadar i trencar).⁶⁶

El quadre 5 mostra com a mitjan segle XVII el nombre de jornals masculins pràcticament s'havia reduït a la meitat respecte de finals del segle XVI. Això fou a causa de processos distints. La reducció més significativa i intensa fou precisament en les tasques de manteniment de la fertilitat del sòl, particularment en les escardes (esterrossar, entrecavar i eixarcolar) en els sementers dels cereals. En els registres de 1596-1602 el gruix dels jornals masculins es destinava a un ampli ventall de tasques destinades al manteniment de la fertilitat dels sòls, especialment per al conreu dels cereals: entrecavar, elaborar els fems i espargir-los, reparar marges i bardisses, i mantenir netes les síquies de drenatge. La seva participació en el cultiu del lli era més limitada (espadar i picar, vegeu apèndixs III i V). En total aquestes feines suposaven cada any prop de 600 jornals, que representaven el 28 per cent dels jornals totals.⁶⁷ A mitjan segle XVII aquesta mena de tasques s'havia reduït a poc més d'un centenar de mitjana, excepte pels anys 1659-63, quan s'esmerçaren una gran quantitat de jornals masculins per millorar el sistema de drenatges de la possessió de Sabor: netejar les síquies i *albellonar* els sementers.⁶⁸ La resta d'anys els jornals es limitaven bàsicament a femar els camps, a entrecavar i a les tasques de manteniment dels drenatges. Així, la participació masculina en les feines de manteniment de la fertilitat dels sòls havia caigut en termes absoluts a una cinquena part de la que havia estat el 1596-1602, i la seva proporció respecte del total havia caigut a l'entorn del 3-6 per cent. Per tant, en el manteniment del cultiu dels cereals, el treball masculí esdevingué progressivament residual en favor del treball femení.

La caiguda de la demanda de treball masculí en les tasques vitícoles fou més suau. En el primer període les feines a la vinya

---

66 Vegeu l'Apèndix III.

67 Aquesta mitjana correspon als dos períodes, 1596-1600 i 1601-02.

68 Una altra explicació complementària d'aquesta punta de demanda de treball, podria ser la situació de pobresa creada després de la greu crisi agrària de 1661, la caiguda de producció més greu de la centúria.

ocupaven 500 jornals cada any i aquesta demanda de jornals es mantingué fins als anys 1653-56 (quadre 5). Però, a partir de 1659, el nombre de jornals caigué dràsticament fins a 300 i escaig. Potser una part de la caiguda es pugui imputar a un imperfecte sistema de recompte i classificació dels jornals en els llibres, però el marge d'error, ateses les magnituds dels jornals totals, és reduït. Per tant, com suggereixen altres fonts, la reducció del nombre dels jornals es pot interpretar com una conseqüència del retrocés del cultiu de la vinya. La reculada de la vinya a Son Costa possiblement tingués a veure amb dos processos diferents. D'una banda, l'especialització pecuària de Son Costa podia plantejar algunes incompatibilitats d'usos amb la viticultura —tancament i protecció de les vinyes contra les tales del bestiar—; però també, d'una altra banda, estava relacionada amb un procés molt més complex: la reorganització de la hisenda del convent i l'especialització productiva de cada una de les possessions, a les quals ens hem referit anteriorment, dins la qual Son Costa accentuaria el biaix cerealista i pecuari, reduint el pes de la vinya fins a convertir-ho en residual a les darreries del segle XVII.⁶⁹

Per últim, la sega era una peça angular de tot el cicle agrari. Com palesa el quadre número 5 el nombre de jornals havia augmentat entre ambdós períodes. Si a finals del segle XVI eren precisos entorn de 200-250 jornals de segar, a mitjan segle XVII aquests es situarien per sobre dels 300, la reducció de la mitjana de jornals en el període 1659-1663 s'explicaria per les greus crisis de subproducció dels anys 1659 i molt especialment la de 1661, la més greu del segle.⁷⁰ Òbviament, aquest augment dels jornals estava relacionat amb l'increment de la producció cerealista. Tanmateix, en aquest àmbit també es detecten alguns canvis. La proporció de dones que participaven en la sega els anys 1596-1602 era un 25 per cent del total de jornals (segar i espigolar), per un 75 per cent de homes (segar i garbejar).⁷¹ Per tant, la sega sembla que era una tasca majoritàriament masculina (apèndixs III i IV). Les dades que disposem dels comptes de Son Gallard pels anys 1619-1623,

69 Vegeu l'inventari de 1698 i els comptes de 1724-30 a Jover (2011a).

70 Bibiloni (1995: 24-28), Casanova (2005: 22-28).

71 Inclosos respectivament al·lots i al·lots.

la finca que el convent posseïa al pla de la ciutat, mostren que la proporció era inversa: entorn d'un 75 per cent de treball femení (segar i espigolar) per un 25 per cent de masculí (segar i garbejar).⁷² El llibre de comptes de Son Costa dels anys 1653 i 1654 desglossa els jornals de segar per gènere: la proporció era 45 per cent de jornals masculins per 55 per cent de femenins (apèndix IV). No coneixem com es distribuïa el treball en anys posteriors, perquè la tendència fou substituir la contractació de treball a jornal per l'escarada, a preu fet.⁷³ Tanmateix, aquests exemples palesen d'una banda que no hi havia cap impediment de naturalesa biofísica (força, resistència) o de qualificació (experiència o destresa) que impedís que les dones poguessin realitzar aquestes tasques de segar, com ha mostrat a bastament la literatura recent; encara que les raons de quan i per què les dones tenien un paper destacat en la sega puguin seguir sent controvertides.⁷⁴ D'altra banda, hi podria haver altres raons econòmiques —volum de la collita, volum i preu de l'oferta de mà d'obra, paper de la comercialització dels cereals en el compte d'ingressos de l'explotació— que aconsellessin als terratinents en determinades circumstàncies i en determinades possessions optar (o veure's forçats a triar) una proporció major de treball femení durant les messes.⁷⁵

72 ARM, AH, C-136, comptes de Son Gallard 1619-1623.

73 En els anys 1656 i següents la documentació assenyala que la sega s'havia donat a escardada, a diferència dels anys anteriors (1653 i 1654), vegeu ARM, AH, C-1537. . Aquesta fou la tònica dominant al segle XVIII en la mateixa possessió de Son Costa. Tanmateix, això no significava que la feina la realitzessin majoritàriament homes, malgrat que ells poguessin aparaular el contracte.

74 El debat sobre quan i per què eren els homes o les dones els que realitzaven determinades tasques, en funció de raons d'eficiència econòmica —la "productivitat marginal" de cada gènere per cada tasca específica—, o institucionals i socioeconòmiques (control dels mercats, costos laborals i salaris, control de l'oferta del treball familiar, etc.) és durement discutida des de perspectives distintes. A tall de síntesi aquestes dues posicions es troben ben representades a l'obra de Burnette (1997, 2006, 2008) la primera, i a Humphries (2009) i Sarasua (2005b) la segona.

75 Podria ser aquest el cas de les possessions olivereres, on sovint les dones tenien un paper protagonista en les colles de segar? Els llibres de comptes de diverses possessions olivereres d'Esporles de principis del segle XVIII palesen el paper dominant de les dones en les colles de segadors: Son Cabaspre (1748-52), Son Dameto-les Planes (1732-1742) o Son Gual (1740-1748).

Així doncs, podem avançar tres conclusions. La primera seria que al llarg de la primera meitat del segle XVII el treball dels mossos adquirí un major protagonisme en les tasques de llaurar, tenir cura del bestiar i també en les feines de segar i batre i espargir els adobs. També hem constatat un augment de la contractació femenina en les tasques destinades al manteniment de la fertilitat dels sòls, i particularment a les escardes en els sementers de cereals i podria ser també a la sega. Aquests canvis implicaven una progressiva substitució del treball masculí en les tasques relacionades amb el manteniment de la fertilitat del sòl, que solament mantingué el seu predomini en les obres de drenatge, el manteniment dels marges i tenasses i l'elaboració dels fems. Finalment, si bé les tasques vitícoles eren pràcticament un monopoli masculí, la reculada de la vinya a Son Costa també contribuí a una disminució molt acusada dels jornals masculins.

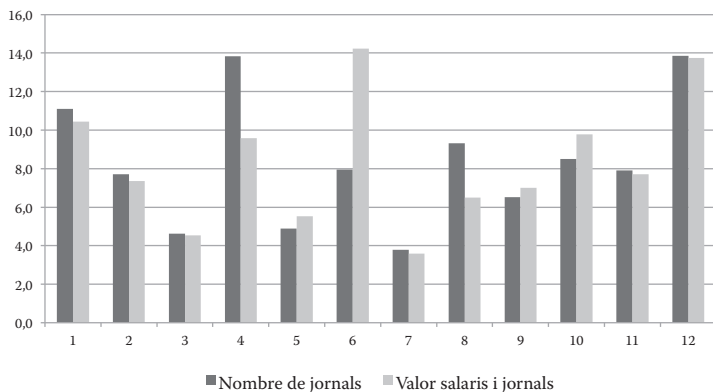
L'estacionalitat de la demanda de treball

Els canvis en la producció i organització del treball en les possessions de Son Costa, i possiblement també en les de la hisenda Ballester de Togores, modificaren l'estructura i el perfil estacional de la demanda de treball. Molts autors han atribuït a la centralitat dels cereals en la producció agrària una peculiar pauta en la demanda estacional de treball. Aquesta es caracteritzaria per la subocupació de la mà d'obra jornalera en els mesos de tardor i hivern —especialment en les explotacions o regions on no hi havia conreus alternatius al cereal (olivera, viticultura)— i greus desajustos i tensions entre oferta i demanda de treball en els mesos de la collita (segar i batre). La progressiva especialització cerealícola de les grans explotacions accentuaria aquest model estacional de la demanda de treball.⁷⁶

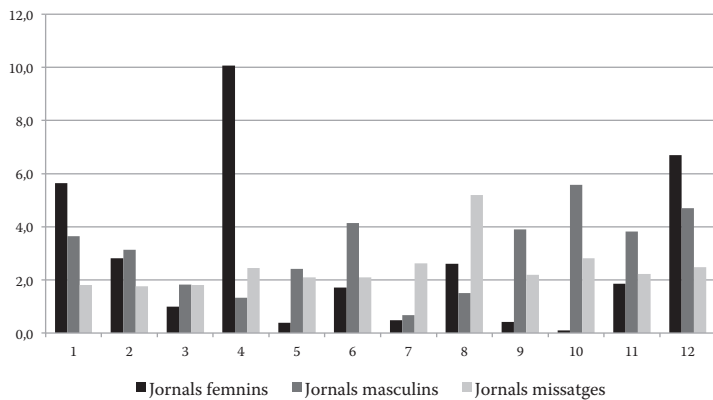
---

⁷⁶ Jones (1964: 28-42, 60-67), Garrabou (1987), Snell (1995: 15-67), Landsteiner y Langthaler (2010: 16-17).

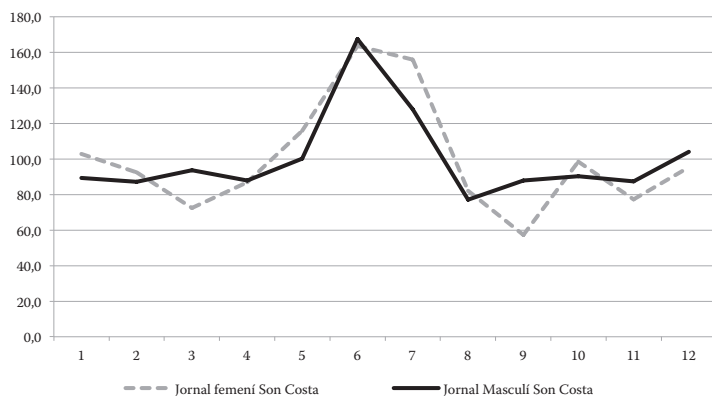
Gràfic 1: Comparació del nombre de jornals i del valor dels salaris a Son Costa, 1596-1602. Mitjanes mensuals respecte del total anual (=100).

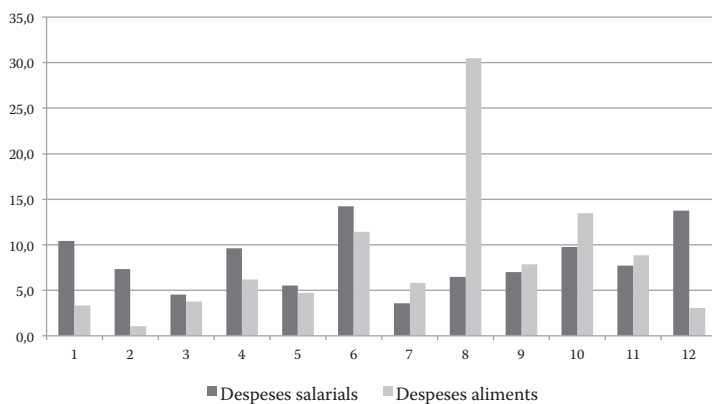
Gràfic 2 : Estacionalitat de la demanda de treball: Son Costa 1596-1602. Mitjanes mensuals respecte del total anual (=100).

Gràfic 3: Preu estacional dels jornals a Son Costa (1597-1602): mitjana mensual respecte del salari mig anual (=100).

Gràfic 4. Despeses salarials i alimentàries a Son Costa, 1596-1602. Mitjanes mensuals respecte del total anual (=100).

El gràfic 1 sobre la demanda de treball de Son Costa pel període 1596-1602 mostra comportaments distints pel que fa al nombre total de jornals (dies treballats per mossos, jornalers i jornaleres) i el seu valor monetari (despeses en jornals i salaris). Mentre les columnes de la despesa monetària en salaris mostren l'esperat

perfil amb una punta destacada a les messes, particularment en el mes de juny, les columnes del nombre de jornals mensuals presenten una major disparitat, una mena de serra mal dentada, on la punta de la demanda de la sega no destaca de forma especial. Cal doncs explicar aquesta anomalia i d'altres possibles dissonàncies entre aquestes magnituds. L'anàlisi la farem a partir de la comparació entre l'evolució mensual del valor monetari dels salaris i del nombre jornals totals respecte del total anual (gràfic 1), la relació entre la composició de la demanda mensual de treball per gèneres (femení i masculí) i categories laborals (mà d'obra jornalera i mossos) respecte també al total de jornals anuals (gràfic 2), l'evolució mensual del preu del jornal (gràfic 3), i la relació entre el valor monetari dels jornals, el nombre dels jornals i la despesa monetària en aliments (gràfic 4). Les relacions entre aquestes variables ens ajudaren a capir alguns dels canvis en les pautes de demanda de treball que implicaven els processos d'intensificació del cultiu.

Com explicar l'aparent anomalia assenyalada en el paràgraf anterior? Per què el pic de demanda de treball no es concentrava en les messes, i particularment en la sega dels cereals? La intensa punta de la despesa salarial del mes de juny, i la menor intensitat de l'alça en la columna de jornals, poden trobar l'explicació en els següents elements. En primer lloc, tot i que la sega era un període intens de feina, aquesta començava el mes de maig amb l'arrabassada de les faves i la sega dels cereals inferiors. Segar els blats era una feina que s'iniciava a principis de juny i generalment s'havia acabat abans de Sant Joan (24 de juny). Aquestes feines les realitzaven bàsicament, com hem dit, bracers i jornaleres. Posteriorment les tasques de garbejar i batre s'allargaven els mesos de juliol i agost, i eren tasques que les realitzaven missatges i alguns jornalers contractats específicament per batre i garbejar.⁷⁷ Per tant, la punta de treball era extrema en les

---

⁷⁷ Així ho descriuen els comptes de Son Costa d'aquells anys. Per a una descripció detallada de les jornades de les meses amb la tecnologia tradicional vegeu els relats de Roksett (1923: 88-115), Genovard (1989: 112-118), i Rubí (2001(II): 299-320).

tres primeres setmanes de juny, entorn de 300 jornals, però la intensitat disminuïa en les setmanes següents (gràfic 1).

L'alça de la despesa depenia del nombre de dies i persones que exigia la sega dels cereals, però també dels preus dels jornals contractats. Els preus dels jornals rurals assolien el seu paroxisme coincidint amb la collita dels cereals, quan una extremada concurrència en la demanda de treball (a totes les possessions de l'illa, cerealistes o olivereres, perquè totes cultivaven part dels seus sementers amb cereals) coincidia amb una feina feixuga i una llarga jornada laboral; tot plegat contribuïa a enlairar els salaris monetaris. Per acabar-ho de reblar la demanda de treball masculí era superior a la del femení, contribuint així a accentuar encara més l'alça de la despesa del salari monetari (gràfic 2). L'alça dels preus dels jornals s'allargava fins a principis del mes de juliol, probablement perquè encara es realitzaven els darrers jornals de segar i sobretot perquè s'aplegaven les garbes del camps per portar-les a les eres. Però, a més, una part de la retribució dels treballadors era en espècie, com recollien totes les ordenances laborals i costums.⁷⁸ Per tant, no només s'incrementava la despesa per l'efecte de l'alça dels preus dels jornals sinó també per l'augment de compres de productes —vi, aiguardent, car, etc.— per al consum dels jornalers i missatges. L'efecte d'aquest salari consuetudinari sobre la despesa es palesa clarament al gràfic 4. La punta del mes d'agost reflecteix una situació similar a la descrita suara, però amb alguns biaixos documentals (columna 8 del gràfic 1). Les columnes del mes d'agost recullen la despesa i el nombre de jornals de garbejar i batre, tasques que s'allargaven des de finals de juny fins a mitjan agost. L'anotació comptable es realitzava el mes d'agost, quan aquestes tasques s'havien clos. Per això aquesta punta s'hauria de repartir entre els mesos de juliol i agost, perquè inclou tots els salaris dels jornalers i els missatges contractats per garbejar i batre (gràfic 2).

En el mes d'octubre trobem una nova punta en la demanda i despesa de treball estretament relacionada amb la verema i

---

78 Vegeu el proper capítol, i Jover (2012).

les tasques associades, com ara trepitjar la verema i trascolar el most (columna 10 dels gràfics 1 i 2). Aquí també l'augment del nombre de jornals masculins, l'alça dels preus dels jornals (gràfic 3) i l'increment en la despesa d'aliments (carn i vi) contribuïren a incrementar la despesa total i la despesa en salaris per sobre de la columna del nombre de jornals (gràfic 2).

Però les següents dents del gràfic canviaren la pauta. Es tracta de puntes de treball i despesa situades a l'hivern i la primavera. De forma progressiva la magnitud relativa del nombre de jornals s'incrementa més que la despesa salarial, particularment durant els mesos de desembre, gener i abril (gràfic 1). Durant l'estiu la demanda de treball està dominada pels jornals masculins i dels missatges, i el seu protagonisme es manté a la tardor amb les feines de llaurar, esterrossar i les tasques relacionades amb la verema. Però a partir del desembre el cicle s'inverteix. Els jornals femenins prenen el relleu en la demanda de treball de l'explotació (gràfic 2). Així, malgrat l'augment massiu de jornals femenins, les diferències entre les columnes de despesa salarial i nombre de jornals del gràfic 1 són mínimes; tanmateix, proporcionalment augmenten més el nombre de jornals que les despeses salarials. En els mesos de desembre i gener els homes i les dones participen en les feines d'esterrossar i escardar els cereals. A partir del gener les tasques de podar, cavar i murgonar la vinya s'intensifiquen, i els mesos de febrer i març novament la contractació de jornals masculins sobrepassa als femenins (gràfic 2). Però, novament al mes d'abril, la demanda massiva de jornals femenins per eixarcolar abans de començar la sega torna a tenir el protagonisme absolut (columna 4, gràfic 2). Així, podem apuntar que durant aquests mesos hi ha una correlació inversa entre la major intensitat del treball femení i l'augment de la despesa total (gràfic 1). Quan la demanda de treball femení era més intensa, tot i que el preu dels jornals de les dones augmentaven lleugerament en aquells mesos (per exemple els mesos de desembre, gener i abril, gràfic 3), la despesa total i salarial era menor. Això era degut a què la remuneració del treball femení en valors absoluts era molt inferior a la masculina (quadres 8-2 i 8-3), però també a què el treball femení en aquells mesos (entrecavar i eixarcolar) no era retribuït amb cap companatge o suplement alimentari (gràfic 4). Així doncs, la incorporació del

treball femení a les tasques relacionades amb el manteniment de la fertilitat dels sòls havia modulat el perfil estacional en la demanda de treball contribuint a crear algunes puntes a l'hivern, i la baixa remuneració del treball femení també havia contingut l'augment de la despesa monetària a les grans possessions.

Caldria, però, introduir un seguit de matisacions a les corbes de demanda estacional de treball que mostren els gràfics presentats. Les jornades de feina a la tardor i l'hivern eren més curtes i, probablement per raons tècniques, algunes d'aquestes tasques (entrecavades a l'hivern) s'iniciaven amb el sol alt, perquè no era aconsellable realitzar-les amb la terra humida i la rosada a sobre les plantes. En canvi, les eixarcoles realitzades a la primavera potser fossin menys feixugues, ja que en principi moltes eren sense eina, però en canvi la jornada era més molt més llarga.⁷⁹ I el mateix valdria per a les jornades de segar i batre en els llargs dies del juny.⁸⁰ Probablement, la traducció del nombre de jornals en hores de treball modularia la corba de l'estacionalitat de la demanda laboral: s'accentuarien les puntes laborals de l'estiu i s'atenuarien les de l'hivern, aplanant així les columnes de demanda de treball mensual, mentre les de despesa mantindrien la seva estructura mediatitzades pel preu dels jornals. La combinació del conreu dels cereals i la viticultura, i en menor mesura el conreu del lli i l'horta, imprimiren un determinat perfil a la demanda estacional de feina a Son Costa a principis del segle XVII. Tanmateix, l'evolució de la demanda pel període 1653-68, i encara més pels períodes posteriors, canvià aquesta figura en forma de dents de serra. De fet, l'especialització cerealícola accentuà les puntes estacionals de les escardes i la sega, i apaivagà aquelles altres anteriorment associades el cultiu vitícola. Tanmateix, aquestes modificacions en

---

79 Les escardes d'abril, anomenades eixarcolades, destinades a eliminar les males herbes que creixien entre les tiges de cereals es feien a mà, sense eina, mentre que per a les entrecavades de l'hivern (desembre i gener) s'emprava una eina —la xapeta— per treure les males herbes i tornar a trencar el terròs superficial per afavorir la infiltració de l'aigua. Tal com suggerien alguns dels testimonis dels estudis etnohistòrics, vegeu Roksett (1923: 65-68), Miralles (1995:181) i Genovard (1989: 110-112).

80 Vegeu una descripció de les jornades de segar els cereals a Roksett (1923: 88-115). L'autor descriu els processos de treball, les pauses per descansar o menjar, i calcula la jornada en 12 hores de treball.

el càlcul no canviarien substancialment l'element més destacat, la intensa demanda de treball femení a l'hivern i la primavera per realitzar les entrecavades.

DESPESES MONETÀRIES CORRENTS I COSTOS SALARIALS

¿Quin impacte tingueren els canvis en l'organització i la demanda de treball sobre la despesa corrent de la possessió? Quins equilibris s'establiren entre els costos salarials i l'assignació dels usos agraris i l'organització del treball? Per respondre a aquestes qüestions primer hauríem d'analitzar l'evolució de les grans partides de la despesa corrent: reposició (esmerç) i manteniment, inputs, despeses laborals i pagaments en concepte de rendes i fiscalitat. En segon lloc, caldria deflactar el valor d'aquests factors per atansar-nos a l'evolució del seu valor a preus constants. D'aquesta manera obtindríem una imatge força precisa dels canvis en l'estructura dels costos i podríem escatir-ne els orígens i formular algunes hipòtesis explicatives.

Quadre 6. Despeses corrents de son Costa en lliures

	1596-1602	1656-59	1664-68
Valor en ls corrents	ls	ls	ls
Alimentació	36,35	94,85	65,9
Reposició i inputs	56	54,4	42,1
Arrendament pastures	3,05	66,25	20,5
Ferrer, fuster i picapedrer	21,25	32,8	51,3
Salaris totals (VTS)	510,45	565,95	476,4
Total	627,1	814,25	656,2
Distribució respecte del total	%	%	%
Alimentació	5,8	11,6	10,0
Reposició i inputs	8,9	6,7	6,4
Arrendament pastures	0,5	8,1	3,1
Ferrer, fuster i picapedrer	3,4	4,0	7,8
Salaris totals (VTS)	81,4	69,5	72,6
Total	100,0	100,0	100,0

Hem descartat els períodes els anys 1653-55 i 1659-1663 perquè les diferents partides no estan desglossades. Les despeses el 1601 foren excepcionalment elevades per la compra de bestiar, i per l'adquisició de civada i ordi pel bestiar.

Fonts: Apèndixs I i II.

Però a la introducció del capítol ja hem assenyalat els problemes que plantegen els assentaments de les despeses monetàries en aquesta comptabilitat. Si bé les despeses laborals eren anotades amb força cura, la informació sobre l'esmerç (compres de terres, bestiar o estris per incrementar la capacitat productiva de l'explotació), l'adquisició de béns de reposició o les despeses de manteniment (substituir factors, reparacions, etc.) i la compra d'inputs (llavors, aliments per al bestiar, queviures per als treballadors, etc.) en la majoria d'ocasions és molt poc precisa i sovint barreja diversos conceptes. A més, els registres només proporcionen informació de la despesa monetària, per tant no disposem d'informació sobre aquells béns produïts a la possessió que eren consumits pels seus treballadors (cereals, productes de l'horta i corral), emprats com a inputs (llavors, fusta, carbó) i béns de reposició (bestiar de tir, o bestiar de renda) en els processos de producció. Certament la informació és envitricollada.⁸¹ D'altra banda, tampoc disposem de sèries de preus dels factors productius i inputs, només disposem de sèries completes dels preus dels cereals i dels salaris, i dades discontinües dels preus del vi i l'oli pel segle XVII.⁸² Per tant, la nostra anàlisi es limitarà a una descripció de les principals partides de la despesa monetària a preus corrents i deflactada pels preus del blat.

El quadre 6 sintetitza, fins on la informació ho permet, les grans partides de la despesa corrent. La primera integra la compra d'aliments (carn, oli, olives, vi, aiguardent, etc.) i la seva transformació (molta del blat). La segona agrupa els béns de reposició i inputs, perquè en la majoria dels casos és difícil destriar el concepte. Per tant, aquí trobarem les reparacions dels carros i

---

81 Vegeu, encara que en un context socioeconòmic (gestió mitjançant parceria amb una limitada intervenció del propietari) i cronològic (la Catalunya del segle XIX) diferents, els problemes que planteja l'anàlisi d'aquestes qüestions a partir dels llibres de comptes de les explotacions: Pasqual (1990: 41-44, 2000:175-181), Garrabou, Saguer i Sala (1993: 104-107) i Garrabou, Planas i Saguer (2000: 78-84, 89-96).

82 Les dades de preus dels cereals, oli i vi són les publicades per Vaquer Bennasar (1987: 466-469, 481-482) i Jover (1997, apèndix, pp. xviii-xx). Si bé les dades dels cereals són completes per tot el període, les dades dels preus del vi i l'oli són esparses pel segle XVI, les de l'oli són contínues a partir del 1600, i les del vi presenten algunes llacunes.

la compra d'estris per al bestiar de tir (eixanguers, collars, jous, corretges), la reparació de les teulades i les compres de calç, teules i cairats, el valor dels jornals necessari per fer paners, cistells o sacs, així com l'alimentació dels bestiar (sobre tot les compres de càrritx i ordi). En la majoria de les ocasions la compra de bestiar es barreja amb altres conceptes i és impossible destriar el seu valor de la resta de despeses. En canvi, els comptes diferenciaven clarament la despesa anual dels ferrers, fusters i picapedrers de la resta, motiu pel qual hem mantingut aquesta diferenciació, malgrat que no s'indica si eren tasques de manteniment o de millora. Finalment, els comptes només inclouen l'arrendament de les pastures per a la guarda d'eugues; altres rendes com ara el pagament dels censos i censals que gravaven aquestes terres no hi figuren perquè es pagaven des de l'administració del convent. Els delmes i tasques, com hem vist en l'aparat segon, pel fet de pagar-se en espècie no es mencionen en els plecs de comptes.

La primera conclusió que hom pot extreure del quadre 6 és que entre 1596-1602 i 1656-1668 la despesa total mitjana a preus corrents havia augmentat. Si bé assolí el seu màxim a la dècada de 1650 amb 800 ls, per disminuir a la dècada de 1660 fins a 650 ls. El segon element a destacar és la disminució de la despesa en salaris en el conjunt de la despesa monetària de l'explotació. Si a finals del segle XVI representava entre el 75-86 per cent de la despesa total, a mitjan segle XVII es situava entre el 69-73 per cent. Les partides que palesen, tant en termes absoluts com relatius, els increments més importants són l'alimentació i l'arrendament de pastures. Més difícils de copsar són els canvis que es produïren en l'augment de despesa de béns de reposició, manteniment i inputs. Òbviament, aquesta primera aproximació hauria de ser matisada per l'evolució dels preus relatius dels diferents factors. Aquesta anàlisi, però, la deixem pel darrer apartat. Analitzarem ara, separatament, els dos grans feixos de despesa. Primer les despeses generals i a continuació les despeses salarials.

Alimentació, compra d'inputs i reposició de béns

El valor monetari de la despesa en queviures durant els anys 1596-1602 estava integrada en un 45 per cent per compres de vi, un

35 per cent de carn, un 4 per cent per la compra de lleguminoses, oli i espècies (pebre), i la resta eren productes diversos, en molts casos no identificats.⁸³ El gruix d'aquesta despesa era adquirida durant els mesos de la collita de cereals i la verema. La despesa dels mesos de juny, juliol, agost i octubre representava el 60 per cent de la despesa monetària total. Les anotacions del quadern de comptes recollien explícitament quins eren els destinataris d'aquells queviures: *carn pels segadors* o *begudes pels segadors* o *fogasses pels segadors*, o més genèricament aliments per als treballadors. Així doncs, hi havia una estreta relació entre l'increment de la despesa d'aliments i els moments intensos de demanda de treball. Probablement, formaven part del *companatge* o paga en espècie amb què suplementàriament eren retribuïts els treballadors durant aquelles dures i llargues jornades de les messes. Les anotacions de mitjan segle XVII consignen genèricament les compres d'aliments com *menjar de la casa*. En alguns anys s'especifica que entre els aliments comprats hi havia sobretot oli, carn i formatge, però no en podem calcular la composició. Encara que no podem quantificar-les, les dades suggereixen que la composició de les compres no havia canviat respecte de 1596-1662.⁸⁴ Tanmateix, és probable que l'estacionalitat de les compres de queviures s'hagués suavitzat com a conseqüència de l'augment del consum d'aquests béns en els altres mesos de l'any per satisfer l'incrementat nombre de missatges.⁸⁵

La despesa alimentària entre ambdós períodes (1596-1602 i 1656-1668) s'havia doblat tant en termes absoluts com relatius. De les 35 ls de mitjana en el primer període, s'havia passat a les 80 ls de meitat del sis-cents; i en termes relatius els aliments havien passat de representar el 5,5 per cent de la despesa total a un

---

83 Les dades procedeixen dels comptes de 1596-1602, ARM; AH, C-1800.

84 La compra de vi, aiguardent i carn els mesos de juny a agost, suggereix el manteniment d'aquestes modalitats complementàries de remunerar el treball durant les messes. ARM, AH, C-1537.

85 Les dades sobre la compra d'aliments pel període 1725-1730 mostren que si bé els mesos assenyalats (juny a agost, i octubre) acaparaven el 32 per cent de la despesa en aliments, les compres de queviures pels missatges s'havien incrementat i diversificat, al vi, carn, aiguardent, peix, oli i formatge, fideus, etc. les dades procedeixen dels comptes de Son Costa dels anys 1725 a 1730, vegeu, ARM, AH, C-173.

10 i escaig per cent (partida Alimentació del quadre 6). Els factors que poden explicar aquest augment de la despesa alimentària són de diversa naturalesa: l'augment dels preus, l'increment del nombre de consumidors i la millora en la quantitat i la qualitat del consum per càpita. El volum i valor dels aliments que el convent adquiria en el mercat —carn, vi, aiguardent, llegums i oli— no els podem determinar amb precisió a causa de la precarietat dels registres dels decennis de 1650 i 1660. I, d'altra banda, intentar una aproximació mitjançant l'evolució dels preus planteja alguns problemes, perquè només disposem dels preus complets dels cereals, i amb llacunes de l'oli i el vi (quadre 7).⁸⁶

Quadre 7. Evolució dels preus dels aliments 1600-1660

	1600-09	1610-19	1605-59	1660-69
Oli	100,0	86,7	60,6	70,3
Vi	100,0	91,7		69,4
Blat	100,0	83,7	80,0	66,5

Fonts: Bennisar (1987: 466-469, 481-482) i Jover (1997, apèndix, pp. xviii-xx).

En qualsevol cas, podem constatar que els preus dels cereals s'havien incrementat intensament entre el 1570 i el 1610 (gràfic 6) i que a partir d'aquest decenni els preus dels queviures (blat, vi i oli) romandrien elevats, coincidint amb les greus crisis de subsistències del primer terç del segle XVII, i a partir del decenni de 1630 davallaren. A les dècades de 1650 i 1660 els nivells dels preus eren un 30 per cent inferiors als assolits en els decennis de 1590/9 i 1600/9. Per tant, podem conjecturar que la despesa en aliments (en valors nominals s'havia doblat, quadre 6) deflactada

⁸⁶ Si bé els valors anuals dels preus de l'oli i dels cereals corresponen en les compres al mercat de Ciutat. Els preus de l'oli procedeixen de les compres dels convents, entre d'altres del de Santo Domingo i els dels cereals del mercurial del mercat de la ciutat. El preu del vi planteja més interrogants; no tant per la naturalesa de les compres, aquestes eren també compres fetes pel convent al mercat de Ciutat, sinó perquè tenim dubtes sobre la homogeneïtat del producte. No tenim la seguretat que la qualitat del vi comprat fos la mateixa en ambdós períodes.

pels preus dels queviures bàsics en termes reals s'havia incrementat respecte de 1590-1610. Una part de l'augment de la despesa s'explicaria per l'increment del nombre de mossos al llarg d'aquesta etapa. Tanmateix, aquesta només representava una part dels aliments consumits pels administradors i treballadors de la possessió; el gruix de l'alimentació la proporcionaven els excedents de l'explotació, especialment els cereals, l'horta i les aus de corral. Així, si bé podem argumentar que durant la primera meitat del segle XVII s'havia incrementat la despesa en aliments, no podem precisar si aquest augment havia significat també una millora real en la quantitat i diversitat dels aliments consumits pels treballadors. Si aquest hagués estat el cas, significaria que també s'havia incrementat el salari en espècies que rebien determinades categories laborals, fonamentalment els missatges, però també la remuneració en espècie de la mà d'obra jornalera en tasques com ara la sega i la verema.

La segona partida que va augmentar de forma clara i considerable fou l'arrendament de pastures. A finals del segle XVI era una partida modesta, entorn de 3-4 ls anuals, que no arribaven a l'1 per cent de la despesa total. A mitjan segle XVII aquesta partida s'havia incrementat considerablement, assolint entre les 20 i 30 ls de mitjana, entorn del 3-4 per cent de la despesa total. L'augment de l'arrendament de pastures s'explica per l'increment de les guardes d'eugues i ovelles, però especialment pel pagament de les pastures d'estiuada per a les eugues. Aquestes necessitaven menjar fresc durant els mesos d'estiu i per això els monjos arrendaven cada any pastures a les serres de Llevant, mentre que les ovelles podien aprofitar els rostolls dels sementers un cop segats i tretes les garbes.⁸⁷ Excepcionalment, els anys 1656-59, com palesa el quadre 6, l'arrendament assolí de mitjana unes 66 ls anuals, perquè a més de les pastures d'estiu s'havien hagut de comprar les d'hivernada.⁸⁸ Tanmateix, a partir

---

87 L'arrendament de pastures en ambdós períodes sempre fa referència a les pastures d'estiuada per les eugues.

88 Per exemple el 1656 les pastures d'hivernada costaren 101 ls, i els anys següents la xifra també fou molt elevada, més de 50 ls de mitjana entre 1659 i 1663. No hi ha referències als motius de l'alça en aquesta partida, podria estar relacionada amb l'increment de la dotació del bestiar equí.

de 1663, un cop el convent adquirí la possessió del Rafal, aquesta despesa es reduí a les 20-30 ls.⁸⁹ Podem concloure que l'augment de la despesa en pastures (i possiblement també en inputs com ordi i càrritx) estaria estretament relacionada amb l'ampliació de la dotació de bestiar, especialment equí.

L'anàlisi de les despeses en reposició, manteniment i inputs resulta molt més complexa i difícil i, per tant, ens limitarem a donar algunes referències sobre la seva naturalesa. Òbviament la inversió més important entre finals del segle XVI i mitjan segle XVII havia estat l'ampliació del patrimoni agrari. La compra de Galiana (1606) havia suposat 7.992 ls; el 1654 l'adquisició de Sabor i algunes peces de terra costaren 13.124 ls; i el 1663 la compra del Rafal implicaria altres 5.000 ls.⁹⁰ Ara bé, aquest esmerç en terres no constava als llibres de comptes de Son Costa, si bé no hem de descartar que aquesta inversió finançada per la seu del convent a Ciutat es descomptés del valor de les transferències de béns que Son Costa enviava al Convent.⁹¹ D'altra banda, posar en marxa l'explotació de Son Costa el 1594 havia suposat no només l'adquisició de béns d'equip i bestiar,⁹² sinó també la reparació de les cases i instal·lacions de la possessió.⁹³ En els llibres de comptes de mitjan segle XVII hi ha anotacions sobre

---

89 A partir de 1663, coincidint amb l'adquisició de la possessió de Sabor, la renda baixaria a 20 ls anuals. Probablement una part important de les garrigues d'aquesta explotació es destinaren a pastures d'hivernada per a les eugues, i només es contractarien les d'estiuada.

90 Aquestes adquisicions les pagà el convent de la Ciutat; vegeu ARM, AH, C-224 i C-182. Tampoc podem descartar que una part de la despesa es financés amb la venda d'Alcoraya el 1679.

91 Per exemple, així es feu a Son Gallard entre 1629-1623, on consten les partides que la possessió pagava al convent en concepte del preu que aquest havia pagat per a la seva adquisició (ARM, AH, C-136). I, així mateix es féu a partir de 1729 amb la compra de la possessió Almudaina annexada a Son Costa. En el plec de les despeses hi ha una partida destinada al convent en concepte del pagament del deute contret per la seva compra (ARM, AH, C-173).

92 Per exemple, el convent adquirí un cavall, i un nombre indeterminat de bous i someres per millorar la dotació de bestiar de tir de l'explotació que incrementaren notablement la despesa dels béns de reposició de 1598 i 1602 (ARM, AH, C-1800).

93 Aquestes anotacions consten a l'inici del llibre de comptes, però els registres d'aquells anys 1594 i 1595 estan cremats per la tinta.

les reparacions de les estances i les teulades de Sabor i el Rafal, i la sínia, la boval i casa del moliner, i la compra d'un carro. A més la compra de bestiar de tir (bous, muls) i de renda (ovelles) suggereix clarament l'increment de la capacitat de tir i de la dotació de bestiar de renda entre ambdós períodes, tot i que no disposem d'inventaris de bestiar que puguin confirmar aquesta suposició. A partir de 1653 l'augment de la contractació de jornals per netejar les síquies de desguàs i fer més drenatges en els camps de la possessió de Sabor, i posteriorment del Rafal, fou part de l'esmerç en la millora del capital-terra d'aquesta hisenda. L'augment de les despeses monetàries en feines dels picapedrers, fusters i ferrers suggereix que la despesa de manteniment de l'explotació s'incrementà entre ambdós períodes. Però la documentació no permet precisar gaire més.

Així doncs, amb totes les prevencions exposades podem concloure que l'augment dels treballadors fixos, missatges, suposà un increment de la despesa en aliments. Però no podem afirmar que la remuneració en espècie dels mossos (augment de la qualitat i quantitat d'aliments per treballador) s'incrementés. Segonament, sembla que hi ha indicis clars de l'augment de la capacitat productiva pecuària. Així ho apunten la compra de bestiar, l'increment de la despesa en càrritx i ordi, i l'augment de la despesa l'arrendament de pastures pel bestiar equí de cria (eugues, someres i guarans) i de tir (bous, i muls), i potser també, encara que no disposem de referències explícites, per alimentar els ramats d'ovelles que tenien els pastors de la possessió. Finalment, hi hagué una substancial millora en el capital-terra, entesa no solament com a l'ampliació territorial, sinó també en la millora de les instal·lacions (bovals, molins, etc.) i en la fertilitat dels sòls (drenatges).

Els costos laborals

Com hem avançat els costos salarials nominals varen disminuir en un 10 per cent el seu pes relatiu en el conjunt de la despesa total. Això significava que l'augment de les partides destinades a pagar les despeses alimentàries, el manteniment de l'explotació (picapedrer, fuster, ferrer) i l'arrendament de

pastures fou més intensa que aquella destinada als salaris. Ara bé, el quadre també palesa un sensible augment de la despesa monetària salarial en valors absoluts entre 1596-1602 i 1653-1663, mentre que en els anys 1664-68 cau per sota dels nivells assolits a 1596-1602. L'anàlisi més detallada de l'evolució i composició dels costos laborals ens pot proporcionar algunes de les claus per entendre els canvis que s'estaven produint en l'organització del treball i en la intensitat del cultiu. En aquest apartat tractarem globalment les despeses de cada una de les categories (missatges, jornalers i segadors) i gènere (homes i dones) i en els propers buscarem algunes respostes en l'evolució dels salaris.

Quadre 8. Despeses salarials corrents de Son Costa en lliures

	1596-1602	1653-1657	1659-1663	1664-1668
Valor en ls corrents	ls	ls	ls	ls
Missatges	102,5	204,25	204	193,7
Segar	76,35	124,2	103	115,8
Femenins	105,7	137,05	87,7	94,4
Masculins	225,95	128,45	168,5	72,5
Total	510,5	593,95	563,3	476,4
Percentatge respecte del total	%	%	%	%
Missatges	20,1	34,4	36,2	40,7
Segar	15,0	20,9	18,3	24,3
Femenins	20,7	23,1	15,6	19,8
Masculins	44,3	21,6	29,9	15,2
Total	100,0	100,0	100	100

Fonts apèndixs IV i V.

El quadre 8 mostra l'evolució i composició de la despesa salarial per categories i gènere. D'ambdós panells (valors monetaris nominals a sobre, i distribució percentual a sota) la conclusió llampant és que fou l'augment de la despesa en els salaris dels missatges la que determinà l'evolució positiva del conjunt dels costos laborals. En termes absoluts, la despesa en els salaris dels mossos es va quasi duplicar entre ambdós

períodes, i en termes relatius passà de representar un 20 per cent en el primer període a un 35 per cent a la dècada 1650, per augmentar fins al 40 a la dècada de 1660. Si bé una primera explicació d'aquest increment en la despesa és l'augment en el nombre de missatges, també caldrà examinar què havia passat amb l'evolució dels salaris monetaris. La segona partida que va augmentar en termes absoluts i relatius fou el valor de la despesa en jornals de segar. Tot i que el valor total oscil·lava en funció del volum de la collita anual, l'increment de la producció exigí, com hem constatat, un nombre major de segadors i segadores, i per tant també això incrementà la despesa per aquest concepte. El 1596-1602 representava un 15 per cent de la despesa salarial i els anys 1656-1668 havia assolit una mitjana el 20 per cent del total respecte de la despesa monetària total en salaris.

Aquests augments tindrien com a revers el descens en la despesa de mà d'obra jornalera, amb una intensitat diferent en funció del gènere. La despesa en salaris femenins va augmentar entre el 1596-1602 i 1653-57 en termes absoluts (de 105 ls a entorn de 135 ls respectivament) i relatius (del 21 al 23 per cent), per després contraure's en la dècada següent també en ambdues magnituds. En el període 1659-68 la despesa en jornals femenins es reduí a l'entorn de 88-94 ls, representant el 17-19 per cent de la despesa salarial. La reducció més intensa es produí en el treball a jornal masculí. Si bé podem trobar increments puntuals en els anys 1659-64 estretament relacionats amb l'augment de les feines en els drenatges, la despesa en els salaris relacionats amb les tasques de manteniment dels cultius descendí de les 226 ls de despesa mitjana anual a finals del segle XVI, a menys de 130 ls a la dècada de 1650, i a 73 ls a la dècada de 1660. El descens relatiu fou del 44 per cent de la despesa total el 1596-1602, a l'entorn d'un 20 el 1653-57 i el 15 per cent en el període 1664-68.

D'una banda, les variacions en la despesa salarial es poden explicar per l'augment del nombre de missatges i la contractació de més segadors, i d'altra per la caiguda en la contractació de la mà d'obra jornalera masculina i l'augment de la femenina. Tanmateix, la caiguda en el nombre jornals i la davallada en el valor dels jornals no són magnituds proporcionals (quadres 4 i 8). Així, mentre el nombre de jornals masculins baixà del 30

per cent del total en el primer període (1596-1602) a un 10 per cent en el darrer (1664-1668), el seu valor caigué del 45 per cent al 15 per cent entre ambdós períodes; o el nombre dels jornals femenins augmentà del 32 per cent al 35 per cent, mentre les despeses pràcticament no variaren entre ambdues etapes. Així doncs una part de l'explicació també l'hem de buscar en els canvis en la remuneració del treball de les diferents categories de treballadors i en el pes que cada una d'elles tenia en la despesa salarial total. En els propers apartats ens detindrem en l'anàlisi dels salaris com a cost per als terratinents.

SOLDADES I JORNALS: LES FORMES DE REMUNERACIÓ DEL TREBALL I LA CONFECCIÓ D'UNA SÈRIE DE SALARIS AGRÍCOLES

L'estudi dels mercats de treball agrari preindustrial i la confecció de les sèries de salaris agrícoles no ha sigut una tasca senzilla. Diferents entrebancs han dificultat la construcció d'aquestes sèries per als períodes anteriors a 1800⁹⁴. En les societats preindustrials no hi havia institucions que fixessin regularment els salaris, com feien les autoritats locals amb els preus dels queviures, tot i que disposem d'algunes ordenances que regulaven els salaris màxims en determinades conjuntures conflictives; per ço, les fonts primàries per a la reconstrucció de la demanda de treball i els salaris han estat els llibres de comptes, amb els inconvenients comentats en l'apartat introductori.

Ara bé, com han assenyalat nombrosos estudis, la construcció de sèries salarials també planteja problemes de caràcter metodològic.⁹⁵ Primer, perquè els processos de salarització en les societats rurals preindustrials eren lluny de haver-se generalitzat. Fora d'algunes regions, els mercats de treball estaven

---

94 Clark (2001), Malanima (2007) i Muldrew (2011. 208-218).

95 Sobre els problemes metodològics que planteja la construcció de sèries de salaris agrícoles vegeu: Vilar (1964: 194-233), Garrabou (1987), Garrabou i Tello (1995), Garrabou i Saguer (1996), Garrabou, Tello i Roca (1999), Fernández Garcia (2005), Peiró (2002), López Estudillo (2007) i Llopis i Garcia (2011).

escassament integrats. El nombre de les famílies incorporades al mercat de treball, la proporció dels salaris en els ingressos totals de les famílies i les estructures salarials estaven condicionats per l'accés a la terra de la població i la major o menor presència d'activitats no agràries. En particular, les remuneracions de la mà d'obra presentaven grans desigualtats d'una regió a l'altra, fins i tot entre viles properes. Segonament, els salaris estaven condicionats per un conjunt de forces econòmiques, demogràfiques i institucionals, entre les que cal destacar el poder de negociació dels agents econòmics en funció de les dotacions de capital i terra, però també aquelles altres arrelades en les tradicions consuetudinàries i la desigualtat en funció de gènere i edat.⁹⁶ En tercer lloc, la producció agrària no era un procés lineal ni tampoc continu, sinó que estava profundament condicionat pels ritmes que marcava la naturalesa.⁹⁷ Per això, també els processos de treball estaven amarats per les intermitències, intensitats i urgències que manaven els cicles agrícoles. El resultat era una gran diversitat en les modalitats de contractació i remuneració del treball agrícola, d'entre les quals la contractació a jornal tenia un paper molt destacat.⁹⁸

Ateses aquestes consideracions sobre la naturalesa dels salaris agrícoles, no podem pensar en reconstruir una sèrie, sinó intentar confeccionar sèries de salaris agrícoles (salaris dels mossos i preus de jornals) atenent a les diverses tasques agràries, nivells d'especialització o qualificació de la feina, gènere i edat. Primerament analitzarem l'evolució dels salaris mensuals dels missatges, posteriorment presentarem l'elaboració d'un índex dels preus dels jornals agrícoles i acabarem presentant una aproximació a l'evolució dels salaris com a costos laborals.⁹⁹

---

96 Sobre el treball femení i infantil vegeu Humphries (2010), Burnette (2011), Borrás Llop (1996) i Sarasúa (2005).

97 Vegeu Georgescu-Roegen (1996: 299-318) i González de Molina i Toledo (2011: 83-106,140-156)

98 Només per citar sumàriament la bibliografia sobre Espanya vegeu: Garrabou (1987), Garrabou i Tello (1995), Peiró (2002) Garrabou i Sagner (1996), López Estudillo (2007). Segura i Suau (1981) ja posaren de relleu aquestes diferències locals i estacionals dels preus dels jornals a Mallorca a partir de les enquestes agràries de 1800 i 1835..

99 Garrabou i Tello (1995) i Garrabou, Tello i Roca (1999).

Els salaris dels missatges: estructura i evolució

Els mossos contractats per mesos o anys adquiriren un major protagonisme en la composició de la demanda de treball de les possessions del convent de Santo Domingo entre finals del segle XVI i mitjan segle XVII (quadre 4). Si bé els llibres de comptes de Son Costa només ens proporcionen informació continuada sobre els seus salaris per breus períodes (1594-1602, 1619-1621 i 1653-1668), podem trobar algunes anotacions dels salaris dels missatges de Son Costa, i també de les possessions de Son Gallard i Son Cigala, als llibres d'administració general del convent. Les dades recollides no permeten elaborar una sèrie contínua de salaris, tanmateix proporcionen dades suficients per elaborar mitjanes decennals per diversos períodes. La taula 9 mostra la jerarquia i l'estructura de la remuneració del treball fix i de la seva evolució al llarg de la primera meitat del segle XVII.

Quadre 9. Salaris monetaris mensuals de les diferents categories de missatges. Son Costa i possessions del convent de Santo Domingo de Ciutat. Valor en sous

	1594-1602	1610-1618	1619-1623	1653-1659
Majoral			60	
Llaurador	50	50	50	55
Vinyòvol	40		40	38
Missatge	38	40	40	40
Missatge	22	20	25	20
Pastor	23	25		25

Fonts: Font: ARM, AH, C-1800; ARM, AH, C-136, C-132 i C-189.

A les possessions estudiades entre finals del segle XVI i mitjan segle XVII totes les categories de treballadors fixos, majoral i missatges, tenien un contracte anual o mensual, residien a la possessió i la manutenció corria per compte del terratinent. Al cim de la jerarquia hi havia el majoral que era el conductor de l'explotació. La seva remuneració era la més elevada, entorn de 60 sous mensuals. Ell i la seva família residien a la possessió a despesa del terratinent, a més rebien

algunes quarteres de forment. A sota del majoral trobem un o dos missatges principals, anomenats sovint *parellers majors* o *llauradors*. Les seves tasques eren llaurar els sementers, tenir cura del bestiar de tir i supervisar les feines de la resta de missatges i jornalers. La seva soldada a totes les possessions del convent era de 50-55 sous cada mes. No hi ha constància que tinguessin a més del salari en metàl·lic una remuneració en espècie. En un nivell inferior trobem els missatges per a *tota feina*, és a dir a més de llaurar feien totes aquelles tasques que el majoral o els missatges principals els manaven. Presenten dos nivells salarials, uns cobraven 40 sous i altres entorn de 20 sous cada mes. Probablement els dos grups es diferenciaven per l'edat i l'experiència, però amb la informació continguda als comptes no ho podem escatir. Per últim, el darrer grup estava integrat pels mossos contractats per períodes inferiors a un any i que no residien a la possessió. Les dues categories més representatives eren: el vinyòvol i els pastors. El vinyòvol era contractat pels 3 o 4 mesos anteriors a la verema, però cobrava com un missatge, entorn de 40 sous al mes. Els pastors tenien un salari de 25 sous mensuals, però a més rebien un parell de sabates, podien participar en els guanys de la venda dels productes pecuaris i podien pasturar el seu ramat en les pastures del convent.¹⁰⁰

L'estabilitat dels salaris nominals dels mossos s'hauria de cercar en les característiques peculiars del mercat de treball. D'una banda, la demanda de treball fix tenia un àmbit geogràfic de reclutament molt més extens que els jornalers, generalment procedents de la mateixa vila on hi havia la possessió, exceptuant els pics estacionals de les collites dels cereals i oliva; d'altra, les tasques que realitzaven els mossos tenien un caràcter més general —com ara llaurar, tenir cura del bestiar o com escrivien els administradors *per a tota feina*— que no estaven sotmeses a les rigideses que imposaven les demandes estacionals de treball; per últim, la durada dels contractes i la manutenció

---

100 Sobre les remuneracions del treball d'aquestes categories laborals als segles XVI i XVII vegeu: Montaner (1976: 329-31, 336), Montaner i Le-Senne (1981: 115) i Vaquer Bennasar (1987: 479).

a compte del terratinent, en determinades circumstàncies socials i econòmiques (dificultats en l'accés a la terra, manca d'alternatives al treball agrari, acusada estacionalitat en la demanda de treball derivada de l'especialització agrícola), podien compensar amb escreix l'estabilitat dels salaris nominals.¹⁰¹ El terratinent tenia poder per acomiadar el missatge a voluntat o exigir-los un nombre major de dies de feina o descomptar-los els jornals que no treballaven per raons diverses (mal temps o quan marxava a fer feines per altri) perquè el contracte només especificava la durada en mesos i no en dies laborables, però també podia compensar aquells que volia fidelitzar amb la continuïtat i alguns complements en espècie quan els salaris eren sotmesos a l'erosió de l'increment dels preus. Tanmateix, les dades d'aquestes explotacions no ens permeten anar més enllà.

El quadre 9 mostra com les remuneracions nominals de les diferents categories de missatges es mantingueren estables al llarg de la primera meitat del segle XVII. Les dades dels preus (quadres 7 i 12) suggereixen que els salaris reals d'aquestes categories laborals al llarg de la primera meitat del segle XVII s'incrementaren entorn d'un 30 per cent respecte de 1600. Així doncs, ¿per què augmentaren el nombre de mossos malgrat l'augment dels salaris reals? ¿Com podien compensar aquest increment del nombre i salaris dels treballadors fixos? Tornarem sobre aquestes qüestions al final del capítol.

La confecció d'una sèrie de preus dels jornals agrícoles

L'anàlisi dels preus dels jornals presenta una altra mena de problemes. El quadre 10 recull els preus dels jornals monetaris nominals de les tasques agràries més importants de la possessió Son Costa dels anys 1595-1602. Aquests salaris, com hem comentat en un apartat anterior, no tenien remuneracions regulars addicionals en espècie, a banda d'algunes quantitats de vi o aiguardent donades als podadors. La taula mostra

---

101 Vegeu sobre els mercats de treball dels criats agraris o mossos els estudis de Kussmaul (1986), i el recull d'estudis compilats i presentats per Sarasúa (2004) a la revista *Història Agrària*.

la disparitat dels preus de les diferents feines en funció dels diferents factors citats anteriorment: duresa, intensitat, qualificació, gènere i edat. Així, els preus dels jornals masculins i femenins pagats per entrecavar els cereals eren superiors als d'esterrossar, una feina més lleugera; el mateix succeïa amb el preu trencar el lli, més elevat que el d'espadar; o el jornal més alt pagat a les dones per entrecavar el lli respecte d'entrecavar els cereals. També la intensitat de la tasca establia diferències entre els preus alts i baixos en dones i homes (JDab, JHab); així les entrecavades de l'hivern, més intenses i feixugues, solien pagar-se amb sous més elevats que les eixarcolades de la primavera. En altres feines el diferencial el definia el nivell de qualificació, com ara en les tasques masculines de podar respecte de cavar la vinya. La diferència en la remuneració entre gèneres (i probablement també per edat) queda clarament reflectida en el quocient entre els preus dels jornals femenins i masculins (quadre 10 columnes %JDa/JHa) per una mateixa tasca: els jornals femenins eren entre un 33 i un 70 per cent inferiors als masculins, en funció de la tasca, tant en els jornals alts com en els baixos. En general a les tasques menys qualificades les diferències entre els preus dels jornals femenins i masculins assolien la diferència menor, com ara entrecavar cereals i lli on els salaris femenins només representaven un 50 per cent dels masculins (quadre 10 columnes %JDa/JHa), en canvi en altres més durs, com espadar el lli, o tradicionalment masculins, com mangencar la vinya, els salaris femenins eren una tercera part dels masculins.

Per tant, com hem avançat, la diversitat dels preus dels jornals exigeix uns mínims criteris d'homogeneïtat en el tipus de remuneració (tasca, gènere i edat), continuïtat en la sèrie i proximitat entre les explotacions d'on procedeixen les dades. Ateses aquestes consideracions hem confeccionat dos tipus d'indicadors. Primerament hem confeccionat una primera sèrie exclusivament amb les dades de les possessions que el convent tenia a Montuïri (quadre 12). Les dades aconsegueixen tots els criteris enunciats, però tenen problemes pel que fa a la continuïtat de la sèrie. Només disposem de dades per alguns decennis. Per poder ampliar l'abast cronològic de l'anàlisi hem confeccionat una segona sèrie més completa cronològicament,

tot i que no compleix tots els criteris esmentats (apèndix V). Les fonts són els llibres de comptes de les explotacions que diversos convents posseïen a Ciutat, Montuïri, Sant Joan i Manacor. Els preus responen a explotacions de grandària diferent: grans (posseessions: Ciutat i Montuïri), mitjanes (rafals a Sant Joan i Manacor) i petites (vinyes i sorts de terra a Manacor, Sant Joan i Ciutat). Els registres tot sovint no diferencien els salaris per cadascuna de les explotacions, sinó que únicament especifiquen el preu que han pagat per determinades tasques. Del conjunt de dades per aquest estudi solament hem recollit i sistematitzat els preus dels jornals relacionats amb la viticultura i la cerealicultura. Per als homes hem escollit els salaris de podar i cavar la vinya i entrecavar els cereals; i per a les dones hem recollit únicament els preus dels jornals d'entrecavar i eixarcolar.

Quadre 10. Preus dels jornals alts i baixos per a les diferents tasques segons els llibres de comptes de 1594-1602, en sous/dia

	JDa	JDb	JHa	JHb	%JDa/JHa	%JDb/JHb
Entrecavar	2,5	1,5	4,0	3,0	62,5	50,0
Esterrossar	1,3	1,2	3,0	3,0	43,3	40,0
Entrecavar lli	2,0	1,5	4,0	3,0	50,0	50,0
Espadar li	1,3	1,0	3,5	3,0	37,1	33,3
Veremar	1,2	1,0				
Fer fems			4,0	3,5		
Cavar vinya			4,5	4,0		
Magencar vinya	1,5		5,0	4,0	30,0	
Murgonar vinya			5,0	4,0		
Podar vinya			5,0	4,0		
Esporgar vinya			5,0	4,0		

JDa: jornal dona alt; JDb: jornal a preu baix; JHa: jornal home preu alt; JHb: jornal home preu baix.

Fonts: llibre de Son Costa, ARM, AH, C-1800.

¿Quins problemes pot suposar construir una única sèrie a partir de l'agregació de salaris de procedència geogràfica diversa i de tipus d'explotacions distintes? Les dades palesen diferències en els nivells salarials entre les distintes explotacions (hisendes) i també entre la remuneració de les mateixes feines per cadascun

dels períodes (Apèndix V-1). El quadre 11 compara els preus dels jornals per les distintes tasques, hisendes i períodes a partir dels quocients creuats de les dades de l'Apèndix V-1. El propòsit és escatir amb més precisió la magnitud dels diferencials entre els preus dels jornals de les diferents explotacions i triar la sèrie amb majors garanties de continuïtat i homogeneïtat. En primer lloc el quadre 11 palesa que hi ha una notable homogeneïtat en els quocients dels preus dels jornals masculins de cavar la vinya (JHcv) i entrecavar (JHent). Les desviacions entre els preus dels jornals més alts i els més baixos de les distintes hisendes no excedeixen el 5 per cent. Aquesta reduïda desviació entre els preus de les distintes explotacions per aqueixes tasques es mantingué quasi tots els decennis; excepció feta en els preus dels jornals de cavar la vinya pel període 1640/9 (JHcv). Així, sembla que els jornals masculins menys especialitzats i que eren objecte de una major demanda tenien un preu similar independentment del lloc o del tipus d'explotació. Mentre que, des del primer període, les desviacions més acusades les trobem en dues tasques: podar la vinya (JHpv) i les entrecavades femenines en el cereal (JDenta). Aquestes divergències es mantingueren en tots els períodes estudiats. Les raons d'aitals disparitats en els preus dels jornals pagats pels terratinents per aquestes tasques mereixen unes breus consideracions.

Quadre 11. Comparació dels preus dels jornals per diferents tasques en les explotacions agràries dels convents. Preus corrents en sous per jornada

Convent	Anys	JH pv	JHcv	JHent	JDenta
JCIU/DMAN	1590/9	0,96	1,00	1,06	1,08
DMON/JCIU	1590/9	1,17	1,04	0,96	1,13
DMON/DMAN	1590/9	1,12	1,04	1,02	1,22
JCIU/CCIU	1610/9	1,06	1,02	1,03	0,84
DCIU/CCIU	1620/9	1,05	1,01	1,03	1,04
JCIU/DMAN	1640/9	1,12	1,29	0,99	1,17
DMON/DMAN	1660/9	0,80	0,98	0,97	0,88

JH pv: jornal home podar vinya; JHcv: home cavar vinya; JHent: home entrecavar cereals; JDent_b: preu baix dona entrecavar cereals; JDenta: preu alt dona entrecavar cereals.

Fonts: quadre 11-1

D'entrada, els diferencials emergien de la geografia històrica de cadascuna de les explotacions o dels processos d'especialització local. La hisenda del Col·legi de Montision pot oferir un exemple. Una part de les terres d'aquesta hisenda s'especialitzaren en el cultiu de la vinya i la producció de vi. Els salaris dels podadors eren els més elevats i en general les feines vitícoles eren les millor remunerades en l'agricultura (quadre 10). La producció de vi de qualitat, pel mercat urbà, exigia contractar els treballadors més qualificats o experimentats, oferir una prima als podadors per tal de garantir la contractació dels millors o més experts.¹⁰² L'especialització vitícola possiblement arrossegava a l'alça els preus de la resta de tasques vitícoles, com ara cavar la vinya (JHcv), especialment quan les explotacions estaven situades en els entorns d'un gran mercat urbà, com les possessions i vinyes del convent de la Cartoixa i el Col·legi de Montision (JCIU/CCIU 1610/9 i DCIU/CCI 1620/9 al quadre 11).¹⁰³ Finalment, els preus dels jornals de les explotacions periurbanes de la ciutat presenten uns diferencials menors entre els salaris de les diverses tasques que la resta de les explotacions situades a les viles (quadre 11).¹⁰⁴ Tanmateix, donada l'escassa homogeneïtat i disparitat de les dades hem prescindit de la sèrie per a la nostra anàlisi.

L'explicació dels diferencials en els preus dels jornals femenins d'entrecavar planteja una altra mena de problemes. En el primer període (1590/99), les diferències entre els preus dels jornals de les explotacions dels jesuïtes i els del convent dels dominics de Manacor eren relativament reduïdes: 1,08, es a dir menys del

---

102 La remuneració de podar la vinya (JHpv) era molt elevada en les explotacions vitícoles del Col·legi de Montision des dels decennis de 1630/39 i 1640/49 i en general a totes les explotacions vitícoles situades al terme de la ciutat com ara: Son Bibiloni de la Cartoixa de la Ciutat i de Son Gallard del Convent de Santo Domingo. Fonts Apèndix V-1.

103 Els salaris de les possessions del Col·legi dels Jesuïtes (Rafal i vinyes), de la Cartoixa (Son Bibiloni) o dels dominics (Son Gallard) eren superiors als de les explotacions de les viles (Manacor), que en alguns casos eren propietat dels mateixos convents (els dominics a Montuïri i els jesuïtes a Sant Joan).

104 Com mostren els quocients dels anys 1610/9 i 1620/9 entre les explotacions periurbanes dels convents dels dominics (DCIU), el Col·legi de Montision (JCIU) i la Cartoixa (CCIU).

10 per cent. En canvi, els preus pagats a les entrecavadores de Montuïri eren entre un 13 i un 20 per cent superiors als de les altres possessions. En tots els períodes posteriors les divergències es mantingueren, però la relació entre les explotacions s'havia capgirat. Els preus dels jornals a les explotacions dels jesuïtes i dels dominics de Manacor eren aproximadament un 15 per cent més elevats que els que es pagaven a les possessions de Montuïri. Quines podien ser les raons d'aquestes diferències? Proposem algunes línies argumentals que s'hauran d'explorar i verificar: (1) En els comptes de les explotacions de la dècada de 1590 només Son Costa palesa una gran demanda de treball femení. A la resta d'explotacions les referències al pagament de mà d'obra femenina són escadusseres, poc regulars. Possiblement aquelles explotacions, petites o mitjanes, no tenien necessitat de recórrer, llavors, a aquesta reserva de treball. Només a partir de la dècada de 1620 les referències a la contractació de la mà d'obra femenina per entrecavar esdevingueren regulars. (2) L'extensió i localització de les explotacions podia jugar un paper important en dos sentits. Les explotacions de Montuïri (i també les de la Cartoixa) eren grans explotacions (entre 150-300 quarterades), mentre que les de Manacor i les dels jesuïtes eren d'una extensió mitjana i estaven dintre l'anell de cultiu intensiu que envoltava les viles de Manacor i Ciutat. Podem conjecturar que els rendiments de les explotacions periurbanes eren suficientment elevats per acceptar llinars de remuneració del treball superiors a les grans explotacions extensives. D'altra banda, les mitjanes explotacions —rafals—havien d'oferir un preu del jornal alt per assegurar-se la mà d'obra, mentre les grans possessions podien oferir un major nombre de dies de treball als assalariats que compensava uns preus dels jornals lleugerament inferiors.

A partir de les dades de totes les explotacions hem elaborat una única sèrie anual per cada una de les tasques i per gènere. Aquesta l'hem obtinguda a partir de la mitjana anual dels preus dels jornals (alts i baixos) de totes les explotacions. Les dades les hem sintetitzades en mitjanes decennals recollides a l'apèndix V-2. Els resultats semblen relativament coherents, especialment pels salaris masculins de cavar la vinya i entrecavar i els femenins d'entrecavar. Primerament, les diferències entre els

preus dels jornals per cada una de les feines i gèneres es mantenen homogènies al llarg de tota la sèrie. En segon lloc, hi ha una notable sincronia en els moviments de totes les sèries a mig termini. El comportament de les variables és simètric en les conjuntures crítiques en la demanda de treball provocades per les greus crisis de subproducció cerealícola (1598, 1602, 1604-06, 1613-14, 1631-32, 1648-52). Així doncs, amb tota la prudència que exigeix aital exercici, podem prendre l'evolució dels jornals masculins de cavar la vinya i entrecavar i els femenins d'entrecavar com a indicadors de la tendència del salari agrícola al llarg del període estudiat.

La fi de l'edat d'or dels assalariats: una primera aproximació de l'evolució dels preus dels jornals agrícoles

Des de l'obra clàssica de Wilhelm Abel sobre les crisis agràries durant l'Europa preindustrial, un dels trets que han captat l'atenció dels historiadors han estat els elevats salaris reals (deflactats pels preus dels queviures bàsics) amb què eren remunerats els artesans i els treballadors agrícoles després de la pesta negra (1347-48).¹⁰⁵ Els salaris assoliren uns cims daurats durant la segona meitat del segle XIV i primers decennis del segle XV. Entre el 1450 i el 1600 totes les sèries mostren una caiguda continuada dels salaris reals (mestres, mossos i jornalers), tant a les zones urbanes com a les rurals, que a finals del segle XVI es situaven entorn del 60 per cent respecte dels nivells de 1500. A les regions atlàntiques la intensitat de la davallada fou menor, especialment a Holanda on només caigueren entorn del 20 per cent respecte del 1500; la major davallada dels salaris reals es registra a les regions mediterrànies —entre elles la mostra de salaris espanyola— amb una reculada superior al 60 per cent. A la primera meitat del segle XVII els salaris reals començaren a recuperar-se, però, es mantingueren les divergències que havien aparegut entre les distintes regions a la primera meitat del segle XVI. Només a Holanda els salaris reals recuperarien a la segona

---

105 Abel (1973: 71-77), vegeu també Dyer (2005).

meitat del sis-cents els nivells assolits el 1450.¹⁰⁶ A les regions mediterrànies, inclosa Espanya, la recuperació durant la primera meitat del segle XVII fou indecisa i moderada.¹⁰⁷

Les causes de la intensitat de la caiguda i de les desigualtats en l'evolució dels salaris reals s'han buscat en diferents factors: en el major o menor impacte de la crisi demogràfica baixmedieval, en els canvis institucionals, en els processos d'especialització econòmica, el desenvolupament de la urbanització i l'increment de la productivitat agrària. En algunes regions els canvis institucionals i socials contribuïren a crear un marc que retroalimentava positivament aquests processos inaugurant així una llarga etapa de creixement econòmic.¹⁰⁸ Enrique Llopis ha proposat una primera síntesi explicativa dels factors que en la corona de Castella encotillaven l'augment dels salaris reals: la reculada de la propietat pagesa, la reducció de l'accés de les poblacions a altres recursos (comunals) i la feblesa del desenvolupament de l'economia manufacturera i comercial en general.¹⁰⁹ L'illa de Mallorca surava al mig de trajectòries distintes: la catalana i valenciana per una banda, i les del latifundi meridional com Andalusia i Sicília per altra.¹¹⁰ Al segle XVII les estructures agràries de l'illa seguiren diversos camins, amb recorreguts diferenciats, però també complementaris.¹¹¹ A Les contrades on dominava la gran explotació cerealista (Pla i Migjorn) seguïen una senda de desenvolupament semblant a les segones, mentre a les viles on dominava la petita explotació policultural (Raiguer) la trajectòria històrica era més propera a

---

106 Van Zanden (2001, 2005), Allen (2001), Malanima (2007) i Pamuk (2007).

107 Reher y Ballesteros (1993: 123-127), Feliu (2004: 151-160), Van Zanden (2005) i Llopis (2004: 18-26).

108 Vegeu diverses aproximacions a Epstein (2000), De Vries (2001, 2009), Van Zanden (2009) i Allen (2009).

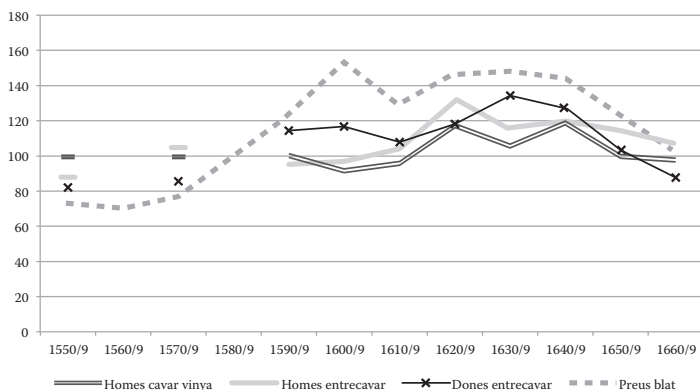
109 Llopis (2004: 25-25).

110 Una comparació entre els salaris de Catalunya, Castella i Andalusia vegeu Vilar (1966) i, i sobre tot Feliu (2004).

111 De fet, aquesta és una de les claus interpretatives proposades per Van Bavel (2012) en la seva darrera obra: el desenvolupament agrari preindustrial generava necessàriament desigualtat, i alhora la necessària complementarietat entre les diferents regions agrosocials.

les primeres.¹¹² El nostre propòsit però, no és examinar l'evolució dels salaris com a ingrés, sinó emprar els salaris com a vectors d'informació pels terratinents i arrendataris que havien de prendre decisions sobre la contractació de mà d'obra assalariada. Així, aquí la interpretació de l'evolució dels salaris està feta des del cantó dels costos laborals pels terratinents i arrendataris.¹¹³

Gràfic 5. Preus dels jornals nominals de Manacor i preus del blat de Ciutat. Mitjanes decennals, 100=1570/9 i 1590/9.

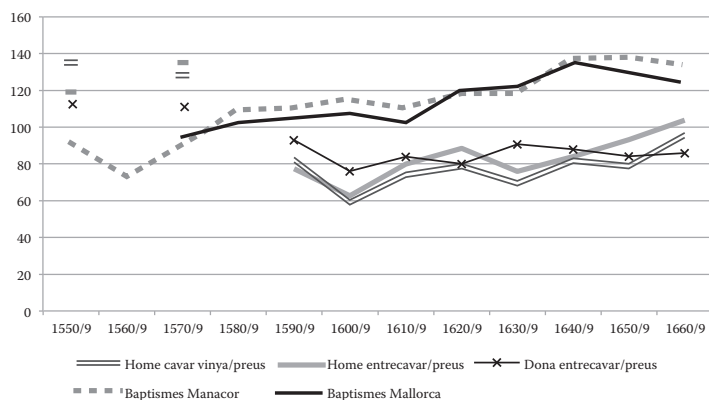
El gràfics 5 i 6 mostren l'evolució dels jornals nominals i deflactats pels preus del blat, el principal producte de les possessions estudiades i el principal aliment de la població. En els gràfics també hem representat l'evolució dels preus del blat i les corbes de baptismes de l'illa i de Manacor, com a *proxies* de l'evolució de la població. El gràfic 5 mostra com els preus dels jornals nominals s'ajustaven a l'evolució dels preus; l'ajust a curt i mig termini era especialment estret a la primera meitat del

112 Sobre les desigualtats i complementarietat entre les zones de gran propietat oleícola i les petites explotacions vegeu Grau i Tello (1985) i Suau (1991).

113 Sobre aquesta distinció entre el salari com a *despeses de l'explotador* i com a «nivell de vida» del jornalero vegeu Vilar (1966: 615 i 616), Garrabou i Tello (1995) i Garrabou, Tello i Roca (2004).

segle XVII. Tanmateix, els desajustos entre preus i salaris foren intensos a la segona meitat del segle XVI, quan els assalariats agrícoles acumularen una pèrdua de poder adquisitiu que no aconseguirien recuperar en els períodes posteriors (gràfic 6). O dit d'una altra forma, els terratinents obtingueren uns avantatges que aconseguiren mantenir. Aturem-nos breument en aquesta etapa.¹¹⁴

Gràfic 6. Salaris reals i baptismes a Manacor i Mallorca, 1570-1670 (100=1570/9 i 1590/9).

La població de l'illa de Mallorca segons els fogatges no recuperà els nivells de població baixmedievals fins a la segona meitat del segle XVI.¹¹⁵ Els canvis en l'estructura de la propietat del segle XV s'havien enregistrat en els cadastres de 1576/81. La desigualtat en la distribució de la riquesa agrària era extrema en

114 Els alguns autors han reivindicat la segona meitat del cinc-cents com el punt d'inflexió que obriria les diferències en el desigual desenvolupament agrari entre els països europeus, vegeu Yun Casalilla (2004) i Pamuk (2007).

115 El 1573 l'illa tenia 12.069 (focs una xifra semblant a la dels anys anteriors a la pesta negra. Aquesta xifra només fou àmpliament depassada en el darrer terç del segle XVI quan assoliria entorn de 95.000 habitants (Duran, 1982: 66-67; Segura i Suau, 1984, Juan Vidal, 1991).

moltes viles. L'aristocràcia terratinent acaparava el 40 per cent de la riquesa agrària de l'illa, i en moltes viles com Manacor, Sant Joan, Montuïri i el terme de la Ciutat posseïa més del 50 per cent de la riquesa i un percentatge molt superior si el calculem en l'extensió de la terra¹¹⁶; la pràctica totalitat de les seves terres eren grans explotacions, possessions.¹¹⁷ Tanmateix, l'anàlisi dels cadastres també ha subratllat que el nombre de famílies sense terres era relativament reduït, entorn d'un 25 per cent. La majoria de les llars vilatanes eren posseïdores d'una casa i una petita parcel·la de terra. Endemés, moltes viles posseïen comunals on les famílies podien aprovisionar-se de combustible i pastures per mantenir alguns caps de bestiar.¹¹⁸ Aquesta estructura de la propietat i tinença de la terra pràcticament no s'alteraria fins a la segona meitat del segle XVII, perquè els terratinents no parcel·laren ni establiren les seves hisendes.¹¹⁹ Finalment, al llarg del segle XVI la difusió de la manufactura rural s'havia intensificat, tot i que d'una forma molt desigual.¹²⁰ El procés de *ruralització* de la filatura i l'elaboració de teixits de llana segons les dades de 1577 i 1581 es concentrava en unes

---

116 Així ho palesen encara els apeos de 1818 i els amillaraments de 1860 (Segura i Suau, 1981; Suau, 1991; Morey, 1999).

117 Vaquer Bennasar (1987: 447), Montaner y Morey (1989), i Jover i Morey (2003).

118 Mulet (1967), Vaquer Bennasar (1987: 215-248, 520-21), Jover (1996), Barceló (1997) i Mayol (2001).

119 Tanmateix, les famílies vilatanes pogueren accedir a la terra mercès a la parcel·lació i establiment de part dels comunals, i de forma més precària mitjançant els contractes de terres (rotes) en els processos de rompudes de terres. Encara que aquest accés fos molt discutit i conflictiu, vegeu Rosselló Verger (1964), Jover (1996), Barceló (1997), i també Deyá, Mas i Rosselló (1999: 182-193).

120 A principis del segle XVI els memorials de les autoritats del Regne designaven Pollença, Manacor i Artà com a les principals viles draperes, produint la mateixa quantitat de teles que la ciutat, principal centre draper i exportador de teles de l'illa. Sobre la magnitud de la manufactura rural a l'illa durant el primer quart del segle XVI vegeu els treballs de Bernat (1995), Deyá (1997) i Vaquer (2001). Per una anàlisi comparativa entre els centres drapers de l'illa i la producció catalana, vegeu Torres (1997:).

poques viles: Inca, Pollença, Manacor i Artà acaparaven el gruix d'aquestes activitats.¹²¹

Les ordenances laborals dictades per les autoritats els anys 1550 i 1575 son un testimoni dels conflictes i tibantors que emergiren en els anys centrals de la centúria.¹²² Les autoritats pretenien conjurar els temors que entre els terratinents despertaren les protestes generals dels pagesos en la dècada de 1550.¹²³ L'epicentre del conflicte era la demanda dels jornalers d'augmentar els salaris monetaris, però especialment component en espècie (*companatge*), la manutenció del treballador. El propòsit de les ordinacions de 1550 i altra vegada les de 1575 era fixar els preus dels jornals màxims en metàl·lic i limitar els pagaments en espècies únicament als mesos de l'estiu. Aquestes mesures volien reduir la remuneració del treball i fer els salaris més fràgils en les conjuntures inflacionàries.¹²⁴ Les ordinacions també suggereixen una altra lectura: constitueixen un testimoni de la creixent incorporació de la mà d'obra femenina al mercat de treball i dels processos d'intensificació del treball.¹²⁵ Aquests conflictes s'enceten en els decennis en què arrenca l'expansió

---

121 Vegeu Deyá (1997). Segons la llista d'agremiats de 1581 Mancor tenia 62 pararies i un elevat nombre de teixidors i filadores, difícil de precisar quantitativament. La importància que el sector havia adquirit a la vila permetria la segregació dels paraires i teixidors de Mancor del gremi de Ciutat, i constituir les seves pròpies corporacions de paraires (1596) i de teixidors de llana i lli (1601), vegeu Deyá (2001: 201).

122 Per una anàlisi detallada de les tensions socials i polítiques d'aquells anys vegeu l'estudi de Belenguer (2000).

123 Rullan (1875, II: 142, 802-803) en la seva obra transcriu el ban de 1554 on les autoritats rebutgen les demandes dels jornalers. Aquests, mitjançant manifestacions de protesta, poc conegudes, exigien salaris en metàl·lic més elevats i *companatge*, és a dir un complement alimentari. Vegeu també els apunts de Belenguer (2000) sobre les tensions socials d'aquelles dècades.

124 Els comptes de Son Costa analitzats en el capítol anterior són un testimoni que els pagaments en espècie es limitaven bàsicament a les feines dels mesos de l'estiu.

125 Perquè, d'una banda, la taxació dels salaris s'estenia als de la mà d'obra femenina, i d'altra, també s'esmentaven feines pròpies dels processos d'intensificació com ara fixar els preus dels jornals masculins i femenins d'entrecavar i mangencar. Vegeu ARM, SU-51, f. 4, Rotger (1897: 121-122), Santamaría (1971: 102-111) i Vaquer Bennisar (1987: 388-390).

cerealista, augmenta la demanda de treball i els terratinents comencen a contractar mà d'obra femenina.¹²⁶ Necessàriament els salaris havien de situar-se en l'ull del conflicte.

El gràfic 6 palesa la fi de l'època d'argent dels salaris agrícoles entorn de 1575, i una edat de plom pels assalariats agrícoles que s'estendria fins el 1610. Entre el 1550 i el 1575 els salaris havien aconseguit amb èxit fer front a la tèbia alça dels preus en un context de feble creixement demogràfic (gràfic 5). Però, a partir de 1570, els moderats increments dels salaris nominals foren vençuts per la inflació dels preus dels queviures. El 1600/09 els preus dels jornals havien caigut entre un 60 i un 80 per cent respecte de 1550. Les restriccions en l'accés a la terra que imposaren els terratinents, l'augment de la població i l'embranchida dels preus tingueren uns efectes corrosius sobre els salaris. D'altra banda, sembla que l'expansió de la manufactura rural estava lluny de poder absorbir l'augment de l'oferta de treball agrari, i la incorporació de la reserva de treball femení contribuí al descens del preu dels jornals, particularment dels masculins d'entrecavar. Finalment, els terratinents emparats en les taxacions salarials aconseguiren moderar l'alça dels salaris. Durant aquells anys l'alça dels preus estimulava l'expansió de la producció cerealícola i la reducció del salari real la contractació de treball¹²⁷.

En el decenni 1600-09 els salaris reals tocaren fons. En els decennis posteriors es produí una vacil·lant i moderada recuperació dels preus dels jornals (gràfic 6). En general els salaris masculins i femenins assoliren a la dècada de 1650

---

126 En els comptes de la Socorrada de 1556 s'esmenten talls de dones que eixarcolaven els cereals, però no coneixem el preu del jornal. Aquestes tasques femenines d'entrecavar sovintegen en els anys posteriors (1569-1576), encara que no són anotacions continuades ARM, AGT, Ar 3, Fa 37, f. 10, 32-34, 73, 96, 114v-115. En els comptes de les explotacions dels convents estudiants (apèndix V) només Son Costa palesa una gran demanda de treball femení a 1590. A la resta d'explotacions les referències al pagament de mà d'obra femenina a finals del segle XVI són escadusseres, poc regulars. Les referències a la contractació de la mà d'obra femenina per entrecavar esdevingueren regulars a partir de principis del segle XVII.

127 Per a una anàlisi més detinguda del període vegeu Jover (1998, 2012).

els nivells de 1590. En la dècada següent augmentaren uns pocs punts, fins a recuperar l'índex 100. Tot i així, encara restaven a 40 punts percentuals respecte dels nivells de 1550 i 1575. Diversos factors podrien haver contribuït a contenir el descens dels salaris reals i al seu indecís i moderat increment posterior. D'una banda, hi havia factors que constrenyien l'increment del salari real. Així, malgrat els augments dels salaris nominals entre el 1600 i el 1630, el manteniment dels elevats nivells dels preus dels cereals no facilità que recuperessin el seu poder adquisitiu anterior a 1575 (gràfic 5). Les dades sobre la fabricació i exportació de teixits mostren símptomes d'esgotament ja entorn de 1600.¹²⁸ La manufactura tèxtil, com en altres regions de la Mediterrània, col·lapsà en la dècada de 1620.¹²⁹ Així, les activitats manufactureres que havien estat una alternativa econòmica a l'agricultura per a nombroses famílies amb poca terra, s'encongirí dramàticament a moltes viles.¹³⁰

Altres factors i pulsions empenyien en direcció oposada, afavorint l'augment dels salaris. L'estacament de la població podia coadjuvar a encarir el preu del treball. El moderat augment dels naixements entre el 1600 i 1650 (gràfic 6) era escapat per l'elevada mortalitat i l'emigració; els efectius demogràfics totals el 1648 eren semblants als de final del segle XVI. Els símptomes de recuperació demogràfica no arribaren fins els anys posteriors a la pesta de 1652.¹³¹ El segon factor que podia esperonar els salaris a l'alça eren

---

128 Per les dades sobre les exportacions de l'illa al segle XVI sobre la base dels llibres d'assegurances marítimes vegeu Vaquer Bennisar (2001, 2009); i sobre els llibres de duanes, els treballs de Bibiloni (1995, 1999).

129 Assenyalen aquest decenni com a el moment de la fi —i inici de la posterior davallada— de l'expansió de la producció i l'exportació de teixits: diferents testimonis coetanis (Bibiloni, 1995: 120), i indicadors quantitativs sobre l'activitat manufacturera —la producció de teles, el nombre menestrals i els telers (Deyá, 1997: 118-119; Bernat, 1995: 9, 120), i la comercial (Bibiloni, 1995: 105-163, 1999).

130 Segons les dades aportades per Bernat (1985, 1995) i Bibiloni (1995), la substitució de la manufactura de la llana per la del lli seria parcial, i només s'obriria pas al darrer terç del segle XVII.

131 Segura i Suau (1984), Juan Vidal (1991), Jover i Manera (2009) i Jover (2011).

les dificultats financeres de la noblesa i de les viles. Des del decenni de 1650 les universitats vilatanes i els patrimonis nobiliaris parcel·laren i establiren part de les seves terres — comunals i possessions— per pagar els deutes acumulats i fer front als problemes financers. D'aquesta forma obrien l'accés a nombroses famílies pageses.¹³² Per últim, la intensa caiguda dels preus dels cereals a les dècades de 1650 i 1660 (gràfic 5), coincideix amb els primers símptomes de canvi en la producció agrària.¹³³ La combinació d'aquests processos contradictoris explica les múltiples tensions que operaven sobre l'evolució dels salaris i l'oferta de treball. En qualsevol cas, les sèries mostren que la recuperació dels salaris fou molt moderada respecte de 1600 i que estava molt lluny dels nivells de 1575.

Tanmateix, els terratinents possiblement observaven aquests canvis des d'una altra perspectiva. En primer lloc, les explotacions agroramaderes de la dècada de 1550 mobilitzaven uns reduïts contingents laborals, excepte les mesos de la collita dels cereals. Així, malgrat els salaris fossin elevats, les despeses salarials totals no tenien la magnitud econòmica que tindrien a les possessions cerealícoles de les dècades de 1600 o 1650. En segon lloc, la lectura que en feien els terratinents i arrendataris que contractaven mà d'obra assalariada a les dècades de 1650 devia ser menys optimista, perquè la seva perspectiva temporal era més curta. Durant les dues generacions posteriors a 1600 la intensificació del cultiu dels cereals havia assolit uns nivells majors que els de final del segle XVI i els costos laborals totals s'havien incrementat. Per últim, la traducció a escala local d'aquelles tensions encara fa més complexa qualsevol lectura o explicació de les particulars trajectòries de les diferents sèries. Perquè cadascuna de les viles tenia estructures de la propietat i tinença de la terra

---

132 Sobre les dificultats financeres de les viles vegeu Pérez (1982) i sobre les de la noblesa (Jover, 1999; Morey, 1999). Sobre els inicis dels processos d'establiment de terres al segon terç del segle XVII en diversos indrets de l'illa vegeu Mulet (1967), Montaner (1988), i Jover (1997: 580-630, 2004: 417-422).

133 Bibiloni (1995), Manera (2001), Jover i Manera (2009).

sensiblement diferents, una desigual presència de les activitats manufactureres i diferents processos d'especialització agrícola.

Potser per això convé centrar l'anàlisi sobre un espai concret, reprenent l'estudi dels preus dels jornals a les possessions de Montuïri del convent de Santo Domingo. El quadre 12 sintetitza els salaris dels missatges per tota feina i dels jornals mitjans de les dues principals activitats de la possessió de Son Costa: els cereals i la viticultura pels períodes 1596-1602, 1610-19, 1650-59 i 1660-69. Els preus dels jornals pel cultiu del cereal (FeEnt; MsEnt) corresponen a les tasques d'entrecavar i eixarcolar del cereal; tot i que alguns dels jornals podrien correspondre al cultiu del lli i els llegums. Per elaborar les mitjanes dels preus dels jornals del cultiu de la vinya hem emprat els jornals femenins de magencar i veremar (FeVi) i els preus dels jornals masculins de podar, magencar i cavar (MsVi). Per atansar-nos als salaris reals entre ambdós períodes hem utilitzat els preus del blat i com període base hem escollit el 1590/9, coincidint amb el moment de la màxima davallada del salari real.

En primer lloc, hem de destacar que l'evolució de les sèries de Son Costa coincideix amb la del conjunt dels preus dels jornals analitzats en els paràgrafs anteriors. Els salaris nominals dels mossos es mantingueren pràcticament sense canvis, només s'encariren en els decennis finals com a conseqüència de la caiguda dels preus dels cereals. Els preus dels jornals reals evolucionaren de forma desigual al llarg del període. El preu dels jornals femenins (Quadre 11: FeEnt) destinats als cereals caigué contínuament fins acumular una caiguda del -20%, per contra els preus dels jornals femenins destinats al cultiu vitícola (FeVi) el 1660/9 s'havien incrementat entorn del 40% respecte del període base. Així, els jornals femenins d'entrecavar (FeEnt) foren els que més es deterioraren respecte de l'evolució dels preus dels cereals i de la resta dels preus dels jornals. Els jornals masculins deflactats pel preu del blat s'incrementaren al llarg de tot el període, i en el darrer decenni havien augmentat de l'ordre d'un 10 per cent respecte de 1590/99.

Quadre 12. Evolució dels jornals de les possessions del convent de Santo Domingo deflactats pels preus del blat (1590/99)

	1590-99	1610-29	1650-59	1660-69
Preu del blat	100,0	107,1	95,4	79,3
Missatges	100,0	98,3	110,4	132,8
FeEnt	100,0	82,7	83,9	80,0
FeVi	100,0	137,9	132,8	141,6
MsEnt	100,0	99,6	103,4	114,9
MsVi	100,0	107,2	102,1	110,0

FeEnt i FeVi: jornals femenins destinats al cultiu dels cereals i del vi. MsEnt i

MsVi: jornals masculins destinats al cultiu dels cereals i del vi.

Preus dels jornals deflactats pels preus del blat (100=1590-99).

Fonts: ARM, AH, C-1800, C-136, C-189, C-1537.

L'augment dels salaris vitícoles femenins s'explica en part per l'obertura del ventall de tasques realitzades per les dones en la viticultura. El 1600 els jornals femenins eren contractats quasi exclusivament per la verema, que es remunerava amb els salaris més baixos (apèndixs II i IV, i quadre 10). En la mesura que les dones s'incorporaren més intensament a altres tasques com mangencar i esporgar la vinya (jornals més elevats), el salari mitjà s'incrementà en els comptes de 1653-1668. Tanmateix, aquest augment s'ha de matisar, perquè els nivells de partida eren molt baixos i el conjunt de la demanda de jornals relativament reduït: no arribaven al centenar de jornals.

L'explicació de l'augment dels preus dels jornals masculins al llarg d'aquest període s'hauria de cercar en diversos factors. Volem destacar-ne primer els que tenien a veure amb la dinàmica de l'explotació. Els jornals destinats al cultiu dels cereals, el preu dels jornals d'entrecavar, restaren en la franja baixa del conjunt de les remuneracions masculines i representaven cada cop una proporció menor del total dels jornals. D'altra banda, els jornals es mantingueren relativament elevats en els decennis de 1650 i 1660 gràcies a l'augment de la demanda de treball destinada a les feines de construcció de drenatges a les noves possessions de Sabor i el Rafal (quadres 5 i 8). Els preus dels jornals vitícoles disminuir en termes nominals, i deflactats pels preus del blat registren un augment inferior als preus dels jornals cerealícoles. L'explicació

podria trobar-se en què, d'una banda, entre aquests jornals n'hi havia de relativament qualificats (podar, murgonar, etc.) al costat d'altres que ho eren menys (cavar, magencar), per tant els primers podien contribuir a mantenir un nivell salarial mitjà més elevat. Però, d'altra banda, la disminució de la demanda de treball en aquestes tasques i la substitució en algunes d'elles (magencar) per treball femení podia moderar els costos salarials.

Finalment, el menor augment del salari real en els jornals de Son Costa, i probablement també de Montuïri respecte dels de Ciutat, s'hauria de relacionar amb factors que anaven més enllà dels canvis en l'assignació dels recursos en les possessions de Son Costa o de les estratègies productives del convent de Santo Domingo. Si bé el descens de la població fou semblant al del conjunt de l'illa durant la primera meitat del segle XVII,¹³⁴ hi havia altres factors que no afavoriren les pulsions a l'alça dels salaris agrícoles. D'una banda, a Montuïri els processos de parcel·lació de terres en aquells anys, com a la veïna vila d'Algaida, foren molt limitats, per tant l'accés a la terra seguia essent restringit.¹³⁵ En segon lloc, la presència d'activitats no-agràries era molt reduïda; de fet Montuïri s'havia mantingut al marge dels processos d'expansió de la manufactura domèstica rural durnat el segle XVI. Finalment, aquesta vila fou una zona eminentment cerealícola, on la presència d'altres cultius, com per exemple l'extensió destinada a la viticultura, era molt reduïda.¹³⁶

SALARIS AGRÍCOLES, INTENSIFICACIÓ DEL CULTIU I CANVIS EN L'ORGANITZACIÓ DEL TREBALL

La viabilitat econòmica de les possessions com a gran unitat d'explotació amb treball assalariat, i la difusió de sistemes més intensius en l'ús del sòl exigien una oferta de mà d'obra

---

134 El terme tenia a finals del segle XVI una població d'entre 2.140 i 2.550 segons els respectius recomptes de 1585 i 1593, i havia disminuït a 1.816 habitants segons el recompte de 1667. Segura i Suau (1984: 20-22, 29-30).

135 Vegeu, per Algaida, Mulet (1967, 2008), i pels de Montuïri, Ferrer (2010) i Valero (2010).

136 Deyá (2010).

abundant i barata. Sembla que aquestes condicions s'havien acomplert durant la segona meitat del segle XVI. Durant la primera meitat del segle XVII els costos laborals augmentaren lleugerament respecte de 1590; aquest increment dels costos podia comprometre els processos d'intensificació agrària. En aquest context, els administradors del convent havien emprat diverses estratègies per compensar l'augment dels salaris: la difusió de pràctiques més extensives en part de les terres de la hisenda i canvis en l'organització i demanda de treball. El repte més important era contenir l'alça dels salaris masculins, majoritaris en la producció cerealista i vitícola a finals del segle XVI. Les dades de Son Costa suggereixen que els terratinents probablement assajaren opcions que combinaven pràctiques de cultiu més extensives amb la substitució de la mà d'obra a jornal masculina, el treball més car en qualsevulla de les tasques agrícoles a finals del segle XVI. D'una banda, gran part de les noves terres adquirides a mitjan segle XVII es destinaren als aprofitaments pecuaris i reduïren la superfície destinada al cultiu més intensiu en treball com la viticultura. D'una altra, substituïren massivament el treball a jornal masculí pel femení en el cultiu cerealista; en la viticultura els processos de substitució del treball foren més limitats. Això suposava pagar, en determinades tasques molt intensives en treball, un preu del jornal un 50 per cent per més barat. Però probablement fou la reducció del cultiu de la vinya, i com a conseqüència la reducció de la demanda de treball, la que va contenir l'augment dels costos laborals totals. Finalment, l'altra via de reducció de la despesa en salaris fou la contractació del nombre de mossos. Malgrat que la despesa monetària total s'incrementà, els seus salaris nominals romangueren constants, si bé no podem saber en quina proporció augmentà la remuneració en espècie (l'alimentació). L'augment del nombre de mossos substituï el treball assalariat a jornal en nombroses tasques, i aquesta era també una forma d'aprofitar al màxim els dies de treball que els mossos en el contracte posaven a disposició dels terratinents. Hem fixat el nombre de dies de treball en 240 o 250, però el terratinent podia exigir fins els 280 o 300 dies de treball any en funció del seu poder de negociació econòmica.

Ara bé, la pregunta a què caldria donar resposta és: ¿Aquests canvis en la demanda i organització del treball permeteren als terratinents mantenir els nivells d'intensificació del cultiu que havien assolit a principis del segle XVII? D'entrada, la resposta hauria de ser que no. A les possessions de Son Costa l'evolució de la intensitat del cultiu, mesurada en jornals de treball dividits per la superfície total, havia disminuït entre la dècada de 1590 i la de 1650. El 1655-68 el nombre de jornals per quarterada estava entre 12 i 19, mentre que els anys 1596-1602 havia estat de 27 jornals per quarterada. Tanmateix, cal considerar, d'una banda, que no tota la terra incorporada al llarg de la primera meitat del segle XVII fou destinada al cultiu, i en segon lloc que un indicador més fefaent dels processos d'intensificació del cultiu fora la ràtio jornals de treball per superfície cultivada. La major part de les terres comprades a mitjan segle XVII es destinaren a pastures, com suggereix la documentació analitzada (compra de bestiar, increment dels ingressos ramaders i augment del nombre de pastors). Una altra porció, de la qual no coneixem tampoc l'extensió, fou destinada al cultiu dels cereals, com testimonien les despeses en drenatges i l'augment del nombre de jornals destinats a la collita dels cereals. Però el nombre de jornals totals en escardes i altres feines de manteniment de la fertilitat dels sòls totals (masculines i femenines) no havia augmentat significativament en termes absoluts entre 1596-1602 i 1653-68 (quadres 4 i 5). Per tant, si considerem que la superfície cultivada amb cereals s'havia incrementat sensiblement, un supòsit ben raonable atès el nombre de jornals totals destinats a aqueixes tasques, podríem concloure apressadament que els nivells d'intensificació del cultiu s'havien reduït.

Tanmateix, com hem argumentat en el capítol quart, hi havia altres maneres de mantenir la intensitat en les labors destinades al manteniment de la fertilitat del sòl. L'augment dels mossos i del bestiar de tir permetia multiplicar les llaurades als guarets abans de sembrar, suplint una part de les escardes manuals de l'hivern i concentrant-les a la primavera. Les llaurades podien substituir les entrecavades als guarets perquè els seus objectius eren semblants: eliminar les plantes adventícies, rompre amb freqüència els terrossos per facilitar la infiltració de les pluges,

augmentant així la reserva d'aigua, i enterrar els nutrients que s'havien dipositat en la superfície, ja fos per la fixació de les lleguminoses salvatges o pels adobs dipositats pel bestiar en pasturatge lliure pels rostolls i ermassos. Així, la multiplicació de les llaurades que hem constatat a les possessions més intensament cultivades de la casa Ballester de Togores podia buscar també aquesta estratègia. Probablement també, la feina amb els tirs i missatges contribuïa a estalviar costos laborals, alhora que permetia mantenir els nivells d'intensificació en els sementers més fèrtils.

L'estudi d'aquest exemple suggereix que els processos d'intensificació es mantien on les condicions agroecològiques eren favorables, on els rendiments aguantaven els costos laborals, i es generalitzaven a les terres menys fèrtils quan els costos laborals es reduïen o bé eren assumibles pels rendiments obtinguts. Per això els processos d'intensificació podien expandir-se i contreure's de forma molt desigual en una regió o entre les diferents explotacions d'un mateix patrimoni, i fins i tot avançar en condicions desfavorables —amb un augment dels salaris reals— sempre i quan els terratinents disposessin de reserves alternatives a la mà d'obra usual fins llavors, i per tant aconseguissin salaris més baixos per a la mateixa feina. Així, en aquell context, la contractació de treball femení i de mossos —i els parells de bèsties de tir— esdevingueren vies per substituir el treball jornalер masculí durant la primera meitat del segle XVII, quan els salaris augmentaren respecte dels nivells de partida de finals del segle XVI.

6. EL TRIOMF DE LA RENDA DE LA TERRA, 1503-1662

LA IMPOSICIÓ DE LA PERVERSA “FÓRMULA TRINITÀRIA”

El notari Antoni Massanet, Síndic de la Universitat del Regne¹ argumentava en la sentència final del procés de 1511:

... jatsie algunes alcheries sien de ciutadans no son aquells qui conren mes pagesos maiorals missatges/ e jornalers de que tenen les alcheries plenes/ los quals en aquelles viuen e guanyen llur vida

per lo gran manchament de catius e libertins qui dit conreu ab for raonable fer solien e per les grans pecunies com los dits pagesos sen aporten de la present ciutat. Ignora algu quan ans les morts per los catius e libertins qui en la present Ciutat eren los homens conradors qui en aquella havien conreaven ab despeses rahunables e venien lo vi e altres coses a bons fors e huy venen lo vi a setze o dihuyt diners lo quarter qui es minima cosa e menys cabal e encara vendre no poden per haver en aquesta ciutat manchament de persones les quals aquells

---

1 Aquest memorial s'havia elaborat després de contrastar les al·legacions de la Part Forana i dels ciutadans i interrogar nombrosos testimonis de totes les viles i estaments. Amb aquesta documentació i la documentació elaborada en els processos del 1461 i 1477, l'autor va redactar unes conclusions que recollien, sintèticament, els greuges d'ambdues parts i desestimaven les acusacions fetes per la Part Forana. Vegi's ARM, AH, 4120

per llur viure despenien e com los pagesos jornalers los quals venen de les viles plenes e copioses de pobles prenen en la plassa de la present Ciutat journals o per aquells fors desinmoderats...

Aquesta descripció de la “fórmula trinitària” clàssica de la distribució de l’excedent entre terratinent, arrendatari i assalariats² estava lluny, emperò, d’haver-se consolidat als camps de l’illa. Possiblement fos així a les zones més densament poblades, on els processos de formació de grans explotacions, la despossecció pagesa i la intensificació agrària havien estat més primerencs i intensos, com al terme de la Ciutat. Potser allí, la manca de mà d’obra esclava permetia als pagesos sense terres exigir journals *immoderats*, segons el redactor de la sentència. Però al 1500 els grans patrimonis agraris de l’aristocràcia seguien dominats pels aprofitaments agropecuaris i els contingents d’esclaus asseguraven la mà d’obra necessària per a la seva explotació.³ Fou en les dècades centrals del segle XVI quan es produïren els canvis que transmutaren les relacions socials al món rural mallorquí: la consolidació de la gran explotació agrària, la possessió, la substitució dels equips d’esclaus per mà d’obra assalariada i, finalment, el canvi en les modalitats de gestió agrària, l’abandonament de la gestió directa i la difusió de l’arrendament a curt termini com a modalitat contractual dominant a les possessions cerealistes. Aquest és el darrer subjecte del nostre estudi.⁴

Els estudis sobre les característiques i difusió de l’arrendament han emfasitzat les profundes implicacions que aquest model

---

2 Elaborada per l’economia política clàssica, especialment per David Ricardo, i sintetitzada per Marx (1983: 391-427; 1990: 375-432). La definició de renda de la terra i l’esquema sobre la distribució del producte agrari que orienta aquest capítol beu dels estudis de Martínez Alier (1987: 33-65), Suau (1991: 98-106) i Pasqual (2000: 11-44).

3 Com hem mostrat al capítols 2 i 5, i palesen els estudis de Montaner i Le Senne (1981), Vaquer Bennisar (1997) i Jover (2012).

4 Per una recent revisió de la difusió del contractes d’arrendament vegeu Bavel (2001, 2008) i Bavel, i Schofield (2008):

tenia sobre el sistema agrari.⁵ El terratinent aportava la pràctica totalitat dels factors productius: la terra, el bestiar, els inputs (llavors), les eines, la residència i les instal·lacions necessàries per emmagatzemar i transformar la producció cerealista. L'arrendatari, per la seva banda, aportava la seva destresa o experiència, la força de treball dels membres de la família i avançava el capital per contractar la mà d'obra assalariada necessària per a l'explotació.⁶ Aquest desigual poder de negociació permetia al terratinent imposar un contracte de breu durada, entre 3 i 9 anys, un conjunt de clàusules contractuals que determinaven els sistemes de cultiu i imposaven reserves sobre els aprofitaments de l'explotació, i el pagament d'una renda anual fixa, integrada per una part en metàl·lic i una altra en espècie. Les conclusions les podem sintetitzar en: l'arrendatari havia de suportar la major part dels riscos —males collites, epizooties o caigudes dels preus—, la renda era molt elevada i les clàusules contractuals i la curta durada del contracte no incentivaven la capacitat d'innovació dels arrendataris. Així, la major part d'estudis han considerat que aquest model contractual constituïa un sever entrebanc al desenvolupament agrari.⁷

Ara bé, com hem vist en anteriors capítols, malgrat aquestes *dures condicions contractuals* la gran explotació fou capaç d'introduir canvis en els sistemes de cultiu i assolir diferents nivells d'intensificació. El propòsit d'aquest capítol és estudiar la difusió del contracte d'arrendament a curt termini, seguidament analitzar detingudament les clàusules contractuals i avaluar

---

5 Els treballs clàssics en aquest àmbit segueixen essent els de Moll i Suau (1979) i Suau (1991). Vegeu també els estudis posteriors sobre la contractació agrària als segles XVI-XIX Montaner i Le-Senne (1981), Juan Vidal (1983), Vaquer Bennasar (1987, 2012), Albertí i Morey (1985).

6 Sobre els arrendataris pagesos disposem de pocs estudis, a banda del de Moll i Suau (1979: 140-152), vegeu les aproximacions de Quintana (1982) i Moll (1995).

7 Moll i Suau (1979: 147-151) i Suau (1991: 64-66 i 71-97) i Manera (1988: 78-93; 1986). Tanmateix, els mateixos autors reconeixien que els terratinents en les clàusules dels arrendaments també pretenien organitzar la producció i millorar la capacitat productiva de la possessió, tot i constrènyer la capacitat d'innovació dels arrendataris, vegeu Moll i Suau (1979: 159-160).

si limitaven la capacitat d'innovació dels arrendataris i, en general, si eren un obstacle per al canvi agrari. La segona part estarà destinada a analitzar l'evolució de la renda de la terra i la distribució de l'excedent per esbrinar fins on la seva duresa condicionà el creixement agrari. Cal tenir present que la hisenda Ballester de Togores a Manacor i Artà fou una les trajectòries històriques en què madurarien aquests processos, important pel pes territorial i econòmic que tenia en la parròquies de Manacor i Artà, però també peculiar per l'evolució i estructura dels usos agrosilvopastorals de la hisenda Ballester de Togores.

LA DIFUSIÓ DEL CONTRACTE D'ARRENDAMENT A CURT TERMINI

Per a l'estudi d'aquests canvis en la gestió de la hisenda Ballester de Togores hem emprat tres tipus de fonts: (1) els inventaris de 1503, 1569, 1577, 1644 i 1662, (2) els comptes de les curadories de 1603-1609 i de 1637-62, i (3) l'anàlisi del 328 contractes agraris del fons de protocols notariaus escripturats entre 1500 a 1677. Els inventaris i les curadories ofereixen informació sobre les modalitats de gestió del patrimoni agrari en els períodes indicats i proporcionen abundant informació sobre la contractació agrària (durada del contracte, nom de l'arrendatari i composició de la renda); els contractes redactats pels notaris recollien amb una precisió cada cop major al llarg del cinc-cents les clàusules contractuals, el valor de la renda, els estims del bestiar i altres inputs i estris que el terratinent lliurava als arrendataris. En un document annex s'acordaven les fermances que donaven els arrendataris.

En el quadre 1 hem sistematitzat la informació sobre 428 arrendaments de la hisenda Ballester de Togores entre el 1485 i 1677. Aquests documents ens proporcionen informació sobre els noms i procedència dels arrendataris, la durada del contracte i la composició de la renda. La majoria dels contractes, 337, corresponen a l'arrendament de les possessions, i representa un 79 per cent de la mostra; altres 81 a petites explotacions com ara horts, molins i terres, i peces de terres que suposen

el 19 per cent de la mostra; finalment només hem recollit 10 contractes ramaders que representen un 2 per cent del total. Els usos dominants en aquestes explotacions eren majoritàriament cerealistes: un 74 per cent corresponen a possessions i un 6 per cent a petites explotacions. El segon conjunt de contractes procedeix de les hortes i zones irrigades annexes als molins que tenia l'heretat, i suposa el 9 per cent de la mostra. Finalment, les possessions (Son Togores i Carrossa) i les peces de terres destinades a la vinya i olivar tenen un pes relativament modest en el conjunt estudiat, entorn d'un 8 per cent.

Quadre 1. Contractes d'arrendament continguts a les escriptures notarials, les curadories i els inventaris: 1485-1677

Aprofitaments	Bestiar	Horts	Molins	Possessions	Terres	Total	%Total
Cereals i ovelles				316		316	73,8
Horta		23				23	5,4
Molins			17			17	4,0
Esplets oli					3	3	0,7
Olivar i cereals				6		6	1,4
Olivar i vinya				14		14	3,3
Pecuaris	10					10	2,3
Cereal				1	26	27	6,3
Vinya					12	12	2,8
Total	10	23	17	337	41	428	100,0
%Total	2,3	5,4	4,0	78,7	9,6	100,0	

Font: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

Quadre 2. Distribució geogràfica dels contractes de les explotacions de la hisenda Ballester de Togores, 1500-1677

EXPLOTACIÓ	Artà	Binissalem	Manacor	Petra	Altres	Total	%Total
Bestiar			9	1		10	2,3
Horta			23			23	5,4
Molins		1	15	1		17	4,0
Possessions	40	12	269	11	5	337	78,7
Terres		2	39			41	9,6
Total	40	15	355	13	5	428	100,0
%Total	9,3	3,5	82,9	3,0	1,2	100,0	
%Possessions	11,9	3,6	79,8	3,3	1,5	100,0	

Font: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

El quadre 2 sintetitza la ubicació geogràfica de la mostra estudiada. El 83 per cent de totes les explotacions i un 80 per cent dels contractes de les possessions eren de les explotacions situades a la parròquia de Manacor. Els contractes de les explotacions ubicades a Artà eren en la seva totalitat de possessions i representen el 9,3 per cent del total i el 11,9 per cent de les possessions. Finalment, les explotacions que la hisenda tenia en altres viles, com ara Binissalem (Son Togores) i Petra, eren majoritàriament possessions. El seu pes en la mostra és del 7,7. Quant a la distribució cronològica, la proporció dels contractes de la primera meitat del segle XVI és molt reduïda, poc més d'un 8 per cent del total, i un 9 per cent si només prenem en consideració les escriptures notarials (quadre 3). L'escassa documentació contractual d'aquest període es pot atribuir a distintes causes. D'una banda, l'organització de les hisendes de l'aristocràcia en grans unitats agropecuàries limitava el nombre de contractes escripturats, a diferència del que succeiria a la segona meitat del segle XVI quan s'havien format nombroses possessions; segonament, una part important de l'explotació dels usos agropecuaris, terres de cultiu i companyies de bestiar es portaven encara directament;⁸ i, finalment, la desaparició de part de la documentació notarial de la parròquia de Manacor⁹. La precarietat de les fonts públiques i privades ha dificultat l'anàlisi dels profunds canvis en la gestió i administració del patrimoni que tingueren lloc en els anys centrals del segle XVI. No és fins a la dècada de 1560 quan disposem d'un volum important de contractes agraris. Així, podem concloure que la mostra és representativa de les possessions cerealistes situades a les parròquies de Manacor i Artà pel període 1560-1670.

---

8 L'estudi de Montaner i Le-Senne (1981) mostra com en els decennis de 1530 i 1540 encara es mantenia la gestió directa de determinats aprofitaments agraris amb equips d'esclaus i treballadors assalariats. Mentre altres explotacions eren cedides en arrendament o parceria. Sobre la pervivència de la gestió directa durant aquesta etapa vegeu Jover (2012).

9 En part destruïda pels agermanats manacorins i de Ciutat durant l'aixecament de 1520-23.

La transició cap a noves modalitats de gestió i contractació: la fi de la gestió directa i la difusió de l'arrendament, 1503-1569

La documentació aplegada sobre els contractes d'arrendament en les monografies sobre les viles de Manacor i Artà pels segles XIV i XV és escadussera. En total s'han documentat una quarantena de contractes agraris. És cert que no s'ha fet una recerca sistemàtica de la contractació agrària en aquestes parròquies, però el reduït nombre de contractes i la seva simplicitat respecte dels recollits en les mateixes monografies per períodes posteriors també és indicativa dels canvis que s'havien produït en les modalitats de gestió. Abans del 1500 l'arrendament era una modalitat de gestió poc freqüent, en un context on dominaven les tinences pageses i les grans explotacions gestionades directament pels seus posseïdors.¹⁰ Els inventaris dels terratinents de la parròquia de Manacor de principis del segle XVI mostren una combinació de diverses modalitats de gestió. Les cases Andreu,¹¹ Nadal-Muntanyans¹² i Truiols¹³ residents a Manacor, o els Dameto que posseïen els dominis de Bellpuig a Artà,¹⁴ mantenien l'explotació directa de l'explotació principal mentre cedien a parceria o arrendaven els ramats i les possessions recentment adquirides. Altres terratinents, en la majoria dels casos residents a la ciutat, com ara el del ciutadà Jaume Berard que posseïa un extens patrimoni a Manacor integrat per set possessions i quinze ses sorts de terra, a més d'altres terres i possessions a Ciutat, Bunyola i Felanitx,

-
- 10 Els contractes es troben a les històries locals de Manacor i Artà de Ramis d'Ayreflor (1933:112, 115); Rosselló Vaquer, 1978b (81, 100, 101, 102); Rosselló Vaquer (1978a: 66, 87, 90, 115); Rosselló Vaquer (1979: 16, 113, 115, 119, 124, 127-128); Gili (1983: 119, 156, 160, 162, 164-166, 170-172, 180).
  - 11 Inventari de 1508 de Pere Tomàs Andre d'Albocàsser, vegeu ARM, PN, Ll-25, f. 79.
  - 12 Inventari de 1515 de Joana Nadal, vídua de Antoni Martí, posseïdors de Bellver, vegeu ARM, PN, T-858, f. 183.
  - 13 Inventari de 1523 de Nicolau Truiols, ciutadà, i resident a Manacor, vegeu ARM, PN, B-1151, f. 345.
  - 14 Vegeu la transcripció dels llibres de comptes de Bellpuig de la segona meitat del segle XV a Gili (1983).

no gestionaven directament cap explotació i combinaven l'arrendament i la parceria.¹⁵

Aquesta diversitat d'estratègies en la gestió palesa les dificultats que suposava per a molts dels nous terratinents la supervisió i explotació de les alqueries recentment adquirides, sovint situades en parròquies llunyanes del seu lloc de residència. El procés de transició del model de gestió directa al predomini de l'arrendament a curt termini fou el resultat de l'experimentació dels terratinents amb diverses opcions de gestió; mentre en algunes explotacions avançaren ràpidament cap a l'arrendament, en altres el canvi podia ser lent, i fins i tot es podia recular. L'opció no estava predeterminada i depenia de diferents vectors, alguns relacionats amb les condicions econòmiques i d'altres amb els canvis en els usos del sòl. Com hem vist en el capítol 2 Miquel Ballester formava part del grup de terratinents que mantenien la residència a Manacor i supervisaven molt directament la seva hisenda. El pas de la gestió directa a l'arrendament a curt termini s'inicià durant l'administració de Joan Miquel Ballester de Togores (1503-1541) i es completà amb els seus hereus Jeroni Ballester de Togores (1569) i Miquel de Togores (1586).

El 1503 Miquel Ballester combinava diferents formes de gestió. D'una banda, les alqueries de Lluchamar i la Real i altres tinences annexes eren gestionades directament amb mà d'obra esclava i assalariada, dedicades a l'explotació pecuària i al cultiu dels sementers de cereals, horta i vinya; mentre altres aprofitaments agropecuaris de menor entitat (molins, peces de terra, petites guardes d'ovelles, etc.) eren cedits a parceria i arrendament. Les explotacions situades a altres viles (el Pujol i Son Gibert a Petra) o que estaven molt allunyades de la hisenda (Subirana i la Marina) eren arrendades.¹⁶ El darrer contracte signat el 1503 per Miquel Ballester, pocs mesos abans del seu òbit, fou l'arrendament per 3 anys a Pere Llull, la seva dona Caterina i els seus fills de les alqueries de la Bagura i Son Navata (adquirida

---

15 Inventari de 1504 Jaume Berard, ciutadà, posseïdor de nombroses alqueries i terres a Manacor. Els contractes són d'arrendament i parceria. Vegeu ARM, PN, T-496, f. 114v. Vegeu Jover (1994-2012).

16 Vegeu l'inventari de Miquel Ballester a ARM, PN, M-737.

aquell mateix any), 747 ovelles, 6 bous per llaurar i 13 vaques. El terratinent també lliurava als arrendataris 27 quarteres d'ordi i altres 24 de blat i xeixa per llavor, i 8 quarterades de terra en guaret, sense però especificar com havien de cultivar les terres. La renda tenia diversos components. D'una banda, el producte del ramat d'ovelles, és a dir la llana, els formatges i els anyells, es repartirien a meitats, i l'arrendatari havia de fer-se càrrec del pagament dels salaris dels *encorraladors* i pastors. D'altra banda, l'arrendatari havia de pagar una renda pel bestiar de 87 lliures i de 20 quarteres de xeixa per les terres de conreu que hi havia a aquelles alqueries.¹⁷ El 1515 Joan Miquel de Togores renovava l'arrendament d'aquelles alqueries a la mateixa família. El contracte tenia una durada de 5 anys i s'afegien a la dotació de bestiar 2 eugues, una poltra, una pollina i 39 ovelles més. Les clàusules eren breus i remetien al contracte anterior, signat amb Miquel Ballester el 1503. Però la composició i naturalesa de la renda havien canviat. Els arrendataris havien de pagar cada any una renda 153 lliures en metàl·lic, 20 quarteres de xeixa, 12 anyells, 12 castrats i el delme que el terratinent posseïa sobre les terres i ramats d'aquelles alqueries.¹⁸ La parceria ramadera s'havia transformat en un contracte d'arrendament amb una renda fixa i mixta, encara que la renda en espècie fos llavors molt minsa.¹⁹ Aquest contracte es renovaria automàticament en els anys posteriors, no canviarien ni la dotació de factors —terres i bestiar— ni les clàusules, ni la renda, ni els arrendataris.²⁰

Les alqueries de Lluchamar i la seva Marina, la Real (Gallicant i Tènger), Salma i les Planes havien estat gestionades directament des de la meitat del segle XV. El 1513 foren arrendades per

17 El contracte diu així *locationem sive arrandamentum vobis facio sub pacto et conditionem quo pro censum et melioramento Inde exeuntitus detoset solvatisnusi quolz anno.. Prod tuedictare bestiariorum com lo bestiar vagi per mitat ex una parte LXVII ls. Et ex alia parte ja XX veninenti festa sanctorum Petri et Felicis et ex in de anno... XX qrs. Xexa allatas Intus villa de Manacor*, ARM, PN, G-143, fs. 308-308v.

18 ARM, PN, G-143, fs. 395-395v.

19 ARM, PN, LI-112, folis 109v-111.

20 Vegeu els contractes posteriors a ARM, PN-1657, folis 762-773; i PN, P-667 folis 181-183v i 184-185v.

Joan Miquel Ballester de Togores a Bartomeu Fluxà.²¹ El 1515 aquest conjunt de terres i ramats fou novament arrendat per un any a Joan Llull, la seva muller Francina i els seus dos fills. El contracte incorporava les pastures de Lluchamar, la Real, Salma i les Planes, 1.824 ovelles, inclosos els *mardans*, un nombre no especificat de cabres i bocs, tots els braus d'un any, totes les truges i porcs, i 9 vaques ximpls, a més de les vaques salvatges que hi havia a les marines. El contingut del contracte és molt breu i el terratinent només feu constar que es reservava el delmari que posseïa sobre les terres i productes de les alqueries de la Real i Les Planes. La modificació més important era la quantia i composició de la renda: l'arrendament s'havia transformat en una parceria. El producte de les ovelles anava a mitges tant en els guanys com en *totes les despeses quis faran en la dita companyia tant de mariner com de encorraladors tossadors murques e qualsevol altres despeses se hagen de pagar per mitat*. El terratinent cada any aportava a la companyia 225 lliures en metàl·lic. L'arrendatari havia d'aportar fins a la mateixa quantia en les despeses: *doscentes y vint y cinch lliures e si la lana no abastava a dita quantitat per la part vostra me farau donar compliment a la festa de Sant Miquel del mes de Satembre*. Finalment, l'arrendatari es comprometia *en la fi de la companyia restituir los dits bestiar e pagar en lo dessus dit temps per la part vostra les dites doscentes vint y cinch lliures*.²² El mateix dia el terratinent arrendava a la mateixa família per un any els conradissos que hi havia en aquelles dues alqueries, el Camp de la Grua i Biosca, a més de la vinya de la Real. Pel conreu el senyor cedia als arrendataris 100 quarteres de xeixa per llavor, 9 eugues, 2 rossins, 1 pollí (estimats en 140 lliures), 1 bou, 6 braus (164 lliures i 10 sous), 2 someres, 3 rucs (30 lliures), un rossí i un mul eguí (37 lliures) i un altre rossí (11 lliures). Els arrendataris havien de plantar 100 caps de murgons a la vinya i batre els

21 La referència procedeix d'una lletra enviada el 1513 pel Batlle de Manacor al Governador on informa que Joan Miquel Ballester de Togores havia arrendat aquestes alqueries i el bestiar a Bartomeu Fluxà, per una renda de 50 quintars de llana, 250 quarteres de xeixa i 250 toïsses, vegeu Segura Salado (1981: 105) i ARM, AH, LC 261, f. 66v.

22 Vegeu ARM, PN; 6295, f. 180-180v, 190v.

cereals del senyor sembrats en els sementers de Lluchamar i els que rebia de les rendes d'altres terres o en forma de censos. La renda tenia dos components: pel bestiar de tir havia de pagar *vuit lliures per centanar*, això és un vuit per cent del valor del bestiar que el terratinent havia lliurat a l'arrendatari: 31 lliures; i el producte del cultiu dels sementers anava a mitges.²³

A les dècades de 1540 es palesen canvis en tres àmbits de la gestió. Primerament, només alguns dels sementers de Lluchamar i la Real estaven explotats directament pel terratinent, amb mà d'obra esclava i assalariada.²⁴ Segonament, algunes de les tinences que fins llavors integraven aquell extens territori foren segregades per arrendar-se com a explotació autònoma. La primera de la que tenim constància documental fou l'antiga alqueria de Salma. El primer contracte és de 1529. Joan Miquel Ballester de Togores arrendà els sementers, pastures i ramats de la possessió per a 9 anys a Pere Sanxo d'Artà.²⁵ Entre el 1549 i el 1577 Salma fou arrendada a la família Ginard d'Artà per períodes de 4 anys.²⁶ Per trobar testimonis documentals de noves segregacions d'antigues alqueries haurem d'esperar fins al decenni de 1550. El 1552 s'escripturen els contractes de rompuda d'una part de les terres orientals de la Real (artigades i cultivades des de feia 20 anys), que poc després es convertirien en la possessió de Gallicant.²⁷ També en aquells anys, encara que en data incerta, s'escripturaren arrendaments separats dels sementers de conreu de la Real i les Planes.²⁸ Aquests canvis afectaren la gestió de la resta d'aprofitaments de la hisenda.

En el contracte de Lluchamar signat el 1543 per Jeroni Ballester de Togores s'arrendava *la Marina possessiones mee de Lluchamar* a Bernat Galmés i altres pagesos per 3 anys; el

23 ARM, PN; 6295, f. 180v-181.

24 En els contractes de 1543 es cita explícitament que el senyor tancaria els sementers que cultivava directament ARM, PN, LL-117, f. 44v,46.

25 ARM, PN, G-143, f. 516.

26 ARM, PN, P-663, f. 268-259; P-667, f. 193-194v; AA, I-T-12.

27 ARM, PN, P-667, f. 179v i PN, LL-115, f. 55v-56v.

28 Aquests possessions ja s'arrendaven separatament amb anterioritat a l'inventari de 1569, vegeu: ARM, PN, S-1657, f.762-75v; i tenien contractes propis en els anys següents: ARM, PN, P-667, f. 181,184 i 186; PN, LL-112, f. 109v.

contracte es renovaria periòdicament fins el 1557.²⁹ Aquests contractes inclòien el clos de l'era i la vinya de La Real i, segons es desprèn del contingut de l'escriptura, les pastures, garrigues i erms de les alqueries de la Real, Lluchamar i les Planes. El terratinent lliurava als arrendataris les llavors, els estris de tir i tragi, la companyia d'ovelles (entorn de 1.300 caps), la guarda de cabres (500 cabres i 180 boccs), els porcs i truges *ximpls* (25 caps) i *salvatges*, a més de 6 bous per llaurar i algunes vaques ximpls i vedells, i les vaques *salvatges*. El pagament de la renda va canviar d'un contracte a l'altre. El 1543 terratinent i arrendatari anaven a mitges en el producte i despeses —*encorraladors*, pastors, tossadors, etc.— dels ramats d'ovelles (llana, formatges i cries), cabres (cries) i vaques (vedells i cuiros); l'arrendatari a més havia de pagar com a renda fixa per la companyia d'ovelles i cabres 20 anyells, 10 cabrits i 5 cabres primals; la renda pel conreu d'una part dels sementers i la vinya era fixa i consistia en 40 lliures en moneda, 15 quarteres de blat i 8 càrregues de vi. Aquest contracte es renovà sense gaires canvis fins el 1557. En la signatura del nou contracte només s'arrendaven els ramats i les pastures, no hi ha referències als cultius dels cereals o vinyes. Terratinent i arrendatari anaven a mitges en els porcs i vaques, però per les companyies d'ovelles (1.350 caps) i cabres (500 caps) l'arrendatari havia de pagar una renda fixa de 12 anyells, 6 cabrits de llet, 4 *segais* i 4 primals, 100 cabres primals i 100 cabres, 100 anyells i 100 toïssos, 9 braus per convertir-los en bous d'arada, i 130 lliures en metàl·lic.³⁰ Encara en aquells anys centrals de la centúria trobem nombrosos arrendaments de guardes d'ovelles i moltons que no formaven part de la companyia principal, tal com s'havia fet en èpoques passades.³¹ Així doncs, a mitjan segle XVI, en els territoris dels les Planes, la Real i Lluchamar els aprofitaments silvopastorals i els agrícoles s'havien desagregat espacial i contractualment.

---

29 ARM, PN, Ll —117, f. 44v-46.; PN, Ll-112, f. 186.

30 ARM, PN, Ll-112, f. 186.

31 Vegeu-ne alguns exemples a ARM, PN, (1515) Ll-23, f. 15; (1531) Ll-120, f. 17 i (1539 i 1540) Ll-110, f. 63, 92v-93; (1543) Ll-117, f. 44v, 51; (1551) Ll-112, f. 131v-132.

A l'heretat que Joan Miquel Ballester de Togores cedí al seu fill segon Miquel de Togores (Carrossa, la Marina, Bellver i després Sos Promets) la difusió de l'arrendament fou molt més ràpida. L'alqueria i rafals de Bellver mentre foren de la casa Nadal-Martí (fins el 1524) s'havien gestionat directament.³² Nicolau Muntanyans comprador de Bellver tenia la seva base patrimonial a Algaida on combinava la gestió directa amb mà d'obra esclava i l'arrendament de pastures i ovelles;³³ però, en canvi, l'alqueria anomenada la Marina que posseïa a Manacor l'arrendava des de 1515.³⁴ L'alqueria i rafals de Bellver seguiren el mateix camí. A la dècada de 1530 la possessió de Bellver s'arrendava amb tots els seus aprofitaments per períodes de 3 anys per una renda fixa en espècie: una part en cereals i l'altra en llana. Les clàusules de l'arrendament de la possessió de Bellver entre 1539 i 1571 es mantingueren pràcticament sense alteracions entre ambdues dates, malgrat el canvi en la possessió del patrimoni.³⁵

Les alqueries de Carrossa i Aljubar després de la seva adquisició foren arrendades als anteriors posseïdors, la família Burguny, en successius contractes amb una durada que variava d'un contracte a l'altre entre els 3 i els 9 anys.³⁶ Les clàusules contractuals eren molt senzilles: indicaven la quantitat de llavors lliurades, els sementers en guaret i el bestiar. La renda era un pagament fix, una part en diners i l'altra en cereals. Els contractes de 1551 i 1554 marquen un canvi substancial respecte dels anteriors.³⁷ La durada del contracte es fixà en 4 anys, s'annotaren amb detall el nombre i valor de caps de bestiar (bous, ases, someres i ovelles), aparegueren les primeres clàusules destinades a millores (rompudes de noves terres, empelt d'ullastres), i s'estipularen les tasques que havia de

---

32 ARM, PN, T-858, f. 176.

33 ARM, PN, T-497, f.101v.

34 ARM, PN, LI-23, f.36-37.

35 Vegeu els contractes de Nicolau de Muntanyans de 1539 a ARM, LI-110, f. 95; de 1543 a ARM, PN, LI-117, f. 54v, i de 1547 a ARM, PN, LI-109, f. 13v; i després amb Miquel de Togores contractes de 1551 a ARM, PN, LI-112, f. 20v, de 1555 a ARM, PN, LI-1121: 14-16, i de 1571 a ARM, PN, LI-114, f. 61.

36 ARM, PN, LI-23, folis 24-24v i LI-32, folis 62-62v.

37 ARM, PN, 6569, f.139.

fer l'arrendatari per mantenir l'olivar (eixermar, exsecallar i cavar a l'entorn de la soca). Aquests canvis es van traduir en una composició de la renda cada cop més complexa. La renda seguia essent majoritàriament un pagament fix en metàl·lic, però la quantitat i proporció de la renda en espècie es va acréixer: s'augmentaren les quantitats que s'havien de pagar en forment i ordi, i s'afegiren 16 quartans d'oli (65 litres).³⁸ Durant els decennis de 1560 i 1570 es mantingué aquesta estructura amb un lleuger increment del component en espècie de la renda (vegeu quadre 6). Finalment, el contracte de 1586 destria clarament els usos de la possessió, cerealícoles i ramaders d'un costat, i olivarsers de l'altra. El terratinent només arrendava els primers per una renda fixa, una part en metàl·lic i l'altra en cereals, però es reservava la gestió directa dels olivars.³⁹

Fins a mitjan segle XVI Joan Miquel Ballester de Togores (†1541) havia mantingut un ampli ventall d'aprofitaments i modalitats de gestió que combinaven l'explotació directa, la parceria i l'arrendament. Amb els seus successors Jeroni Ballester de Togores (†1569) i Miquel de Togores (†1586) els sistemes d'aprofitament i les modalitats de gestió tendiren a simplificar-se. En els inventaris de 1569 i 1577 totes les explotacions s'havien cedit en arrendament, només alguns sementers vora les cases de Lluchamar es mantenien en gestió directa, sota la supervisió d'un majoral i diversos missatges. El segon canvi important fou la desaparició dels equips d'esclaus que s'havien mantingut fins els anys posteriors a la Germania. En els testaments de Joan Miquel de Togores de 1541 i el de Jeroni de Togores de 1569 foren alliberats part dels esclaus, altres foren venuts i aquesta mà d'obra no fou reposada.⁴⁰ El 1577 l'esclavitud només era un record en els inventaris de les possessions, o bé persistia com a una modalitat d'explotació

---

38 ARM, PN, P-663, f. 245; 219; P-667, f. 54, 93v, 170; P-674, f. 188v.

39 ARM, PN, P-676, f. 225v.

40 Sobre l'alliberament d'esclaus entre els llegats testamentaris de Joan Miquel (1538, 1541) i Jeroni (1569) Ballester de Togores, vegeu BBM, AA, carpeta 12.

del treball en l'àmbit domèstic.⁴¹ El treball esclau havia estat substituït per la mà d'obra assalariada, els missatges i jornalers, i els arrendataris que s'havien convertit en els gestors d'aquelles grans explotacions agropecuàries.

LES CARACTERÍSTIQUES DEL CONTRACTE D'ARRENDAMENT A CURT TERMINI, 1569-1662

El nostre propòsit no es reiterar les característiques d'aquestes modalitats contractuals, minuciosament i abastament descrites en estudis anteriors, sinó discutir si les clàusules contractuals obstaculitzaven la innovació agrària. A efectes analítics podem destriar les principals clàusules contractuals en: (1) la durada de l'arrendament, (2) la composició de la renda, (3) els sistemes de cultiu, el que després s'anomenarà *usos i costums de bon conrador*,⁴² (4) els usos que es reservava el terratinent, (5) les restriccions que imposava sobre determinats aprofitaments i (6) finalment les millores. En els següents apartats ens detindrem sobre tres grans blocs: la durada del contracte i la permanència dels arrendataris (1), la composició de la renda (2) i el conjunt d'intervencions i millores que imposava el terratinent als seus arrendataris (3, 4, 5 i 6).

L'estructura dels contractes agraris fins a mitjan segle XVI era molt simple: començava amb el nom de l'arrendador, els aprofitaments arrendats (nom de l'explotació i situació), la durada del contracte i el nom de l'arrendatari o arrendataris i la seva residència. A continuació es descrivien els caps de bestiar i els inputs que integraven l'arrendament, i acabava amb la quantia i composició de la renda. Els contractes que apareixen resumits als inventaris de 1569 i 1577 de Jeroni de

---

41 En els inventaris de les possessions de 1569 i 1577 no hi ha cap referència a esclaus. Només un esclau i una esclava es mantenien a les cases de la ciutat per al servei domèstic. Vegeu BBM, AA, carpeta 12, i inventari de 1577 a ARM, A, I-T-12.

42 Sobre el contingut d'aquestes clàusules i el significat de "a ús i costum de bon conrador" vegeu la comunicació de Morey i Carreras (2011).

Togores⁴³ i els documents sobre la casa de Miquel de Togores, posseïdor de Bellver i Carrossa,⁴⁴ ja tenen les característiques formals que seran comunes a la majoria d'explotacions des de final del segle XVI.⁴⁵ L'encapçalament generalment començava en llatí tot anomenant l'arrendador, la possessió o terres que es lliuraven, la durada i el nom dels arrendataris, o de l'arrendatari, la muller i els fills, per després seguir en llengua *vernàcula* i començar a desglossar les clàusules que definien el contracte. Independentment de la data de l'escriptura, la data d'inici i final del contracte era el dia de Sant Miquel, el 29 de setembre, si no hi havia esdeveniments que forcessin una cancel·lació anticipada del contracte, com ara desavinences o la defunció del cap de la família que conduïa l'explotació. Els arrendataris havien de pagar els delmes i tasques als senyors feudals i directes, en alguns casos la mateixa casa Ballester de Togores; els impostos municipals i del reialme sobre els béns immobles (la talla) i les càrregues sobre el patrimoni (censos i censals) els pagaven els terratinents.⁴⁶ Finalment, els arrendataris havien de donar fermances al senyor i per això signaven un document en el qual un seguit de individus, familiars, altres arrendataris i pagesos de la vila, avalaven l'arrendatari en cas que no pogués pagar la renda en els terminis establerts.⁴⁷ A la primera meitat del segle XVII les clàusules comminatòries per fer efectiu el pagament de

---

43 ARM, PN, S-1657, f. 762-806v, ARM, AA. I-T.

44 Per exemple els contractes de Sos Promets (ARM, PN, P-676, f. 449), Carrossa (ARM, PN, P-677, f. 187v) i Bellver (ARM, PN, P-678, f. 152 i 158).

45 Vegeu Moll i Suau (1979: 125-129).

46 Així es desprèn de les anotacions a les curadories de 1603-09 i 1637-62 anteriorment citades, i també de les reclamacions fetes per la universitat de Manacor al comte per l'endarreriment en el pagament de les talles, vegeu AM Manacor, CR, núm. 66 Verbals (1647).

47 Així, del tradicional acabament del contracte obligant a pagar la renda en els terminis l'arrendador exigia que *es pacte que tot lo sobre dit me hajau de donar bones y suficients fermances a mon contento*, vegeu ARM, G-418, F. 71.

la renda en els terminis indicats s'enduriren.⁴⁸ Els terratinents sol·licitaven als batlles reials de Manacor que trametessin lletres comminatòries als arrendataris perquè paguessin les rendes en les dates fixades o ordenessin el segrest dels béns dels arrendataris quan incomplien alguna de les clàusules del contracte. Així doncs, aquestes clàusules no tenien un caràcter “formal”.⁴⁹ La formalització jurídica de les noves modalitats contractuals fou resultat de combinació de diverses tradicions legals: la recepció i adaptació de la *locatio conductio* del dret romà,⁵⁰ la tradició contractual comercial —la comanda—, i aquella altra hereva de l'establiment feudal, recollida parcialment en les cartes de *franqueses* i consuetuds feudals del Regne.⁵¹

El 1577 l'administració i gestió de la hisenda s'havia fet més complexa. El patrimoni estava dividit en nombroses unitats

-
- 48 El contracte de 1625 de Salma acabava amb: *Es pacte que si vos dit conductor no pagareu a compliment cada any en el temps stiga en facultat mia expellirvos del dit arrendament* (ARM, PN, F-581, f. 357). Als contractes de la dècada de 1650 es generalitzaria aquesta clàusula: *es pacte que ningun infortuni de temps divi ni huma pugau demama ninguns perjudicis ni pretendre eximirse de fer y complir los dits pactes y pagar la dita annua mercè* (ARM, PN, G-418, f. 32).
- 49 Per exemple les lletres de la cúria del Batlle de Manacor de 1643 comminant als arrendataris, entre d'altres coses, que deixessin les voltes de rella en els guarets que s'havien pactat al contracte. Vegeu AM de Manacor CR, núm.65.
- 50 La difusió del dret romà, especialment de l'arrendament, la *locatio conductio*, permetria acabar de formalitzar aquestes modalitats contractuals, i també contribuiria a homogeneïtzar la forma i els continguts dels contractes d'arrendament del sud-oest de la mediterrània. Vegi's per exemple les similituds entre els contractes d'arrendament del sud d'Itàlia (Giorgetti, 1974), Andalusia Occidental (Bernal, 1988) i Mallorca (Moll i Suau, 1979, Juan Vidal, 1983) al llarg de l'etapa moderna.
- 51 Els tractats de notaria del segle XVI i XVII recullen algunes d'aquestes fórmules de transició entre el dret feudal, a Mallorca el corpus de franqueses i la recepció del dret romà renovat, vegeu Planas (1996: p. 179), especialment el Títol V de la *Recopilación del derecho de Mallorca 1622, por los doctores Pere Joan Canet, Antonio Mesquida y Jordi Zaforteza* sobre arrendaments i lloguers, i la base jurídica feudal per facilitar l'evicció dels conductors de les possessions. També, en els tractats de notaria recopilats i comentats per Zaforteza, Mut i Oliver (1995: 702-703, 729-730), i especialment en la transcripció del tracta del notari Antoni Moll, es poden trobar un seguit de consideracions sobre les diferències entre l'establiment emfitèutic i l'arrendament, on es palesa la necessitat de conciliar el vell dret feudal i el nou dret romà de la plena propietat.

d'explotació cada una de les quals tenia uns usos específics i d'altres de compartits. Les possessions, horts, rotes i sorts de terra eren gestionades per un estrat de pagesos arrendataris que pagaven rendes en diversos períodes de l'any i havien d'acomplir un seguit de pràctiques agràries acordades en els contractes. Calia millorar la supervisió dels diferents arrendataris, la coordinació dels diferents aprofitaments agropecuaris i bastir un aparell administratiu i comptable per garantir el manteniment de la hisenda i la percepció de les rendes. Ja a la fi del segle XVI l'administrador de l'heretat havia sol·licitat:

Ates que en ditas possessions ocorren sovintment molts negocis així concernents a conservatio y custodia de aquellas y de lurs cases com encara per rebre censals no portats de ditas heretats axi com diners com de forment los quals se acostumen a rebre en la possessió de Lluchama dels arrendadors y de altres particulars censalers y per remetre forments de alla en ciutat com conve vendre aquells supplica parço dit curador a V. Sra. Li sia donada facultat de tenir un home en la possessió de Lluchama an el qual puga donar carrec de administrar a fons negocis de ditas heretats anels quals dit curador no poria comodament assistir ab tal empero que tot sigui a compte y carrech de dit curador y que puga constituir un salari honest al dit majordom o substitut axi de menjar y beure com de la despesa pagador de bens de ditas heretats.⁵²

L'administrador de l'heretat comptava amb la col·laboració d'altres agents i individus de confiança que vetllaven per la bona conducció de la hisenda. D'una banda, el majoral i els missatges conduïen les terres i el bestiar de tir que el terratinent es reservava per al seu aprofitament directe. Aquests mossos eren els encarregats de supervisar si els arrendataris acomplien les clàusules del contractes, els aprofitaments o usos que es reservava el terratinent (pastures per a les eugues, la collita de

---

52 Vegi's ARM, Presidals Decrets, 1569-1576, f. 199. Aquest majordom fou nomenat i és citat a la documentació de finals dels segle XVI i en la curadoria del 1603-1609.

l'oliva), i el tragi dels excedents als cellers i sitges de les cases de Lluchamar i Manacor. De la documentació també es desprèn que altres agents vetllaven pels interessos de la casa Ballester de Togores. Així, per exemple, els clergues que gaudien de beneficis constituïts pels Togores a l'església de Manacor actuaven en representació de la família i vetllaven per l'administració de la hisenda, en les escriptures notarials o els representaven davant les autoritats de la vila o en altres negocis.⁵³ Encara hi hauria un altre grup d'agents sobre els quals descansava el bon funcionament de la hisenda: les nissagues familiars que es mantingueren durant llargs períodes com a arrendataris de les principals possessions de la hisenda i donaren continuïtat als sistemes de gestió i explotació dels recursos.

La durada del contracte i la permanència dels arrendataris

La brevetat de la durada del contracte ha estat sovint esmentada com un dels factors "moderns" de l'arrendament a curt termini, perquè permetia al terratinent adaptar la renda a la inflació dels preus i així mantenir el seu poder adquisitiu; augmentava la competència entre els arrendataris per obtenir les millors terres i entre els terratinents per aconseguir els millors arrendataris. La combinació d'aquests factors en determinats

---

53 Així es palesa a les curadories de 1603-09 i 1637-1662, on el notari que les redactà descriu els diferents individus que participen en l'administració. Les principals figures eren: el majordom que estava al càrrec de l'administració i portava els comptes, el majoral que residia a Lluchamar i tenia al seu càrrec l'explotació d'alguns sementers i cura del bestiar del senyor, els missatges que treballaven a la possessió i que conduïen carros que transportaven els excedents a la vila, ciutat o altres possessions. Vegeu ARM, PN, 5487, f. 164-280; i també la dels anys 1637 a 1661 a ARM, PN, G-422, f. 18-228, BBM, AA, carpeta 11, document 42. En els inventaris de 1644 i el 1662 hi ha la relació dels llibres de comptes de les possessions que s'havien confeccionat a la primera meitat del segle XVII: plagues de rendes, de vendes de productes, de pagaments de les rendes de les diferents possessions, copiadors dels contractes d'arrendament, llibres dels majorals i missatges que hi havia a Lluchamar, etc. Vegeu per la documentació administrativa transcrita a l'inventari de 1644 (AP Vilallonga) i pel 1662 (ARM, PN, 6569, f. 139).

contextos socials podia generar un espiral d'innovació i increment de la productivitat.⁵⁴ Però la curta durada dels contractes també podia generar incerteses en la continuïtat dels arrendataris en la tinença de la terra. Aquesta és la hipòtesi de la qual partiren Isabel Moll i Jaume Suau en el seu estudi sobre la contractació del segle XVIII i XIX. Si bé argumentaven que la durada no implicava que els arrendataris poguessin mantenir-se en una mateixa possessió durant un llarg període, tanmateix posaren l'èmfasi en els inconvenients que tenia la brevetat dels contractes sobre la capacitat d'innovació dels arrendataris.⁵⁵

Quadre 3. Durada dels contractes d'arrendament

Anys	N	1	2	3	4	5	6	7	8	9	X
1500-1550	34	9	1	11	8	2			1	2	3,29
1551-1575	32			22	6				1	3	3,91
1576-1600	46		2	18	22		3	1			3,72
1601-1625	82	4	2	1	74	1					3,80
1626-1650	86	2		3	81						3,90
1651-1675	80	1		6	71	1				1	3,96
Total	360	16	5	61	262	4	3	1	2	6	3,81
% Total	100,0	4,4	1,4	16,9	72,8	1,1	0,8	0,3	0,6	1,7	

N: nombre de contractes; X: durada mitjana dels contractes. Aquest quadre només recull els contractes escriturats de peces de terres, ramats i pastures, i de possessions, no incorpora els contractes dels inventaris.

Font: apèndix VI contractes d'arrendament.

54 Sobre les pressions competitives que podia introduir l'arrendament a curt termini en l'estructura agrària, i especialment en la zona holandesa on predominava la mitjana i gran propietat, vegeu Van Bavel (2002, 2008). Ara bé, aquest cicle virtuós, com argumenta l'autor, depenia d'un canemàs institucional molt més ampli que protegia els drets de propietat dels terratinents i facilitava també el crèdit als arrendataris. Vegeu també els arguments de Yun Casalilla (2004: 207-230) per als territoris de la monarquia hispana.

55 De fet, tot i sostenir que la durada del contracte podia ser poc rellevant, acaba essent un dels elements recurrents per explicar l'escassa capacitat de canvi de l'agricultura de les possessions: Moll i Suau (1979: 126, 132-134, 145-146), Suau (1991: 64-66 i 76-97). Així, per exemple s'insisteix en què la *brevetat dels contractes fomentava autèntiques explotacions de rapinya per part dels arrendataris* (Suau, 1991: 73-75).

El quadre 3 resumeix la informació sobre la durada de 360 contractes entre el 1500 i el 1675. La durada mitjana del contracte pel període estudiat era de 3,8 anys. La durada mitjana del contracte s'incrementarà durant la primera meitat del segle XVI, per disminuir lleugerament a la segona meitat i augmentar progressivament al llarg del segle XVII: des de 3,72 de 1576-1600 a 3,96 del darrer període (1651-1675). Per tant, la durada mitjana mostra lleugeres oscil·lacions en el segle XVI, per augmentar discretament al XVII. A grans trets, aquest indicador ofereix una imatge d'immunitat al llarg de l'etapa estudiada. La utilització d'una altra mesura estadística, la moda, ens proporciona una aproximació més fina. Pel conjunt del període mostra un predomini aclaparador de la durada de 4 anys: el 73 per cent dels contractes estudiats. Ara bé, també mostra que els canvis al llarg dels segle XVI foren especialment notables. Durant la primera meitat cinc-cents s'alternaven tres tipus de models contractuals pel que fa a la durada. El més freqüent era el contracte a 3 anys, el segon a 1 any i el tercer el de 4 anys. La mitjana és la més baixa de tots els períodes (3,29 anys). El predomini d'aquests tres models reflecteix el predomini dels usos pecuaris i dels sistemes cerealistes extensius. Els contractes de 3 anys reflecteixen el predomini d'una rotació a tres sementers en les possessions: un sembrat de cereals i dividit en dues feixes, una de blat i l'altra d'ordi i civada, un altre en guaret i l'altre destinat a pastures; aquests contractes de cultiu estaven associats al predomini dels usos silvopastorals en el conjunt de l'explotació. Els contractes d'un any eren bàsicament arrendaments o parceries de companyies ramaderes. Finalment, la majoria de contractes a 4 anys són de la dècada de 1540 i corresponen majoritàriament a les explotacions cerealistes on s'havia incorporat la rotació a quatre sementers, que en aquest cas eren les que tenien Jeroni i Miquel de Togores a la viles de Petra i a Muro, on els progressos cerealistes foren més primerencs.

El predomini dels contractes a 3 anys (o múltiples de 3) en el tercer quart del segle XVI està estretament relacionat amb la creació de noves possessions on dominaven els sistemes de cultiu a tres sementers. Durant aquesta etapa l'arrendament de comandes d'ovelles i de companyies ramaderes s'ha esvaït, la

majoria s'havien integrat en els aprofitaments de la possessió. Al darrer quart de la centúria per primer cop els contractes a 4 anys dominen l'escenari (22 sobre un total de 46 contractes), tot i que els contractes a 3 anys seguien tenint un pes important encara (18 contractes), la resta tenien un paper residual. Des de 1600 fins el 1675 els contractes de 4 anys de durada dominaren aclaparadorament. Els escassos contractes que s'apartaven de la norma eren els de la possessió oleícola de Son Togores (Binissalem), on dominava una durada de 3 anys,⁵⁶ i els contractes amb durades més breus que estaven reservats pels esplets de les abelles, vinyes i oliveres de les possessions, o bé per fer front a algunes situacions excepcionals.⁵⁷ Així doncs, des del 1600 la durada de 4 anys, associada al conreu a quatre sembrers, es consolidà com la modalitat d'arrendament més comuna a la hisenda del comte d'Aiamans. Ara bé la breu durada del contracte no implicava que els arrendataris no poguessin romandre durant llargs períodes conduint la mateixa possessió.

Quadre 5. Residència dels arrendataris de la casa Ballester de Togores: contractes d'arrendament i inventaris, 1500-1677

Residència	Bestiar	Horts	Molins	Possessions	Terres	Total	%Total
No especificada	3	6	5	64	21	99	23,1
Alaró				1		1	0,2
Algaida				1		1	0,2
Artà	1		6	75	3	85	19,9
Binissalem			1	2	2	5	1,2
Felanitx	3					3	0,7
Manacor	2	16	5	186	15	224	52,3
Muro		1		1		2	0,5
Petra	1			3		4	0,9
Sineu				3		3	0,7
Santa Margalida				1		1	0,2
Total	10	23	17	337	41	428	100,0

Fonts: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

56 A Carrossa s'arrendaven els usos pastorals i cerealistes a 4 anys i l'explotació de l'olivar anava per compte del terratinent.

57 Per exemple el canvi d'arrendataris el 1635 a Balafí (ARM, PN, F-598, f. 340) i Bellver (ARM, PN, F-598, f. 342).

Els arrendataris que llogaven les possessions i terres de la casa Ballester de Togores eren, en general, veïns de la mateixa parròquia on estava ubicada l'explotació o de les viles properes. El quadre 5 mostra com la meitat dels arrendataris (52 %) tenien la seva residència a Manacor i llogaven les possessions de Manacor. El mateix succeïa amb els conductors que residien a Artà (un 20 per cent) la majoria dels quals arrendaven les possessions de Salma i Carrossa, però també aquelles que estaven en els límits entre ambdues viles com ara la Carbonera, la Bagura i les Planes. Tenim poca informació sobre l'origen social de la major part d'aquestes famílies. En molts casos eren descendents, com veurem seguidament, de l'estrat de pagesos benestants que havien alienat les seves tinences durant la crisi del segle XV. Els inventaris que hem localitzat d'algunes d'aquestes cases manacorines indica que no posseïen grans patrimonis agraris, però sí que tenien cases i terres a l'entorn de la vila de Manacor. A l'inventari de 1512, fet després de l'òbit d'Antoni Montserrat, arrendatari d'una possessió de Nicolau Truiols, consta que posseïa una casa a Manacor llogada a Joan Grimalt per una renda de 24 sous a l'any, així com bestiar, llavors i eines a les cases de la possessió que tenia arrendada, a més de diversos crèdits sobre particulars.⁵⁸ Les referències sobre algunes famílies d'arrendataris de la casa Ballester de la primera meitat del segle XVII suggereixen una situació semblant. A l'inventari de 1612 de Jaume Galmés apareix com a posseïdor de cases i petits bocins de terra.⁵⁹ També Maria Galmés Cervera, filla d'arrendataris i casada amb un altre arrendatari, en el seu inventari de 1621 tenia un patrimoni integrat per uns pocs béns mobles.⁶⁰ L'inventari de l'heretat de Pere Caselles arrendatari de les Planes fet per la seva dona i fills el 1625 detalla la possessió d'unes cases a la vila

---

58 ARM, PN, Ll-26, f. 150-151v. Altres arrendataris no eren tan afortunats. Per exemple els que conduïen les possessions de Petra de Miquel Ballester apareixen a l'inventari de 1503 com a deutors del terratinent. Aquesta és la situació dels arrendataris de les possessions que Joan de Sant Joan a Petra, vegeu l'inventari de 1511 a T-499, folis 49-61.

59 ARM, PN, 5256, f. 49.

60 ARM, PN, 5256, f. 121.

de Manacor, bestiar de tir i reserves de llavor.⁶¹ L'inventari de 1639 dels béns de Llorenç Galmés arrendatari de Bellver, i pare també dels arrendataris Antoni (la Real i Rafal Bellver) i Sebastià (Bellver d'Avall), registra com a propietats d'aquell unes cases a la vila, estris de llaurar i feina, i bestiar de tir.⁶² En el cadastre de 1617 apareixen els següents arrendataris relacionats amb la casa Ballester de Togores: Joan Gil, arrendatari, posseïa béns mobles (bestiar) estimats en 200 ls; Joan Galmés era propietari d'una casa i 10 quarterades de terra; Antoni Riera Melcion era posseïdor d'una casa i una vinya (béns valorats en 155 ls), però el gruix de la valoració cadastral procedia dels béns mobles, suposadament bestiar i estris (210 ls).⁶³ Amb patrimonis semblants apareixen les cases Andreu i Reixach, entre d'altres, totes elles posseïdores de bestiar i estris, llavors i béns immobles, especialment cases i algunes peces de terra a l'anella de petites explotacions que envoltaven la vila de Manacor i Sant Llorenç.⁶⁴ Així doncs, la majoria dels exemples documentats suggereixen que els pagesos arrendataris constituïen un estrat intermedi en la comunitat, posseïen béns que els permetien accedir a l'arrendament de les grans possessions —cases, terres, bestiar—, però estaven lluny de la riquesa declarada pels pagesos benestants que eren propietaris de mitjanes explotacions (rafals) o tenien possessions amb patrimonis superiors a les 500 i 1.000 ls.

Tanmateix, moltes d'aquestes famílies, malgrat l'aparent precarietat dels seus patrimonis, aconseguiren mantenir-se com a arrendataris durant moltes generacions. L'anàlisi de les famílies d'arrendataris que apareixen en els contractes d'aquesta hisenda suggereix que eludiren amb èxit les limitacions que podia imposar la breu durada formal dels contractes. Per sustentar aquesta hipòtesi organitzarem l'exposició en tres punts. En els dos primers ens referirem a les característiques dels arrendaments i dels arrendataris en les primeres etapes de

---

61 ARM, PN, 5256, f. 302.

62 ARM, PN, 5257, f. 359.

63 AM Manacor, Cadastre 1617, núm. 655/1.

64 L'estructura patrimonial declarada per aquestes cases al cadastre de 1649 era similar, vegeu AM, Cadastre 1649, núm. 657.

la difusió del nou model contractual. En el tercer, demostrarem la llarga continuïtat que tingueren un conjunt de famílies d'arrendataris en la conducció de les principals possessions de la hisenda.

L'expansió de la hisenda de Miquel Ballester i després de Joan Miquel Ballester de Togores implicava la incorporació de noves explotacions, en alguns casos allunyades de l'explotació principal (Lluchamar i la Real). Per gestionar aquestes terres calia cercar persones qualificades i experimentades en el maneig de grans possessions. Una de les possibles solucions a aquest problema era contractar aquells pagesos que haguessin posseït prèviament aquestes explotacions. Per tant, la formació d'un estrat d'arrendataris passava, potser inevitablement en les primeres etapes, per contractar els anteriors posseïdors de les alqueries apropiades pel terratinent. Així, succeí almenys, en un nombre significatiu de casos en la hisenda Ballester entre finals del segle XV i començaments del XVI. El primer cas documentat és el de Joan Llull, descendent dels anteriors posseïdors del feu dels Llulls i propietari en domini ple de l'alqueria la Subirana. Aquest es veié forçat a vendre l'alqueria el 1476 a Joan Ballester. Pocs dies després signava un contracte d'arrendament per la seva antiga possessió amb el nou terratinent.⁶⁵ El mateix succeiria amb Pere Llull, fill de l'anterior i posseïdor de l'alqueria Son Navata fins el 1503. També forçat a vendre aquella possessió, el mateix any ell i la seva muller Caterina signaven un contracte amb Miquel Ballester per conduir les alqueries de la Bagura i Son Navata.⁶⁶ Els posseïdors de Son Burguny i Aljubar (Carrossa) vengueren el 1513 aquelles alqueries a la casa Ballester. Poc després de la venda el mateix Guillem Burguny i sa muller, associats a altres arrendataris primer, i des de 1517 amb els seus fills, esdevingueren arrendataris de les possessions que havien posseït els seus avantpassats des del segle XIV.⁶⁷ Probablement, altres famílies d'arrendataris tenien aquests orígens: antics posseïdors

---

65 ARM, ECR-756, f. 19.

66 Ja apareixen com arrendataris a l'inventari de 1503 i després en els contractes dels anys 1503 i 1515, citats anteriorment.

67 ARM, PN, LI-23, f. 24.

d'alqueries forçats malvendre les seves terres a finals del segle XV i convertits en arrendataris de les anteriors terres.⁶⁸ Potser eren els que en millors condicions —experiència en la gestió, coneixement de les condicions agroecològiques, propietaris de bestiar i accés al crèdit per garantir les fermances— estaven per desenvolupar aquelles tasques.

Quadre 6. Nombre de famílies que signaven un contracte per cada possessió, 1500-1660

	Total	F1	F2	F3	F4	ND
1500-1550	34	14	10	5	1	4
1551-1600	166	52	6	1		12
1601-1650	168	145	9			14

F1, F2, F3, F4: nombre de individus que signaven els contractes d'arrendament.

ND: no disposem d'informació, o aquesta és confusa.

Font: apèndix VI contractes d'arrendament.

La capacitat de gestionar aquelles grans explotacions agropecuàries a començaments del segle XVI no estava a l'abast de tothom. La gestió i explotació d'alqueries sovint de més de 500 hectàrees, amb nombrosos contingents d'ovelles, vaques i altre bestiar de tir, i amb una diversitat d'aprofitaments agropastorals, exigia una certa experiència o qualificació en la conducció de l'empresa, però també el desemborsament de capital per adquirir inputs i per contractar de força de treball. Per tant, en aquella conjuntura difícil del primer quart del segle XVI no ens ha de sorprendre que per l'arrendament d'aquelles grans explotacions fos necessària l'associació de diverses famílies vilatanes. El quadre 6 intenta copsar aquest fenomen. En la taula hem sistematitzat el nombre de nuclis familiars que concorrien en la signatura del

68 Aquest fou el destí també dels Riera, Sanxó, Giscafré i altres cases de la pagesia benestants de Manacor i Artà que perderen les seves tinences a finals del segle XV. Són ells els que signaven contractes com arrendataris a començaments del segle XVI, i molts d'ells romangueren a les mateixes possessions durant algunes generacions. Per exemple els Riera Melcion de la Cova (Moll i Suau, 1979: 126) que també trobarem en els arrendaments de la casa Ballester de Togores.

contracte d'arrendament. Hem tractat de diferenciar els distints nuclis associats a partir dels cognoms i les relacions de parentiu explicitades al contracte. Així, F1 significa un sòl nucli familiar, F2 dos nuclis familiars, i així successivament. El quadre mostra com durant la primera meitat del segle XVI l'associació de diverses famílies d'arrendataris era un ingredient característic en la majoria dels contractes agraris. En més de la meitat dels casos trobem entre dues i tres famílies i en un contracte quatre. En alguns casos eren famílies distintes, en altres es tractava de nuclis familiars emparentats: el pare i els seus fills casats, o bé dos o tres germans, les seves mullers i fills. Possiblement, només l'associació d'antigues famílies de pagesos benestants, coneixedores de la complexitat de la gestió d'aquelles empreses ramaderes, permetia fer front al desemborsament del capital necessari per a la seva explotació, que donades les condicions econòmiques d'aquells anys, no estava a l'abast d'una sola família.

A la segona meitat del segle XVI aquesta situació havia canviat. El quadre 6 mostra com progressivament s'imposen en els contractes d'arrendament les famílies amb una estructura nuclear: el marit i la muller, i de ben segur, els fills. Aquest canvi s'ha de posar en relació amb la fragmentació de les antigues grans alqueries agroramaderes i amb la formació de les possessions cerealistes. La reducció de l'extensió i del nombre de caps de bestiar, la simplificació dels aprofitaments i l'especialització en el cultiu dels cereals tendien a simplificar les tasques de coordinació i supervisió, i facilitaven que una unitat familiar pogués conduir aquelles noves explotacions. En els contractes de la primera meitat del segle XVII aquesta modalitat estava plenament consolidada. Tanmateix, en l'escriptura es feien constar els noms del cap de família, la seva muller i els fills potser perquè aquesta era una forma de donar continuïtat a la família en l'arrendament d'una mateixa explotació.⁶⁹

Al llarg dels més de 150 anys que corren entre el 1503 i el 1662 un reduït grup de famílies foren capaces de mantenir-se com a

---

69 A Carrossa el 1586 signen Sebastià Ginard i el seu fill Miquel (ARM, PN, P-676, f. 225v), o dos germans com Pere i Jeroni Lliteres que el 1653 signen conjuntament el contracte de Salma per continuar amb l'arrendament del seu pare Joan (ARM, PN, G-419, f. 77).

arrendatàries a les principals possessions de la hisenda Ballester de Togores de Manacor i Artà. Aquesta continuïtat s'ha constatat a dos nivells. El primer, i més senzill, és el de l'explotació. La permanència del mateix arrendatari en un explotació, o de la mateixa família patrilínea durant diverses generacions. La segona modalitat era la continuïtat de la família en la hisenda, passant d'una possessió a una altra en funció de factors que amb la documentació estudiada no podem esbrinar. Els quadres enumerats del 7 a 9 recullen els noms i cognoms de les famílies que arrendaren les principals possessions de la hisenda Ballester de Togores entre el 1503 i el 1662.

El quadre 7 recull la relació d'arrendataris de les possessions de l'antic feu dels Llulls. Els primers arrendataris foren Pere Llull i els seus fills, descendents dels antics posseïdors del feu i l'alqueria Son Navata. Els seus descendents directes es mantingueren com a arrendataris de la Bagura i Son Navata fins el 1571. Quan aquestes possessions es dividiren, una branca, la de Miquel Llull, continuà com a arrendatari de la Bagura. El seu germà Pere Llull esdevingué el 1580 arrendatari del Pou Colomer; aquest mateix arrendà les Planes entre el 1577 i el 1609. Posteriorment aquesta nissaga familiar desaparegué de la nòmina d'arrendataris de la hisenda. Una trajectòria semblant seguí la família de Joan Riera 'Melcion' com a arrendatària de la possessió Bellver el 1539, on romangué fins el 1571 (quadre 8). Les famílies Galmés i Pasqual constitueixen les dues nissagues d'arrendataris més importants de la hisenda. La família Galmés arrenca amb Bernat Galmés que en el decenni de 1540 formava part de la societat de pagesos que tenia arrendada la possessió de Lluchamar. Des de 1552 el trobem artigit a la zona de Gallicant i signant el primer contracte d'arrendament de la possessió de Gallicant on ell i els seus fills es mantindrien fins el 1595 (quadre 9). La família d'Andreu Pasqual està estretament lligada a les possessions de la hisenda des de mitjan segle XVI, quan associada amb altres pagesos arrendà la conducció de les pastures i ramats de Lluchamar. El 1595 Andreu Pasqual entrà com a arrendatari de Bellver. Continuaria en l'arrendament el seu fill Antoni i després els seus descendents directes. De fet, aquesta família s'ha mantingut de forma continuada a Bellver (i després a Bellver d'Amunt o Avall) fins als nostres dies, més de 400 anys com

a arrendataris de les mateixes possessions (quadre 8). Els exemples, es poden multiplicar amb el naixement de les noves possessions a partir de les dècades de 1590 i 1600: Nadal Ferrer fou conductor de Gallicant entre el 1625 i el 1641; Bartomeu Fàbregues conduí Balafí entre el 1620 i el 1650, i després continuaren els seus fills fins el 1677; Antoni Reixach i el seu fill Bartomeu foren arrendataris de Lluchamar entre el 1621 i el 1641; Joan Gamés i el seu fills arrendaren Tènger entre el 1603 i el 1633 (quadre 9); Antoni Lliteres i descendents foren conductors de la Bagura entre el 1608 i el 1677 (quadre 7); un últim exemple, Antoni Galmés arrendà el Rafal Bellver entre el 1641 i el 1677 (quadre 8).

La fi de la renovació d'un contracte en una possessió, per causes que no coneixem, no significava necessàriament l'evicció de l'arrendatari de l'àmbit de la hisenda. Les famílies podien passar com arrendataris d'altres possessions properes, continuant així com a conductors dins la hisenda de la casa Ballester de Togores. Aquest fou el cas de les famílies Llull i Riera abans esmentades, que es mantingueren durant el cinc-cents com a arrendataris de la casa Ballester de Togores encara que en distintes possessions. Els membres de la casa Llull rodaren per les distintes possessions de l'antic feu dels Llulls (quadre 7), mentre els Riera 'Melcion' ho feren a les possessions de Bellver (quadre 8). El mateix succeiria amb la casa de Bernat Galmés i els seus descendents, arrendataris de forma continuada de les possessions de la zona entre Tènger, Gallicant, la Real i Bellver entre el 1552 i el 1677 (quadres 8 i 9). Una de les dues branques de la família Lliteres d'Artà fou arrendatària de les possessions de la Bagura i la Carbonera (1608-1648) i l'altra branca arrendatària de Salma entre el 1625 i el 1672. Finalment, la casa Pasqual des de finals del segle XVI fins a 1671 fou conductora de forma ininterrompuda de les possessions de Bellver i els seus Rafals (quadre 8).

Per tant, podem constatar la continuïtat de diversos grups familiars com arrendataris de les possessions de la hisenda Ballester de Togores a Manacor i Artà, per bé que altres conductors tingueren una trajectòria molt més curta al capdavant d'aquelles possessions. Tanmateix, no sabem quins eren els motius que forçaven aquesta mobilitat o rotació entre explotacions i famílies. En alguns casos fora a

covinença del terratinent, o bé per interessos dels arrendataris que consolidaven xarxes familiars sobre aquell territori. En qualsevulla de les opcions la permanència d'un gruix de famílies d'arrendataris garantia certs interessos en la conservació de les pràctiques agropecuàries i també en la introducció de les millores o innovacions agràries. Al cap i a la fi, aquestes podien beneficiar la família o els seus descendents en algunes d'aquelles explotacions a les quals optaven com arrendataris.

Quadre 7. Arrendataris de les possessions dels Llulls, 1503-1677

Any			
	Bagura, la i Son Navata		
1503	Llull, Pere i Caterina, i Joan fill		
1515	Llull, Pere i Caterina		
1552	Llull, Jaume i Miquel	Planes, Les	
1569		Uguet, Antoni	
1571	Llull, Miquel	Uguet, Antoni	
1577	Llull, Miquel	Llull, Pere	
	Bagura, la		Pou Colomer (Son Navata)
1580		Llull, Pere	Llull, Miquel
1593	Gil, Agustí		Gil, Pere
1596	Gil, Jaume		Gil, Pere
1603	Gil, Agustí	Sureda, Antoni	Gil, Agustí
1607			Andreu, Joanot
1608	Lliteres, Antoni	Llull, Joan i Joan Caselles	
1609		Llull, Joan	
1611			Santandreu, Monserrat
1612	Lliteres, Antoni	Gil, Pere	
1618		Gil, Pere	
1621	Lliteres, Antoni	Caselles, Pere	Santandreu, Monserrat
1624	Lliteres, Antoni		
1625		Caselles, Pere	
1628	Lliteres, Antoni		
1630		Santandreu, Montserrat	
1631			Vives, Llorenç

Any			
	Bagura, la i Son Navata	Planes, Les	Pou Colomer (Son Navata)
1632	Lliteres, Pere i Bartomeu, fills d'Antoni		
1634		Melis, Miquel fill de Miquel	
1635			Vives, Llorenç
1636	Lliteres, Pere i Bartomeu, fills d'Antoni		
1637		Melis, Miquel fill de Miquel	Nebot, Pere
1641			Riera, Gabriel fill Montserrat
1642		Nicolau, Pere	
1644	Lliteres, Pere		Riera, Gabriel
1648	Lliteres, Bartomeu		
1649			Amorós, Jaume
1650		Nicolau, Pere	
1653			Amorós, Jaume
1661			
1662	Llinàs, Joan	Nicolau, Pere	Amorós, Pere;fill Jaume
1667	Llinàs, Joan	Massanet, Miquel i Jaume	Pomar, Joan
1668		Massanet, Gabriel fill Antoni	
1673	Llinàs, Antoni		
1677		Santandreu, Montserrat	

Font: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

Quadre 8. Arrendataris de les possessions de Bellver i Rafals, 1539-1662

Any				
	Bellver			
1539	Riera, J. M.; Riera, J.			
1543	Riera, J. M.; Riera, J.			
1546	Riera, J. M.; Riera, J.			
1547	Mas, Joan			
1549	Riera, J. M. ; Riera, J.			
1555	Riera, J.; Galmés, J.			
1559	Riera, M.			
1571	Armengol, J.; Llodrà, M.			
1575				
1576	Domenge, Bartomeu			
1580	Sureda, Miquel Antoni		Rafal Bellver	Rafal Roig
1595	Pasqual, Andreu		Pasqual, Antoni	Riera, Bartomeu 'melcion'
1603	Pasqual, Andreu		Parera, Miquel	Pasqual, Andreu
1607	Pasqual, Andreu		Parera, Miquel	Dalmau, Llorenç
1608				
1611	Pasqual, Andreu		Galmés, Llorenç	Dalmau, Llorenç
1612			Orpí, Sebastià	
1620		Bellver d'Amunt	Bellver d'Avall	
1623		Pasqual, Antoni fill d'Andreu	Galmés, Llorenç	Umbert, Antoni i Joana
1624		Pasqual, Antoni fill d'Andreu	Galmés, Llorenç	Rosselló, Miquel fill de Miquel
1628		Pasqual, Antoni fill d'Andreu	Galmés, Llorenç	Rosselló, Nicolau fill de Pere
1632		Pasqual, Antoni fill d'Andreu	Galmés, Llorenç	Rosselló, Miquel fill de Pere

Any					
	Bellver	Bellver d'Amunt	Bellver d'Avall	Rafal Bellver	Rafal Roig
1633		Pasqual, Antoni fill d'Andreu	Galmés, Llorenç	Rosselló, Joan, fill de Bartomeu	Rosselló, Miquel
1634			Galmés, Llorenç		Rosselló, Miquel
1635		Pasqual, Antoni	Galmés, Llorenç, i al seu fill Sebastià		Rosselló, Miquel
1636		Pasqual, Antoni			Rosselló, Miquel
1641		Pasqual, Antoni		Galmés, Antoni, fill de Llorenç	
1644		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià	Galmés, Antoni, fill de Llorenç	Llull, Miquel
1645		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià	Galmés, Antoni, fill de Llorenç	
1648		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià		Pasqual, Francesc
1649		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià	Galmés, Antoni, fill de Llorenç	Pasqual, Francesc
1651		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià		Pasqual, Francesc
1653		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià	Galmés, Antoni, fill de Llorenç	Pasqual, Francesc
1657		Pasqual, Antoni	Riera, Sebastià		Pasqual, Francesc
1662		Pasqual, Joan; fill Antoni	Pasqual, Andreu; fill Antoni	Galmés, Antoni	Galmés, Antoni

Font: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

Quadre 9. Arrendataris de les possessions principals de Lluchamar i la Real

Any	Gallicant	Lluchamar	Real, La	Tènger
1513		Fluxà, Bartomeu		
1515		Llull, Joan; Llull, Joan; Llull, Guillem		
1543		Galmés, Bernat		
1552	Galmés, Bernat	Cabrer, Bernat; Galmés, Bernat		
1569	Galmés, Jaume	Sardà, Jon	Fangos, Miquel	
1571	Galmés, Bernat	Bosch, Miquel	Palafanguer, Miquel	
1577	Galmés, Rafel	Galmés, Jaume	Palafanguer, Miquel	
1580	Galmés, Rafel		Palafanguer, Miquel	
1595	Ferrer, Antoni		Morey, Miquel	
1596	Ferrer, Antoni			
1603		Soler, Pere	Bauçà, Guillem	Galmés, Joan
1607			Bauçana, Caterina	
1608	Ferrer, Antoni	Soler, Pere		Vallcanera, Jaume
1609		Caselles, Joan		
1611			Serra, Joan	
1612		Soler, Pere		Galmés, Joan
1621	Reixach, Bartomeu	Reixach, Antoni	Bauçà, Bartomeu	Galmés, Joan
1623			Bauçà, Bartomeu	
1625	Ferrer, Nadal	Reixach, Bartomeu fill Antoni		Galmés, Joan
1628	Ferrer, Nadal	Reixach, Bartomeu fill Antoni		Galmés, Joan, fill de Joan
1632	Ferrer, Nadal		Bauçà, Bartomeu	
1633		Reixach, Bartomeu fill Antoni		Galmés, Joan
1635			Bauçà, Bartomeu	
1637	Ferrer, Nadal	Reixach, Bartomeu fill Antoni	Galmés, Antoni fill de Llorenç	Bisquerra, Joan
1641	Ferrer, Nadal	Reixach, Bartomeu fill Antoni	Galmés, Antoni fill de Llorenç	Servera, Jaume fill de Joan
1644	Ferrer, Miquel	Reixac, Bartomeu	Galmés, Antoni	Sard, Bartomeu
1649	Ferrer, Nadal	Jaume, Andreu		Sureda, Jordi

Any	Gallicant	Lluchamar	Real, La	Tènger
1653		Jaume, Andreu		
1662	Ferrer, Pere	Servera, Bartomeu	Ferrer, Pere	Sureda, Jordi
1666			Ferrer, Pere	
1667	Ferrer, Pere	Sureda, Jordi fill de Jordi		Rosselló, Tomeu
1668			Fiol, Joan	
1671	Ferrer, Pere		Fiol, Joan	Rosselló, Tomeu
1673		Sureda, Jordi fill de Jordi		

Dates de la signatura del contracte; nom i cognoms de l'arrendatari.

Font: Apèndix VI. Contractes d'arrendament.

La composició de la renda: ànnua mercè, avaries i gatges

La renda prenia la forma d'un pagament fix, integrat per una part en metàl·lic (ànnua mercè) i l'altra en espècie (cereals, avaries i gatges). Altres modalitats de percepció de la renda, com el pagament d'un cànon fix exclusivament en diner o en espècie i la parceria, foren modalitats de pagament relacionades amb els primers estadis de formació de la hisenda i el desenvolupament de les modalitats contractuals, o resultat de situacions excepcionals, com ara la greu crisi de subproducció de 1661, sobre la que tornarem al final.⁷⁰ Aquesta composició de la renda carregava tots els riscos —males collites o caigudes dels preus— sobre l'economia dels arrendataris, que havien d'assumir l'avenç del capital monetari en salaris i satisfer la renda pactada, independentment de la collita i el nivell dels preus, sota l'amenaça de l'evicció. Perquè, com resaven els contractes dels anys 1653 i 1657: *es pacte que ningun infortuni de temps divi ni huma pugau demana*

⁷⁰ Moll i Suau (1979) i Suau (1991: 98-106).

*ninguns perjuicis ni pretendre eximirse de fer y complir los dits pactes y pagar la dita annua mercè.*⁷¹ El pagament de la renda, a més de fer-se una part en metàl·lic i l'altra en espècie, s'havia de fer efectiva en les condicions que imposava el terratinent. Els Ballester de Togores exigien que el pagament de la renda en metàl·lic es fes a la seva residència de la ciutat. La renda en espècie s'havia de fer efectiva en dues partides: els arrendataris havien de portar la meitat de la renda a les cases dels senyors de la ciutat i l'altra meitat l'havien de transportar a la possessió de Lluchamar o a les cases de Manacor. Allí els cereals es dipositaven en sitges on s'emmagatzemaven per a la posterior comercialització en els mercats locals o bé per al consum de la hisenda. El costos del transport corrien a càrrec de l'arrendatari⁷²

L'origen d'aquests dos components de la renda, en diners i en espècie, estava íntimament lligat als processos productius. La renda en metàl·lic des dels primers contractes estava vinculada a l'arrendament del bestiar i els seus productes, especialment la llana.⁷³ De tal manera que, en els contractes d'arrendament del segle XVI, i encara el XVII, a les possessions amb un major potencial pecuari, s'especificava sovint que *es pacte que pugue jo [el terratinent] prendre la llana cade any de fita possessió y vendrela a preu de plaça y lo que valdra vos prendre en compte de dita annua mercè.*⁷⁴ Les dates en què s'havia de pagar la renda en metàl·lic també fan referència al cicle productiu pecuari. Aquesta es pagava en tres iguals pagues per Carnestoltes, la tisora i Sant Miquel: la primera data coincideix amb el deslletament dels anyells

71 ARM, PN, G-418, f. 32.

72 En els comptes dels anys 1603 a 1609 s'especifiquen les quarteres entregades pels arrendataris al majoral de Lluchamar, o aquelles portades a la residència del senyor a Ciutat, i una part que es comercialitzava a la vila de Manacor, venuda als pagesos com a aliment o com a llavor després de les crisis de subproducció cerealícola (1604 i 1606). Als inventaris de 1644 i 1661 es relacionen les nombroses sitges on s'emmagatzemava el blat.

73 Per exemple a la possessió de Bellver entre el 1539 i el 1571 la renda no es pagava en metàl·lic sinó en quintars de llana.

74 ARM, PN, G-418, f.73

abans de Pasqua (els anyells eren un component de la renda), la segona amb la tosa de les ovelles a l'abril (per tant amb l'esplet de la llana), i la tercera amb la fi del contracte el 29 de setembre.⁷⁵ El segon component de la renda eren els cereals, o altres productes com l'oli o les olives, que els arrendataris havien de pagar pel conreu de les terres. Aquest pagament s'havia de satisfer després de la collita, per Sant Pere, el 29 de juny, o quan els blats després de garbejar eren a l'era, per Sant Feliu, l'u d'agost.

La proporció dels diferents components de la renda en les possessions del comte canvià al llarg del temps. El component de la renda més controvertit han estat les anomenades avaries o gatges⁷⁶. Es tractava d'un pagament en espècie que consistia en un o dos moltons o anyells, un parell o dos de gallines o capons, algunes peces de formatges (fogasses o brossats), una gerra de mantega (saïm), un porc, un castrat o cabrit, i a cops d'una sèrie de prestacions en treball —viatges de carro, jornals als camps del senyor, etc. Aquesta part de la renda ha estat considerada una mena de relicte de la variada gama de puncions que integraven la renda feudal, o bé una mostra de l'opressió senyorial.⁷⁷ Tanmateix, si observem l'evolució i la composició d'aquests pagaments podem suggerir una interpretació distinta. Els contractes d'arrendament de terres i possessions del segle XV no incloïen aquests productes.⁷⁸ Els

---

75 Les ovelles tenien una o dues cries a l'any. Les ovelles donaven 6 mesos de llet i els anyells es desamamantaven el mes de febrer, la llet de març i abril es destinava a fer formatges. La tossa era entre abril i maig. Vegeu Rosselló Verger (1964: 387) i Habsburgo-Lorena (1960, II: 111-127).

76 La definició d'aquests termes a DCVB és en el cas del mot gatge d'estipendi, propina, penyora o garantia, i pel que fa a avaria de despeses ocasionals o imprevistes. Ambdós termes provenen del món mercantil.

77 Per una discussió d'aqueixes interpretacions vegeu: Giorgetti (1974: 398-399), Faccini (1983: 655-657) i Moll i Suau (1979:136).

78 Per exemple els contractes de les alqueries de Tènger de 1397 i Lluchamar de 1411, i també el contingut dels contractes d'arrendament de diverses alqueries de Manacor dels segles XIV i XV ressenyats per Rosselló Vaquer (1978: 81, 101, 102), Rosselló Vaquer (1978: 66, 87, 90 i 115) i Rosselló Vaquer (1979: 113, 119, 124 i 127), o per Artà a Gili (1983: 156, 164, 170, 174, 180).

contractes del primer terç del segle XVI de les alqueries de Carrossa (1517, 1519 i 1554), els Llulls (1503 i 1513) i Salma (1529) incorporaven una part de la renda en metàl·lic i una altra en espècie però no altres rendes en espècie.⁷⁹ De fet, quan apareixen moltons, anyells i llana com a components de la renda en espècies en els contractes de començament del segle XVI no tenien un paper anecdòtic o quantitativament menor.⁸⁰ L'anàlisi de la documentació dels contractes de la casa Ballester de Togores suggereix que les avaries foren incorporades en dates molt més tardanes. El quadre 10 mostra la naturalesa i quantia de les avaries pel conjunt de les possessions dels Llulls, Salma, Lluchamar i la Real a partir de la dècada de 1570. En la majoria de possessions s'havia de pagar un moltó i diversos anyells (entre 1 i 12) segons el nombre de caps ovins que tenia la possessió; en dues possessions (Lluchamar i la Real) s'afegien fogasses de formatge (24 i 12 unitats respectivament)⁸¹ i brossats; i a Bellver a més s'afegia una gerra de *mantega* (llar o saïm). No hi ha constància de més pagaments en espècie.

---

79 No hem trobat referències a gatges o avaries en els contractes de les possessions Carrossa (1517 i 1519), Salma (1529 i 1554), la Marina d'en Muntanyans (1515), ni tampoc en els contractes de Son Navata (1486) i la Bagura i Son Navata (1503 a 1552).

80 En els contractes de Bellver (1539-1555) només apareix el pagament de 4 anyells i 4 cabrits i la renda pels cultius (20 quarteres de blat i xeixa) i per les ovelles (20 quintars de llana) es pagaven en espècie. En els de Lluchamar de 1513, 1543 i 1552 a més de la renda en diner i cereals es pagaven també en espècie part de la renda pels ramats amb llana, anyells, cabrits, vedells, etc. aquestes suposaven quantitats elevades que no poden ser considerades tècnicament avaries o gatges, sinó part de la renda en espècie.

81 Una fogassa era un peça de formatge, probablement la grandària i pes estaven determinats pel drap on es posava la llet per escolar el serigot, vegeu DCVB, vol 5, p. 939-940. Aquestes fogasses pesaven més de 8 ls (100 lliures feien un 1 quintar, uns 40 kilograms). El nombre de fogasses pagades com a gatge era de 12 o 24 unitats, segons la possessió. Ateses aquestes estimacions el pes de les fogasses estava a l'entorn d'1 quintar (24 fogasses) o de mig (12 fogasses). En els anys posteriors desapareixerà el mot fogassa i es pagarà amb 1 o 0,5 quintars de formatge.

Quadre 10. Gatges de les possessions dels Llulls, Lluchamar i la Real

Anys	Formatge	Fogasses	Moltó	Anyells	Cabrit	Porcs	Mantega	Capons	Pollastres	Gallines
	Quintars	n	n	n	n	n	Gerres	n	n	n
1571/7		37	5	33	1	1	1			
1603/9	12		12	14	1	2	5	28	22	14
1653/62	16		19	16	2	1	11	40	32	14

1603/09: curadoria ARM, PN, 5487, F— 164-280; 1656/62: curadories de l'etapa 1638 a 1662 (PN, G-421, f. 178-216 i G-422, f. 18-228) i inventari del comte canonge Jeroni de Ballester i Togores del 1661 (PN, 6569, f. 133-150).

Fonts: contractes d'arrendament dels inventaris de 1569 i 1577; ARM, Audiència, expedients, i ARM, PN, S-1657, folis 740-806v.

Fou en les tongades d'escriptures signades en els anys 1590/8 i 1603/8 quan a tots els contractes de les possessions s'especificà el pagament d'un ampli ventall de gatges o avaries (quadre 10). Així, a més dels moltons o anyells que pagava cada possessió, s'afegiria un quintar de formatge i en algunes d'elles brossats i la *gerreta de mantega*; però a més, i aquí rau la novetat, a tots els contractes s'afegeix el pagament d'un determinat nombre de capons, gallines i pollastres, i en els contractes dels horts fruites i verdures. En els contractes de 1625/28, 1653/7 i 1662/7 el nombre d'anyells, moltons, formatges, brossats i d'animals de corral augmentà en la mesura que les avaries es consolidaren com a component de la renda. De tal manera que, mentre el nombre d'aquestes avaries era molt reduït a finals del segle XVI, a mitjan segle XVII el nombre de moltons, anyells, capons o pollastres havia augmentat considerablement.

La segona qüestió és determinar el seu valor en la renda total de les possessions. En el quadre 11 hem sistematitzat el valor total de les rendes que havien de pagar les possessions per tots els conceptes, incloses les avaries. Els preus de les avaries els hem obtingut dels contractes de la dècada de 1650 quan es valoraren detalladament tots els components de la renda. Per això hem expressat els valors dels diferents components de la

renda en preus constants de la dècada de 1650. El quadre palesa que en cap dels períodes estudiats el conjunt de les avaries suposaren més del 4 per cent del valor de la renda total. Per què doncs els terratinents s'esforçaven en mantenir aquests gatges? Quin era l'objectiu econòmic o simbòlic d'aquesta mena de renda?

Quadre 11. Composició de la renda i avaries a preus constants de 1650/59. Valors en percentatges respecte del total

Bellver	1571	1607	1625	1657
ànnua mercè	20,2	38,2	35,4	29,3
cereals	78,2	59,4	61,5	67,4
avaries	1,6	2,4	3,2	3,3
Total	100,0	100,0	100,0	100,0
Llulls i Salma	1571	1607	1625	1657
ànnua mercè	56,6	46,1	38,3	35,5
cereals	40,3	50,1	57,7	61,4
avaries	3,1	3,8	4,0	3,1
Total	100,0	100,0	100,0	100,0
Lluchamar i la Real	1571	1607	1625	1657
ànnua mercè	23,9	28,9	27,1	28,3
cereals	73,0	68,0	70,4	69,4
avaries	3,1	3,1	2,6	2,3
Total	100,0	100,0	100,0	100,0

Fonts contractes d'arrendament de l'inventari de 1569 i 1577; curadoria de 1603-1609 i curadoria de 1637-1662, referències a l'apèndix contractes d'arrendament; preus dels cereals mitjana del decenni de 1650/9, preus de les avaries (formatge, moltons, capons, etc.) de la curadoria de 1646-1659, ARM, PN, G-422, f. 12-228, i BBM, AA, carpeta 11, document 42.

La cronologia de la difusió i la naturalesa d'aquestes avaries suggereixen una explicació. La seva aparició coincideix cronològicament amb l'abandonament del cultiu directe de part de les terres i de les companyies d'ovelles i vaques. L'explotació directa els garantia l'aprovisionament d'un conjunt de béns (carn, formatge, verdures, fruites, llenya, carbó, etc.) pel consum dels membres de la família, els criats i altres

treballadors, i alhora els permetia mantenir-se parcialment al marge dels mercats, i especialment de les oscil·lacions de l'oferta (quantitat i qualitat) i dels preus. Ara bé, a mesura que el conjunt de les seves terres es cedien en arrendament l'obtenció de productes per al consum domèstic passava a dependre cada cop més de la seva adquisició en els mercats. La introducció d'aquests gatges era una solució parcial per garantir els rebosts dels terratinents ben aprovisionats al llarg de l'any, sense dependre exclusivament de les fluctuacions dels mercats, i també estalviant els costos —salarials i de supervisió— que implicava la producció d'aquests béns per al consum domèstic.⁸²

Quadre 12. Composició de la renda a preus corrents, mitjanes decennals

Possessió de Carrossa, Aljubar i Rocamella						Possessions dels Llulls				
	% blat	% ordi	% oli	% ls	% Total		% blat	% ordi	% ls	% Total
1519	12,2			87,8	100,0	1519 ¹	8,9		91,1	100,0
1559	28,3		4,1	67,7	100,0	1559 ²	17,0		83,0	100,0
1579	22,5		2,7	74,7	100,0	1579	22,3	2,2	75,5	100,0
1599	52,6		CD	47,4	100,0	1599	28,4	4,3	67,3	100,0
1619						1619	45,3	4,1	50,6	100,0
1639						1639	65,2	1,5	33,3	100,0
1659	49,7	0,0	CD	50,3	100,0	1659	58,5	4,1	37,4	100,0

Distribució de les diferents partides de la renda: %blat, %ordi i % oli: proporció de la renda pagada en cereals o oli a preus corrents, % ls: proporció de la renda pagada en metàl·lic. CD: conducció directa dels olivars de Carrossa. (1): en aquests anys la renda només correspon a les possessions de la Bagura i son Navata, les Planes s'arrendava juntament amb les pastures de Lluchamar i la Real. (2): A partir d'aquesta data incorpora les Planes i totes les possessions que se formaren en posterioritat.

Fons: apèndix VI contractes d'arrendament.

82 Aquest argument el desenvolupa Faccini en el context de la gran explotació arrossera de la vall del Po (Faccini, 1983: 667) i també fou assenyalat per Moll i Suau (1979: 136).

Quadre 13. Composició de la renda a preus corrents, mitjanes decennals

Possessions de Bellver					Possessions de la Real i Lluchamar				
	% blat	% ordi	% ls	% Total		% blat	% ordi	% ls	% Total
1519 ¹					1519 ¹	33,3		66,7	100,0
1559	74,6		25,4	100,0	1559				
1569	73,6		26,4	100,0	1569 ²	62,0		38,0	100,0
1579	68,6		31,4	100,0	1579 ²	61,2	0,5	38,3	100,0
1619 ³	63,3	2,0	34,7	100,0	1619 ²	59,0	2,9	38,1	100,0
1639 ³	70,9	1,8	27,3	100,0	1639 ²	67,8	2,8	29,4	100,0
1659 ³	69,0	1,5	29,6	100,0	1659 ²	61,7	7,0	31,4	100,0

Distribució de les diferents partides de la renda: %blat, %ordi i % oli: proporció de la renda pagada en cereals o oli a preus corrents, % ls: proporció de la renda pagada en metàl·lic.

(1): les rendes d'aquests anys a més de les terres de Lluchamar i la Real incorporaven les de Salma i les Planes. (2): a partir d'aquest any incorpora només les possessions formades a les antigues alqueries de la Real i Lluchamar. (3): No incorpora la renda de la Murtera, cedida a Violant de Togores des de 1615.

Fons: apèndix VI contractes d'arrendament.

Al llarg de l'etapa 1503 a 1662 la participació dels dos components principals de la renda, l'ànnua mercè i la renda en espècie (cereals), canvià sensiblement. Els quadres 12 i 13 tracten de copsar la cronologia i significat d'aquests canvis. El quadre 12 sintetitza la composició de les rendes per a les possessions de Carrossa, Aljubar i Rocamella, i les possessions anomenades dels Llulls (Bagura, Son Navata i les Planes, i les que es formaren en aquelles contrades posteriorment) més Salma. El quadre 13 comprèn les possessions i rafals de Bellver i les que sorgiren de les antigues alqueries de Lluchamar i la Real. La composició de la renda s'ha calculat en valors monetaris corrents.⁸³ Cal fer una observació pel que respecta a la composició de la renda de Lluchamar i la Real, els Llulls i Bellver en els anys 1519 i 1559. Per aquells anys la renda en diner, l'ànnua mercè, incorpora el valor monetari de les rendes en espècie pagades pels productes pecuaris, fonamentalment

83 Per obtenir els valors monetaris de les rendes en espècie hem multiplicat les quantitats pels preus dels cereals o de l'oli.

llana i anyells. La raó d'aquesta agregació de rendes en metàl·lic i espècie és conservar l'homogeneïtat conceptual, com tot seguit explicarem, dels dos grans components de la renda: aquell pagat en metàl·lic que procedia de la renda sobre el bestiar i les pastures, i aquell altre en espècie pagat sobre les collites de cereals.

El predomini dels aprofitaments silvopastorals i el relativament reduït espai destinat al cultiu (cereals, conreus llenyosos i horta) deixaren la seva empremta en la composició de la renda a començaments del segle XVI. La renda en metàl·lic era clarament dominant a les possessions de Carrossa i Aljubar amb un 88 per cent respecte del total, a les dels Llulls representava el 91 per cent (quadre 12) i a les de Lluchamar i la Real un 67 per cent del total (quadre 13). A mitjan segle XVI la situació havia canviat sensiblement. Els processos d'extensió i intensificació del cultiu dels cereals canviaren paulatinament la composició de la renda, fins a convertir el pagament en cereals en el component més important. Tanmateix, com palesen les dades dels dos quadres, les trajectòries foren molt diverses i guarden certs paral·lelismes amb l'evolució dels processos d'intensificació descrits en el capítol quart. A les possessions dels Llulls el protagonisme de la renda en diner, el component ramader, es mantingué fins a principis del segle XVII (67 per cent en diner i 33 per cent en espècies, el 1599, quadre 11). Només la creació de les noves possessions a la dècada de 1600 i 1620 capgiraren aquesta situació en favor del component es cereals a meitat del sis-cents: l'any 1659 el 37 per cent es pagava en metàl·lic i el 63 per cent en cereals (quadre 12). A la dècada de 1570 el pagament de la renda en cereals ja era majoritària en les possessions de Lluchamar i la Real, entorn del 62 per cent front al 38 per cent en diner. El 1659 la renda en cereals representava el 69 per cent del valor monetari de la renda per un 32 per cent la renda en metàl·lic (quadre 13). A les possessions de Bellver a mitjan segle XVI el component en grans de la renda ja era clarament majoritari: el 74 per cent es pagava en grans respecte del 26 per cent en diner. La composició de la renda de les possessions de Bellver romangué en uns percentatges similars

entre el 1570 i el 1620 (quadre 13). Carrossa, com palesa el quadre 12, seguí una pauta diferent. Fins a la dècada de 1560 compartí una evolució semblant a les de les possessions dels Llulls, amb un predomini dels usos silvopastorals i una composició de la renda marcada pel pagament en diner per les ovelles i pastures. La difusió de l'olivar i la reorganització de la possessió en diverses explotacions alterà la composició de la renda. D'una banda, l'explotació oleícola passà a ser gestionada directament pel terratinent, per tant no l'hem pogut incorporar a l'anàlisi; pel que fa a les explotacions cerealistes i pecuàries de Rocamella i Aljubar l'expansió del cultiu dels cereals augmentà el component en espècie (blat i xeixa) de la renda: el 1599 suposava el 52 per cent de la renda. Aquesta composició amb lleugeres variacions es mantingué fins a mitjan del segle XVII (quadre 13).

De l'anàlisi dels quadres podem concloure: (1) La progressiva substitució de la renda en diner per la renda en cereals fou resultat de l'interès dels terratinents per adaptar les condicions contractuals als seus interessos. Les rendes en metàl·lic tot i que podien ajustar-se a l'evolució dels preus sempre ho feien amb un cert retard. Per tant, podien córrer el risc de perdre poder adquisitiu durant els períodes inflacionaris com ara el darrer quart de segle XVI i el primer del XVII. El pagament d'una proporció cada cop més gran de les rendes en cereals, i particularment en blat i xeixa, suposava per al terratinent controlar una part important de l'excedent, aquella que permetia, a més, aprofitar-se de les variacions interanuals i estacionals de l'evolució dels preus de l'aliment bàsic de la població. (2) El creixent pes de la renda en espècie era, en part, resultat de la inflació dels preus dels cereals. Però també indicava les transformacions productives que es produïen a les diferents possessions. El canvi en la composició de la renda de diners en espècies havia estat més ràpid on els processos d'expansió del cultiu dels cereals foren més precoços com Bellver i els seus rafals, i després a les possessions de Lluchamar i la Real; i arribà més tard on predominaven els aprofitaments ramaders de caràcter extensiu, com a les possessions dels Llulls i Salma.

Quadre 14. Simulació del pes de la renda sobre la producció de les possessions de la hisenda del comte d'Aiamans, 1653/62

Productes/rendiments				Lluchamar	Llulls	Lluchamar	Llulls
		Preus	Rendiment	Producte brut	Producte brut	Producte net	Producte net
		ls	unitari	ls	ls	ls	ls
Anyells	n	1,0	0,70	1040	1243	936	1119
Formatge	qtrs	5,0	0,17	1263	1510	1263	1510
Llana	qtrs	5,5	0,05	409	488	409	488
Blat i xeixa	qs	2,8	1 : 5/6	2373	1585	1740	1109
Ordi	qs	1,3	1 : 5	581	561		
Civada	qs	0,9	1 : 6	168	56		
Pollins	n	6,0	0,30	2	4		
Poltres	n	12,0	0,30	22			
Vedells	n	5,0	0,30	14	11		
Cabrits	n	1,00	0,70		259		233
Producte total	ls			5871	5716	4348	4459
Renta total	ls			2852	2690	2852	2690
% Renda/ producte				48,6	47,1	65,6	60,3

Fonts: les dades de la renda incloses les avaries i les millores procedeixen dels contractes dels anys 1653-58; les dades de producció s'han calculat sobre les llavors i els caps de bestiar que figuren als estims dels contractes de 1653-58 i l'inventari de 1662. Els coeficients per transformar els inputs (llavors) o factors (bestiar) en producte brut s'ha fet utilitzant els coeficients de l'enquesta de 1850. Per la ramaderia s'han seguit els coeficients tècnics recollits Habsburgo-Lorena (1959, II: 107-165). Per exemple un ramat de 100 ovelles produïa 70 anyells, 5 quintars de llana, 17 quintars de formatge a més d'altres productes no considerats en el nostre càlcul (fems, brossats, cuiros, etc.), per la resta dels ramats hem emprat de la mateixa manera els coeficients. Pel càlcul de la producció de cereals hem emprat els rendiments llavor collita 1:6 per les possessions de Lluchamar i la Real; i 1 : 5 per les possessions dels Llulls, les estimacions procedeixen de Habsburgo-Lorena (1959,II: 17-18), Tello (1983) i Suau (1991: 324, 330). Vegeu també els càlculs fets per Rosselló Verger (1964: 325, 386-387) a partir del treball de camps i les dades oficials.

Per calcular el producte net només hem descomptat del bestiar els animals que s'havien de reposar per mantenir la grandària dels ramats, que indiquen els interrogatoris de 1850; i del producte dels cereals les llavors i el delme; a més en el producte net no hem comptabilitzat l'ordi i la civada que s'empraven bàsicament pel consum del bestiar de tir de les possessions. N: unitats o caps; qtrs: quintars (1 qtrs=40,7 Kilograms); qs: quarteres (1 qa= 70,34 ls o 56 kilograms de blat). Per les mesures i equivalències vegeu López Bonet (1987) i Pujol (1996).

Finalment cal preguntar-se què representava la renda respecte del producte brut d'aquestes possessions. Era feixuga per als arrendataris? No disposem de dades sobre la producció o els rendiments d'aquelles possessions per tal de calcular quin era el pes real de la renda respecte de la producció bruta o neta. Tanmateix, podem fer una primera estimació a través de tres fonts. Primerament, podem fer un càlcul aproximat de la producció de les possessions. D'una banda, disposem de les dades sobre els factors de producció (bestiar i extensió cultivada) i inputs (llavors) que ens proporcionen els estims i contractes d'arrendament de les possessions pel període 1653-58; i d'altra, podem prendre com a coeficients agrotècnics per calcular el producte mitjà que es podria obtenir amb aquells factors la informació obtinguda de la possessió de Son Costa i dels interrogatoris agraris del segle XIX. En el quadre 14 hem resumit en valors monetaris els resultats d'aquesta senzilla simulació. La renda, comptant tots els seus conceptes incloses les avaries, representava entorn del 48 per cent del producte brut. Per estimar l'impacte que tenia la renda sobre el producte net hem de descomptar de la producció bruta la reposició de les llavors (blat, ordi i civada), les cries necessàries per a la reposició del bestiar, l'ordi i la civada que eren necessaris per al manteniment del bestiar, i també els delmes que gravaven aquests productes. Així, la renda podia emportar-se fins un 63 per cent del producte net. Possiblement, aquestes xifres siguin una mica exagerades, perquè no considerem la totalitat dels aprofitaments i recursos que l'arrendatari podia obtenir d'aquelles possessions: hortalisses, fems, fusta, carbó, animals de corral, palla, etc. Podem considerar versemblant aquesta simulació? Disposem d'altres fonts documentals per contrastar aquesta hipòtesi.

Els contractes de parceria dels anys 1662 i 1667 ens proporcionen una primera font per contrastar l'exercici del quadre 14. En aquells contractes de parceria l'aportació dels terratinents i les clàusules d'arrendament no es modificaren en absolut. La renda en metàl·lic es va mantenir i només canvià la modalitat de la renda sobre el cultiu dels cereals que passà de ser una renda fixa en espècie a una distribució del producte a meitats. Només als sementers on el cultiu era més intensiu, com ara a la

possessió de Lluchamar, el terratinent es comprometia a pagar una part del cost de les entrecavades, però la resta de clàusules contractuals no es modificaren respecte dels contractes anteriors⁸⁴. Així, el terratinent mantenia la mateixa renda en metàl·lic i exigia la meitat de la producció dels cereals. L'enquesta sobre la renda i la producció de les possessions de 1773 ofereix una informació similar. Aquest document ens proporciona les dades de producció de cereals i les rendes de 25 possessions d'Algaida i altres 7 de Lluchmajor. La renda total (la part en diners i en cereals) representava a les possessions d'Algaida el 66 per cent de la producció de cereals i a les de Lluchmajor un 81 per cent⁸⁵. Aquests quocients renda total/producció de cereals tan elevats són resultat de no comptabilitzar el producte ramader en el producte d'aquelles possessions; una aproximació més ajustada seria el càlcul de la renda en espècie sobre la producció de cereals. El càlcul de la ràtio renda en espècie /producció de cereals és del 48 per cent a les possessions d'Algaida i un 35 per cent a les de Lluchmajor. Per últim, l'anàlisi més completa sobre la distribució de l'excedent s'ha fet per a un conjunt de possessions olivereres a la primera meitat del segle XVIII. També, la renda en aquestes possessions oleícoles representava entre el 40-45 del producte comercialitzat.⁸⁶ Així, no és inversemblant conjecturar que la renda podia assolir entorn de la meitat del producte brut obtingut per l'arrendatari amb el cultiu dels camps i el bestiar lliurats el terratinent. Els arrendataris retenien la meitat del producte brut d'aquests factors i obtenien altres recursos dels aprofitaments no gravats per la renda o que el seu ús no estigués

---

84 Vegeu el contractes de Lluchamar de 1662 i 1667 ARM, PN, G-424 f. 414 i 475; el contracte recull que les amitges van *a costes de l'arrendatari excepte lo entrecavar que es pagara a mitges*, el senyor pagarà un home pel temps de batre i partiran la collita a l'era.

85 Les dades d'aquesta enquesta foren publicades per Juan Vidal (1978).

86 Segons els càlculs fets sobre diverses explotacions olivereres d'Esporles per a la primera meitat del segle XVIII el producte d'aquestes possessions es distribuïa de la següent manera: la renda representava el 40-45 per cent del producte comercialitzat segons la possessió, les despeses monetàries (inputs, reposició de béns i salaris) representaven un 40-45 per cent i els guanys dels mercaders oscil·laven entre el 10-20 per cent (Manera, 1988: 79-85).

prohibit per al terratinent. Tanmateix, amb la part de l'excedent que retenien havien de pagar els delmes, reposar els inputs i bestiar de renda i tir, garantir l'alimentació de la família i pagar els salaris dels treballadors contractats. Es difícil calcular, amb la informació disponible, quin era el marge de guany, però queda palès que el producte que restava en mans dels arrendataris estava sotmès a l'oscil·lació de les collites i els preus d'una banda, i encotillat per la renda i els costos laborals de l'altra.

Reserves, constriccions i millores

Les conclusions dels estudis sobre l'impacte que tingueren les clàusules dels contractes agraris denominades *millores*, *reserves* o *prohibicions* ha estat ambigu. D'una banda, es reconeixia que els terratinents mallorquins no eren absentistes i mostraven un enorme interès per mantenir la capacitat productiva de les seves possessions; d'altra banda, però, argumentaven que les clàusules que el terratinent imposava sobre l'organització del conreu i els aprofitaments, i els incentius per introduir nous cultius arboris *limitaven considerablement la capacitat d'actuació i d'organització de la producció* de l'arrendatari i suposaven un entrebanc per al desenvolupament agrari. En el capítol quart hem argumentat que en el context de l'agroecologia mediterrània el ventall d'opcions de la innovació agrària era relativament limitat, i al capítol cinquè hem mostrat com els diferents recorreguts d'intensificació del cultiu estaven condicionats per els costos laborals, l'accés als mercats i l'esmerç en capital. Per tant, és dintre d'aquest ventall de paràmetres que hem de llegir el significat del conjunt de clàusules que ordenaven els conreus i l'activitat agrària a les distintes possessions.

Les clàusules dels contractes dels anys 1571/77 estableixen un conjunt d'usos en el cultiu de la possessió, fonamentalment el sistema de rotacions i el nombre de llaurades que s'havia de donar als guarets, que formarien part, posteriorment, del que s'anomenaria *usos i costums de bon conrador*, el conjunt de pràctiques agràries que garantien la collita a les diverses

explotacions.⁸⁷ Com hem vist en el capítol quart, aquestes no eren en aquell període unes pràctiques fòssils, sinó que canviaren al llarg del període estudiat: els sistemes de cultiu es modificaren i s'intensificaren. Les clàusules obligaven els arrendataris a practicar determinades rotacions, distintes en cada explotació, i impel·lien o estimulaven la difusió de l'arbrat; i, també, exigien un seguit de tasques per mantenir la capacitat productiva dels cultius llenyosos: eixermar i exsecallar les oliveres, i plantar figueres i garrofers. Certament, els arrendataris tenien un marge limitat d'elecció pel que fa als aprofitaments de la seva possessió. Però era la possessió l'únic àmbit de gestió dels aprofitaments (i d'obtenció de renda, és clar) sobre el que prenia decisions els administradors i el mateix terratinent?

Les reserves que els propietaris de la hisenda Ballester de Togores imposaren en els contractes d'arrendament eren una altra forma d'intervenció en la conducció de les possessions. Els propietaris es reservaven durant tot el període estudiat unes estances a les cases i el cultiu d'unes tanques de cereals a la possessió de Lluchamar. Però les reserves més importants tenien a veure amb determinats usos agraris: la rompuda de terres, l'accés a les pastures i als abeuradors pel bestiar, i l'explotació dels conreus llenyosos. La rompuda de noves terres s'havia restringit a principis del segle XVII i les clàusules tenien cada cop més un to restrictiu pel que fa a la creació de noves zones de cultiu. El terratinent es reservava la conducció directa dels olivars de Carrossa des de 1586 i els esplets de les tanques d'oliveres de les resta de les possessions des de 1603/7. En alguns períodes s'havia reservat el conreu de les vinyes de Bellver i la Real (1571/7, 1603/8), però en d'altres havia cedit aquest cultiu als arrendataris (Bellver i Les Planes 1623/8), i novament havia recuperat el seu conreu més endavant (Bellver, 1653/8). Altres reserves que havien aparegut al llarg d'aquest període foren la reserva del farratge de Lluchamar pel bestiar propi del terratinent. El terratinent també es reservava les pastures d'estiuada per a la guarda d'eugues, primer a Carrossa i Salma

---

87 Morey i Carreras (2011).

(1603/8), posteriorment a Balafí i Salma (1653/8) i més endavant a Gallicant (1662/7). A més d'aquestes reserves, n'hi havia d'altres, com hem explicat anteriorment, sobre els emprius d'aigua als pous de les possessions, o la reserva dels fems dels sestadors i pletes de les possessions pels horts de la Real que eren objecte de minucioses consideracions en els contractes.

Finalment, podem trobar sovint la prohibició de talar arbres, de pasturar més caps de bestiar dels que hi havia a la possessió, o d'entrar ramats de cabres, porcs i bovins en les zones on s'havien plantat arbres. Tanmateix, és poc freqüent trobar entre les clàusules dels contractes anteriors a 1590 aquestes prohibicions, excepte a les àrees més intensament cultivades de la Real i Lluchamar. Perquè, quin sentit tenia introduir restriccions sobre la pastura lliure del bestiar abans de 1577 quan la majoria de les possessions constituïen grans explotacions agropecuàries. O bé, per què s'havia de constrènyer la tala d'ullastres, revells, pins i garrigues mentre la destal i el foc eren les eines que permetien avançar les rotes i formar nous sementers de cultiu dels cereals durant els decennis posteriors a 1590. En la majoria dels contractes aquestes restriccions s'imposaren a partir de 1600, quan el conjunt de les possessions estava consolidat i els sementers eren l'eix de l'augment del producte i la renda. Els anys 1603/8 totes les possessions havien introduït la prohibició de tallar ullastres, revells o garrigues sense l'autorització del terratinent, amb penes que oscil·laven entre les 3 ls i 10 ls per ullastre talat, i entre 1 i 3 ls per revell.⁸⁸ El terratinent restringia la provisió de la llenya en un context de desboscament i augment dels preus del combustible i prohibia la introducció de determinat tipus de bestiar —porcs i cabres—, permanentment o en determinats períodes, per protegir els cultius llenyosos.⁸⁹

En el capítol cinquè hem descrit les millores —enteses com esmerç o increment de la capacitat productiva de les

---

88 Vegeu ARM, PN, P-680, f. 38; PN, F-581, f. 258. Aquestes constriccions s'incrementaren en els contractes dels anys 1653/7, vegeu ARM, PN, G-418, f. 32.

89 Contractes dels anys 1652-59 a ARM, PN, G-421:181-194v, PN, 6572, f. 82, 88v, 92, 95v; 96; PN, G-419, f. 77; PN, G-418, f. 116; PN, G-421: 181-194v; PN, G-422, f. 417; PN, G-421: 181-194v.

possessions— realitzades al llarg de la segona meitat del segle XVI i primera del XVII: rompudes de terres, construcció de cases, eres, parets o tanques, empelts d'oliveres, etc. La majoria d'aquestes millores no estaven consignades com a tals en els contractes i no sempre queda clar si hi havia alguna mena de compensació per a l'arrendatari. Només en la plantació de figueres s'estableix clarament una compensació per a l'arrendatari: el descompte d'una quantia en el pagament de la renda per cada figuera plantada a la fi de l'arrendament. Així doncs, si bé el concepte millora no apareix en els contractes agraris d'aquesta hisenda com a clàusula específica, l'esmerç en les possessions era continu.⁹⁰

El mot *millora* apareix en les dècades de 1610 i 1620 com a clàusula especificava en els contractes d'algunes possessions. El 1623 en una de les clàusules del contracte de Gallicant s'especifica que l'arrendatari havia de fer cada any 6 lliures de millores a l'olivar;⁹¹ el mateix any el contracte de la Real indicava que l'arrendatari *pugeu gastar fins a 40 ls per los quatre anys en millorament ço es auballons, cequies y altres* que seran descomptades de l'annua mercè;⁹² a Salma el terratinent ordenava a l'arrendatari que havia de fer 12 ls en millores a les rotes incorporades.⁹³ Les millores en les possessions en molts casos anaven per compte del terratinent⁹⁴ i, d'altres, eren pagades a mitges entre l'arrendatari i el terratinent.⁹⁵ En les periòdiques renovacions dels contractes de la primera meitat del segle XVII les clàusules de millores constituïen un element peculiar de cada

90 La prova més evident de l'impacte d'aquest esmerç en el període estudiat fou l'augment del valor patrimonial en els successius cadastres confeccionats entre el 1576 i el 1685 (quadres 1, 2 i 4 del capítol 3) i el constant augment de la renda de la terra al llarg d'aquesta etapa, com veurem en el darrer apartat d'aquest capítol.

91 ARM, PN, F-582, f. 355.

92 ARM, PN, F-582, f. 354, i PN, F-584, f. 249 i 336.

93 ARM, PN, F-581, f. 357.

94 Així per exemple el 1637 descomptava a l'arrendatari de Balafi 100 ls de la renda si feia la paret que fitava amb Lluchamar Aquesta paret no s'havia fet en el contracte anterior, per això el terratinent oferia una prima a l'arrendatari: ARM, PN, F-598, f. 352.

95 El 1653 proposava a l'arrendatari de les Planes tancar a mitges la tanca de l'olivar ARM, PN, G-418, f. 50.

explotació. No fou fins a la tongada de contractes signats els anys 1662 i 1667 quan aparegué una clàusula específica de millores, entesa com a una quantia de diners que l'arrendatari tenia l'obligació d'esmerçar cada any on el terratinent desitgés. Era el majoral l'encarregat d'assenyalar a l'arrendatari les millores a fer —marges, albellons, síquies o tanques— i també de supervisar-ne l'execució. En cada un dels contractes s'especificava el valor monetari que els arrendataris havien d'esmerçar cada any, que oscil·lava entre les 5 i 15 ls i representava entre el 3 i el 5 per cent de la renda total. Una vegada el majoral havia verificat que les millores s'havien fet, l'esmerç era descomptat de la renda en diner.

L'anàlisi històrica d'aquests processos planteja diferents qüestions sobre la difusió de les innovacions agràries en les possessions i el paper que tingueren els arrendataris i els terratinents. En primer lloc, i començant pel final, és pertinent preguntar-se si la regularització d'una clàusula específica que fixava el lliandar dels diners que s'havien d'esmerçar anualment en millores a cada possessió fou una iniciativa del terratinent. Perquè aquesta clàusula podia haver estat resultat de la pressió dels arrendataris, interessats en fixar uns topalls a unes obres de reposició, manteniment o millora que beneficiaven al terratinent. Amb la documentació estudiada no podem respondre a aquesta qüestió, però pot ser interpretat com a una resposta dels arrendataris a les decisions arbitràries dels terratinents. En el marc de relacions socials i econòmiques imposades a finals del segle XVI, l'arrendatari no posseïa drets de propietat sobre les millores realitzades a les terres que gestionava, i quan finalitzava el seu contracte les millores eren propietat del terratinent.⁹⁶ Així doncs, l'estructura d'incentius en els contractes agràris no fomentava, d'entrada, l'interès dels arrendataris per intensificar el cultiu.⁹⁷ L'exemple fou precisament la difusió dels cultius

---

96 Sobre els drets de propietat sobre les millores i els incentius dels arrendataris per invertir en les terres arrendades en el context de la gran explotació anglesa, vegeu Garrido (2011).

97 Per una exposició d'arguments sobre les condicions del contracte d'arrendament, la distribució de la renda entre terratinent i arrendatari i l'esmerç en un context de gran explotació vegeu Allen (2001: 42-69).

lленыosos. Malgrat les bonificacions que el terratinent oferia als arrendataris per plantar figueres, els resultats foren limitats. D'altra banda, en conjunt l'esmerç en la millora de les possessions fou molt important en el període estudiat. L'estabilitat dels arrendataris en una mateixa possessió podia haver constituït un incentiu per col·laborar en l'esmerç. I, potser, també hi havia una altra mena de compensacions no monetàries que no recullen els contractes agraris. Tanmateix, és probable, que en determinades conjuntures socials —canvis en la distribució de l'excedent— i econòmiques —caiguda dels preus— les millores poguessin convertir-se en una càrrega massa feixuga pels estrets marges de guany que tenien els arrendataris.

Per acabar, cal recordar que la capacitat d'innovació dels arrendataris, de cada explotació, estava subjecte a una lògica econòmica que actuava a una escala superior. Els canvis agraris s'han de considerar en el conjunt de la hisenda, integrada per un mosaic de diferents aprofitaments agrosilvopastorals. Així, si bé el conjunt de clàusules sobre els sistemes de cultiu, les restriccions a l'accés i l'ús de determinats aprofitaments (bosc, fems, aigua, pastures), i les mesures constrictives sobre pràctiques pecuàries poden ser interpretades com un conjunt de normes que limitaven la seva capacitat d'innovació. Però la lògica del terratinent sobrepassava la de la possessió i buscava l'eficiència productiva (l'extracció de renda) en un context més ampli, el de totes les explotacions i aprofitaments que integraven la hisenda.⁹⁸ Des d'aquesta perspectiva, el conjunt de possessions, explotacions i aprofitaments de la hisenda eren interdependents. Per tant, cada arrendatari era impel·lit a cooperar amb la resta, perquè la producció de l'explotació que tenia arrendada depenia estretament dels recursos d'altres, ja fos per l'accés als pous d'aigua, als fems, o a les pastures, com hem explicat en el capítol quart.

---

98 Vegeu l'anàlisi feta per Petruszewicz (1990) sobre el latifundi Barraco, on descriu la lògica de gestió latifundista que transcendia la unitat d'explotació, per abastar l'aprofitament de l'ampli conjunt de recursos que podien trobar-se dins una extensa hisenda.

EL TRIOMF “IMMODERAT” DE LA RENDA DE LA TERRA, 1550-1660

En el capítol tercer hem argumentat que l'arrendament de les possessions, la renda obtinguda pels terratinents de les terres, pastures i bestiar que cedien als arrendataris, havia esdevingut a meitat del segle XVI el principal ingrés de la casa Ballester de Togores, i de fet del gruix de les cases més importants de l'illa. Sobre aquelles rendes descansaven les estratègies reproductives de la família, el pagament de dots i llegítimes, el consum sumptuari i la millora de la capacitat productiva de les explotacions. El propòsit d'aquest apartat és interrogar-se sobre aqueixes qüestions: ¿Quins foren els factors que impulsaren o minaren l'alça de la renda? ¿Era l'arrendament una modalitat eficient de captar l'excedent agrari? ¿La creixent desigualtat en la distribució de l'excedent entre renda, guanys dels arrendataris i salaris podia esdevenir un obstacle per a la difusió de les innovacions agràries? L'anàlisi s'estructurarà en dues parts. En la primera explicarem com hem elaborat les sèries, en la segona analitzarem l'evolució de les rendes de la hisenda i discutirem alguns indicadors sobre la distribució de l'excedent i els seus impactes sobre el creixement agrari.

L'elaboració de les sèries: de l'annua mercè i les avaries a la renda.

Per construir les sèries de rendes de la hisenda Ballester de Togores hem seguit els següents criteris (apèndix VI): en primer lloc, hem mantingut un tractament agregat de les sèries dels conjunts territorials estudiats: les possessions de Bellver, Carrossa, les possessions dels Llulls i Salma, i les de Lluchamar i la Real. En cada un d'aquests conjunts, com hem vist, la contínua formació de noves explotacions (possessions, horts, molins, etc.) al llarg de l'etapa estudiada dificulta una anàlisi diferenciada de la renda de cada una de les explotacions, per això hem agregat les sèries per cada un dels territoris originaris perquè les sèries mantinguin la seva homogeneïtat. La renda de cada un d'aquests blocs territorials estava integrada pels diversos pagaments que

efectuaven els arrendataris: rendes de les possessions, horts, molins, ramats o explotacions que eren objecte de contracte separat.

La base empírica de l'anàlisi són els valors de la renda consignats en els contractes d'arrendament perquè no disposem dels llibres d'ingressos, excepte pels períodes 1603-1609 i 1637-1662 (apèndix VI). Tanmateix, hem constatat que no hi ha cap diferència entre el valor i la composició de la renda consignada en ambdues fonts.⁹⁹ En cada decenni s'escripturaven de 2 a 3 contractes per cada explotació, depenent de les circumstàncies (segregacions de noves explotacions, canvi d'arrendatari, etc.). Tanmateix, degut a les llacunes documentals detectades en algunes explotacions (possiblement degudes a què la renovació del contracte fou oral, perquè ni les clàusules ni la quantia de la renda varià entre els dos contractes consecutius) ens hem decantat per presentar les sèries dels diferents territoris en mitjanes decennals. La mitjana l'hem obtinguda a partir de la suma de l'annua mercè, del pagament en diner i del valor de la renda en espècie (blat, ordi i civada) a preus corrents. Hem prescindit de les avaries per l'escassa importància econòmica que tenien individualment i per les dificultats de confeccionar sèries de preus d'aquells productes (quadre 12).

Com a deflactors de la renda emprarem els preus del blat i les sèries de salaris masculins d'entrecavar (apèndix V). Les raons per cenyir-se només a aquests dos índexs són d'ordre pràctic i metodològic. Com hem dit abans no disposem de sèries d'una cistella de preus (altres béns agraris i manufacturats) per confeccionar un índex més complet de preus. D'altra banda, el nostre objectiu no és mesurar l'evolució del poder adquisitiu dels terratinents, sinó saber quina era la seva capacitat de captar, mitjançant la renda, els guanys del creixement extensiu i intensiu en una zona fonamentalment cerealista i bladera. En aquest context el preu del blat i els salaris eren els vectors que

---

99 Els comptes de 1603-09 i 1637-1662 calculaven els ingressos sobre les rendes que constaven als contractes d'arrendament. Tanmateix, després anotaven els pagaments dels arrendataris, i en els inventaris de 1644 i 1662 hi ha anotats els rosecs de les rendes no pagades, encara que no de forma sistemàtica, solament el total que devia cada un d'ells.

proporcionaven als terratinents i arrendataris informació a partir de la qual havien de prendre les decisions econòmiques.¹⁰⁰ El preu dels arrendaments deflactats pels preus del blat ens atansa a la renda real, a la capacitat del terratinent per captar una part del producte resultant dels processos d'expansió o intensificació dels cultius (gràfic 2). Els índexs de la renda comparats amb els dels salaris ens indiquen quin era el poder de negociació dels terratinents i arrendataris davant dels assalariats. Per últim, per obtenir aproximacions a l'evolució del producció agrària hem emprat els delmes reials de Manacor i els estims de les collites, i per atansar-nos a l'evolució de la població hem emprat les sèries de baptismes (apèndix VII). Per calcular uns índexs de producció agrícola de Manacor hem deflactat els delmes totals i de cereals de Manacor pels preus del blat, i per obtenir un índex del producte per habitant hem calculat el quocient entre els delmes deflactats i els indicadors de la població (gràfic 3).

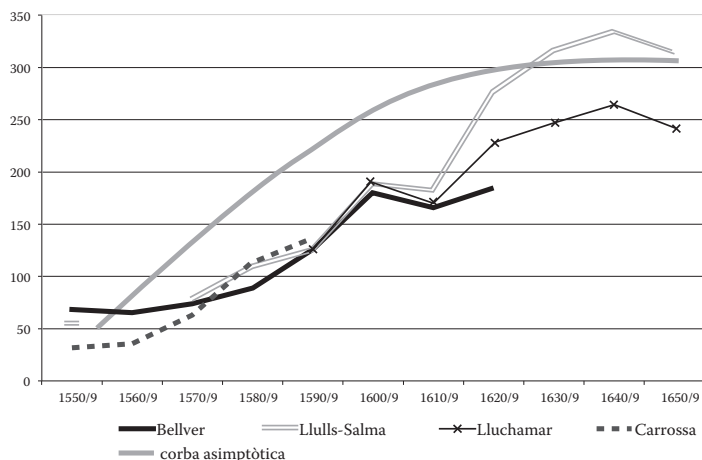
Tanmateix, en l'elaboració d'aquestes sèries hem topat amb diversos problemes. Per la primera meitat del segle XVI i els decennis de 1560 i 1580 tenim algunes llacunes documentals causades per la parca informació que hem localitzat, i també perquè, com hem descrit, algunes explotacions es portaven directament. Per això hem prescindit d'aquests decennis per a quasi totes les sèries (apèndix VII). La renda que proporcionen les rotes no està incorporada en les sèries, perquè com hem explicat no eren objecte de contractes escriturats davant notari. Només quan finalment eren agregades a les possessions, la seva renda emergia documentalment com a part de la renda total de l'explotació. Per això, com mostra el gràfic 1, les corbes presenten algunes anomalies en la seva evolució: un augment lent o moderat quan moltes terres eren explotades pels roters (1570-1610) i una estrebada en l'evolució de la renda quan s'incorporaren les rotes com a sementers o es crearen noves possessions (1620-1630). Si tinguéssim els ingressos de les rotes possiblement l'evolució de les corbes de la renda prendria un augment més intens entre el 1580 i el 1608 (quan hi havia més terres cedides a roters), i

---

100 Grenier (1996: 227-326).

una traça més suau i còncava en els anys posteriors a 1610 (quan moltes rotes foren incorporades a les possessions i la intensitat de les rompudes s'atenuà). La corba asimptòtica traçada en el gràfic 1 proposa una estilització de la forma que podria prendre la corba de rendes si poguéssim esmenar aquests problemes. Un creixement més accelerat durant el darrer terç del segle XVI, amb l'avenç de les rompudes i l'alça dels preus, i un creixement més moderat a partir de 1620 quan el moviment d'artifatge es refrena i els preus s'estanquen.

Gràfic 1. Evolució de la renda nominal de les possessions de la hisenda Ballester de Togores. Mitjanes decennals.

100= mitjana dels decennis 1570/9 i 1590/9, els únics per als quals disposem de dades per a totes les sèries.

Els canvis en la gestió o els conflictes successoris també han fet osques en les sèries. Així, hem hagut de prescindir parcialment de les dades de les possessions de Carrossa; d'una banda, perquè els olivars s'explotaven directament a partir de 1580, per això entre el 1519 i el 1610 només utilitzem les dades de la renda dels sementers, pastures i ramats que eren arrendats separatament; i de l'altra, perquè les seves rendes foren cedides

temporalment per pagar part dels llegats testamentaris i no hem trobat els notaris on foren escripturades de 1610 a 1650. També, es prescindirà de les sèries de rendes de les possessions de Bellver posteriors a 1620. El 1615 s'havia creat la possessió la Murtera sobre les millors terres de Bellver i el rafal Bellver, i les seves rendes foren consignades al pagament dels llegats testamentaris. Per tant, la corba de la sèrie a partir de 1620 perdria la coherència territorial i econòmica en no comptabilitzar els ingressos que proporcionaven una part del sementers on els processos d'intensificació havien tingut un recorregut més profund.¹⁰¹

El triomf de la renda de la terra: 1570-1660

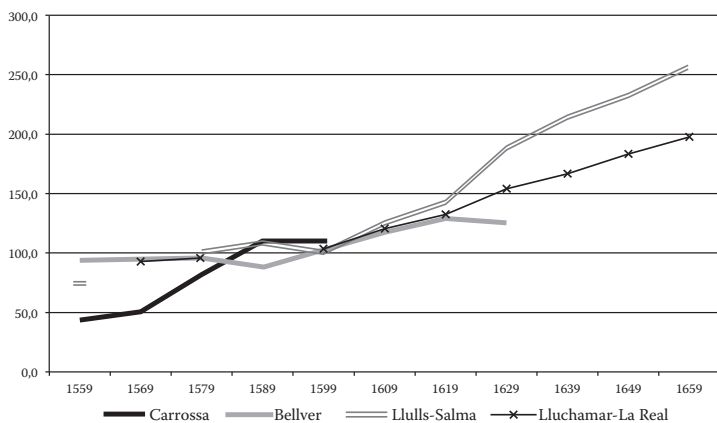
El gràfic 1 mostra l'evolució nominal de les rendes dels diferents conjunts territorials. Les rendes nominals de totes les possessions doblaren amb escreix el seu valor durant la segona meitat del segle XVI, i durant la primera meitat del segle XVII el valor nominal de les rendes de les possessions de Bellver es multiplicà per 1,5 entre el 1659/0 i el 1620/9, i les de Lluchamar, la Real i les dels Llulls i Salma per tres i escaig. L'augment de les rendes fou empès per les rompudes de terres, la creació de nous sementers i noves possessions, i sense cap mena de dubte per la inflació dels preus (gràfic 3). En la mesura que una proporció creixent de la renda es pagava en espècie, la inflació dels preus inflava la renda d'aquelles possessions. El gràfic 2 mostra l'evolució de les rendes deflactades pels preus dels cereals. La primera observació és que l'alça de les rendes fou menys intensa que la de les rendes a preus corrents (gràfic 1); tanmateix l'increment de la renda real fou superior a la inflació dels preus del blat. En segon lloc, les rendes augmentaren entre els decennis de 1550/9 i 1570/9, però els decennis de 1580/9 i 1600/9 mostren una estagnació en la majoria dels casos (Lluchamar, Bellver i Llulls-Salma), possiblement degut a subenregistrament de les rendes de les rotes; novament a partir de 1600/9 les rendes reprenen una intensa alça. Ara bé, la intensitat del creixement fou

---

101 ARM, PN, G-422. f. 402-433; i G-423, f. 7v-22

desigual en cada un dels territoris: les rendes de les possessions dels Llulls i Salma es multiplicaren per 2,5, les de Lluchamar i la Real per 2, i les de Bellver per 1,25 (entre el període base i el decenni de 1610/19). Si deixem al marge la possessió de Carrossa que seguí la senda de l'especialització oliverera, podem tractar d'esbrinar quins factors modularen la desigual intensitat del creixement de la renda en cada un dels territoris entre el 1550/79 i el 1650/59.

Gràfic 2 . Evolució de la renda de les possessions deflactada pels preus del blat.

Mitjanes decennals (100=150/9 i 1590/9).

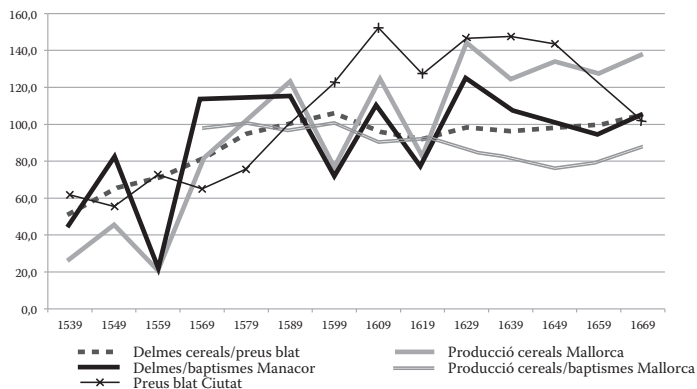
Font: Apèndix VI contractes d'arrendament.

En els decennis centrals del segle XVI el comportament de les rendes fou molt divers. Possiblement, els índexs no capten correctament la diversitat dels usos i modalitats de gestió que dominaven a cada una de les explotacions. Malgrat els problemes documentals dels indicadors, ja comentats, el primer tret a destacar és la desigual evolució de la renda en cada territori entre 1550/9 i 1600/9. L'augment de la renda és molt intensa a Carrossa i a les possessions dels Llulls, i ho és menys a les de Lluchamar i la Real i Bellver. Precisament, on es produïa a l'època el gruix de

les rompudes de la hisenda, l'índex no reflecteix adequadament aquests processos. El creixement més lent fou el de Bellver, on el conreu dels cereals ja estava ben assentat a la dècada de 1550 i on el marge intensiu de creixement assolí una major rellevància que no pas l'extensiu (quadres 2 i 5 del capítol 4). Les possessions de Lluchamar i la Real representen un exemple intermedi entre les possessions de Bellver i les dels Llulls i Salma. D'una banda, seguien processos d'intensificació agrària a les planes de la Real i Lluchamar (Camp de la Grua, els horts, sementers de Lluchamar i de la Real), mentre a les marines i els turons que conformen els primers puigs (Telègraf, n'Àguila, les Voltes, etc.) de les serres de Llevant, on es crearien les possessions de Gallicant, Tènger, Balafi, les Voltes i les Sitges, l'augment de la producció va descansar sobre l'expansió de la superfície cultivada i sistemes de rotacions menys intensius (quadres 2 i 5 i mapa 5 del capítol 4). Allí on la renda s'incrementà més intensament fou en el complex de les possessions dels Llulls i Salma, precisament aquelles que estaven situades sobre les terres més primes, allunyades dels nuclis de població i on es practicaven els sistemes de cultiu més extensius. A partir de 1610/19 s'obren clares divergències en l'increment de la renda. A les possessions on dominava el marge de creixement més extensiu (Llulls i Salma) les rendes continuaren augmentant a un ritme viu. Mentre, aquelles altres possessions que havien seguit una estratègia de creixement més intensiva (Bellver, Lluchamar i la Real), l'augment de la renda s'havia anat moderant durant el segon quart del segle XVII.

Així, l'augment de la renda fou resultat de la combinació de diverses estratègies productives, tot i que tindria un paper dominant l'extensió de la superfície cultivada sobre altres més intensives. La durada dels contractes (4 anys), la composició mixta de la renda i l'augment de la proporció pagada en espècie (quadre 11, 12 i 13) va permetre al terratinent aprofitar-se de l'augment dels preus i escapar així dels efectes erosius de la inflació sobre els ingressos. La casa Ballester de Togores aconseguí augmentar les rendes molt per sobre de l'alça dels preus; significava això que s'estava apropiant d'una part creixent de l'excedent agrari?

Gràfic 3. Delmes dels cereals de Manacor deflactats pels preus del blat, producció de cereals de Mallorca i baptismes de Manacor (100=1570-99).

Per saber si la renda aconseguí captar una fracció creixent de la producció i productivitat agràries hauríem de comparar l'evolució de la renda real amb la producció i la productivitat de les explotacions. Tanmateix, les fonts no permeten aquesta mena d'aproximacions. Una via indirecta d'apropar-se a aquesta qüestió és la comparació dels increments relatius de la renda real, el producte agrari i el producte per càpita. En el gràfic 3 comparem l'evolució dels delmes reals totals de Manacor deflactats pels preus del blat, i el producte per habitant obtingut del quocient entre els índexs del producte (delmes reals) i els dels baptismes de Manacor (apèndix VII), amb les de l'illa obtingudes de les sèries de collites i de la mostra de baptismes de l'illa. Tot i que la sèrie de Manacor està marcada per les intenses fluctuacions dels preus del blat, la seva evolució s'ajusta força als índexs de la producció i del producte per habitant de l'illa.¹⁰² Per tant, sembla que podem emprar aquests indicadors com a índexs

¹⁰² Les dades de la producció procedeixen de les sèries dels manifestes de les collites de l'illa publicades per Juan Vidal (1976) i Vaquer Bennasar (1987), i la mostra de baptismes és la construïda per Segura i Suau (1984).

de l'evolució del producte i del producte per càpita del districte de Manacor.

La comparació dels dos indicadors sobre la producció i la productivitat de Manacor mostren un intens creixement a la segona meitat del segle XVI, un estancament al primer terç del sis-cents (1590-1630) i una feble i indecisa recuperació al segon terç del segle XVII. Les diferències es palesen en la intensitat i l'amplitud d'aquests moviments. Primerament, el gràfic mostra com entre el 1550 i el 1580 l'increment de la productivitat fou més intens que el de la producció, de la qual cosa podem inferir que possiblement el marge intensiu jugava un paper rellevant en l'impuls del creixement agrari. A partir de 1590 fou l'augment de la producció la que dominà l'evolució de les corbes, encara que frec a frec amb les corbes del producte per habitant. Les fortes sacsejades de les corbes expressen sobretot les dificultats del període i l'estancament productiu. A partir de 1630 ambdues corbes es distancien. La producció augmenta lleugerament, mentre el producte per habitant baixa contínuament fins el decenni de 1660, quan sembla recuperar impuls (gràfic 3).

Les dades que ens proporcionen els escrits de les collites cerealícoles de la parròquia de Manacor confirmen aquestes tendències. El màxim productiu s'havia assolit a la dècada de 1580 amb 63.834 quarteres de cereals (blat, ordi i civada), durant els decennis de 1620/29 i 1630/39 la producció de cereals va devallar a 61.333 quarteres, tot i que la producció de llegums havia augmentat considerablement fins a les 4.333 quarteres. La recuperació de la producció tingué lloc a la segona meitat del segle XVII, assolint a principis del segle XVIII les 79.000 quarteres i altres 8.900 de llegums. A finals del segle XVI (1585-1593) la producció de cereals per habitant a Manacor era de 12,6 quarteres/habitant¹⁰³, a mitjan segle XVII havia baixat a 11 quarteres càpita, i a principis del segle XVIII havia assolit les 14

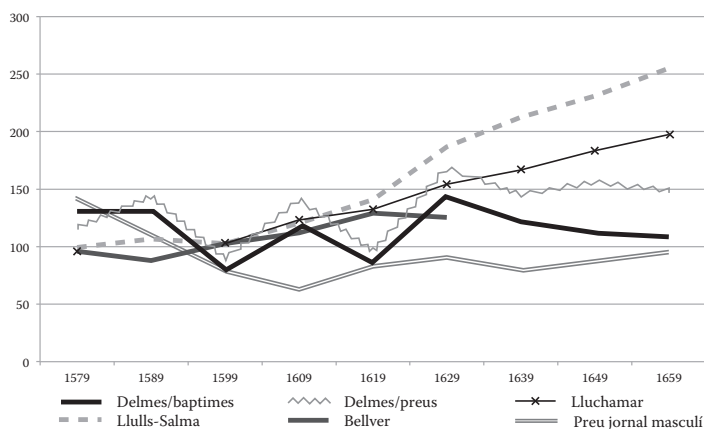
---

103 Les dades de Manacor i Mallorca procedeixen dels censos de població de 1585-93 i dels estims de la producció cerealista dels anys 1588-95, vegeu Rosselló i Vaquer (1991).

quarteres per habitant.¹⁰⁴ Així, podem cloure que l'expansió de la cerealicultura a Manacor fou intensa durant la segona meitat del cinc-cents, impulsada tant per l'augment del producte per càpita (augment de la productivitat) com per l'expansió de la superfície cultivada. Durant el primer terç del segle XVII el creixement es frenà. A partir de llavors el protagonisme en els augments del producte total el tingué el règim extensiu, l'ampliació de la superfície cultivada, més que no pas la intensificació dels conreus. Aquesta diagnosi coincideix força amb la descripció feta dels canvis en els sistemes de cultiu i en l'evolució de la renda deflactada per les possessions de la hisenda Ballester de Togores.

Gràfic 4. Una aproximació a l'evolució de la renda deflactada pels preus, producció i producte per habitant.

Mitjanes decennals (100=1570/9 i 1590/9).

Font: Apèndix VI contractes d'arrendament.

¹⁰⁴ Les dades són incompletes per mitjan segle XVII, perquè si bé disposem de recomptes de població pels anys 1667 i del nombre de veïns per 1695, no disposem per aquells anys de dades de producció de cereals. Només podem fer un càlcul aproximat pel *vecindario* de 1729 i els escritinis de producció de 1720-1730. Les dades de producció i població procedeixen dels apèndixs documentals de la tesi de Suau (1979) i dels escritinis de producció dels decennis de 1620 i 1630 a ARM, AH, 1258.

El gràfic 4 pretén captar la relació entre l'augment de les rendes deflactades pels preus dels cereals de les possessions de la casa Ballester de Togores, la producció de cereals i llegums (delmes deflactats pels preus del blat) i el producte per habitant a la parròquia de Manacor. Els índexs mostren com abans del decenni 1570/9 l'augment de la renda era inferior a l'evolució del producte total i del producte per càpita. Hi ha tres possibles explicacions per entendre el comportament de les variables en aquella conjuntura que no són excloents. D'una banda, els contractes escripturats no incorporaven encara les rendes procedents dels contractes de les rotes; d'altra banda, el predomini de les rendes en metàl·lic derivades dels aprofitaments pecuaris, majoritàries encara llavors (quadres 12 i 13), eren més fàcilment erosionades per la inflació dels preus; i, finalment, no podem descartar que els augments en la producció i la productivitat durant aquells anys estiguessin atrapats per les petites i mitjanes explotacions o pels mateixos roters que pagaven rendes molt baixes (gràfic 3).

Entre 1590 i 1630 les rendes de les possessions augmentaren per sobre de la producció i del producte per habitant, però presenten trajectòries distintes. Les rendes de Bellver cresqueren a un ritme similar al de les corbes de producció i productivitat. Les rendes de Lluchamar i la Real augmentaren més ràpidament que el producte total i el producte per habitant i es distanciaren d'aqueixes corbes a partir del decenni de 1630. Finalment, les rendes de les possessions dels Llulls foren les que s'enlairaren més ràpidament i es distanciaren de forma més clara de les corbes de la producció i del producte per càpita. La interpretació d'aquests recorreguts rauria en diversos factors. En primer lloc, sembla que durant la primera meitat del segle XVII els terratinents aconseguiren en la negociació dels contractes d'arrendament mossegar una part creixent del producte total. En segon lloc, l'apropiació de l'excedent fou major en les possessions on dominava el règim de cultiu més extensiu (possessions dels Llulls), mentre on era més intensiu l'apropiació de la renda dels augments de la productivitat fou més moderada, com mostren els exemples de les possessions de Lluchamar i la Real, i sobre tot Bellver i els seus rafals.

Finalment, aquesta pressió de la renda sobre la distribució de l'excendent en un context de successives males collites, elevats preus dels cereals, crisi de la manufactura tèxtil i restriccions a l'accés a la terra podien agreujar les dificultats de les famílies pageses. Però és difícil respondre a aquestes qüestions sense capficar-se en la documentació de les tinences i famílies pageses del districte de Manacor. Tanmateix, els efectes de l'augment de la renda poden copsar-se en les relacions entre terratinents, arrendataris i assalariats. Durant l'etapa 1570 a 1610, la moderada pressió de la renda, la inflació dels preus dels cereals, el descens dels salaris (gràfic 6 capítol 5) i l'augment de la productivitat (producte/habitant, gràfic 3) es convertiren en incentius per l'expansió agrària i la utilització de mà d'obra assalariada pel cultiu de les possessions. Ara bé, entre el 1610 i el 1660 l'augment de la renda fou major que l'increment de la producció i la productivitat, tal com hem argumentat suara, i els salaris reals tendiren a recuperar-se lleugerament com hem argumentat en el capítol cinquè (gràfic 6 capítol 5) i com palesa la corba de salaris del mateix gràfic 4. Si observem la distància entre l'evolució dels salaris i les diferents corbes de la producció i el producte per habitant (gràfic 4) podem inferir que els marges entre els costos laborals (la totalitat dels salaris pagats als treballadors) i la producció (considerant que la producció es mantenia estable en les diverses possessions) s'encongiren, de la mateixa manera que succeí amb la corba del producte/habitant i el salari real. Així, el marge de maniobra dels arrendataris s'encongia. A més, del producte que els restava un cop pagats els salaris havien de pagar la reposició de béns i inputs, algunes millores i la renda als terratinents. D'altra banda, la situació devia ser distinta en cada una de les possessions de la hisenda Ballester de Togores. A les possessions on la intensificació havia assolit un major abast, com Bellver, els costos laborals s'incrementaren amb l'augment dels salaris reals.¹⁰⁵ El marge de guany per als arrendataris era major en les possessions on dominava el creixement extensiu, com ara

---

105 Com hem tractat de mostrar en el cas de les possessions de Son Costa entre el 1600 i el 1650.

part de les possessions de Lluchamar i la Real, i sobre tot la dels Llulls, perquè la intensitat del cultiu era menor i probablement els costos laborals molt més baixos. Tanmateix, durant aquesta etapa, la renda va augmentar de forma molt notable en totes les possessions, i amb més intensitat on dominaven els règims més extensius (gràfic 4). Així, en els decennis posteriors a 1630 la renda seguí incrementant-se més ràpidament que la producció, i molt per sobre del producte per habitant. Per això, més enllà de l'estacament de la producció i la productivitat, i fins i tot del lleuger augment dels salaris reals, l'amenaça real pels arrendataris fou la rapinya de rendes que practicaren els terratinents, en aquest cas la casa Ballester de Togores. ¿Així doncs, quines eren les possibles alternatives dels arrendataris en aquella conjuntura?

En aquell període els processos d'expansió i intensificació de la producció cerealista podien prendre diferents trajectòries, com hem vist en l'exemple de Son Costa. Contractar menys treball masculí per substituir-lo pel femení més barat; o bé per substituir treball a jornal destinat a les escardes pel treball dels mossos o dels membres de la mateixa família dels arrendataris, que en comptes d'entrecavar donaven un major nombre de relles als guarets. L'augment del nombre de relles als guarets entre el 1625 i el 1650 podia expressar aquesta via en les possessions de Bellver i Lluchamar situades sobre les millors terres (quadre 5 capítol 4). Les expectatives, fins a cert punt, podien ser millors en les terres més primes, on el cultiu dels cereals era molt més extensiu i, per tant, tot i que els rendiments esperats eren baixos, podien ser compensats per uns costos laborals inferiors (menys llaurades als guarets, menys adobs, menor intensitat de les millores, etc.). No coneixem en detall les diferents estratègies que assajaren els arrendataris en front de l'ofensiva de la renda. Però les dades suggereixen un doble coll d'ampolla socioambiental i socioeconòmic en aquell període. Els terratinents pressionaven per augmentar la intensificació i l'extensió dels cultius per tal d'incrementar la renda (millores, plantació arbres, etc.), però d'altra banda l'augment dels costos laborals i el descens dels preus dels cereals a partir de 1640 (gràfic 3) podia conduir als arrendataris a tractar de burlar

aquelles tasques i millores que podien suposar un augment dels costos laborals. Aquest conflicte podia trencar els precaris equilibris agroecològics sobre els que es sostenia el sistema de possessions d'aquella hisenda, especialment pel que fa a la distribució dels recursos pecuaris (càrrega ramadera i adobs). Si els arrendataris acceptaven els increments de la renda en aquella conjuntura —disminució dels preus i augment dels salaris— el seus marges de guany s'encongirien fins a portar-los a una situació de fallida. Finalment, si el terratinent volia evitar aquest conflicte havia d'acceptar una reducció de la renda en termes absoluts en la negociació dels contractes. Només així, seria possible recuperar els estímuls per introduir millores i col·laborar amb els arrendataris per contrarestar l'augment dels salaris en aquells decennis.

El quadre 15 mostra les successives respostes donades pels terratinents. En els contractes d'arrendament signats entre el 1653 i el 1658 els terratinents optaren per mantenir les clàusules i augmentar la renda, descarregant tot el pes de l'ajust sobre els arrendataris. En aquestes condicions la combinació entre l'increment de la renda, els costos de producció i les crisis agrícoles d'aquells anys (1632, 1635, 1648, 1652 i 1661) estrangulaven els marges dels arrendataris i les seves reserves. La crisi de producció cerealista de 1661 marca un punt de ruptura, és el final d'una llarga etapa de "rendes immoderades". La greu crisi agrícola provocà una fretura generalitzada de llavors per sembrar a tota l'illa.¹⁰⁶A l'inventari realitzat per Albertí de Togores, el segon comte, el 1644 hi ha consignades extenses anotacions sobre els deutes contrets pels arrendataris en el pagament de les rendes. En la cúria de Manacor s'han conservat diversos advertiments i segrestos de béns dels arrendataris que no podien fer front al pagament de les rendes. L'endeutament i manca de recursos posava als arrendataris en la disjuntiva de renunciar al contracte per no poder pagar les rendes i els deutes —els endarreriments acumulats—, o acceptar les noves condicions imposades pel terratinent.

---

106 Vegeu les referències sobre aquesta crisi a Juan Vidal (1976, 1978) i Moll, Segura i Suau (1982).

Quadre 15. Arrendataris i composició de la renda a les possessions de la casa Ballester de Togores, 1653/7 a 1677

Any	Explotació	Arrendatari	Diner	Blat	Ordís
			ls	qs	qs
1662	Salma	Llinas, Antoni	165	70	30
1667	Salma	Giscafre, Antoni	100	50	10
1662	Tènger	Sureda, Jordi	83	84	26
1667	Tènger	Rosselló, Tomeu	56	64	20
1653	Sitges, Les	Galmés, Jaume	50	53	30
1662	Sitges, Les	Pasqual, Montserrat	50	½	½
1667	Sitges, Les	Servera, Andreu	45	43	20
1662	Salma	Llinas, Antoni	165	70	30
1667	Salma	Giscafre, Antoni	100	50	10
1657	Bagura, la	Llites, Bartomeu	160	80	
1662	Bagura, la	Llinàs, Joan	160	½	½
1667	Bagura, la	Llinàs, Joan	115	70	5
1662	Gallicant	Ferrer, Pere	153	53	20
1677	Gallicant	Ferrer, Pere	140	45	25
1657	Infern [la Glòria]	Massanet, Pere	100	70	25
1662	Infern [la Glòria]	Garau, Mateu	100	½	
1667	Infern [la Glòria]	Ginard, Miquel	80	54	10
1657	Lluchamar	Jaume, Andreu	160	185	19
1662	Lluchamar	Servera, Bartomeu	160	½	½
1667	Lluchamar	Sureda, Jordi	135	½	½
1673	Lluchamar	Sureda, Jordi	135	½	½
1677	Lluchamar	Sureda, Jordi	140	140	20

Fonts: Contractes dels anys 1652-59 a ARM, PN, G-421:181-194v, PN, 6572, f. 82, 88v, 92, 95v; 96; PN, G-419, f.77; PN, G-418, f.116; PN, G-421: 181-194v; PN, G-422, f.417PN, G-421:181-194v; i els continguts a la Curadoria, 1644-62 a BBM, AA; pel període 1662 a 16677 i l'inventari de 1661 a ARM, PN, 6569, f.139, i els contractes de les possessions continguts a ARM, PN, G-422, f. 415; PN, G-422, f.418, 421v; PN, G-424, f. 25, 240, 275, 243, 246, 249v, 252v, 255, 261, 269, 272; PN, G-425, f.108, 114, 118, 121, 124, 131; PN, G-426, f. 92, 102, 100v, 104v, 106v, 108v, 110v, 112v; PN, M-1759, f. 283v; PN, M-1378, f. 85, 89, 93, 98; PN, M-1735, f.273; PN, M-1738, f.284, 269v; PN, M-1740, f. 37, 44, 110v.

Entre el 1662 i el 1668 es negociaren nous contractes en el conjunt de les possessions de la hisenda. D'una banda, no es modificaren les clàusules generals dels contractes, només la

composició de la renda (quadre 15). La renda fixa en metàl·lic es mantingué en quasi bé en tots els contractes, però la renda en espècie sobre la producció de cereals, es transformà en una parceria.¹⁰⁷ Aquesta modalitat contractual durà uns pocs anys, i en la renovació dels contractes dels anys 1666, 1668 o 1671, la renda havia recuperat la seva estructura tradicional. Amb tot, el terratinent hagué d'acceptar una notable reducció en el total de la renda, tant en la renda en metàl·lic com en espècie. El preu que pagaren els arrendataris fou l'evicció de moltes famílies. Així s'estroncava la continuïtat de nissagues d'arrendataris que s'havien mantingut durant generacions en la conducció d'una mateixa explotació, havien impulsat l'ampliació de l'espai cultivat, la introducció de millores i l'augment del producte i la renda.

ARRENDAMENT A CURT TERMINI, MILLORES I DISTRIBUCIÓ DE LA RENDA A LES POSSESSIONS CEREALISTES

A la segona meitat del segle XVI la gran explotació, la contractació de mà d'obra assalariada i el contracte d'arrendament a curt termini s'havien consolidat com a modalitats de gestió i explotació del treball factibles en front d'altres possibles alternatives. ¿Quins eren els avantatges que podia tenir l'arrendament a curt termini pels terratinents? La imposició de

---

107 Les referències procedeixen de l'inventari de 1662, vegeu ARM, PN, 6569, f.139. Per exemple en els contractes de Lluchamar de 1662-73 s'especificava que el cultiu era a mitges, i això incloïa les llavors i el bestiar, així per exemple si es mor un dels muls del parell de llaurar es pagarà a mitges. Ara bé, les tasques de llaurar i altres anaven a costes de l'arrendatari, excepte l'entrecavar que es pagarà a mitges, el senyor li donarà un home pel temps de batre i partiran la collita a l'era. D'altra banda, les oliveres si bé han de ser llaurades i eixerades per l'arrendatari, no entren en les amitges. Vegeu ARM, PN, 6569, f. 139; PN, G-424, f. 275, i PN, M-1738, f. 85. Aquest mateix any de 1662 als contractes s'afegiria una clàusula que especificava que en cas de no haver-hi blat es podria pagar amb ordi: 2 quarteres d'ordi per 1 de blat. Vegeu per exemple el contracte de les Sitges de 1667 a ARM, PN, G-424. f. 278v.

l'arrendament a curt termini es va fer en un context d'extremada desigualtat en la possessió i accés a la terra, que permetia als terratinents imposar les condicions en la distribució del producte qui els eren més favorables.¹⁰⁸ Unes primeres estimacions apunten que la renda podia suposar prop de la meitat de la producció bruta dels camps de cereals i ramats que el terratinent lliurava a l'arrendatari. La breu durada del contracte permetia als terratinents renegociar els pactes i rendes cada pocs anys, entre tres i quatre, i, d'una banda, ajustar la renda a l'evolució dels preus i la productivitat, i d'altra introduir millores per garantir el manteniment de l'explotació i augmentar la seva producció. En segon lloc, la preferència per una renda mixta i fixa significava que carregava la major part dels riscos sobre l'arrendatari en un context d'intenses oscil·lacions dels preus i les collites.¹⁰⁹ L'elecció d'aquesta modalitat contractual també estava relacionada amb l'estructura de la despesa d'aquelles grans explotacions. La producció de cereals, com hem vist en el capítol cinquè, exigia un important volum de jornals i despeses independents del volum de la collita, i de fet, necessaris per garantir una bona collita. Mentre el terratinent posava els factors de producció, l'arrendatari havia de mantenir i reposar els factors i inputs productius i avançar la totalitat de la despesa en salaris. Així, la consolidació dels processos d'intensificació que implicaven un augment del treball, i per tant dels costos salarials o del treball de la família arrendatària, corrien per compte de l'arrendatari.

Malgrat aquestes dures condicions contractuals durant la segona meitat del segle XVI les condicions econòmiques —augment dels preus i reducció dels costos laborals— i la distribució de la renda havien ofert suficients incentius per introduir millores en els sistemes de cultius. Les clàusules dels contractes agraris mostren com en aquell context era viable l'augment del producte a través del creixement extensiu, i també podien experimentar formes més intensives en el cultiu

---

108 La distribució de la riquesa i la renda era la que determinava, ex ante, els preus dels factors (renda, taxa de guany i salaris), i no a l'inrevés. Vegeu Martínez Alier (1977: 40-47).

109 Moll i Suau (1979).

de cereal, i amb la introducció, encara que molt marginalment, d'alguns cultius llenyosos. Mentre els arrendataris participessin en els augments de la productivitat i de les millores introduïdes, la breu durada i les clàusules dels contractes no suposaven, en principi, un impediment per estimular el seu interès en l'esmerç. Però l'increment de la renda per sobre de la productivitat i el manteniment d'uns costos salarials lleugerament a l'alça pressionaren sobre els marges de guany de l'arrendatari. A les dècades de 1640 i 1650 el descens dels preus agrícoles intensificà els conflictes entorn de l'adopció de noves millores (aquestes es limitaren en la seva quantia fixa) i agreujà el conflicte obert entorn de la distribució de la renda. El resultat fou l'expulsió de moltes famílies d'arrendataris de les possessions que havien conduït durant generacions, però també l'acceptació dels terratinents d'una reducció de la renda.

Així, la presència de la gran explotació, l'arrendament a curt termini, la mà d'obra assalariada i altres elements que podien caracteritzar precoces manifestacions del capitalisme agrari, no havia dissuadit la innovació agrària durant una llarga etapa. Però l'accentuació de la desigualtat en la distribució de l'excedent i les traves a l'accés a la terra podien conduir a un cercle viciós o "punt mort".¹¹⁰ Possiblement aquesta era la situació en què es trobava l'agricultura cerealista i la gran explotació a meitat del segle XVII. A mitjan segle XVII la immoderació de la renda es convertiria en un obstacle pel creixement agrari. El període que s'obre a partir de 1661 per als terratinents cerealistes estigué plegat d'ombres i incerteses, la caiguda dels preus dels cereals arrossegaria les rendes i féu més vulnerables les economies de l'aristocràcia terratinent. No podem menystenir les tribulacions que els hereus del patrimoni Ballester de Togores expressaven a finals del segle XVII en els seus memorials. En la conjuntura deflacionària de la segona meitat del segle XVII i primers decennis del segle XVIII per als terratinents cerealistes les possibilitats de compensar la caiguda de les rendes eren escasses.¹¹¹ El 1741 Jaume Ballester de Togores, que succeïa al seu

---

110 Com els descrits per Nell (1984) per la crisi baixmedieval.

111 Jover (2002).

pare en el comtat i fideïcomisos, es queixava amargament de la seva situació personal i de la seva hisenda, ja que:

se halla con unos precissos alimentos que fueron tassados a su padre por essa Aud [dienci]a y nombrado administrador para el repartimiento de lo que sobrasede entre los dichos acrehedores a proporcion de sus creditos, cuyo medio ha producido tan poco fruto que en lugar de desempeño que proporcionalmente se esperaba se han producido con el tiempo mayores atrasos y ocasionan en la causa y concurso de acrehedores, que de ellos se ha formado resultado tambien otros no menores inconvenientes, pues como el tal administrador procura con todas veras como es de su obligacion cobrar de los arrendadores para eximirse de execuciones y apremios, [els arrendataris] passan a vender las semillas y ganados del numero de los predios con tan grave dispendio de la hacienda que ya se hallan los mas de los predios sin ganados, semillas, ni otros estimos, y con notable decadencia de las annuas mercedes de los arriendos y sin medios para reemplasarlos, de que dimana otro mayor, y mas grave perjuicio; que por allarse dichos predios tan desacreditados no redituam a 2 po 100, haviendo de corresponder dicho Dn. Jayme como corresponde a los intereses de las dotes, legítimas y pensiones de censos y deudas momentaneas a razon de 5 por cien.¹¹²

Aquesta descara dels administradors judicials i dels mateixos senyors explica en part el deteriorament de la capacitat productiva d'aquestes explotacions, mesurada en termes de dotacions de bestiar, quantitat de llavors, plantació d'arbres, etc.¹¹³ Per això maldaven des de finals del segle XVII per adquirir,

112 BBM, AA, carpeta número 6, document 51.

113 Aquest deteriorament, en alguns casos, podia ser resultat de les pràctiques agrícoles i ramaderes intensives d'alguns arrendataris, que provocaven una sobreexplotació dels recursos agrícoles i silvopastorils. Aquest tret havia estat copsat pels viatgers del primer terç del segle XIX. Vid. Suau (1991: 74-75).

a través de costosos plets (el Filicomís de s'Estorell) o afortunats enllaços matrimonials (So n'Olesa a Valldemossa), possessions olivareres i estaven disposats a malvendre o establir les abans rendibles possessions cerealistes, amb l'objectiu de fer front als seus crebants financers.

Però les penúries financeres de l'aristocràcia terratinent i el descens de la renda de la terra de les possessions cerealistes, eren les forces que impel·lien canvis en diverses direccions a la segona meitat del segle XVII.¹¹⁴ Els terratinents aprofundiren el procés d'especialització oleícola a la serra de Tramuntana i intensificaren els lligams amb els mercats exteriors;¹¹⁵ la crisi financera de les universitats vilatanes i de l'aristocràcia terratinent es saldà amb la parcel·lació i l'establiment de comunals i possessions que engruixiren una agricultura pagesa en els intersticis de la malla de possessions;¹¹⁶ al darrer terç del segle XVII emergí una difosa manufactura del lli que substituï progressivament aquella manufactura llanera que havia col·lapsat durant el primer terç del segle.¹¹⁷ Aquest conjunt de canvis institucionals i econòmics, encara no prou estudiats, contribuïren a l'augment de la producció, l'especialització local i comarcal, la difusió de nous cultius i l'augment de la productivitat agrària i, potser també, contribuïren a reduir la desigualtat econòmica a l'etapa 1660-1740.¹¹⁸

---

114 Jover (1999, 2002).

115 Manera (1988, 1999), i Bibiloni (1992, 1995).

116 Manera (1991, 2001).

117 Manera (1988b), Bibiloni (1995).

118 En els treballs de Bibiloni (1995), Manera (2001), Jover (2002, 2004) i Jover i Manera (2009) es poden trobar alguns arguments en aquesta direcció.

APÈNDIX

Apèndix I. Missatges de 1602

Cognom, nom	Ocupació	ls	S	C	D	Inici contracte	Final contracte	Nm
Pons, Joan	porquer, minyó	6			a	1602-02-24		?
Castelló, Damià	llaurador	30			a	1602-03-30	1603-04-13	12
Vicens, Joan	pastor moltos	14		*	a	1602-06-07		?
Planes, Rafel	missatges	6			a	1602-07-02	1602-09-08	2
Xinyia, Sen	vinyòvol	2			m	1602-07-04		?
Fuster, Jaume	mesos estiu	8	8		m	1602-07-02	1602-09-08	2
Germà, J. Fuster	mesos estiu				m	1602-07-02	1602-09-08	2
Filla, J. Fuster	mesos estiu				m	1602-07-02	1602-09-08	2
Nicolau	missatge	13	10		a	1602-09-08		?
Santandreu, Miquel	missatge	23			a	1602-09-08		?
Verd, Cristòfol	missatge	9	5			1602-12-25	1603-05-01	4,1

Font: ARM,AH,C-1800, F. 8-13

Apèndix II. Missatges de 1621

Cognom, nom	Ocupació	ls	S	C	D	Inici contracte	Final contracte	Nm
Mas, Batista	pastor	15			a	1621-09-08	1622-09-08	12
Nicolau, Antoni	pastor	15			a	1621-11-01	1622-09-08	10
Gomila, Onofre		30			a	1621-09-07		?
Gomila, Joan Entelm		30			a	1621-09-07	1622-08-22	11,5
Batista		12	10		a	1621-10-07	1622-08-31	10
Sastre, Leonard		11	10		a	1621-10-01	1622-09-08	11,5
Mascaro, Batista		15			a	1621-10-01	1622-09-08	11
Munar, Sebastià	minyó?	3		*	a	1622-02-01	1622-09-08	7

Ls: lliures, s: sous; C: Complementes en espècie; D: durada contracte; Nm: nombre de mesos treballats; *: un parell de sabates; a: contracte anual; m: contracte mensual.

Font: ARM,AH,C-1800, F. 26V-32

**Apèndix III. Despeses de la possessió Son Costa
(Montuïri).**

	1597-1600		1601-1602	
	ls	NJ	ls	NJ
Alimentació	29,6		43,1	
Reposició i inputs	24,1		100,0 ^a	
Rendes i delmes	3,8		2,3	
Jornals fuster i picapedrer	19,9		17,3	
Jornals ferrer	2,1		3,2	
Salari missatges ¹	103,0	1.030	102,0	1.035
Jornals masculins segar ^b	54,8	145	73,3	207
Jornals femenins segar ^b	13,2	62	11,4	49
Jornals femenins entrecavar cereals	28,6	305	100,4	1.001
Jornals femenins vinya	0,8	13	1,9	33
Jornals femenins lli ²	10,6	123		²
femenins diversos i no especificats ³	67,2	786 ³	2,0	28 ²
Jornals masculins entrecavar, cavar i femar	35,2	243	67,7	423
Jornals masculins vinya	130,4	605	90,6	433
Jornals masculins lli ²	2,9	15		²
Jornals masculins no especificats ³	57,2	294	67,9	346
Total despeses monetàries totals	583	3.621	683	3.555

1: Salari dels missatges contractats per mesos, entre els quals hi havia el vinyòvol, el pastor, un al·lot que guardava els porcs i els missatges contractats els mesos d'estiu per segar i batre. A més es llogaven dos missatges per tot l'any que tenien cura dels parells i llauraven, i juntament amb els monjos, feien les tasques d'organitzar el treball.

2: l'any 1601-02 no hi figuren jornals femenins ni masculins relacionats amb el conreu del lli, tradicionalment realitzats entre el mes de gener i el maig (cavar, eixarcolar) juny (collir, arrabassar, aplegar), i juliol i agost (trençar, espadar). Potser algunes de les entrecavades del mes d'abril no especificades fossin destinades al conreu del lli.

3: probablement, per la seva estacionalitat, eren jornals destinats a entrecavar i eixarcolar els cereals.

a: les dades de compres per reposició i inputs aquest any són molt elevades perquè es compraren cereals pel bestiar, potser a causa de la mala collita de l'any anterior, i per les adquisicions de bestiar de tir.

b: hem incorporat els jornals d'al·lots i al·lotes que acompanyaven els seus pares i mares a la sega, com s'explica al text.

ls: valors en lliures; **NJ:** nombre de jornals.

Font: ARM,AH,C-1800, f. 26v-32.

**Apèndix IV. Despeses i jornals de les possessions de
Son Costa, Galiana, Rafal i Sabor, 1653-1668**

	1653-54		1656-57		1658-59	1659-1664		1664-1668	
	ls	NJ	ls	NJ	ls	ls	NJ	ls	NJ
Alimentació	140,95		106,5		83,2	44,3		65,9	
Reposició i inputs	32,25		16,7		92,1			42,1	
Rendes	10		101,0		31,5	61,5		20,5	
Fuster i picapedrers			23,6		14,6	38,2		21,9	
Ferrer			7,2		20,2	20,0		29,4	
Salari missatges	220	2.201 ¹	188,4	1.88	227,5	204,0	2.040 ¹	193,7	1.937 ¹
Jornals masculins segar	79	164	118,0	328 ^a	93,5	103,0	294 ^a	115,8	322 ^a
Jornals femenins segar	51,4	201							
Jornals femenins entrecavar	144	1.682 ²	124,6	1.714	115,8	81,4	1.317	90,0	1.419
Jornals femenins vinya i lli			5,6	74		6,3	95	4,4	66
Jornals masculins entrecavar	10	54	11,0	55		47,3	270 ⁴		
Jornals masculins vinya	117	564	110,8	537	111,0	62,9	300	53,5	327
Jornals masculins			7,7	42 ³	18,1	58,3	307 ⁴	19,0	127 ⁵
Despeses totals	805	4.866	813	4.592	789,	669	4.316	637	4.071

1: el nombre de jornals s'ha calculat a partir del salari mitjà dels missatges, com s'explica al text. a: és orientatiu, s'ha calculat a partir del preu del jornal mitjà d'homes i dones. 2: probablement inclou els jornals destinats al cultiu de la vinya i el lli. 3: inclou jornals d'entrecavar, d'obres de drenatge i reparació dels marges. 4: la majoria dels jornals corresponen a obres de drenatge fetes a Sabor, a més hi ha barrejats jornals de treball al lli i alguns de la vinya. 5: probablement hi hagi jornals destinats a entrecavar, drenatges i alguns a la vinya. ls: valors en lliures; NJ: nombre de jornals.

Font: ARM, AH, C-1537.

**Apèndix V-1. Comparació dels preus dels jornals
per diferents tasques de les explotacions agràries dels
convents. Preus corrents en sous per jornada.**

Convent	Anys	JH pv	JHcv	JHent	JDent _b	JDent _a
Jesuïtes (CIU)	1590/9	4,00	4,00	3,50		1,60
Dominics(DMAN)	1590/9	4,17	4,00	3,30		1,48
Dominics (DMON)	1590/9	4,67	4,14	3,35	1,34	1,80
Cartoixa(CCAR)	1610/9	4,25	4,00	3,50	1,17	1,50
Jesuïtes (JCIU)	1610/9	4,00	3,93	3,40	1,34	1,78
Cartoixa(CCAR)	1620/9	4,75	4,85	4,51	1,42	1,70
Dominics(DCIU)	1620/9	5,00	4,82	4,59	1,44	1,76
Jesuïtes (JCIU)	1640/9	5,90	5,43	3,92		2,09
Dominics(DMAN)	1640/9	5,25	4,22	3,96		1,79
Dominics(DMAN)	1660/9	5,00	4,00	3,67		1,50
Dominics (DMON)	1660/9	4,00	3,90	3,56	1,03	1,32

JH pv: jornal home podar vinya; **JHcv**: home cavar vinya; **JHent**: home entrecavar cereals; **JDent_b**: preu baix dona entrecavar cereals; **JDent_a**: preu alt dona entrecavar cereals.

Fonts: llibres de comptes d'explotacions dels convents de Sant Vicenç Ferrer a Manacor (MAN): ARM, AH-1914, ARM, AH, C-3079, ARM, AH-2070; Santo Domingo a Montuiri (MON) i Ciutat (CIU): ARM, AH, C-1800 i C-1657; Cartoixa a Ciutat (CIU) ARM, AH, C-1247; i dels Jesuïtes de Montision a Ciutat (CIU): ARM, AH, C-414, ARM, AH, C-1742; CIU: explotacions ciutat; MON: Montuiri; MAN: Manacor.

Apèndix V-2. Preus dels jornals nominals de les explotacions dels convents. Mitjanes decennals en sous per jornal.

	JH pv	JHcv	JHent	JDent_b	JDent_a
1550/9		4,00	3,00	1,00	1,17
1560/9					
1570/9	4,50	4,00	3,58	1,00	1,27
1580/9					
1590/9	4,33	4,10	3,25	1,34	1,69
1600/9	4,58	3,75	3,28	1,30	1,81
1610/9	4,95	3,93	3,56	1,17	1,71
1620/9	4,72	4,79	4,45	1,43	1,69
1630/9	5,15	4,32	3,93	1,50	2,08
1640/9	5,87	4,85	4,13	1,38	2,01
1650/9	4,79	4,08	3,91	1,16	1,60
1660/9	4,86	4,00	3,66	1,00	1,33

JH pv: jornal home podar vinya; **JHcv**: home cavar vinya; **JHent**: home entrecavar cereals; **JDent_b**: preu baix dona entrecavar cereals; **JDent_a**: preu alt dona entrecavar cereals.

Fonts: llibres de comptes d'explotacions dels convents de Sant Vicenç Ferrer de Manacor: ARM,AH-1914, ARM,AH,C-3079, ARM,AH-2070; Santo Domingo de Ciutat: ARM,AH,C-1800 i C-1657; la Cartoixa de Valldemossa ARM,AH,C-1247; i el Col·legi dels Jesuïtes de Montision a Ciutat: ARM,AH,C-414, ARM,AH,C-1742

Apèndix VI. Rendes de les possessions de la hisenda Ballester de Togores a Manacor i Artà.

Carrrossa				Possessions de Bellver				Possessions dels Llulls							
	RQB	RQO	RQC	ROLI	RVM		RQB	RQO	RQC	RVM		RQB	RQO	RQC	RVM
1510/9	10				54	1519					1519	20			153
1520/9						1529					1529				
1530/9						1539					1539				
1540/9						1549	200	0	0	111	1549				
1550/9	20			16	80	1559	200	0	0	114	1559	30	10		263
1560/9	20			16	95	1569	200	0	0	115	1569				
1570/9	30			16	175	1579	189	0	0	152	1579	62	12	0	370
1580/9	60	30		CD	241	1589	150	0	0	235	1589	62	12	0	575
1590/9	95			CD	241	1599	178	0	0	326	1599	85	27	0	562
1600/9						1609	217	6	0	360	1609	161	34	0	595
1610/9						1619	234	15	0	377	1619	185	35	0	609
1620/9						1629	245	19	0	354	1629	342	37	0	757
1630/9						1639	250	13	0	326	1639	442	22	0	763
1640/9						1649	257	11	0	313	1649	474	51	0	784
1650/9	85			CD	360	1659	261	12	0	314	1659	475	71	0	853

Les dades s'expressen en mitjanes decennals. QB: renda en quarters de blat; RQO: rendes en quarters d'ordi; RQC: rendes pagades en quarters de civada; ROL: rendes en quartans d'oli; RVM: ànnua mercè, rendes pagades en diner expressades en lliures. CD: conducció directa.

Fonts: *Protocolos notariales* consultats: ARM, PN, 6295, PN, 6569, PN, 6571, PN, 6572, PN, A-396, PN, B-810, PN, F-598, PN, F-582, F-583, F-584, F-598, F-600, F-681, PN, G-142, G-143, PN, G-418, G-419, G-421, G-422, G-424, G-425, G-426, PN, L1-109, L1-110, L1-111, L1-112, L1-114, L1-115, L1-117, L1-120, L1-197, L1-201, L1-22, L1-23, L1-32, PN, M-1378, M-1735, M-1738, M-1740, M-1759, PN, P-581, P-663, P-667, P-671, P-672, P-674, PN, P-676, P-677, P-678, P-679, P-680, P-681; PN, R-347, PN, S-1635, S-1657. Els lligalls notarials contenen índexs on es poden trobar amb facilitat les pàgines on es troben els contractes d'arrendament. *Inventaris i curadories*: 1503/14: inventari de 1503 ARM, PN, M-737 i, 1569-1577, inventaris d'aquests anys a ARM, Audiència, expedients, i ARM, PN, S-1657, folis 740-806v. 1603/08 : curadoria ARM, PN, PN, 5487, f. 164-280; 1656/62: curadories de l'etapa 1638 a 1662 (PN, G-421, F. 178-216 i G-422, f. 18-228) i inventari del comte canonge Jeroni de Ballester i Togores del 1661 (PN, 6569, f. 133-150).

**Apèndix VI. Rendes de les possessions de la hisenda
Ballester de Togores a Manacor i Artà (continuació).**

	Salma nou				Renda possessions Lluçamar				
	RQB	RQO	RQC	RVM		RQB	RQO	RQC	RVM
1510/9					1519	250			375
1520/9					1529				
1530/9	20	11		50	1539				
1540/9					1549				
1550/9	30	15		60	1559				
1560/9					1569	310	0	0	305
1570/9	23	23		101	1579	315	5	0	348
1580/9	22	21		116	1589				
1590/9	20	20		135	1599	385	24	0	575
1600/9	40	40		154	1609	453	40	0	788
1610/9	51	26		158	1619	444	40	0	799
1620/9	55	24		160	1629	575	44	6	800
1630/9	60	19		161	1639	608	46	10	892
1640/9	64	21		165	1649	623	122	16	973
1650/9	68	30		165	1659	638	139	18	985

**Apèndix VII: delmes reials i baptismes de
Manacor, i preus del blat de Ciutat.**

Delmes reials de Manacor						Preus	Baptismes
Anys	Bestiar	Grans	Vins	Hortalissa	Safrà	blat	Manacor
	ls	ls	ls	ls	ls	s/q	n
1510/9	102,8	198,7	22,3	6,7		14,95	
1520/9	76,5	318,1	23,0	6,8		29,00	
1530/99	84,0	327,9	18,9	12,0		28,40	109
1540/9	105,6	510,6	19,7	14,2		25,45	106
1550/9	104,3	306,2	19,8	9,6		33,40	165
1560/9	140,1	1134,5	53,0	26,3		32,10	133
1570/9	254,1	1550,0	56,7	49,0	10,9	35,20	162
1580/9	312,1	2513,0	40,5	67,6	19,4	46,30	200
1590/9	422,1	1902,0	56,6	56,2	12,6	56,20	200
1600/9	440,7	3778,3	69,6	82,8	3,5	69,90	210
1610/9	369,1	2136,8	51,5	60,7	15,7	58,70	199
1620/9	529,9	4275,9	119,7	78,1		67,31	214
1630/9	373,0	3713,9	100,4	78,4		67,71	216
1640/9	474,5	3888,0	157,3	57,0		65,89	251
1650/9	461,0	3152,1	86,6	64,0		56,09	250
1660/9	506,0	2834,5	115,7	45,0		46,58	245

Dades expressades en ls (lliures), s (sous) i qs quarteres.

Fons: delmes de Manacor: del segle XVI a Vaquer Bennasar (1979) i pel segle XVII ARM, RP- 2.260-2.266, 2.337-2.343, 2.467-2.473 i 2575-2576; Baptismes de Manacor segle XVI Vaquer Bennasar (1979), i pel segle XVII ADM, llibres de registres parroquials de Manacor i Sant Llorenç (baptismes).

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Abel, W. (1973): *Crises agraires en Europe (XIII-XX siècles)*, Flammarion, Paris.
- Albertí, A. i A. Morey (1986): “El funcionament d’una possessió mallorquina en el primer terç del segle XIX: Son Vivot del Puig d’Inca”, *Randa*, 20, pp. 5-45.
- Allen, R. C. (1992): *Enclosure and the Yeoman*, Oxford University Press, Oxford.
- Allen, R. C. (2000): “Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800”, *European Review of Economic History*, 3, pp. 1-26.
- Allen, R. C. (2001a): “The Great Divergence in European Wages and Prices from the Middle Ages to the First World War”, *Explorations in Economic History*, 38, pp. 411-447.
- Allen, R. C. (2001b): “Community and Market in England: Openfields and Enclosures Revisited”, dins A. Aoki i Y. Hayami, eds., *Communities and Markets in Economic Development*, Oxford University Press, Oxford, pp. 42-69.
- Allen, R. C. (2009): *The British Industrial Revolution in Global Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Allen, R. C. i J. L. Weisdorf (2011): “Was there an ‘Industrious Revolution’ before the Industrial Revolution? An Empirical Exercise for England, c. 1300-1830”, *Economic History Review*, 64, 3, pp. 75-729.
- Alzina, J. (1993): *Població, terra i propietat a la comarca de Llevant de Mallorca (segles XVII/XIX-XX)*, Ajuntament d’Artà, Mallorca.
- Antoine, A. (2000): “Entre macro et micro: les comptabilités agricoles du XVIIIe siècle”, *Histoire & mesure*, XV, 3/4.
- Ardit, M. (1993): *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, 2 vols., Curial, Barcelona.
- Astarita, T. (1992): *The Continuity of Feudal Power: The Caracciolo Di Brienza in Spanish Naples*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Aston, T. H. i C.H. E. Philpin, eds. (1988): *El debate Brenner. Estructura de clases agraria y desarrollo económico en la europa preindustrial*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Atienza, I. (1987): *Aristocracia, poder y riqueza en la España moderna. La Casa de Osuna siglos XV-XIX*, Siglo XXI Editores, Madrid.
- Aventín, M. (1996): *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallés Oriental, segles XIII-XVI*, Columna, Barcelona.
- Aymard, M. (1972): "Une famille de l'aristocratie sicilienne aux XVIIe et XVIIIe siècles: les ducs de terranova. Un bel exemple d'ascension seigneuriale", *Revue historique*, CCXLVII, 1.
- Aymard, M. (1975): "Amministrazione feudale e trasformazioni strutturali tra '500 e '700", *Achivo Storico per la Sicilia Orientale*, 1975.
- Barceló Crespí, M. (2004): "La casa de les possessions a la Mallorca baixmedieval. Estructura i funció. *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 60, pp. 101-126.
- Barceló Crespí, M. (1984): *Porreres: contribució a l'estudi d'una vila mallorquina a la Baixa Edat Mitjana*, Ajuntament de Porreres, Mallorca.
- Barceló Crespí, M.; B. Coll i G. Rosselló (1999): *Espanyols i Pacs. Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Ajuntament de Palma de Mallorca.
- Barceló, A. (1981): *Reproducción económica y modos de producción*, Serbal, Barcelona.
- Barceló, G. (1997): "Béns comunals i conflictes antisenyorials: les comunes de Muro i Santa Margalida (segles XVI-XVIII)", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 53.
- Barceló, M. i H. Kirchner (1995): *Terra de Falanis. Felanitx quan no ho era*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- Bavel, B. J. P. van (2001): "Land, Lease and Agriculture: The Transition of the Rural Economy in the Ducht River area from the Fourteenth Century to the Sixteenth Century", *Past and Present*, 172, pp. 3-43
- Bavel, B. J. P. van (2006): "Rural Wage Labour in the 16th-century Low Countries: An Assessment of the Importance and Nature of Wage Labour in the Countryside of Holland, Guelders and Flanders", *Continuity & Change*, 21, pp. 37-72.
- Bavel, B. J. P. van (2008): "The Organization and Rise of Land and Lease Markets in Northwestern Europe and Italy, c. 1000-1800", *Continuity & Change*, 23, pp. 13-53.

- Bavel, B. J. P. van (2012): *Manors and Markets. Economy and Society in the Low Countries, 500-1600*, Oxford University Press, Oxford.
- Bavel, B. J. P. van i P. Schofield (2008): "The Emergence of Lease and Leasehold in a Comparative Perspective: Definitions, Causes and Consequences", dins B. J. P. van Bavel i P. Schofield, eds., *Development of Leasehold in Northwestern Europe, 1200-1600*, CORN Publication Brepols, Turnhout, pp.11-30.
- Belenguier Cebriá, E. (2000): *Un reino escondido. Mallorca de Carlos V a Felipe II*, Comisión V Centenario, Madrid.
- Bernal, A. M. (1988): *Economía e historia de los latifundios*, Espasa Calpe, Madrid.
- Bernat, A. M. (1985): *Telers i teixidors a Mallorca. Apunts per a un estudi etnogràfic*, Museu de Mallorca, Palma de Mallorca.
- Bernat, A. M. i J. Serra (2004): "El concepto de possessio: unidad de control de espacio, de gentes y de producción: reflexiones sobre su origen (Mallorca siglos XVI y XVII)", dins F. J. Aranda Pérez, coord., *VIIª Reunión Científica de la Fundación Española de Historia Moderna*, 2, pp. 259-292,
- Bernat, A. M. i J. Serra (1998): *Els teixits a les Illes Balears*, Olañeta, Barcelona.
- Bernat, A. M. (1995): *Els 'III Mesters de la Llana' a Ciutat de Mallorca (s. XIV-XVII)*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca.
- Bhaduri, A. (1987): *La estructura económica de la agricultura atrasada*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic.
- Bibiloni, A. (1992): *Mercaders i navegants a Mallorca durant el segle XVII*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Bibiloni, A. (1995): *El comerç exterior de Mallorca. Homes, mercats i productes d'intercanvi (1650-1720)*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Bibiloni, A. (1999): "El sector textil y el comercio exterior de Mallorca en una época de cambio (1630-1720)", *Hispania*, 203, pp. 897-924.
- Binimelis, J.; J. Fornés; A. Ordinas (2012): "Aproximació a la vida econòmica d'una possessió de muntanya a la dècada de 1920", dins A. Morey i G. Jover, eds., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 365-372.
- Bisson, J. (1977): *L'homme et la terre aux îles Baléares*, EDISU, Aix-en-Provence.
- Bloch, M. (1978 [1952]): *La historia rural francesa. Caracteres originales*, Editorial Crítica, Barcelona.

- Bois, G. (1976): *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques -Editions HESS, Paris.
- Borras, J. M. (1996): "Zagales, pinches, gamenes ... Aproximaciones al trabajo infantil", dins J. M. Borrás, dir., *Història de la infància en la Espanya contemporànea, 1834-1936*, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Madrid, pp. 227-346
- Borrero Fernandez, M. (2003): *Mundo Rural y Vida Campesina en la Andalucía Medieval*, Universidad de Granada, Granada.
- Boserup, E. (1983): *Población y cambio tecnológico*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Boyce, J. K. (2007): "Is Inequality Bad for the Environment?", *PERI University of Massachussets Amherst, Working Papers*, 91.
- Brenner, R. (1988): "Estructura de clases agraria y desarrollo económico en la Europa preindustrial", dins T. H. Aston i C.H.E. Philpin, eds., *El debate Brenner. Estructura de clases agrarias y desarrollo económico en la Europa preindustrial*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Burnette, J. (1999): "Labourers at the Oakes: Changes in the Demand for Female Day-Labourers at a Farm near Sheffield During the Agricultural Revolution", *Journal of Economic History*, 59, pp. 41-67.
- Burnette, J. (2006): "How Skilled were English Agricultural Labourers in the Early Nineteenth Century?" *Economic History Review*, 59, pp. 688-716.
- Burnette, J. (2008): *Gender, Work, and Wages in industrial Revolution Britain*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Burnette, J. (2011): "Child Day-Labourers in Agriculture: Evidence from Farm Accounts, 1740-1850" *Economic History Review*, 65, pp. 1077-1099.
- Byres, T. J. (1996): *Capitalism from Above and Capitalism from Below. An Essay in Comparative Political Economy*, McMillan, Basingstoke / St. Martin's Press, New York.
- Byres, T. J. (2006): "Differentiation of the Peasantry Under feudalism and the Transition to Capitalism: In Defence of Rodney Hilton", *Journal of Agrarian Change*, 5, 1, pp.17-68.
- Byres, T. J. (2009): "The Landlord Classe, Peasant Differentiation, Class Struggle and the Transition to Capitalism: England, France and Prussia Compared", *Journal of Agrarian Change*, 36, 1, pp. 33-54.
- Caldentey, J. i M. Grimalt (2009): "Aproximació a l'estudi del paisatge històric a través de la fitotoponímia. Alguns exemples de Manacor

- i Sant Llorenç des Cardassar”, AA.DD. *Manacor: Cultura i territori. VI Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, pp. 457-468.
- Caldentey, J.; J. M. Galmés; J. Riera (2001): “Aproximació al paisatge vegetal de la serra de Llodrà”, dins AA.DD., *Manacor: Cultura i territori. VI Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, Mallorca, pp.41-58.
- Campos, P. i J. M. Naredo (1980): “La energía en los sistemas agrarios”, *Agricultura y sociedad*, 15.
- Cancilia, O. (1983): *Baroni e popolo nella Sicilia del grano*, Palumbo, Palermo.
- Cañellas, N. S. (1993): *L'aigua, el vent, la sang. L'ús de les forces tradicionals a Mallorca*, Menjavents, Palma de Mallorca.
- Capó Villalonga, J. (1986): *Història de Lloseta (II)*, Ajuntament de Lloseta, Mallorca.
- Carbonero, M. A. (1992): *L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca*, Palma de Mallorca.
- Casanova, U. de (2005): *Aproximación a la historia mallorquina del siglo XVII*, Amaru Ediciones, Salamanca.
- Casey, J. (1981): *El Regne de València en el segle XVII*, Curial, Barcelona.
- Castaño, E.; N. Gomila; M. S. Bustamante (2005): “Talles a Manacor a finals del segle XIV”, dins DD. AA. *El patrimoni cultural de Manacor. VI Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, Mallorca, pp. 261-272.
- Cateura, P. (1982) *Política y finanzas del Reino de Mallorca bajo Pedro IV de Aragón*, Consell de Mallorca, Palma de Mallorca.
- Cateura, P. (1984): *Sociedad, jerarquia y poder en la Mallorca medieval*, Palma de Mallorca.
- Cateura, P. (1988): “La repoblación nobiliaria de Mallorca por Nunó Sans”, *Actes du XIII Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*, Montpellier, pp. 99-114.
- Cateura, P. (1999) “La ‘Ciutat de mallorques’ y las villas mallorquinas: presión fiscal y conflictos sociales”, dins DD. AA, *Finanzas y fiscalidad Municipal*, C.S.I.C., Madrid.
- Cateura, P. (2000): *La trentena esgarrifadora. Guerra i Fiscalitat. El Regne de Mallorca (1330-1357)*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Cateura, P. (2003): *Sociedad y sistema fiscal del Reino de Mallorca (1360-1400)*, El Tall, Palma de Mallorca.

- Cateura, P. (2008): "Crédito y fiscalidad en las villas rurales de Mallorca (1315-1410), dins Rafael Vallejo Pousada, ed., *Los tributos de la tierra. Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, PUV, Valencia, pp.59-80.
- Cateura, P. ed. (2006): *Comprar, Vendre i Pagar al Rei. Els impostos indirectes al Regne de Mallorca, s. XIV-XV*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Cateura P., ed. (2009): *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Universitat de les Illes Balears - Consell de Mallorca, Palma de Mallorca,
- Cela Conde, C. (1979): *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca*, Siglo XXI, Madrid.
- Ciscar, C. (1977): *Tierra y Señorío en el País Valenciano*, Del Cènia al Segura, València.
- Clark, G. (2001): "Farm Wages and Living Standarts in the Industrial Revolution: England, 1670-1869", *Economic History Review*, 54, 3, pp. 477-505.
- Clavero, B. (1989): *Mayorazgo: propiedad feudal en Castilla: 1369-1836*, Madrid, Siglo XXI
- Congost, R.; L. Ferrer; P. Gifre (2003): "Els masos a l'època moderna. Continuitats i canvis", dins R. Congost, G. Jover i G. Biagioli, eds., *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània: masos, possessions, poderi*, Girona, CCG Edicions-AHRCG, pp. 65-96
- Cooper, J. P. (1988): "En busca del capitalismo agrario, dins T. H. Aston i C.H.E. Philpin, eds., *El debate Brenner. Estructura de clases agrarias y desarrollo económico en la Europa preindustrial*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Cortés J.; I. Moll; A. Riera, eds. (1993): *Sant Llorenç des Cardassar, 1892-1992. Conjunt d'estudis sobre cent anys d'autonomia municipal*, Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar, Consell de Mallorca-Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- Kussmaul, A. (1981): *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Deyá, M. (1995): *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Deyá, M. (1997): *La manufactura de la llana a la Mallorca Moderna (segles XVI-XVII)*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Deyá, M. (2000): "La manufactura de la lana en la Mallorca de Alfonso el magnánimo", dins DD. AA., *XVI Congreso Internazionale di Storia*

- della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo*, Napoli.
- Deyá, M. (2001): "La indústria tèxtil a Manacor durant l'Antic Règim", dins DD.AA., *Manacor. Cultura i Teritori. I Jornades d'estudis locals de Manacor*, Manacor, Ajuntament de Manacor, pp.193-208.
- Deyá, M. (2010): "L'Antic Règim a Montuïri, aspectes socioeconòmics", dins DD.AA., *Montuïri: terres i gent. I Jornades d'estudis locals*, Ajuntament de Montuïri-Institut d'Estudis Baleàrics, Mallorca, pp. 69-75.
- Deyá, M. J.; Mas, A.; Rosselló, R. (1999): *Història d'Alcúdia al segle XVI*, Ajuntament d'Alcúdia, Mallorca.
- Duran, E. (1982a): *Les germanies als països catalans*, Curial, Barcelona.
- Durán, E. (1982b): "La crisi rural mallorquina els segles XV i XVI", *Estudis d'Història Agrària*, 3.
- Dyer, Ch. (2005): *An Age of Transition?: Economy and Society in England in the Later Middle Ages*, Oxford University Press, Oxford.
- Ensenyat de Villalonga, A. (2004): ¿Quién era Miquel Ballester, el hombre de confianza de Colón en el Nuevo Mundo?, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, LX, pp.161-180.
- Epstein, S. R. (2000): *Freedom and Growth*, Routledge-LSE, London.
- Epstein, S. R. (2001): "Introduction: Town and Country in Europe, 1300-1800", dins S. R. Epstein, ed., *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 1-30.
- Epstein, S. R., ed. (2001): *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Estrany, J.; C. García; R. J. Batalla (2009): "Transporte de sedimento en suspensión en una cuenca mediterránea agrícola", *Revista C & G*, 23 (1-2), pp. 9-28.
- Estrany, J.; C. García; R. J. Batalla (2010): "Hydrological Response of a Small Mediterranean Agricultural Catchment", *Journal of Hydrology*, 380, pp. 180-190
- Faccini, L. (1983): "Affitti in denaro e salari in natura. Le contraddizioni apparenti dell'agricoltura lombarda (secoli XVII-XIX)", *Storia d'Italia. Annali*, 6, pp. 649-670.
- Faccini, L. (1988): *La lombardia fra '600 e '700. Riconversione economica e mutamenti sociali*, Franco Angeli, Milano.
- Feliu, G. (1991a): *El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs.

- Feliu, G. (1991b): *Precios y salarios en la Catalunya moderna*, 2 vols., Banco de España, Servicio de Estudios, Madrid.
- Feliu, G. (2004): "Aproximació a un índex del cost de la vida a Barcelona, 1501-1807", dins AA. DD., *Josep Fontana. Història i projecte social*, Editorial Crítica, Barcelona, pp. 151-170.
- Fernández Romero, C. (2005): *Gastos, ingresos y ahorro familiar. Navarra, 1561-1820*, Eunsa, Pamplona.
- Ferragut, J. (1974): "La desamortización de Mendizábal en Mallorca (1836-1846)", a *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación* de Palma de Mallorca, LXXIV, 684-685, pp.125-179.
- Ferrer, G. (2010): "Estims de Montuïri, 1578/81. Estructura de la propietat", dins DD.AA., *Montuïri: terres i gent. I Jornades d'estudis locals*, Ajuntament de Montuïri-Institut d'Estudis Balearics, Mallorca, pp. 29-37.
- Font Obrador, B. (1978): *Història de Lluchmajor, segle XVI*, Gràfiques Miramar, Mallorca.
- Fontanet, M. (1982[1747]): "L'Art de conrò Art de conrò compost per Montserrat Fontanet del lloc de Llorito, blim conductor de son Juan Arnau, y de la Porrassa; mayoral de Massanella, de Lloseta y de son Sanct Juan, segons lo estil de Mallorca, 1747", publicat per M. Dolors Juncosa i Catalina Martínez a *Estudis d'Història Agrària*, 3, pp. 165-196.
- Fullana, P.; I. Peñarrubia; A. Quintana (1996): *Els historiadors i l'esdevenir polític d'un segle a Mallorca (1839-1939)*, Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Furió, A. (1998): "Endettement paysan et crédit dans la Péninsule Ibérique au bas Moyen âge", *Flaran*, XVII, pp.139-167.
- Furió, A. (2007): «Las elites rurales en la Europa medieval y moderna. Una aproximación de conjunto» en Ana Rodríguez, ed., *El lugar del campesino. En torno a la obra de Reyna Pastor*, PUV, Valencia, pp. 391-421
- Fuster, G. (1966): *Historia de Manacor*, Ajuntament de Manacor, Manacor.
- Fuster, G. (1999): *L'Alçament Forà de 1450 (Defensa dels pagesos)*, Ajuntament de Manacor, Manacor.
- Gallego, D. (1992): "Precios y circulación del excedente en las economías rurales: una aproximación analítica", *Noticiero de Historia Agraria*, 3.

- Gallego, D. (1995): "Sociedades y sistemas económicos fragmentados. Un modelo para el análisis histórico de la adaptabilidad de las economías capitalistas", *Agricultura y Sociedad*, 76, pp. 25-98.
- Garrabou, R. (1987): "Salarios y proletarianización catalana a mediados del siglo XIX", *Hacienda Pública Española*, nº 108-109
- Garrabou, R. (2000): "La organización del trabajo en el mundo rural y sus evoluciones históricas: Época contemporánea", *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 20, pp. 25-38
- Garrabou, R. i E. Tello (1995): "Salario come costo, salario come reddito: il prezzo delle giornate agricole nella Catalogna contemporanea (1727-1930)", *Meridiana. Rivista di storia e scienze sociali*, 24, pp. 173-203.
- Garrabou, R.; E. Tello; A. Roca (1999): "Preu del blat i salaris agrícoles a Catalunya (1720-1936)", dins DD. AA., *Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Universitat de Barcelona, Barcelona, pp. 422-460.
- Garrabou, R.; E. Tello; X. Cusso (2010): "Ecological and Socio-Economic Functioning of the Mediterranean Agrarian System. A Catalan Case Study (The Vallès County, 1850-1870)", dins E. Landsteiner i E. Langthaler, *Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies*, Turnhout, pp. 119-154.
- Garrabou, R. i J.M. Naredo, eds. (1996): *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Garrabou, R. i J.M. Naredo, eds. (1999): *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Garrabou, R.; P. Pascual; J. Pujol; E. Saguer (1995): "Potencialidad productiva y rendimientos cerealícolas en la agricultura catalana contemporánea (1820-1935)", *Noticiero de Historia Agraria*, 10.
- Garrabou, R. i E. Saguer, (1996): "Capitalisme agraire sans proletarianisation Les salariés agricoles en Catalogne (XIXe-XX siècles)", dins Hubscher, R. i Farcy, J.-C., eds., *La Moisson des Autres. Les salariés agricoles aux XIXe et XXe siècles*, Creaphis, Paris, pp. 57-75.
- Garrabou, R.; E. Saguer; J. Planas (2001): *Un capitalisme impossible? La gestió de la gran propietat agrària a la Catalunya contemporània*, Eumo, Vic.
- Garrabou, R. i M. González de Molina (2010): *La reposición de la fertilidad en los sistemas agrarios tradicionales*, Icaria, Barcelona.

- Garrido, S. (2010): "Fixed-rent Contracts and Investment Incentives. A Comparative Analysis of English Tenant Right", *Explorations in Economic History*, 48, pp. 66-82.
- Gascó, J. M. i A. M. Gascó (1999): "Adaptación de los cultivos y la labores al régimen de humedad de los suelos en la agricultura tradicional", dins R. Garrabou i J. M. Naredo, eds. (1999): *El agua en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid pp. 85-94.
- Genovard, G. (1989): *Tall de dones*, Consell de Mallorca, Palma de Mallorca.
- Georgescu-Roegen, N. (1996): *La Ley de la Entropía y el proceso económico*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid.
- Gifre, P. i X. Torres (2001): *Domènech, Fèlix. Treballs y desdixas que àn succeït en lo present principat de Chatalunya y en particular a nostre bisbat de Gerona, 1674-1700*, CCG Edicions- AHRCG, Girona.
- Gifre, P. (2008): *En la prehistòria dels hisendats. De senyors útils a propietaris (Vegueria de Girona, 1486-1720)*, Tesi doctoral, Universitat de Girona, Girona.
- Gil, L.; C. M. Valdés; P. Díaz-Fernández (2002) *La transformació històrica del paisaje forestal en las islas Baleares*, Tercer Inventario Forestal Nacional, 1997-2007, Madrid.
- Gili Ferrer, A. (1983): *Artà en el segle XV*, Ajuntament d'Artà, Mallorca.
- Gili Ferrer, A. (1986): *Artà al segle XVI*, Ajuntament d'Artà, Mallorca.
- Gili, A. (2000): *De Santa Maria de Bellver a Sant Llorenç des Cardassar*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Giorgetti, G.; (1974): *Contadini e proprietari nell'Italia moderna. Rapporti de produzione e contratti agrari dal secolo XVI a oggi*, Einaudi, Torí.
- González de Molina, M. (2002): "Condicionamientos ambientales del crecimiento agrario (siglos XIX y XX)", dins J. Pujol, M. González-de-Molina, L. Fernández Prieto, D. Gallego i R. Garrabou (2001): *El pozo de todos los males. Sobre el atraso en la agricultura española contemporánea*, Barcelona, pp. 43-94.
- González de Molina, M. i V. Toledo (2011): *Metabolismos, naturaleza e historia. Hacia una teoría de las transformaciones socioecológicas*, Icaria, Barcelona.
- Grau, E. i E. Tello (1985): "Anàlisi de la producció agrària mallorquina en els seus dos aspectes fonamentals: l'oli i els cereals", *Randa*, 18, pp. 45-91.
- Grenier, J.-Y. (1996): *L'économie d'Ancien Régime. Un monde de l'échange et de l'incertitude*, Albin ichel, París.

- Grimalt, M. (1993): "El medi físic" dins J. Cortés, I. Moll i A. Riera, coord., *Sant Llorenç des Cardassar, 1892-1992. Conjunt d'estudis sobre cent anys d'autonomia municipal*, pp. 55-87.
- Grimalt, M. i R. Rodríguez (1997): "Caracterització dels murs de pedra transversals als cursos d'aigua del terme de Manacor (Mallorca)", dins DD. AA. *La pedra en sec. Obra, paisatge i patrimoni. IV Congrés internacional de construcció de Pedra en Sec. Mallorca*, del 28 al 30 de setembre de 1994. FODESMA, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca, pp. 285-293.
- Habsburgo-Lorena, L. S. (1959): *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado. Mallorca agrícola (primera mitad)*, Palma de Mallorca.
- Habsburgo-Lorena, L. S. (1960): *Las Baleares descritas por la palabra y el grabado. Mallorca agrícola (segunda mitad)*, Palma de Mallorca.
- Heran, F. (1980): *Tierra y parentesco en el campo sevillano: la revolución agrícola del siglo XIX*, MAPA, Madrid.
- Hilton, R. H. (1985): *Class, Conflict and the Crisis of Feudalism. Essays in Medieval Social History*, Hamblendon Press, London.
- Hilton, R. H. (1975): *The English Peasantry in the Middle Ages. The Ford Lectures for 1973 and Related Studies*, Clarendon Press, Oxford.
- Hilton, R. H., ed. (1978): *La transición del feudalismo al capitalismo*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Humphries, J. (2011): "The Lure of Agregates and Pitfalls of the Patriarchal Perspective: A Critiques of the High Wage Economy Interpretation of the British Industrial Revolution", *Discussion Papers in Economic and Social History*, Oxford University, 91, pp. 1-33.
- Humphries, J. (2009): "The Gender Gap in Wages Productivity or Prejudice or Market Power in Pursuit of Profits", *Social Science History*, 33, 4.
- Infante-Amate, J. (2012): "The Ecology and History of the Mediterranean Olive Grove: The Spanish Great Expansion, 1750-2000", *Rural History*, 23, 2, pp. 161-184.
- Jacquart, J. (1974): *La crise rurale en Ile-de-France. 1550-1670*, Paris.
- Jover, G. (1992): "Una crisi de la renda feudal? Mallorca 1330-1500", *Estudis d'Història Econòmica*, 1992-1, pp. 31-55.
- Jover, G. (1994): "La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI", *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, V, pp. 81-100.

- Jover, G. (1996): "Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524", *Recerques*, 33, pp. 9-32.
- Jover, G. (1997): *Societat rural i desenvolupament econòmic a Mallorca. Feudalisme, latifundisme i pagesia, 1500-1800*, Tesi doctoral inèdita, Departament d'Història i Institucions Econòmiques, Universitat de Barcelona.
- Jover, G. (1998): "Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI" dins E. Belenguer, coord., *Felipe II y el Mediterráneo. Volumen I, Los recursos humanos y materiales*, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, pp. 195-227
- Jover, G. (1999): "Crisi agrària i endeutament nobiliari. La casa Gual Despuig, Mallorca 1650-1750", *Randa*, 42, pp.11-46.
- Jover, G. (2002): "Ingresos y estrategias patrimoniales de la nobleza durante la crisis del seiscientos. Mallorca, 1600-1750", dins H. Casado Alonso y R. Robledo Hernández, eds., *Fortuna y negocios. La formación y gestión de los grandes patrimonios (ss. XVI-XX)*, Universidad de Valladolid, Valladolid.
- Jover, G. (2004): "El món rural en els segles XVI i XVII. Societat rural i creixement agrari a Mallorca, 1500-1750", dins E. Belenguer i M. Deyá, eds., *Història de les Illes Balears. II. L'època foral i la seva evolució (123-1715)*, Edicions 62, Barcelona, pp. 393-423.
- Jover, G. (2011): "Population, Subsistence Crisis and Agrarian Change in the Island of Majorca, 1560-1650", *Histoire & Mesure*, XXVII, pp. 51-74.
- Jover, G. (2012): "Tres notes sobre la demanda de treball assalariat a les possessions mallorquines durant el segle XVI", dins A. Morey i G. Jover ed. *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 209-231.
- Jover, G. i A. Morey (2003): "Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i l'explotació del treball", dins R. Congost, G. Jover i G. Biagioli, eds., *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània: masos, possessions, poderi*, Girona, CCG Edicions-AHR, , pp. 127-238
- Jover, G. i R. Soto (1998): "Els dominis feudals a la Mallorca baixmedieval (segles XIII-XVI)", *Revista d'història medieval*, 8.
- Jover, G. i R. Soto (2002): "Colonización feudal y organización del territorio, Mallorca, 1230-1350", *Revista de Historia Económica*, XX, 3, 2002, p. 437-475.

- Jover, G.; A. Mas; R. Soto (2003): "Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV", dins C. Mir i E. Vicedo, eds., *Control social i quotidianitat. Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als països catalans*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, pp. 141-180
- Jover, G.; A. Mas; R. Soto (2006): "Colonització feudal i esclavitud a Mallorca, 1230-1350", *Recerques: història, economia, cultura*, 52-53, 19-48.
- Jover, G. i C. Manera (2009): "Producción y productividad agrícola en la isla de Mallorca, 1590-1860", *Revista de Historia Económica, Journal of Iberian and Latin American Economic History*, 27, 3, p. 463-498
- Juan Vidal, J. (1988): "La evolución de la renta de la tierra en Mallorca durante el siglo XVI" dins AA.VV., *Homenatge al Doctor Sebastià Garcia Martínez*, Generalitat Valenciana i Universitat de València, València
- Juan Vidal, J. (1976): "Las crisis agrarias y la sociedad en Mallorca durante la Edad Moderna", *Mayurqa*, 16, pp. 87-113.
- Juan Vidal, J. (1978): "La evolución de la producción agrícola en Mallorca durante la Edad Moderna. Fuentes y problemas de su estudio", *Moneda y Crédito*, 145, pp- 67-99.
- Juan Vidal, J. (1978b): "Dos inventarios sobre predios de Mallorca del siglo XVIII", *Fontes Rerum Balearium*, 2, pp. 1-60.
- Juan Vidal, J. (1983): "La propiedad rural mallorquina del siglo XVIII a través de las fuentes notariales, DD.AA., *Actas del I Coloquio de Metodología Histórica aplicada. La documentación notarial y la historia. I Universidad de Santiago de Compostela*, Santiago de Compostela, pp 371-390.
- Juan Vidal, J. (1985 - 1987): "Los censos en la Mallorca moderna: su tipología", *Mayurqa*, 21, pp.197-215.
- Juan Vidal, J. (1989): "Los diezmos en la diócesis de Mallorca en el siglo XVI", *Mayurqa*, 22.
- Juan Vidal, J. (1991): "La evolución demográfica en Mallorca bajo los Austrias", dins J. Nadal, ed. *La evolución demográfica bajo los Austrias*, Universidad d'Alacant, Alacant.
- Kussmaul, A. (1981): *Servants in Husbandry in Early Modern England*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Lana, J.M. (2007): "El poder de compra de jornaleros y criados. Salarios reales y mercados de trabajo en la Navarra rural, 1781-1936", *Investigaciones de Historia Económica*, 7, pp.39-70.

- Lana, J.M. (2011): "La productividad total de los factores en la agricultura española: el caso del sur de Navarra, 1780-1900", *Revista de Historia Económica - Journal of Iberian and Latin American Economic History*, XXIX, 3, pp. 425-460.
- Landsteiner, E. y E. Langthaler (2010): "Agrosystems and Labour Relations", dins E. Landsteiner i E. Langthaler, *Agrosystems and Labour Relations in European Rural Societies*, Turnhout, pp. 13-30
- Le Senne, A. (1981): *Canamunts i canavalls*, Editorial Moll, Palma de Mallorca.
- Le Senne, A. i P. de Montaner (1977/8): "Aproximación al estudio de la clase noble en Mallorca: el patrimonio de los Formiguera", *Cuadernos de Geografía*, 34, Facultad de Filosofía y Letras de Palma.
- Le Senne, A. i P. de Montaner (1981): "Explotació d'una possessió mallorquina durant la primera meitat del segle XVI: Son Sureda", *Recerques*, 11, pp. 107-124.
- Lepre, A. (1978): *Terra di lavoro nell'eta' moderna*, Napoli.
- Llabrés, J. i J. Vallespir (1981): *Els nostres arts i oficis d'antany*, Editorial Moll, Palma de Mallorca.
- Llabrés, M. (2010): "La vegetació del terme de Montuiri", dins DD.AA., *Montuiri: terres i gent. I Jornades d'estudis locals*, Ajuntament de Montuiri-Institut d'Estudis Baleàrics, Mallorca, pp. 69-75.
- Llopis, E. (2004): "España, la "Revolución de los modernistas" y el legado del Antiguo Régimen", dins E. Llopis, ed., *El Legado económico dels Antiguo Régimen en España*, Editorial Crítica, Barcelona, pp. 11-76.
- Lluch, R. i E. Mallorquí (2003): "Els masos a l'època medieval orígens i evolució", dins R. Congost, G. Jover i G. Biagioli, eds., *L'organització de l'espai rural a l'Europa Mediterrània: masos, possessions, poderi*, Girona, CCG Edicions - AHRCG, pp. 37-65
- Loomis, R. S. i D. J. Connor (2002): *Ecología de los cultivos. Productividad y gestión de los sistemas agrarios*, Mundi Prensa, Madrid.
- López, J. F. (1989): *La riqueza de Mallorca al s. XIV (Evolució i tendències econòmiques)*, Consell Insular de Mallorca, Palma.
- López Estudillo, A. (1996): "Evolución de los procesos de fertilización tradicional en Córdoba", dins R. Garrabou i J. M. Naredo, eds., *La fertilización en los sistemas agrarios. Una perspectiva histórica*, Fundación Argentaria/Visor, Madrid, pp. 259-279.
- López Estudillo A. (2006): "Los mercados de trabajo desde una perspectiva histórica: El trabajo asalariado agrario en la Andalucía Bética (la provincia de Córdoba)", *Revista Española de Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 211, pp. 63-120.

- López Estudillo, A. (2008): "Paisaje y poblamiento en la campiña de Córdoba", dins R. Garrabou i J. M. Naredo, eds., *El paisaje en perspectiva histórica. Formación y transformación del paisaje en el mundo mediterráneo*, Prensas Universitarias de Zaragoza - Institución Fernando el Católico, Zaragoza, pp. 259-278.
- López Manjón, (2007): "La contabilidad de la casa Ducal de Osuna durante la intervención real de su patrimonio (1591-1633)", *De Computis. Revista Española de Historia de la Contabilidad*, no.6, pp. 32-54.
- Malanima, P. (2001): "The Energy Basis for Early Modern Growth, 1650-1820", dins M. Prak, ed., *Early Modern Capitalism. Economic and Social Change in Europe, 1400-1800*, Routledge, Londres, pp. 51-68.
- Malanima, P. (2007): "Wages, productivity and Working time in Italy, 1270-1913", *Journal of European Economic History*, 36, pp.127-171
- Manera, C. (1988): *Comerç i capital mercantil a Mallorca, 1720-1800*, Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca.
- Manera, C. (1990): "Resistir i créixer. Canvi econòmic i classes socials a la Mallorca del segle XVIII", *Randa*, 26, pp. 7-83.
- Manera, C. (1999) "Mallorca en el planeta mediterrani. Les principals línies d'inversió del capital comercial (1700-1900)", *Randa*, 42, pp. 82-148.
- Manera, C. (2001): *El creixement econòmic a Mallorca*, Leonard Muntaner Editor, Palma de Mallorca.
- Marfany, J. (2011): "Was there an Industrious Revolution in Catalonia?", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 59, 2, pp. 91-104.
- Martínez Alier, J. (1978): "Renda de la terra, explotació i excedent", *Estudis d'Història Agrària*, 1, pp. 38-63.
- Marx, K. (1983): *El capital. Crítica de la Economia política*, vols. 2 i 6, Diputació de Barcelona, Barcelona.
- Mas Forner, A. (1996): "L'alimentació de la mà d'obra assalariada a l'agricultura mallorquina del segle XIV: l'exemple de l'alqueria de Masnou (Alaró-Consell)", *XIV Jornades d'estudis Locals. La Mediterrànea àrea de convergència de sistemes alimentaris*, Palma de Malrca, pp. 523-528.
- Mas Forner, A. (2000): "De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del Cardenal Antoni Cerdà i del Canonge Gabriel Cerdà (segles XV-XVI)", dins M. Barceló Crespí, ed., *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval humanista i cultura humanista XVIII Jornades d'Estudis d'Històrics locals*, Palma de Mallorca, pp. 437-450

- Mas Forner, A. (2003): "Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació econòmica i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1229-1350), dins M. Barcelo i altres, eds., *El feudalisme comptat i debatut. Formació i expansió del feudalisme català*, Publicacions Universitat de València, València, pp. 465-502.
- Mas Forner, A. (2005): *Esclaus i catalans. Esclavitud i segregació a Mallorca durant els segles XIV i XV*, Leonard Muntaner, Palma de Mallorca.
- Mas Forner, A. (2008): "Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle XV. L'exemple del terme de Maria de la Salut", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 64.
- Mas Forner, A. i J. Estrany (2011): "Albellonar i fer síquies: el drenatge de les terres de secà del Pla de Mallorca. L'exemple de Santa Margalida", inèdit.
- Mas Forner, A. (2011): "La incidencia del mercado de esclavos en la estructura productiva de Mallorca (aprox. 1300 -1450)", dins F. P. Guillén i S. Trabelsi (eds.) *Les esclavages en Méditerranée Espaces et dynamiques économiques*, Collection de la Casa de Velázquez
- Mayol, A. (2001): "La fiscalitat directa en el món rural medieval: la vila de Muro a finals del segle XIV" *Mayurqa*, 27, pp.133-157.
- Mayol, A. (2009): "De l'origen del deute públic a la crisi financera. Alcúdia i les estratègies inòqües de reducció del deute (1350-1460), dins P. Cateura, coord., *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Universitat de les Illes Balears-Consell de Mallorca, Palma de Mallorca, pp. 41-64.
- McNeill, J. (1992): *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Meco, R.; M. M. Moreno: C. Lacasta (2010): "Productividad de sistemas de secano semiárido en manejo ecológico", dins R. Garrabou i M. González de Molina, eds., *La reposición de la fertilidad en los sistemas agrarios tradicionales*, Icaria, Barcelona, pp. 85-108.
- Milanovic, B.; P. H. Lindert; J. G. Williamson (2010): "Pre-Industrial Inequality", *The Economic Journal*, 121, pp. 255-272.
- Miralles, J. (1995): *Un poble, un temps*, Miquel Font Editor, Palma de Mallorca.
- Molina, R. (2012): "El treball d'ofici a les possessions i la seva retribució: missatges, carboners, moliners i tafoners, 1860-1940", dins A. Morey i G. Jover, ed., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions

- Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 355-364.
- Molina, R. (2003): *Treball intensiu, treballadors polivalents (Treball, salaris i cost de la vida, Mallorca 1860-1936)*, Govern de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- Moll, I. (1989): "Informe sobre agricultura (Mallorca, 1784)", dins DD. AA., *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII. Actas del seminario de Segovia sobre Agricultura e Ilustración en España (14, 15 y 16 de septiembre de 1988)*, Alianza Editorial, Madrid.
- Moll, I. i J. Suau (1979): "Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)", *Estudis d'Història Agrària*, 2, pp. 95-191
- Moll, I. i J. Suau (1985): "Memoria explicativa del estado de la isla de Mallorca en el siglo XVIII", dins R. Fernández, ed., *España en el siglo XVIII. Homenaje a Pierre Vilar*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Moll, I. i J. Suau (1986): "Canvis i permanència de les institucions senyoriales mallorquines durant el segle XIX", dins R. Garrabou, ed., *Terra, treball i propietat: classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Editorial Crítica, Barcelona, pp. 66-106
- Moll, I.; A. Segura; J. Suau (1982): "Les crisis de subsistències a Mallorca. Metodologia per el seu estudi", dins *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma de Mallorca.
- Montaner, P. de (1978): *El Brazo Noble mallorquín durante los siglos XVI y XVII: su estructura y sus bases económicas*, Tesi doctoral, Barcelona.
- Montaner, P. de (1979): "Aspectos de la esclavitud en Mallorca durante la edad moderna", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XXXVII, pp. 289-326
- Montaner, P. de (1986): "Les cavalleries mallorquines (segles XIII-XVIII)", dins DD.AA., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Editorial Crítica, Barcelona, pp. 42-65.
- Montaner, P. de (1989): "Las franquicias de una baronía mallorquina: Sant Martí d'Alanzell", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 45, pp. 299-315.
- Montaner, P. de (1994): "Els orígens de l'aristocràcia vella mallorquina. Un estat de la qüestió", *Afers*, 18.
- Montaner, P. de i A. Morey (1989): "Notas para el estudio de la Mano mayor mallorquina durante los siglos XVI i XVII", *Estudis Baleàrics*, 34.

- Mora, P. i Ll. Adrinal (1982): *Diplomatari del monestir de Santa Maria la Real de Mallorca (1232-1360)*, Palma.
- Morey, A. (2002): *Els interrogatoris del ministre Soler (1800-1802). L'economia mallorquina a la fi de l'Antic Règim*, Documenta Balear, Mallorca.
- Morey, A. (1999): *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX*, Abadia de Montserrat, Barcelona.
- Morey, A.; J. Llabrés; A. Pascual (2011): "Les tècniques per a l'aprofitament de l'aigua a les possessions mallorquines (segles XVII-XIX)", *Estudis d'Història Agrària*, 23, pp. 117-136.
- Morey, A. i J. Carreras (2011): "Sobre el significado de la cláusula "a uso y costumbre de buen labrador" en los contratos agrarios de las Baleares: los arrendamientos mallorquines y las aparcerías menorquinas", comunicació presentada al *XIII Congrés d'història agrària, congrés internacional de la Sociedad Española de Historia Agraria*, Lleida, maig 12-14, Lleida, <http://www.seha.info/congresos/2011/S1-Morey,%20Antonia.pdf>
- Morey, A. (2012): "Sa Torre: una possessió de la Marina de Lluçmajor eminentment ramadera (segles XVI i XVII)", dins A. Morey i G. Jover, eds., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta -Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca, pp. 193-208.
- Morey, A. i G. Jover, eds. (2012): *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta -Institut d'Estudis Balearics, Palma de Mallorca.
- Moriceau, J.-M. i G. Postel-Vinay (1992): *Ferme entreprise famille: grande exploitation et changements agricoles: les Chartier XVIIe-XIXe siècles*, Editions du EHESS, Paris.
- Morro, G. (1995): *Mallorca a mitjan segle XV. El Sindicat i l'Alçament Forà*, Documenta Balear, Palma de Mallorca.
- Morro, G. (1997): "Santa Maria del Camí a mitjan segle XV", dins DD. AA., *I Jornades d'Història Local de Santa Maria de Camí*, Palma de Mallorca.
- Morro, G. (2001): "El context ideològic de la revolta /1450-53): poder i repressió les conseqüències Manacor", dins DD.AA., *Manacor. Cultura i Teritori. I Jornades d'estudis locals de Manacor*. Manacor, Ajuntamet de Manacor, pp.161-180.
- Muldrew, C. (2011): *Food energy and the creation of industriouness. Work and material culture in agrarian England, 1550-1780*, Cambridge University Press, Cambridge.

- Mulet Cerdà, J. (1967): "Algaida y su término municipal", *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, 657.
- Mut, A. i G. Rosselló (1993): *La rememrança de Nunyo Sanç. Una relació de les seves propietats a la ruralia de Mallorca*, Palma, Museu de Mallorca.
- Nell, E. J. (1984): *Historia y teoría económica*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Olarieta, J. R.; R. Padro; G. Masip; R. Rodríguez-Ochoa; E. Tello (2011): "Formiguers', a historical system of soil fertilisation (and biochar production)", *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 140, pp. 27-33.
- Olarieta, J. R.; F.L. Rodríguez-Valle; E. Tello (2008): "Preserving and destroying soils, transforming landscapes: Soils and land-use changes in the Vallès County (Catalunya, Spain) 1853-2004", *Land Use Policy*, 25, pp. 474-484.
- Palou Santandreu, J. (2000): "Els Muntanyans i el cercle humanista. Una família poderosa a finals de l'edat mitjana (1465-1545)", dins M. Barceló Crespí, ed., *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval humanista i cultura humanista. XVIII Jornades d'Estudis d'Històrics locals*, Palma de Mallorca, pp. 451-468.
- Pamuk, S. (2007): "The Black Death and the Origins of the 'Great Divergence' across Europe, 1300-1600", *European Review of Economic History*, 11, 3, pp. 289-317.
- Pansiot, F. P. i H. Rebour (1963): *Mejoramiento del cultivo del olivo*, FAO, Estudios agropecuarios, Roma.
- Pascual, P. (1990): *Agricultura i industrialització a la Catalunya del segle XIX*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Pasqual, P. (2000): *Els Torelló. Una família igualadina d'advocats i propietaris. 2. Un estudi sobre la crisi de l'agricultura tradicional (1841-1930)*, Editor Rafel Dalmau, Barcelona.
- Peiró Arroyo, A. (2002): *Jornaleros y mancebos. Identidad, organización y conflicto en los trabajadores del Antiguo Régimen*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Pérez, P. (1982): "Evolució dels Censals a la Universitat de Sóller (1685-1760)", *Estudis Baleàrics*, 7, pp. 65-93.
- Petrusewicz, M. (1990): *Latifondo. Economia morale e vita materiale in una periferia dell'Ottocento*, Marsilio, Venecia.
- Picazo, M. T. (1990): *El Mayorazgo en la historia económica de la región murciana, expansión, crisis y abolición (s.XVII-XIX)*, MAPA, Madrid.

- Piferrer, P. i J. M. Quadrado (1969 [1874]): *Islas Baleares*, Palma de Mallorca.
- Planas Rosselló, A. (1995): *El Sindicat de Fora. Corporación representativa de las villas de Mallorca (1315-1834)*, Miquel Font, Palma de Mallorca.
- Planas, A. (1996): *Recopilación del Derecho de Mallorca, 1622. Por los doctores Pere Joan Canet, Antoni Mesquida y Jordi Zaforteza*, Colegio de Notarios, Palma de Mallorca.
- Pons, J. (1997): *Companyies i mercat assegurador a Mallorca, 1650-1715*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Portella, J. (1998): "Cómo se exporta el feudalismo: el caso de Mallorca", dins M. Barceló i P. Toubert, dirs., *L'Incastellamento*, *Actes des reconcontres de Gérone (26-27 novembre 1992) et de Rome (5-7 mai 1994)*, Roma, pp. 85-98.
- Portella, J. (1994): "Les baronies i cavalleries de Mallorca dels segles XIII i XIV. In feudum ad consuetudinem Barchinone", *Afers*, n. 18, pp. 427-441.
- Prak, M., ed. (2001): *Early modern capitalism. Economic and social Change in Europe, 1400-1800*, Routledge, London.
- Quadrado, J. M. (1894): *Privilegios y franquicias de Mallorca, cédulas, capítulos, estatutos, órdenes y pragmáticas otorgadas por los Reyes de Mallorca, de Aragón y de España desde el siglo XIII hasta el fin del XVII*, Palma de Mallorca.
- Quadrado, J. M. (1896): *Informacions judicials sobre'ls adictes a la germania en la ciutat e illa de Mallorca, e penas de cos e d'haver a ells imposades aprés la reducció de 1523*, Palma de Mallorca.
- Quadrado, J. M. (1986[1895]): *Forenses y ciudadanos. Historia de las disenciones civiles en Mallorca en el siglo XV*, Font Editor, Palma de Mallorca.
- Ramis de Ayreflor, J. (1933): *Antigues possessions d'Artà*, Gráficas Miramar, Palma de Mallorca.
- Ramis de Ayreflor, J. (1952): *Memorias medievales de una villa mallorquina*, Gráficas Miramar, Palma de Mallorca.
- Ramis de Ayreflor, J. (1999 [1911]): *Alistamiento noble de Mallorca del año 1762*, E y P libros antiguos, Madrid.
- Reher, D. i E. Ballesteros (1993): "Precios y salarios en Castilla la Nueva: La construcción de un índice de salarios reales, 1501-1991", *Revista de Historia Económica*, 11, 1, pp. 101-151.

- Reymés, A.; P. Alvaro; G. Alomar; J. Vadell (2008): "Les marjades de sa Figuera: patrimoni i prevenció de riscos naturals", dins *II Jornades d'Història Local de Sóller*, Sóller, pp. 123-144
- Reynes, A. i altres (1997): *La pedra en sec. Obra, paisatge i patrimoni. IV Congrés Internacional de Construcció de Pedra en Sec*, Consell Insular de Mallorca, Palma de Mallorca.
- Riera, A. (1986): *La corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV. I. Las repercusiones Arancelarias de la Autonomía Balear (1298-1311)*, CSIC, Madrid-Barcelona.
- Roca, P. (1996): "Una masia de la muntanya vallesana a l'inici del segle XVIII. El llibre de notes dels hereus de Can Torres de Matadepera (1699-1704)", *Arraona*, 18, pp. 9-45.
- Roca, P. (2005): "¿Quién trabajaba las masías? Criados y criadas en la agricultura catalana (1670-1870)" *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 35, pp. 49-92.
- Rodríguez, R. i M. Grimalt (1993): "La Toponímia de sant Llorenç", dins J. Cortés, I. Moll i A. Riera, coords., *Sant Llorenç des Cardassar, 1892-1992. Conjunt d'estudis sobre cent anys d'autonomia municipal*, Ajuntament de Sant Llorenç des Cardassar - Universitat de les Illes Balears, pp. 89-104.
- Roksett, P. (1923): *La terminologie de la culture des cereales du Majorque*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- Romero, J. (1983): "Notas comparativas entre el señorío valenciano y los territorios de la antigua Corona de Aragón. Dos elementos básicos: la ausencia de población morisca en Cataluña y las Islas y la peculiaridad del modelo insular", *Estudis*, 10, pp. 151-164.
- Romero, J. (1989): "Señorio y propiedad en Mallorca en el tránsito de los siglos XVIII al XIX", dins DD. AA., *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII. Actas del seminario de Segovia sobre Agricultura e Ilustración en España (14, 15 y 16 de septiembre de 1988)*, Madrid, pp. 349-365.
- Rosselló Verger, V. M. (1964): *Mallorca el Sur y el Sureste (municipios de Llucmajor, Campos, Ses Salines, Felanitx y Manacor)*, Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación, Palma de Mallorca.
- Rosselló Verger, V. M. (1981): "Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX", *Randa*, 12, pp. 19-60.
- Rosselló Verger, V. M. (2012): "La possessió, articuladora de l'espai rural. Imatge i realitat d'un sistema d'explotació esvaït", dins Antonia Morey i Gabriel Jover, eds., *Possessions mallorquines: passat i present*, Edicions Documenta Balear, Palma de Mallorca, pp.19-46.

- Rosselló Vaquer, R. (1974): *Notícies històriques de Manacor*, Mallorca.
- Rosselló Vaquer, R. (1978a): *Història de Manacor, segle XIV*, Mallorca.
- Rosselló Vaquer, R. (1978b): "Inventari dels béns de Jaume Llull de 1385", *Fontes Rerum Balearum*, II, 1, pp. 6-8.
- Rosselló Vaquer, R. (1978c): *Història de Sant Llorenç de Cardassar. Segles XIII a XVI*, Mallorca.
- Rosselló Vaquer, R. (1979): *Història de Manacor. Segle XV*, Mallorca.
- Rosselló Vaquer, R. i O. Vaquer Bennasar (1991): *Història de Manacor. El segle XVI*, Mallorca.
- Rosselló Verger, V. M. i F. R. Rotger (2010): «El mapa de Montuïri de Gaspar Mas 'Comelles' (segle XIX)», dins DD.AA., *Montuïri: terres i gent. I Jornades d'estudis locals*, Ajuntament de Montuïri - Institut d'Estudis Baleàrics, Mallorca, pp.39-46.
- Rotger, M. (1967[1897-1898]): *Historia de Pollensa*, 3 volums, Tip. Amengual y Muntaner, Palma de Mallorca.
- Rubí, A. (1999): *En aquell temps... la Vila abans de 1925 (I)*, Tintinabula, Mallorca.
- Rullan, J. (1875): *Historia de Soller, en su relación con la general de Mallorca*, 2 volums, Imprenta Felipe Guasp, Palma de Mallorca.
- Russo, S. (2001): "Los asalariados en la cerealicultura de la Italia meridional, siglos XVIII-XIX", *Historia Agraria*, 25, pp. 69-87.
- Salamanca, M. (2009): "Anàlisi de les nevades al llevant de Mallorca. Processos, situacions sinòptiques i riscos associats", dins AA. DD., *Manacor: Cultura i territori. VI Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, pp. 479-495.
- Sánchez León, P. (2001): «Town and Country in Castile, 1400-1650», dins Epstein, S. R., ed., *Town and Country in Europe, 1300-1800*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 272-291.
- Sansó, J. Ll. i R. Sansó (2009): "Els Ballester: nissaga manacorina", dins AA.DD., *El patrimoni cultural de Manacor. VI Jornades d'estudis locals de Manacor*, Ajuntament de Manacor, pp. 155-164.
- Santamaría, A. (1955): "El reino de Mallorca en la primera mitad del siglo XV", *IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Palma de Mallorca.
- Santamaría, A. (1970): "Levantamiento foráneo", a cura de M. Mascaró Pasarius, *Historia de Mallorca*, Palma de Mallorca, V, pp. 271-384.
- Santamaría, A. (1970/71): "Mallorca en el siglo XIV", *Anuario de Estudios Medievales*, 7.
- Santamaría, A. (1971): *El valle de Sóller y Mallorca en el siglo XVI*, Sóller.

- Santamaría, A. (1972/73): "La deuda pública en la parte foránea de Mallorca al finalizar el siglo XV", *Anuario de Estudios Medievales*, 8.
- Santamaría, A. (1975): "Sobre la gestión fiscal y la coyuntura económica en Mallorca en torno al any 1510", *Publicaciones de Seminario de Historia Medieval*, 17, Facultat de Filosofia i Lletres, Palma de Mallorca.
- Santamaría, A. (1981): "En torno a la evolución del modelo de sociedad en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)", *Estudis Baleàrics*, 3.
- Sarasúa, C. (2000): "El análisis histórico del trabajo agrario: cuestiones recientes", *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 22, pp.79-96
- Sarasua, C. (2005a): "Presentación" al Estudio monográfico: Criados y mozos en la organización histórica del trabajo", *Historia agraria: Revista de agricultura e historia rural*, 35, pp. 3-8
- Sarasua, C. (2005b): "Were Servants Paid According to their Productivity?", dins A. Fauve-Chamoux, ed., *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th-21st centuries*, Peter Lang, pp. 517-541.
- Sastre de Sa Torreta, A. (1983): *Quaderns d'Història d'Algaida, randa i les seves possessions*, La Mata escrita, Algaida.
- Sastre Moll, J. (1982): "Dos tallas levantadas a finales del siglo XIV", dins AA.VV., *Estudis de Prehistòria, d'Història de Mayurqa i d'Història de Mallorca dedicats a Guillem Rosselló Bordoy*, Palma de Mallorca
- Segura Salado, J. (1981): *Història de Sant Llorenç des Cardassar*, II, Mallorca.
- Segura, A. i J. Suau (1981): "Aproximació a l'estudi de la pagesia mallorquina al primer terç del segle XIX", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 835.
- Segura, A. i Suau, J. (1984): "Estudi de demografia mallorquina: l'evolució de la població", *Randa*, 16.
- Sereni, E. (1981): *Terra nuova e buoi rossi e altri saggi per una storia dell'agricoltura europea*, Einaudi, Tori.
- Serra, E. (1988): *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Sevillano Colom, F. (1973): "Demografía y Esclavos en el siglo XV en Mallorca", *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, XXXIII, pp. 161-195.

- Sharpe, P. (1995): "Time and Wages of West Country Workfolks in the Seventeenth and Eighteenth Centuries," *Local Population Studies*, 55, pp. 67.
- Shaw-Taylor, L. (2011): "The Rise of Agrarian Capitalism and the Decline of Family Farming in England", *Economic History Review*, pp. 1-35
- Slicher Van Bath, B. H. (1978): *Historia agraria de Europa Occidental 500-1850*, Península, Barcelona.
- Smith, A. H. (1989): 'Labourers in Late Sixteenth-Century England: a Case Study from north Norfolk,' *Continuity and Change*, 4, pp.11-52 i 367-94
- Snell, K. D. M. (1985): *Annals of the Labouring Poor: Social Change and Agrarian England, 1660-1900*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Soto, R. (1990): "'Repartment' i 'repartiments'. L'ordenació d'un espai de colonització feudal a la Mallorca del segle XIII», dins *De Al-Andalus a la sociedad feudal: los repartimientos bajomedievales*, *Anuario de Estudios Medievales*, 25, pp. 1-51.
- Soto, R. (1992): "Ovelles, vaques, porcs i eclesiàstics (Algunes consideracions sobre la ramaderia balear a l'Edat Mitjana, segles XI-XIV)", *Estudis d'Història Econòmica*, 1, pp. 13-29.
- Soto, R. (1994): "La porció de Nunó Sanç. Repartiment i repoblació de les terres del Sud-Est de Mallorca", *Afers*, 18, pp.347-365.
- Soto, R. (1996): "Conquesta, repartiment i colonització de Mallorca durant el segle XIII. Un estat de la qüestió", *Anuario de Estudios Medievales*, 26/2, pp. 605-646.
- Soto, R. (1999): "Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII", *Doctor Jordi Nadal. La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, Universitat de Barcelona, I, pp. 375-401.
- Soto, R. (2000): "¿Una oferta sin demanda? La esclavitud rural en Mallorca antes de la peste negra (ss. XIII-XIV)", *Historia Agraria*, 21, pp. 11-31.
- Stone, L. (1973): *Family and Fortune: Studies in Aristocratic Finance in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Clarendon Press, London.
- Suau Puig, J. (1988): "Els patrimonis nobiliaris mallorquins al darrer quart del segle XVIII i primeres dècades del segle XIX", *Estudis d'Història Agrària*, 7, pp. 139-160.
- Suau Puig, J. (1991): *El món rural mallorquí*, Barcelona, Curial
- Tello, E.; E. Galán; V. Sacristán; D. Moreno; G. Cunfer (2012): "How to Compute and Deal with Different EROIs of Past and Present Agroecosystems by Using MENBAS", Working Paper presentat

- al *Seminari sobre Metabolisme Social*, febrer 2012, Universitat de Barcelona.
- Tello, E. (1983): "La producció cerealícola a les petites explotacions pageses des Pla de Mallorca (1850-51)", *Estudis d'Història Agrària*, 4, pp. 167-194
- Tello, E. (1994): "El papel del crédito en la agricultura del Antiguo Régimen: desarrollo y crisis de las modalidades crediticias", *Noticario de Historia Agraria*, 7.
- Tello, E. (1995): *Cervera i la Segarra al segle XVIII. En els orígens d'una Catalunya pobra, 1700-1860*, Pagès Editor, Lleida.
- Tello, E. (1999): "La formación histórica de los paisajes agrarios mediterráneos: una aproximación ecoevolutiva", *Historia Agraria*, 19, pp.195-214.
- Torrás, J. (1983): "Lluita de classes i desenvolupament del capitalisme (Nota sobre 'Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe' de Robert Brenner)", dins DD.AA., *Primer col·loqui d'Història Agrària*, Institució Alfons el Magnànim - Diputació Provincial de València, València.
- Torres, X. (2000): *Els llibres de família de pagès (segles XVI-XVIII): memòries de pagès, memòries de mas*, CCG Edicions- AHRCG, Girona.
- Tunmer, M.; J. V. Becket; B. Afton (2001): *Farm Production in England, 1700-1914*, Oxford University Press, Oxford.
- Urgell, R. (1997): *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II. La guerra civil catalana i les seves repercussions*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Urgell, R. (2000): "El régimen de 'Sort i Sac'. Consecuencias financieras de su instauración", dins DD. AA., *XVI Congresso Internazionale di Storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona ai tempi di Alfonso il Magnanimo*, Paparo, Napoli.
- Valero, G. (2012): "Les possessions de Valldemossa i Deià segons els Estims de 1578 i 1685", *Seminari Passat i Present de les Possessions Mallorquines*, Palma de Mallorca.
- Valero, G. (2010): "Les possessions de Montuïri segons els estims de 1685", dins DD.AA., *Montuïri: terres i gent. I Jornades d'estudis locals*, Ajuntament de Montuïri - Institut d'Estudis Baleàrics, Mallorca, pp. 47-56.
- Valls, F. (1991): "Creixement agrari i deferenciació social pagesa a la comarca d'Anoia entre començaments del segle XVI i mitjans del segle XVII", *Pedralbes*, 10.

- Vaquer Bennasar, O. (2012): "Contractes d'arrendament de possessions a l'Edat Moderna", *Seminari: Passat i Present de les Possessions Mallorquines*, Palma de Mallorca
- Vaquer Bennasar, O. (1978): *Aspectes socio-econòmics de Manacor al segle XVI*, Editorial Moll, Palma de Mallorca.
- Vaquer Bennasar, O. (1979): "Els roters de S'Horta", *Fires i Festes de Sant Agustí*, Felanitx.
- Vaquer Bennasar, O. (1987): *Una sociedad de Antiguo Régimen. Felanitx i Mallorca en el siglo XVI*, 1, Felanitx.
- Vaquer Bennasar, O. (1988): *Una sociedad del Antiguo Régimen, Felanitx y Mallorca en el siglo XVI*, Palma de Mallorca.
- Vaquer Bennasar, O. (1997): *Lesclavitud a Mallorca, 1448-1500*, Institut d'Estudis baleàrics - Consell de Mallorca, Palma de Mallorca.
- Vaquer Bennasar, O. (2001): *El comerç Marítim de Mallorca, 1448-1531*, Editorial El Tall, Palma de Mallorca.
- Vaquer Bennasar, O. (2008): *El comerç a Mallorca a la segona meitat del segle XVI*, El Tall, Palma de Mallorca.
- Vaquer Bennasar, O. (2012): "Contractes d'arrendament de possessions a l'Edat Moderna", dins A. Morey i G. Jover, eds., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 243-254.
- Vibot Railakari, T. (2012): "Son Bonet, avui can Bonico: origen consolidació d'una possessió del Migjorn mallorquí (finals del segle XVI i primera meitat del XVII)", dins A. Morey i G. Jover, eds., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 243-254.
- Vilar, P. (1964): *Crecimiento y desarrollo*, Ariel, Barcelona.
- Vilar, P. (1966): *Catalunya dins l'Espanya moderna*, II, Edicions 62, Barcelona.
- Villalonga, J. (2012): "Les reformes del patrimoni del marquès de Solleric a les possessions d'Alaró", dins A. Morey i G. Jover, eds., *Les Possessions mallorquines. Passat i present*, Edicions Documenta - Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca, pp. 283-298.
- Vries, J. de (1994) "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *Journal of Economic History*, 54, pp. 249-70.
- Vries, J. de (2001): "Economic Growth before and after the Industrial Revolution. A Modest Proposal", dins M. Prak, ed., *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800*, Routledge, Londres, pp. 177-194.

- Vries, J. de (2008): *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Wilthe, J. (2000): *The Development of Agrarian Capitalism*, Oxford University Press, Oxford.
- Wrigley, E. A. (1993): *Cambio, continuidad y azar*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Yun Casalilla, B. (1987): *Sobre la transición al capitalismo en Castilla. Economía y Sociedad en Tierra de Campos*, Junta de Castilla y León, Salamanca.
- Yun Casalilla, B. (2002): *La gestión del poder. Corona y economías aristocráticas en Castilla (siglos XVI-XVIII)*, Akal, Madrid.
- Zaforteza, L. (1992a): *La compilación de 1961 a través de su proceso formativo: antecedentes, documentos y actas*, Universitat de les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- Zaforteza, L. (1992b): *El fideicomiso en el derecho civil de Mallorca y Menoría*, Ajuntament de Palma, Palma de Mallorca.
- Zaforteza, L.; A. Mut: M. Oliver (1995): *Tratados de notaría en el reino de Mallorca*, Colegios Notariales de España, Madrid.
- Zanden, J. L. van (1999): 'Wages and the Standard of Living in Europe, 1500-1800', *European Review of Economic History*, 3 (2), pp. 175-198.
- Zanden, J. L. van (2001): "Early Modern Economic Growth. A Survey of the European Economy, 1500-1800", dins M. Prak, ed., *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe, 1400-1800*, Routledge, Londres, pp. 69-87.
- Zanden, J. L. van (2005): "Una estimación del crecimiento económico en la Edad Moderna", *Investigaciones de Historia Económica*, 2, pp. 9-38
- Zanden, J. L. van (2009): *The Long Road to the Industrial Revolution. The European Economy in a Global Perspective, 1000-1800*, Brill Publishers, Leiden.

La **Biblioteca d'Història Rural** és una coedició de l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines i del Centre de Recerca d'Història Rural (Institut de Recerca Històrica) de la Universitat de Girona. Té per objectiu promoure la investigació i la difusió de la història rural en el sentit més ampli i en els seus diversos camps, a través de la publicació de treballs de qualsevol època, des dels orígens de l'agricultura fins a l'època més recent.

En aquests moments inclou tres col·leccions: **ESTUDIS**, destinada a investigacions i monografies inèdites; **DOCUMENTS**, orientada a la reedició de textos antics i a l'edició de manuscrits, i **FONTS**, dedicada a l'exploració de tipologies documentals específiques.

POLÍTICA EDITORIAL I PROCÉS D'AVALUACIÓ

La **Biblioteca d'Història Rural** està dirigida per una **Comissió de Publicacions** que té cura de la qualitat i del rigor de les monografies i dels treballs publicats. Està integrada per dos membres nomenats per l'Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, i dos membres nomenats pel Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona. La Comissió de Publicacions s'encarrega de valorar la conveniència de publicar els treballs presentats atenent a la seva adequació temàtica i formal amb la resta de la col·lecció, de controlar el procés d'avaluació i revisió dels manuscrits, i de gestionar tot el procés d'edició. Si l'obra proposada obté una valoració positiva per part de la Comissió de Publicacions, aquesta nomena dos avaluadors anònims i independents, que confirmen la conveniència o no de la seva publicació i proposen, si és el cas, la necessitat de fer modificacions en l'obra. Totes les publicacions són sotmeses al mateix procés d'avaluació, tant si es tracta d'encàrrecs, com d'obres proposades lliurement pels autors. Podeu veure els criteris d'edició i les normes exigides a l'adreça: www.ddgi.cat/historiarural/

PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

La presentació de propostes i d'originals s'ha d'adreçar a Comissió de Publicacions de la Biblioteca d'Història Rural, per correu electrònic (ahrcg@ddgi.cat) o bé per correu ordinari (Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Plaça de Sant Josep, 1, 17004 Girona), especificant el nom i cognoms de l'autor/s o coordinador/s i la seva adreça de contacte i correu electrònic.

SUBSCRIPCIONS

Per subscriure-us a la Biblioteca d'Història Rural, consulteu les condicions i la butlleta que es troba a l'adreça www.ddgi.cat/historiarural/

El Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona
és la xarxa de centres d'estudis
que impulsa la recerca local i
contribueix a l'estudi i a la difusió
del patrimoni cultural i natural
de les comarques gironines.

Centres adscrits

Institut d'Estudis Gironins
Institut d'Estudis Empordanesos
Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca
Amics de Besalú i el seu Comtat
Associació Arqueològica de Girona
Institut d'Estudis Ceretans
Centre d'Estudis Comarcals del Ripollès
Institut d'Estudis del Baix Empordà
Centre d'Estudis Selvatans
Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona
Associació Mirmanda
Centre d'Estudis Tossencs
Associació d'Història Rural de
les Comarques Gironines

Pujada de Sant Martí, 5 / 17004 Girona / Tel. 972 18 50 00 / Fax 972 20 80 88 / eiximenis@ddgi.cat / www.ddgi.cat/eiximenis

Patronat Francesc Eiximenis
de la Diputació de Girona

